HAZÁNK és NÉPE

A KÖZGAZDASÁG

ÉS

TÁRSADALMI STATISTIKA

SZEMPONTJÁBÓL.

1873
DEBRECZENI KIR. GAZD. TANINTÉZET KÖNYVTÁRA

IRTA

KELETI KÁROLY.

A M. TUD. AKADÉMIA NAGYJUTALMÁVAL KITÜNTETETT MŰ.

MÁSODIK ÁTDOLGOZOTT KIADÁS.

BUDA-PEST, 1873.

KIADJA RÁTH MÓR.

KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat
0000000062393

KSH Könyvtár

KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL KÖNYVTÁRA

R 1925

REV. 2-'77

Rev. 1960 X.

C 9347

Wigand F. K. nyomdája Pozsonyban

DEBRECZENI KIR. GAZD. TANINTÉZET KÖNYVTÁRA

ELŐSZÓ

az első kiadáshoz.

A mivelődési és közgazdasági kérdések napról napra és világszerte mind több tért foglalnak a nemzetek életében.

Nálunk is elérkezettnek látszik az idő arra nézve, hogy a politika mindent magába ölelő, de kizárólagossága által már-már veszélyessé váló teréről a társadalmi térre vigyük át tevékenységünket, ha vagyonilag hanyatlani, mivelségileg elmaradni nem akarunk.

Minél erősebbé és általánosabbá válik e meggyőződés, annál inkább érezzük szükségét annak, hogy hazánk és népe társadalmi viszonyaival is lehetőleg tüzetesen megismerkedjünk.

Ez ismeretek megszerzésére segít a **társadalmi statistika**, ezen, a művelt külföldön is egyik legifjabb tudományág, mely hazánkban még alig volt mivelve. Alig volt mivelve nem azért, mert szakférfiaink hiányoztak volna; hanem mert hiányzott a statistikai anyag, mely nélkül a legszorgosabb tanulmány is tapogatózásnál egyéb alig lehet.

A múlt évben végrehajtott népszámlálás azonban oly gazdag anyagnak juttatott birtokába, hogy a tár-

sadalmi statistika gyakorlati mívelését immár megkezdhetjük.

Az országos statistikai hivatal vezetésével levén megbízva, ez anyag az én kezem alatt nőtt mind nagyobbra, s igy én használhattam azt fel első sorban. Kezdetben csakis az vala tervem, hogy a nagy népszámlálási mű egyes fejezeteihez irt bevezetéseket közöljem némi bővitéssel, nehogy a hivatalos forrás-műnek kevésbbé kezelhető, a nagy olvasó közönség kezébe gyérebben is kerülő példányaiban, kisebb körre maradjanak szorítva. Munkaközben azonban csakhamar észrevettem, hogy töredék maradna e mü, ha pusztán a népességgel foglalkozván, az országot és földet, hol társadalmunk él és mozog, legalább valamennyire be nem vonnám a munkába.

Igy keletkeztek az östermeléssel, iparral és kereskedéssel, mint a nemzetgazdaság három főtényezőjével foglalkozó fejezetek, körülöttük csoportosittatván a népesség különféle viszonyaiban, hogy hazánk és népe minél áttekinthetőbb, egyúttal minél kimerítőbb képét szolgáltassam.

A munka ily berendezése által két irányban véltem működhetni. Először, egyéni itélettel, némileg birálattal kisérhettem állapotainkat, mi, ha netalán sötétebb szinezetű a viszonyainkról általában uralkodó nézetnél, legyen igazolásom az, hogy tények alapján koczkáztattam csak az itéletet, szigorúan igazságos akartam lenni és tárgyilagos iparkodtam maradni. Másodszor lehetséges volt oly alakot választanom, mely a végtelen számsorok kikerülése mellett lehetőleg érdekes

olvasmányt nyújtson, fárasztóbb táblázatok helyett tetszetösb grafikai térképekkel világositván fel a viszonyokat.*)

Buda-Pesten, 1871, karácsonkor.

Keleti Károly.

---

*) A grafikai térképek ezen mi[illegible] kiadásból elhagyattak, nehogy költséges kiállitásukkal a kötet árát emelvén, szélesebb körökben elterjedését gátolják, mindazonáltal a szöveg kellö idomitása által a felmerült hézagok lehetöleg betöltettek.

DEBRECZENI KIR. GAZD. TANINTÉZET KÖNYVTÁRA

KSH Könyvtár

TARTALOM.

	Lapszám
Előszó	III
Bevezetés	1
I. Földrajzi áttekintés	6
II. Nemzetgazdasági szempont	20
III. A föld és nép társadalmi viszonyai, az állam	33
IV. Népünk foglalkozása	49
V. A nemzetiségek	62
VI. Az őstermelés, mivelői és termékei	83
1. A szántóföld	90
2. A szőlő- és bortermelés	110
3. A rét és legelő s az állattenyésztés	116
4. Az erdő	133
5. A birtokviszonyok s a föld mivelői	142
6. A vadászat és halászat	166
7. A bányászat	174
VII. Az ipar, mivelői és termékei	190
1. Iparunk általában	192
2. Védvám és egyedáruság	195
3. Az iparszabadság és czéhrendszer	201
4. A vasipar	206
5. A czukorgyártás	212
6. A szeszipar és serfőzés	217
7. A malomipar	222
8. A fonó és szövő ipar	225
9. Vegyes iparágak	228
10. Az iparügy magasabb szempontból	231
11. Az ipar mivelői	237

ELTE könyvtár

Lapszám

VIII. **A kereskedés és forgalom** 253
1. A kereskedés és kereskedelmi politika . . . 255
2. Történelmi vázlat 264
3. Magyarország kereskedelme 286
4. Magyar-osztrák külkereskedés 296
5. Tengerentúli kereskedés 307
6. Magyar tengermellék 313
7. A forgalom 320
a) A személyforgalom 32
b) Közlekedési eszközök 33
c) A tőkehiány és valuta 34
d) Bank- és hitelviszonyok 35
e) A törvénykezés és jogviszonyaink . . 36
8. A kereskedők és kereskedelmi testületek . . 36
IX. **A család és vallás** 37
X. **Miveltségi állapotaink** 40
1. Az olvasni-irni tudás 40
2. A miveltségi fok összevetve a területtel, nemzetiséggel és vallással 4
3. A népnevelés és szakoktatás 4
4. Irodalmi viszonyaink 4
5. A művészet 4
XI. **Városi és vidéki népesség** 4
XII. **Politikai ügyeink** 4

1823

BEVEZETÉS.

Ha a terület s a népesség — mint a statistikai tudomány általában elismerte — az állam hatalmi tényezői, természetes, hogy e tényezők minél tüzetesb ismeretére törekedni a statistikusnak annyival inkább feladata, mivel az a nemzet összes értelmiségének áll érdekében.

Önálló országos statistikánk sokkal újabb keltü, semhogy e tekintetben minden, bármennyire is méltányos igénynek megfelelhetett volna. Mindamellett nyújtott a hivatalos statistika máris oly anyagot, mely megérdemli, hogy a hivatalos kiadások számtengerében ott ne veszszen a nagy közönség számára, és munkálkodtak elődeink, részben kortársaink is e téren annyit, hogy tulajdonképen csak megfelelőbb öltönybe kellene bújtatni a meglevő anyagot és kitünnék, hogy korán sem állunk önismeretünk tekintetében oly gyámoltalanul, mint szomorú irodalmi viszonyaink közepett, az illető források nem ismerése folytán gondoljuk és, fájdalom, gyakran igazolatlanúl hangoztatjuk is.

Egyes megyék, vidékek, városok historica-statistikus monografiáiban gazdagabbak vagyunk, mint sejtenők és kelleténél kevésbbé méltányolt, mert kevésbbé ismert irodalmunknak csak szorgalmasb, lelkiismeretesb kutatása kellene hozzá, hogy meggyőződjünk ama számos, eddigelé természetesen, nagyrészt csak mozaikszerü anyag gazdagságáról, melyből némi fáradság és utánsegités által számos oly hézagot pótolhatnánk, mi mai napság még betemethetetlen ürnek látszik a külföld csillámló irodalma által elkényeztetett szemünknek.

Igaz, de természetes is, hogy ezen, tekintélyes irodalmi tevékenységre mutató s korában alig sejtett anyaggazdagság nem áll a belérték egyenlő színvonalán. Van közte selejtes akármennyi; de van közte oly becses is, mely bármely külföldi jeles irodalmi termékkel versenyre szállhat.

Igaz az is, hogy a legkülönbözőbb korszakokból, évtizedek, sőt némelyikre nézve évszázadok közbenesése alatt gyűjtött anyagnak számai elavultságuknál fogva összehasonlításra nem alkalmasak. De a mit ujság tekintetében becséből vesztett ez anyag, azt tizszeresen visszapótolja történelmi értéke; ép arra valók pedig a hivatalos statistika forrásművei, hogy segitségökkel a jelenkor számainak beiktatása által az elavultnak látszót is felfrissítsük, napi szükségünkre nézve használhatóvá tegyük.

Ez anyag mozaikszerüségét nem fogja ugyan változtatni az országos statistikai hivatalnak egyre folytatott azon tevékenysége sem, hogy részint a létező statistikai kültagok, részint külön felkért s megfelelő tiszteletdíjak nyujtása által buzdított szakférfiak segedelmével, a még hiányzó egyes megyei és városi monografiák létrehozásán fáradoz; és nem tagadhatni, hogy évek kellenek hozzá, míg e tekintetben a még létező hézagok be lesznek töltve.

Vigasztalhat azonban az öntudat, hogy ily működés mellett jutunk a lehető legjobb anyag birtokába. Minél részletesben gyüjtetik az ország egyes részeinek leirása, annál könnyebb lesz idővel az egész ország kimeritő ismertetésével is föllépni; időközben pedig bátran lehet egyes országos áttekintésekkel e tüzetesb ismertetést mintegy előlegeznünk.

Kettőt azonban nem szabad e mellett szem elől tévesztenünk. Egyik az, hogy kimeritő országos statistikai ismeretek megszerzésére mindenütt, még a leghaladottabb államokban is, évek kellettek; másik az, hogy a változó viszonyok, melyek számbavételére az országos statistika hivatva van, utóvégre is csak csekélyebb részét képezik az ország azon összes viszonyainak, melyeknek évről évre való számbavételéből ki sem fogyhat jól szer-

vezett hivatal; az egyöntetü feldolgozás pedig csak serényebb munka és szilárdabb akarat müve, de az anyagszerzéshez képest mindenesetre a feladat könnyebb végét képezi.

Igaz végül, bár némileg csodálatos, de részben épen kissé kezdetleges irodalmi viszonyainkból s az általa elömozdítani kivánt ismeretek csekély terjedéséből magyarázható, hogy hazai iróink, még pedig a legujabb korig, leginkább az egyes megyék községeinek lajstromba szedésével s többé kevésbbé bő és leiró ismertetésével foglalkoztak, nagyobbrészt csupán a lakhelyek minél kimeritőbb leirását iparkodtak adni, magára a népre csakis mint a községek lakóira térvén ki, az ország tulajdonképeni leirására, a nemzetnek mintegy természetrajzára ellenben vajmi csekély mértékben terjedtek. Pedig a területen kivül épen a lakosságnak, a néposztályoknak s mindnyájok összességében a nemzetnek ismerete volna az, mire leginkább van szükségünk.

Vigasztalhatjuk azonban magunkat e tekintetben is. A mit ugyanis e téren netalán szemünkre hányhatnánk, azt bátran szemére lobbanthatjuk a külföldnek, sőt pirongathatjuk érte magát a statistikai tudományt is, mely — mint a társadalmi tudományok legifjabbika — térfoglalása körül vívott harczaiban, a tudomány czimeért folytatott csatározásaiban, úgy szólván, megfeledkezett azon forrásokról, melyekből leginkább merithetett volna erőt küzdelmeire és nem szállott le a néphez, mint a nyelvtudomány vagy a költészet, melyek kincseiket, gazdagságukat újabban ép a népnek köszönik.

Ez állitás igazolásaul szolgáljon egyik legkitünőbb socialpolitikus, Riehl W. H. szava, ki „Land und Leute“ czimü, 1851-ben megjelent s 1867-ig hat kiadást ért jeles müvében e tárgyról is nyilatkozik:

„Ama szörnyü számsoroktól, melyek hirlapjainkat és publicistikai iratainkat jelenleg megtöltik — ugymond — csakugyan meg szabad néha-néha ijednünk: mert mellettök ott lesekedik gyakran az a csaló gondolat, hogy eme számok egyúttal a közállapotok ismeretét nyujtják;

pedig nem ritkán épen mögöttük búvik el az a politikus és erkölcsi eretnek, ki a nemzet anyagi jóllétét a nép- és államélet egyedüli czéljául állitja oda. Itt ugyanis összetévesztik a gazdasági politikát a társadalmival. Ennek felel meg azon félszeg irány is, melyben a statistika indult. Mert ama nagy és dicső törekvés, melylyel e tudomány legujabb időben Németországban önállóbban kiműveltetett, leginkább vagy csupán az államháztartás kutatására vagy a kereskedelem és ipar ismeretére vagy általában a nemzetgazdaságra irányult. Ennek ellenében a népéletnek hiteles számokban és időtörténelmi leirásokban megállapított ismertetése, helyi csoportozatai, közügyei, osztályai és hivatásai szerint, kicsiben és részletekben még igen kevéssé eszközöltetett. Vagyis: birunk ugyan igen jó kezdetekkel az állam, de korántsom a társadalom statistikájához, birunk ilyenekkel a nemzetgazdaságra, de korántsem a nép természetrajzára nézve. Mert a gazdasági és pénzügyi statistika nélkülözhetetlen forrása ugyan a népről szóló tudománynak, de korán sem az egyedüli. Ha ezen még csak kora virágában levő tudomány a tények okmányilag hiteles alapját akarja nyerni, akkor a gazdasági szám-statistikához az erkölcsök szellemi statistikájának kell csatlakoznia."

„Valamint az ország történelme — folytatja — a község történelmén alapul és abból egészül ki, úgy a társadalmi statistikának is a községig kell elágaznia..... Végre a községig lehatoló társadalmi jellemképnek alig van még itt-ott nyoma. Pedig ily helységi statistikán alapúl kiválóan az „országismé" a szó legteljesebb értelmében s ily okmányszerü s a részletig ható országismé viszont a társadalomról szóló tudomány leggazdagabb, legtisztább forrása."

Ezen szavak lelkemből folytak s ha feljebb az országos statistikai hivatalnak monografiák szerkesztésére irányult törekvéseire utaltam, azzal tulajdonképen csak saját legbensőbb meggyőződésemet nyilatkoztattam ki, mely szerint csupán a részletek (hazánkban az egyes törvényhatóságok) minél kimeritőbb ismeretéből állit-

hatjuk össze valaha a fentebbi értelemben vett „országismét."

Addig is azonban talán nem helytelen azon törekvés, hogy hazánk ismerete oly módon s oly alakban gyarapíttassék, mely ez ismeretek iránti érdekeltséget tágabb körökben terjeszsze. Itt nem ugyan a részletek azok, melyekből maholnap az egész ország minél tüzetesebb ismerete lesz mintegy összealkotható; hanem az egész országra terjedő oly anyagnak kezelhető összeállítása czéloztatott, mely emez ismeretek gyarapítását mindamellett előmozdithatja.

Csakugyan népünkről, Szt. István korona országait lakó nemzetünk tagjairól szól e mű, kiknek állapota, viszonyai, foglalkozása, miveltsége stb. hogy inkább megérthető legyen: azon terület s azon természetes tagozása szerint is mutattatik be, melyből a felsorolt körülmények mintegy folynak s a mi, hogy annál inkább láthatóvá váljék, fárasztó táblázatok helyett a lehető legegyszerübb magyarázat mellett mutattatik be az olvasónak. Ez egyszerü, természetes módszer talán járulni fog azon óhajtandó eredményhez, hogy a sokáig oly száraznak tekintett statistikai tudomány, miután hazai legfontosabb viszonyaink tárgyalásával foglalkozik, mind érdekesebbé váljék polgártársainknak a hazai érdekeket oly melegen ápoló értelmes osztályai előtt.

I.

FÖLDRAJZI ÁTTEKINTÉS.

Sem az országot sem népét nem itélhetjük meg kellően, ha földrajzi helyzetét nem ismerjük. Nemcsak a föld termőségére s ennélfogva lakóinak eltartására gyakorol befolyást a földrajzi helyzet, hanem ez épúgy, mint a föld tagozata, vagy az éghajlat és hasonló viszonyok és körülmények, befolyást gyakorolnak a nép jellemére, szokásaira, foglalkozására is. Ezért, ha valamely országnak és népnek megismeréséről van szó, tekintet nélkül nem maradhat a föld és terület.

A terület politikai felosztása, mely közigazgatásának szolgál alapjául, voltaképen már a nép társadalmi viszonyaihoz tartozik. Itt azonban legelébb a természeti viszonyokat kell szem előtt tartanunk és hazánk földrajzi helyzetét tekintvén, természeti tagozására szóval oro- és hydrografiai, vagyis földalakzati és vizrendszerbeli, részben geologiai és klimatologiai, vagyis földtani- és éghajlati viszonyaira is kell kitérni.

Miután jelen mű feladata leginkább népünknek eddigelé kevésbbé ismert viszonyainak a társadalmi statistika szempontjából való kiderítésére irányul: a földterület csak annyiban vonható be e munkálatba, a menynyiben a népességnek mintegy alapjául, háttereül szolgál és igy természetesen pusztán vázlat lehet az, mi az érintett viszonyokból itt közölhető, más tudományhoz

tartozván az ország természeti viszonyainak részletes ismertetése.*)

Magyarországot — Szent István birodalmát értvén e kifejezés alatt — mint a földrajzból tudjuk, a déli folyamhatár (Száva és Duna) csekély kivételével, mindenütt kisebb-nagyobb bérczek koszorúja övezi, melyet délnyugaton (a magyar-horvát tengerpart mentében és Dalmácia hosszában) a dinári hegylánczolathoz, az ugynevezett Karst hegységhez tartozó, nyugaton a Száva, Dráva, Mura és Duna közt, a stajer határ mentében, az alpesek előfokai, a Dunától éjszaknak Pozsonytól fölfelé az ugynevezett Kis-Kárpátok, az egész éjszaki, keleti, sőt Erdélyt tekintve déli határon is, pedig a Kárpátok bérczei képeznek.

Az alpesek keleti előfokai határainkat Horvátországban s a vele határos Magyarországban nyugatról érik. Hullámzatos dombos vidék ez, mely majdnem sikká válik, a hol a magyar alföldre nyúlik. Völgyei az e vidéken létező folyamokkal egyenközüen haladnak, többnyire elég szélesek s a nép száján külön elnevezést nyertek. Igy horvát testvéreink Zagorje névvel jelzik az alpesekhez legközelebb fekvő dombos vidéket. Podravina náluk a Drávavölgye, Posavina a Száváé, többnyire már Szlavóniában, a Muraköz elnevezést pedig mindnyájan ismerjük. Ugyancsak túl a Dunán terjed el a Bakony s nyújtja végszálait a Dunáig a Vértes hegység és Vértesalja, ily külön névvel bír Erdélyben például a mezőség stb.

Az alpesek keleti elő- s végfokaival szemben kezdődnek, többnyire szakgatott dombsorozatokban a kis Kárpátok s mind inkább emelkedve, nagyobbrészt egyenközü magaslatokban vonulva, nagy Kárpátokká válnak, melyek részben éles gerinczeket, hosszú hegyhátakat, gyakran meredek bérczeket alkotnak, körülövezve

*) Erre nézve pedig birunk is igen becses forrás-művet: Hunfalvy Jánosnak a magyar tud. Akadémia megbizásából 1863—66-ban irottját: „A Magyar birodalom természeti viszonyainak leirása."

szelidebb alkatú, kerekebb hegy- és dombsorok által, s itt-ott hosszú ágazatokat bocsátva be közel az ország szivéig, mint például a Mátra hegységben. Mindenütt tágabb-szükebb, legnagyobbrészt búja tenyészetü völgyeket képeznek, melyek főbbjei mind éjszakról délnek nyílnak, csekélyebbjei egyébiránt itt-ott meredek torkolatokká is válnak vagy keskeny szalagként szorulnak a hegyek közé. A Kárpát-hegység egyátalában arról nevezetes, hogy közel 300 mértföldnyi hosszában s harmadfél ezer □ mertföldnyi medenczét övező lánczolatában a legnagyobb változatossággal tünteti föl mindazt, mit hegyes-völgyes vidék csak nyújthat, s innen a nagy változékonyság mezőgazdasági viszonyaiban is.

Ezen hegyi határokon belől terül el a nagy magyar síkság, melynek felülete alig 2—400 lábnyira emelkedik a tenger színe fölé. E nagy sikság egyébiránt nem egy tagban fekszik, és meg lehet különböztetni az ugynevezett pozsonyi medenczét vagy kis magyar síkot, s a nagy magyar síkot vagy medenczét, az alföldet. Amaz Dévénytől Esztergomig nyúlik délnyugatra a Bakonyhegység által határolva, mely az emlitett horvát-szlavon mészhegység kinyúló előfokának tekinthető. Az esztergom-visegrád-budai hegységen alól, mely övező hegy- és dombsornak tekinthető, s mintegy szemben vele, nyúlik el a Duna-Tisza közötti hegyhát, azon alúl pedig délnek Kalocsa és Ujvidék közt az ugynevezett Sárköz, mig délkeletnek az emlitett másik nagy medencze: a magyar alföld terül el. A bérczkoszorúzta Erdélyben pedig szelid dombsorok és kies völgyek foglalják el az ország belsejét.

Ezen, annyira különböző földterület tehát a tér, melyen hazánk népsége lakik, s a melyen jóllétének egyik legfőbb tényezője a mezőgazdasági ipar virul. A földterületen kivül azonban még számos egyéb viszony és körülmény foly be mind a népre, mind iparára, hol előmozditólag, hol ellenségképen. Csak, ha mind ezekre is legalább futólag pillantottunk, vehetjük számba magát a

népet és müködésének a földdel kapcsolatos legfőbb terét, t. i. a mezőgazdasági termelést.

Valamint a mezőgazdasági termelésre, úgy a népre s különböző tulajdonainak fejlődésére nézve az éghajlat egyik legfőbb fontosságú tényező.

Az éghajlati viszonyok megismerése végett azonban az Európán kivül fekvő klimatikai tényezőkre is kell figyelni, mert Európának magának sincs, még kevésbbé van pedig hazánknak önálló éghajlata, habár helyi befolyásokat az éghajlat némi változtatására el kell ismernünk.

Az éghajlatra általában legfőbb befolyással vannak a sarkvidék s az egyenlitő, a leghidegebb s legmelegebb égaljak. E két vidék ellentétes hőmérséklete okozza egyrészt az éjszak-keletnek közel a föld szinéhez vonuló hideg s nehéz sarki áramlatot; másrész a magasabban vonuló meleg egyenlitői áramlatot, mely délnyugatnak haladva a sark felé ereszkedik. Míg e két áramlat valamelyike hozzánk ér, eredeti hevességéből sokat vesztett és se az egyiknek folyton felettünk, se a másiknak folyton körülöttünk, azaz földszint nem kell áramlania, hanem mérsékelve egyik és másik is, de eredeti jellegéből még sem kivetköztetve, váltakozva ér, s a szerint a mint ér az éjszaki áramlat van télen hideg, nyáron derült, nem mindig hüvös, mindkét esetben pedig száraz időnk; s a szerint, a mint a déli áramlat ér, van télennyáron nedves s az évszakhoz aránylag enyhe vagy meleg időnk.

Az ezen áramlatok által utközben ért vizek, hegyek, erdők vagy kopár síkok, a mint egyrészt enyhítik eredeti hatalmukat, másrészt helyi szelek keletkezésére szolgáltatnak alkalmat. A fölmelegedett sík kopárság és hüvösebb erdős bérczek különböző hőmérsékü térei fölött ugyanis a melegebb s hidegebb lég-áramlat egyensúlyba jutni törekszik, mi szél alakjában történik. Ily módon támadnak azon éghajlati jelenségek, melyeket helyi éghajlatnak szoktunk mondani s a melynek, a mint nagy befolyása van a mezőgazdasági termelésre, úgy csakis az

ország földrajzi helyzetéből, úgyszólván földalakzatából érthető meg.

Ezen helyi éghajlat viszonyainak fölismerése végett tehát újra vissza kell nyúlnunk a korábban vázolt földrajzi képhez s itt legott a magyar alföld fátalan rónái ötlenek fel, melyeknek befolyása következtében egész Magyarországnak sőt még a kárpáti vidékeknek is csekélyebb légnedvessége és esőmennyisége van, mint a magyar-osztrák monarchia nyugati felének.

Az Európán kivül eső, de az említett két nagy légáramlattal kapcsolatban nagy befolyása van a saharai sivatagnak is, mely felé az éjszaki hidegebb levegő tolul, elfoglalván a fölmelegült sik fölött megkönnyült s fölszállt levegő helyét, holott megfordítva, kisebb ellentétek idején a scirocco nevezete alatt ismert hő szélvész nemcsak a magyar tengerpartot söpri, hanem átcsap a déli alpeseken és gyakran az éjszaki kárpátokig sőt azokon túl is hatol. Ha ezen szél alföldi rónáinkon száguld keresztül s a földközi tengerből sok nedvességet magába nem gyüjtött volt, perzselve szárítja levegőnket s csak a Mátra s Tátra erdős bérczen törik meg gyászos ereje, habár az ottani hüvösebb légkör sem bírja végleg megfosztani eredeti jellegétől, csakis hatalmát képes némileg csökkenteni.

Az ilykép fokozott esőtlenség annyira megy, hogy, mig a monarchia nyugati részében az évenkinti átlagos esőmennyiség a hegységekben 50—70″, sőt egyes helyeken épen 70—100″, keleti részében alig éri el még a hegységben is a 40″-et, legnagyobbrészt csak 15—30 hüvelyk között változik, magán a rónaságon pedig sokhelyt 15 hüvelyket sem ér el.

Részben a kárpátok, nagyobb mérvben pedig a nyugati alpesek viszont fokozzák az esőt s a lég nedvességét s a tőlük eredő légáramlatok gyakran 15 mértföldnyire hatnak ki a szomszéd vidékre, általában pedig mérsékelő befolyást gyakorolnak a végletekre. Hogy a kárpátok e tekintetben csekélyebb hatásuak az alpeseknél, részint a bérczek csekélyebb tömegéből, a hó és jég kisebb meny-

nyiségéből, de még onnan is magyarázható, hogy szélesebb völgyek és öblök hatolnak be a hegységek kebelébe, s nagyobb erővel engedik működni a déli áramlatnak a magyar pusztákon át fölfelé tóduló száraz melegét.

Az alföld pusztáit pedig épen a hőmérsék roppant végletei jellemzik. A tél itt oly hideg, mint akár Csehország legéjszakibb részén, holott márcziustól fogva a meleg rendszerint oly gyorsan fokozódik, hogy már áprilmájusban Olaszországéval versenyezhet. A nyári eső ritkaság, de nem annyira a késői fagy, ha pedig jut nyári eső, többnyire aratás idején éri a földet, nagy panaszára a gazdának, ki ép ezen téren legfőbb súlyt a gabonára fektet, mely akkor ritkán van már lábon s így a nyári esőnek többé hasznát sem veheti. Az éghajlat e makranczossága oka részben annak is, hogy a befásitás nem terjed eléggé, mert a fatenyésztés a késő fagyok s a roppant hőség közé eső rövid időre van szorítva, s csak kevés fanemnél enged kellő kiképzést, holott épen a bujább fatenyészet volna hivatva e végletek mérséklésére hatni. Csak is az éghajlat eme szomorú jellegéből magyarázható, hogy az alföld gazdag televény földje, mely kedvező időjárás mellett csodálatos termést képes adni, hosszabb évi átlagokban kevesebbet termel a silányabb, de egyenletesebb termésü felvidéki s erdélyi földeknél. Az 1867-dik évet megelőző 77 évben ugyanis 23 rosz esztendő volt s közülök 19-et okozott az aszály s csak 4-et a túlnedvesség meg fagy. Ez időjárás azóta is váltakozva foly és csak az 1870-diki év tett túlságos nedvességével nagyobb kivételt, melyet egyébiránt az 1871-diki nedvességre nézve követett, az 1872-diki tavasz meg folytatott, míg a nyár rövid ugyan, de intensiv hője fejlésében fulasztotta meg a gabona szemét.

Erdély e tekintetben szerencsésebben van helyezve. Az azt környező kárpátok nagyrészt bérczi éghajlatot kölcsönöznek a medenczének, a tavaszi eső gyakoribb s nedvességi készletet hagyván nyárára, a szárazabb ősz nem árt többé a gabonatermelésnek. De a síkokat szegélyző domb- és hegyvidékek Magyarországon is szeren-

csésebbek éghajlat dolgában, mert habár a késői fagyok ezeket is látogatják, a később beálló tavasz következtében még sem tesznek annyi kárt, mert a tenyészet ritkán halad annyira, hogy egy kis perzselés az aratást is tönkre tehetné. Enyheségök egyik oka az is, hogy délnek csapva, az enyhe déli szeleknek megnyílnak s messze föl utat engednek.

Valamint a helyi éghajlat a földrajzi helyzettől és földalakzattól s némileg a boritéktól, a növényzettől függ, ugy az a maga részéről is visszahat a növényéletre s részint egész fajok létezését teszi lehetővé vagy lehetetlenné, részint a létező fajok többé kevésbbé teljes kifejlődésére foly be.

A **növényzet**, mint a mezőgazdaság s igy a nép eltartása egyik főtárgyának ismertetése végett az újabb tudomány négy külön területre osztja hazánkat, ugyanis:

a kárpáti hegy- és havasvidékre;

a dombozatok és szigethegységek vidékére;

az alföldre; és

az ádriai tengerpart meg a horvát dalmátországi hegyvidék területére. Legtöbb változást tüntetnek fel a hegységek, de már a Kárpátokat sem lehet általában jellemezni, mert éjszaknyugati részök inkább az alpesek növényzeti viszonyait tünteti fel, holott az éjszakkeleti és erdélyi kárpátok leginkább tükrözik vissza Magyarország voltaképi növényéletét. A legnagyobb különbség egyébiránt leginkább a megszabható növényzeti övek magaslataiban rejlik, s mig például nyugaton s éjszaknyugaton a gabonatermelés és gyümölcstenyésztés, a kaszálók és erdőszegélyek öve 600 és 1000 láb között terjed el és a bor csak déli részein terem, a lombfavirány öve 1000 és 3000 láb közt terül el; a tülevelesek virány a 3000—4600 lábig terjed; 5600 lábig pedig csak törpefák kúsznak — addig az erdélyi kárpátokban még 3900'-nyi magasságban is találni rozs- és zabföldeket, a lombos fák 4900'-ig hatolnak fel, tülevelüek pedig még 5800'-nyi magasságban is találtatnak.

A növényélet különféleségét az éghajlaton kivül nagyrészt a földtani viszonyok is okozzák, melyektől a talai minősége függ. Legnagyobb befolyással vannak erre a különböző korú mészkőzetek, minélfogva az éjszaknyugati Kárpátok viránya is oly változatos; kevésbbé változatos az éjszaki vonalon, majdnem szakadatlan övet képező homokkő, mely csak itt-ott váltakozván pala-, agyag- és mészkőrétegekkel, búja tenyészetü nedves, de kevéssé változatos növényzetet ápol. Leggazdagabb virányú az erdélyi hegység, melyben a jegőczös palakőzetek roppant tömegüek s vizben is bővelkedvén, igen dús legelőket szolgáltatnak.

Az alföldre nézve ismét különbséget kell tennünk a nyugati és délkeleti medencze között. Amott a környező dombvidék hatása sokkal inkább van kifejlődve, semhogy az alföldi jelleg teljesen érvényre juthatna, növényzete mindamellett gazdag s a Magyarországon termeltetni szokott növények, úgyszólván, minden faja fellelhető ott is. A typikus magyar szinezet legélénkebben az igazi alföldön az áradmányi rétegekkel borított síkon jelenkezik. E lapályt csak alacsony dombhátak és buczkák teszik néhol hullámossá, tengersíkját a mivelt téreken kivül csak álló vizei és szíkes szigetei, zsombékos fenekei és rengeteg nádasai szakítják meg. Ez ösvadon azonban csak kevés helytt található fel többé. A Tisza s Duna szabályozásai mind szükebbre szorítják a hajdan mértföldnyi mocsarakat s csak némely áthatlan szíkes helyek mutatnak még állóvizeket, némely nagyobb fenekek zsombékosokat s nádasokat, s a mind inkább mivelés alá került föld hazánk legtermékenyebb részei közé tartozik, melyeken a gabona minden fajai díszlenek, hol a dinnye szántóföldön terem, a kukoricza erdőket képez s a dohány félöles leveleket bocsát.

Nem folytatva behatóbb földtani megkülönböztetéseket, melyek külön szaktudomány tárgyai s külön szakismereteket föltételeznek, itt csak annyit szükséges megjegyezni, hogy a legújabb lerakodások, melyek Magyarország területének legnagyobb részét is képezik, több-

nyire a folyamok árterére szorítkoznak s annyiban ami terület kőzetétől függnek, melyből a vizek erednek. Ig a Dunát kivéve, többnyire homokkőzeteket érintő folyóin legnagyobbrészt homokos, de sokhelyt agyag-vegyületü rétegeket képeztek, melyek az alföldön, főleg a megelőzött mocsár-talán erdőtenyészetből is eredett humussal vegyülve, gazdagon termő talajt alkotnak.

A talaj pedig a mezőgazdasági termelésnek a földrajzi helyzeten, földalakzaton és éghajlaton kivül egyik további főfontosságú tényezője.

A talaj minősége kapcsolatban van — mint láttuk — a föld geologiai képződésével s innen következik, hogy Magyarország síkjai legnagyobbrészt televényföldből (Fluthschutt), hegyes vidékei omladványból (Grundschutt) állanak, még pedig könnyen porhanyodó, kiválólag agyagtartalmú kövekből, minő az agyagos homokkő, a porphyr, trachyt, zagyla (Gneiss). A televényföld szintén nagyrészt agyagos, erős rétegekben borul az altalajra s a Duna-Tisza közén, a Nyir vidékén stb. homokos talajjá változik. Kiváló fontosságú az alföld említett fekete földje, amaz agyagos homokkeverékü gazdag humustartalmú fekete föld, mely nem annyira külön vegyületénél, mint inkább annál fogva alapítá meg a magyar alföld világhirü termőképességét, hogy rétege néhol 3—4 öl vastagságú, holott a nyugati medencze sokhelytt hasonvegyületü földje több helyen alig $^1/_2$—1 lábnyira borítja a terméketlen kavicsot.

Magyarországnak ezen általános jóvegyületü talajában rejlik termőképessége, melyet a közben-közben felmerülő homokbuczkák és szíkes szigetek helyi tekintetben igen, de általán megrontani nem bírnak. Termelésének főellensége csak klimatikus, vagyis az általában s rendszerint uralkodó szárazság; s e két körülmény, összefoglalva a legnagyobbrészt tágterjedelmü földbirtokkal, igazolja valamennyire, ha nem is menti, a külföld részéről gyakran megtámadott magyar gazdasági rendszert.

A szárazság látogatta alföldnek egyébiránt nagy előnyére van és biztosítja legalább valamennyire az

aszály által tönkre teendő vetéseit az úgynevezett földárja, vagyis a téli nedvességből a fel réteg alá szivárgott s nagyobb medenczékben összegyült hó- és esővíz. Ez a föld alatt lassan a folyamok és patakok medrei felé haladván, s ott találkozván a folyoktól oldalt szivárgó vízzel, sokhelytt fölfelé tódul s alólról üdíti a nap heve által majdnem kiaszalt vetéseket. Tény az, hogy a földárja gyakran látható befolyás, azaz helyi esőzések nélkül nő és fakad mintegy a fölszinre, mi máskép nem magyarázható, mint hogy a hegységekben volt nagyobb esőzések részint a nyiltan hömpölygő folyók vizeit, részint a földalatti csatornákban patakzó ereket megduzzasztván, az ár a föld likacsossága folytán feljebb-feljebb emelkedik, mi nyiltan látható kisebb álló vizeknél és fenekeknél, melyek gyakran majd végleg kiszáradva, eső nélkül is újra megtelnek.

Az alföld legtöbb terményei egyévüek, vagyis egy év befolyása alatt kénytelenek kelni, tenyészni s megérni, s annyiban e vidék nem kedvez a fatenyésztésnek, a minthogy csakugyan fátlan pusztaság az alföld egyik főjellemzője, s a hol erdei vannak is, azok inkább már a határos dombövekhez és hegyi előfokokhoz tartoznak s a valódi lapályhoz nem számíthatók.

Ismerve így legalább nagyjából és főjelleme szerint a földet, melyen hazánk népessége lakik, és elfogadva ama korábbi osztályozást: a hegy és havasvidék, a dombozatok és szigethegységek vidéke és az alföld szerint, könnyebb a nép tulajdonait, ősi és jelen foglalkozásait megértenünk; illetőleg a földalakzattal és egyéb viszonyaival kapcsolatilag megmagyaráznunk.

A síkföld nagy folyamai természetes kereskedelmi utat nyujtanak ugyan a partlakosoknak s a folyamrendszer egész vidékének, és gazdag televényökkel igen is kedveznek a mezőgazdaságnak; de többnyire csekély esésöknél fogva nem igen nyujtják a kellő mozgatható erőt és az ipar általános meghonosulását nem igen mozdították elő. Egyik legrégibb iparágat, a malmászatot lehetett ugyan üzni a Duna s Tisza habjai által hajtott

vízi malmokon; de partjaiktól távolabb csak a szélmalom alkalmazásával lehetett azon mozgató erőre szert tenni, mely az élelemre nélkülözhetetlen őrlést végezte ugyan, de egyéb iparágakra nem igen lőn alkalmazva.

A magasabb dombozati és szigethegységek vidéke, még inkább pedig a bérczvilág számosabb hegyi patakja, az iparüzéshez akár tüzelőszerül, akár anyagul nélkülözhetetlen fa bősége, a bányászati termények gazdagsága és a bár kellően csak legújabb időben becsült széntelepek létezése most is a hegyes vidékek körül csoportosítja a nagyobb ipart, valaminthogy ősidőktől fogva is eme vidékek részint benszülött, még inkább pedig betelepített népessége mutatott legtöbb ipari hajlamot is.

A bérczes vidék nem emelkedik ugyan oly magasra, mint Svajczban, sőt mint Ausztria némely hegyesebb tartományában sem. Tágabb síkvölgyei itt sem szorítják ki a mezőgazdaságot, valamint dombosabb oldalai nem az ipart. De magasabbra hatolva, főleg az éjszaki és erdélyi kárpátokban épúgy ráakadunk az alpesi gazdálkodásra, a juh-, marha- és kecsketenyésztésre, mint bármelyik alpesi vidéken. A falvak itt is a sziklákhoz ragasztott egyes, órányira egymástól fekvő házakból állanak s eléggé föltüntetik a népnek mind jellemében, testalkatában s ruházatában a különbséget akár a rendes községekben élő kényelmesb domblakóhoz, akár és még inkább a bőség és nélkülözés közt ingadozó, természete nagy tömegéhez hasonlván tömeges lakosságu alföldi falvak és városok népéhez arányosítva. Újabb időben az alföld lakója is rajokat bocsátva mintegy túltömött nagy fészkeiből, népesíti meg lakatlan rónáit vagy építi be mentesített s részben tagosított nagy határát egyenkint fekvő tanyákkal, czélszerübb gazdálkodhatás végett.

A meredek hegységek lakója csekély s terméketlen földjével, melynek gyönge humusát egy-egy rohamosb felhőszakadás lesodor a völgy patakjába, hogy csak a Duna-Tisza nagy lapályán rakodjék le uj termő rétegül, akárhányszor van kenyér nélkül s gazdagabb vidéken kénytelen nyári munkája által téli élelmét megkeresni.

Épúgy azonban a nagy rónaság földben gazdagabb lakója is kénytelen megküzdeni az éghajlat végleteivel és takarékossághoz kellően még nem szoktatva, az ország segedelmére szorul, ha vetését a viz el- vagy kiöntötte vagy pedig, a mi még gyakoribb, ha az eső által nem enyhült forró nap földjét kiaszalta s marhaállományának nagy része éhen hullt el, minthogy egy füszál sem termett egész határában.

A nagy végletek érintkeznek, akár az országot, akár népét és foglalkozásait tekintsük. Fátlan rónák s mérföldekre terjedő erdős hegyek; mellékágak nélküli óriás folyamok és hajózható folyam nélküli számtalan ér és patak; gazdag televényföld sok ölre terjedő humusréteggel és csupasz sziklatömegek növényzet nélkül; egyptomi meleg, eső nélküli nyarakkal és hófödte jegesek.

És ha a népet tekintjük, mely e földet lakja, úgy ép azon gazdag változatosságot fogjuk észlelni — még ha a nemzetiségi különbözetet egyelőre el is ejtjük — az iparos sürgő-forgó munkálkodását a pásztornép csak munkának látszó tétlensége mellett; a pillanatnyira — legyenek azok bár napok és hetek — óriás munkaerőt kifejtő, de a telet ugyszólván elheverésző alföldi földmivelőt s a legkezdetlegesebb szükségleteket sem értő oláh vagy orosz hegylakót; mesés mennyiségü bort fogyasztó, mert szőlőtermelő vidékeket pálinkától elcsenevészett egész falvak mellett.

Tekintsük végül a lakhelyeket, melyekben a nép jellege szintén tükröződik s a fényes palotától és kevély palafedelü bérháztól le a szalmával s náddal fedett sárkunyhóig minden faját megtaláljuk. Vannak csupán cserepes fedelü házakból álló falvaink középszerü gazdagságu vidékeken, mig gazdagon termelő téreken a vert fal és vályog uralkodik, noha némi tágas kényelemmel; holott ismét négy egyszerü sárfal között, szelelőlyuknak is kicsiny ablakkal s nádból font kürtő alatt vagy épen kémény nélkül ott tanyáz a család a marhával egy fedél alatt.

KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL KÖNYVTÁRA

S ha nézzük, hogyan tagozódik az e változó vidékü országot oly nagy változatosságban lakó népesség társadalmi tekintetben, a bő választékot itt is meg fogjuk találni s részben gazdag és tehetős, részben pusztulásnak indult úri rend mellett látunk gazdagabb s szegényebb parasztosztályt, habár nem hiányzik a tehetős iparos és értelmiségi kereset után élő középosztály sem; de számaányra, kellő elosztottságra nézve ezt mégis csekélynek kell találnunk. A külföld államférfiainak és társadalmi politikusainak annyi gondot okozó munkásproletariatus azonban ép oly kevéssé van meg, mint a romboló válságokat okozott pauperismus, noha krákogó apostolai szintúgy akadtak emennek, mint hitvány izgatói amannak, kik erőszakkal akarták volna átültetni társadalmunk egészségesebb földébe Európa korhadtabb társadalmaiban fakadt ezen kóranyagot.

A végletek, bár kisebb mértékben, mint az ország földjénél, érintkeznek némileg népénél is, és noha az 1848-diki törvényhozás a jogi különbözetet az egyes osztályok között el is törülte, mégis a 48 után lezajlott husz év nem volt eléggé a mienk s nem volt kellően kiaknázható arra nézve, hogy a mi az ellentétek kiegyenlitésére, összekötő elemül oly igen megkivántató lett volna, erős polgári osztály, kellően fejlődhetett volna.

Hogy és mint áll egyébiránt népünk, mind társadalmi állására és viszonyaira, mind termelésére, fejlődésére és foglalkozására nézve, az egyes fejezetekből talán inkább ki fog tünni.

Itt csak annyit kell még megjegyezni, hogy egyes vidékek részleteit, ép az anyag minőségénél fogva, melylyel rendelkezem, kevésbbé nyújthatom, és mindaz, a mi a következő fejezetekben foglaltatik, csak általános áttekintés, mely országunk és népünk ismertetéséhez talán nem épen fölösleges adalék; de hogy ezzel a társadalmi statistikus feladata korán sincs kimerítve.

Nincs és nem is lehet kimerítve, mert a mit ez áttekintésekből önismeretet nyerünk is, az épen buzditás-

nak való arra, hogy a részletek megismerésére is törekedjünk. Az emlitett változatosság mind földünk mind népünk tagozásában és viszonyaiban ugyanis, ha az előrebocsátott vázlat netalán szomorú benyomást tett volna, — vigasztalásul mondhatom — épen legnagyobb előnye is államunknak. Ép e földnek oly különböző viszonyaiban rejlik gazdagsága, épen nemzetünk különböző alkatrészeiben, egyes osztályai és töredékei ellentétes jellegében, foglalkozásában és szokásaiban, és ezek surlódása közben kiegyenlitésre törekvésekben rejlik a hatalom, mely Magyarországot kulturképessé teszi, sőt máris a kultur államok sorába iktatta, noha oda inkább józan és következetes politikai törekvései emelték. Ezen körülmények összege végül hazánk számára boldog és hatalmas jövőt enged reménlenünk.

KSH Könyvtár

II.

NEMZETGAZDASÁGI SZEMPONT.

Nem tekinthetjük hazánk földét külön a nélkül, hogy egy nagy egésznek, földgömbünknek részeül ne ismerjük el. Épúgy e hazát lakó nemzetet is az egész emberi család egyik tagjának kell tekintenünk, tekintenünk főleg akkor, ha a föld és nép viszonyainak és állapotainak megitéléséhez mértéket keresünk, ha összehasonlitásokat akarunk tenni, ha társadalmi szempontból akarjuk tanulmányozni hazánkat. Igy mintegy természetszerüen a részlettől az általánoshoz jutunk, melynek megitélhetése végett a statistikus is más tudományághoz kénytelen folyamodni s ennek némely alaptételeivel megismerkedni.

Ezen tudomány pedig a köz- és nemzetgazdaság, mely egyébiránt minden, bár nagyszerü fejlődése mellett, leginkább szorul a statistika támogatására s valamint tanai helyességét csak statistikai alapon tudja bebizonyítani, állitásait csak ennek segedelmével igazolni: úgy viszont éltető elem a statistikára nézve, melynek legérdekesebb kutatásaiban irányt szab, vizsgálatai számára kijelöli az utat és igy a mennyi hasznát vesszi maga a statistikának, épannyira hat termékenyitőleg vissza reája. Ezen kölcsönös támogatás és istápolás mellett pedig mindkettő halad és fejlődik. Nézzük tehát a földet és embert, vagy tömegesebben tekintve, a területet és népességet, mely hely illeti meg a nemzetgazdaság tanai szerint, s az emberi társadalom ismertetése

körül a statistikusnak is mely utat kell tanulmányaiban követni?

Az embernek testi alkotása és természeti szükségeinek kielégitése folytonos fogyasztásra kényszerítik; fogyasztásra, mely nélkül sem testi sem szellemi feladatainak soha meg nem felelhetne. Az ember a természet mindhárom országából kénytelen szükségeit födözni, tömérdek mennyiségü állatokat fogyaszt el hús alakjában, mesés adagokat a növény-világ számtalan terményeiből, de még az ásványok országa is kénytelen megnyitni számára aknáit, mire nézve, hogy többet ne emlitsek, elég a sóra utalnom, melyet mindennapi élelmünknél sem nélkülözhetünk.

Kezdetleges állapotában az ember a természet ingyen adományait nyersen, vadon emésztette, több munkát nem forditván reájok, mint a mennyit gyüjtésök, ejtésök vagy birtokbavételök igényelt. Tagadhatatlan mindamellett, hogy az ember kezdetleges állapotában, eszközök, szerszámok hiányával, előző tapasztalat s örökölt tulajdon nélkül elég fáradságos, életet koczkáztató volt maga ezen foglalás.

Az emberi nem fejlődésével, tapasztalatainak, de saját számának is szaporodtával, valamint segédszerei gyarapodtával többé nem érheté be a természet puszta adományaival; szükségletei könnyebb kielégitésével e szükségletek maguk is szaporodtak, többé nemcsak pusztitotta a meglevőt, hanem fogyasztásában válogató lett, gondolkodva mozditá elő maga is fogyasztási czikkei szaporitását, szóval termelt s habár a természet adományait s közreműködését ekkor sem nélkülözheté, czélszerűen vette igénybe titkosan működő erejét, maga is hozzájárult ez erők fokozásához, latba vetvén testi munkáját, idő multával pedig a lefolyt idők megtakaritott készleteit vagyis a tőkét, s így jutott lassan-lassan azon szerves gazdasági élethez, melyben mi, a XIX-dik század szülöttjei, magunkat találjuk.

A termelés határait a fogyasztás jelöli ki, vagy is rendszerint annyiban szokott a termelés fokoz-

tatni, a mennyiben a fogyasztás szüksége kivánja. A fogyasztás nagyságát a tudakozás, keresés jelöli meg, vagyis a szükség mutatja ki, legyen ez bár mellőzhetetlen életfentartási, szokásból eredő kényelmi, vagy épen fölösleges fényüzési szükség. A szükség tehát fórugója a termelésnek, s mert termeléssel mindenki saját hasznát keresi, az önérdeket lehetne a termelés másik főserkentőjeül tekinteni. A haszonkeresés és önérdek itt egyébiránt korántsem megvetendő tulajdonságnak tekintendő, mely csak elfajulásában válik önzéssé s annyiban nem igényelhet többé tiszteletet.

Az önérdek, a haszonkeresés vagy haszonvágy a nemzetgazdaság tudományában nagy szerepet játszik és kellő határok közé szorítva, az elfajulástól megóva, neki köszöni az emberi haladás legszebb, legnagyszerűbb vivmányait. A haszonvágy csak úgy természetszerű emberi tulajdonság, mint a kereseti ösztön mely amannak csak másik neme, s miután nem csupán az ember énjére, nem kizárólag személyére, hanem családjára, gyermekeire, hozzátartozóira, nagyobb körben a községre és országra, legmagasabb fokán pedig a hazára is kiterjeszkedik, nemes tulajdonságnak is mondható.

Lakik egyébiránt az emberi kebelben még más, magasztosabb tulajdonság is, s ez erkölcsi hajlama, mely a jóllét utáni törekvést, mi az önérdekben és haszonvágyban nyilatkozik, ellensulyozza, korlátolja, s ha az emberben kellő összhangzatra tud emelkedni, a legfőbb erkölcsi és testi jót nemzi.

Nem kell tehát visszariadnunk attól, ha az önérdek és haszonvágy, a szükség érzete s a törekvés kielégitésére úgy vannak felállitva a közgazdaság tanában, mint a melyek vezérszerepet viselnek az emberi nem termelésében. Nem kell azért e tudományt kevésbbé nemesnek, tanait netalán erkölcsteleneknek tekintenünk; mert a nemzetgazdaság nem eszményi emberrel foglalkozik, hanem a világ legnagyobb mesterművét, isten után urát, t. i. az embert egész valóságában fogván fel, legnemesebb tulajdonságait szintugy mint fogyatkozásait vagy

hibáit egyaránt számba veszi, s tulajdonságainak ezen természetszerü vegyülékére alapitja következtetéseit.

Amúgy sem szükséges attól tartanunk, hogy az ember valami nagyon visszaélhetne termelési képességével. Miután a természetben minden van és létezik, semmi el nem veszhet, de önmagából, vagyis semmiből új sem keletkezhetik; hanem minden csak átalakúl, s a látszólag elveszett is csak más anyaggá válik: a teremni látszó is csak a különböző anyagvegyüléknek szülöttje és eredménye. Igy az ember sem teremthet közvetlenül újat, csak átalakíthat, jóformán csak más értéket adhat az anyag felhasználása s átalakitása által terményeinek.

Ezért szól a tudomány termelésről s nem teremtésről, a teremtést — mert a kezdettől fogva létezőnek fogalmát a mai tudomány megállapitani még nem birta — az istennek tartván fen.

De még e szükebb körü termelésben sem csupán önerejével szerepel az ember. Itt is számtalan segédeszközre, támaszra és istápra szorul, miket a nemzetgazdaságtan három főosztályba csoportosít: természet, munka és tőke czime alatt sorolván föl a termelés három főtényezőjét.

A természet, mint a termelés legelső tényezője, részint erőben, részint anyagban, gyakran mindkettőben egyszerre kínálkozik, sokszor pedig csupán jelenségek lánczolatában nyilatkozik, noha ez alakban sem gyakorol csekélyebb befolyást a termelésre. Az ujabb tudomány a természeti erőket azonkivül szerves, vegyészeti és mechanikai erőkre osztja.

Természeti jelenségek lánczolatából áll például az éghajlat; mechanikai erőkül tekinthetők a szél és viz; vegyészetiekül a kőszén és fa; szervesekül az állatok és növények stb. Némely természeti erők megmérhetetlen mennyiségben vannak meg, mint például a levegő, és általában — helyi kivételeket számba nem véve — a viz; vannak természeti erők, melyek csak valamely anyaggal összeköttetésben léteznek s birnak ekkép becs-

csel a termelésre, mint például a meleg, mely tűz által fejlődik a szénből és fából. Ismerünk továbbá természeti erőket, helyesebben adományokat, melyek egyszer mindenkorra meglevén a természetben, fölhasználtatásuk után azon alakjukban többé vissza nem pótolhatók, mint a bányatermékek legnagyobb része; holott mások, mint például a talajban rejlő termő erő, évről évre működik, igaz: hogy a levegő és viz folytonos behatása alatt, s a melyet, habár az folytonos termés által csökkenthető, mégis kifogyhatatlannak kell mondanunk. Ismét más alakban kinálkoznak továbbá a tenger és folyamok vizében, az erdők s puszták rengetegében lakozó halak és vadak, melyek természetszerü szaporodásuk által folytatólag léteznek ugyan, de akár az ember oktalan üldözése, akár elemi csapások következtében le is tünhetnek a föld hátáról, a hogy maiglan csakugyan több állat- és növényfaj nem létezik többé, melynek nyomaira az özönviz előtti kőzetekben akadunk s melyeknek egykori létezéséről biztos tudomásunk van.

Az emberiség első korszakaiban csak a közvetlenül élvezhető természeti adományoknak örülhetett az ember, nem tudván még termelni, csak is ezekre szorult. De a mai kor haladott termelése közben is számtalan természeti adomány és erő közvetlen fogyasztói maradtunk, náluk nélkülök el sem lehetnénk. Viszont azonban ép ezen termelési haladásánál fogva számos oly természeti erőt vehet az emberiség igénybe, melyeknek létezéséről azelőtt fogalma sem volt s a melyeket nem közvetlenül használ fel ugyan, de termelése könnyitésére, fokozására fordíthatja.

Igy viz és levegő nélkül maiglan se lehetünk el ugyan s azokat szintúgy fogyasztjuk, mint Ádám ősapánk, vagy Lyell és Darvin tana szerint talán gorilla ősapáink, de valamint fogalmuk nem volt arról, hogy a természet szabadon élő állatait: a lovat és barmot, az elefántot és birkát igába hajtva erejével és bőrével, húsával és csontjával szolgáinkká, eledelünkké, gazdagitóinkká teszszük, úgy még kevésbbé álmadozhattak arról, hogy

szert teszünk tüzre és segélyével a gőzt, tudományunkkal a villámot hóditjuk meg s velök dolgoztatjuk azt, mit előbb századokon át milliónyi embererő nem volt képes végrehajtani.

A termelés természeti segédeszközei igénybevételének természetes egymásutánja van, melyet egyébiránt csak a termelés másik tényezőjével, a munkával kapcsolatban méltányolhatunk kellőleg.

A közvetlenül élvezhető természeti adományok és erők, az összes természet pazar gazdagsága mellett, mégis csak igen gyéren kinálkoznak, az emberi szükségletek csak legcsekélyebb részét elégítik ki. Csak a munkával emelkedik az ember az állatok fölé, csak munkássága által lett a természet urává, nem annyiban ugyan, hogy a természet ereit megsemmisítse, hanem, hogy törvényeit tanulmányozván, hozzájuk simulhat, az általuk okozandó károkat kikerüli, lappangó működését saját hasznára fordítja.

Az emberi munka csak lassan fejlődhetett a közvetlenül élvezhető adományok fölismerésétől a gőz és villanyosság használatának mai fokáig. Az említett természetszerü egymásutánt Roscher, egyik most élő leghiresebb nemzetgazda, elég jellemzően sorolja fel. Szerinte az első korszakot képezik: először a fölfedezések és találmányok, vagyis fölismerése annak, mi szolgálhat voltaképen az égetően érzett közvetlen szükségletek fedezésére; másodszor a foglalás, vagyis az önként kinálkozó természeti adományok birtokba, a használható erők igénybe vétele. Igy lőn használva mind több-több növény, állat, részben már ércz és ásvány; harmadszor az anyagtermelés, a földmivelés, erdészet, állattenyésztés; a mikor ugyanis az emberiség tisztában levén az iránt, a mire közvetlenül szüksége van s ismerve némileg a természet azon törvényeit, melyek szerint a termelés foly, a maga részéről is hozzájárult az általa szükségelt termékek szaporitásához. Innen már csak [illegible] és kellett az anyagnemesitéshez, mint [illegible] fokhoz, mely is az előbbi termelés által [illegible]ert anyag feldolgozásából, az

m. kir. gaz[illegible]
KÖNY[illegible]

emberi szükségletek fedezésére alkalmasbbá tételéből, szóval a kézművekből, az iparos termelésből, legmagasb fokán pedig a gyár- és műiparból állott. A javak elosztása, mely ötödik fokozatul van felsorolva, nem annyira termelési, mint inkább munkafelosztási fokozat, de annyiban annál fontosabb, mert tökéletesitette a forgalmat és sem a termelő gazdát, sem a gyártó iparost nem kényszeríti többé arra, hogy, foglalkozásával felhagyva, maga járjon a fogyasztó után, sem a fogyasztótól nem követeli, hogy maga keresse föl a termelés műhelyét; hanem kényelmes s mert időkimélő, egyúttal költségkimélő is a kereskedelem mai beosztása szerint. A külön, hatodik fokozatul emlitett szolgálattételek csak annyiban tekinthetők haladási lépésnek, a mennyiben alattok nem épen a személyes szolgálattételek legalsó neme értendő, a milyenek valószinüleg a munka legelső korszakában is léteztek, hanem ide sorozandók a tudomány és müvészet által kielégitett magasabb testi s szellemi szükségletek; a mily szolgálatokat például az orvos és ügyvéd, a tudós és festész, a hirlapiró és államtisztviselő teljesitenek.

Megjegyzendő, hogy az itt csoportozatokba szedett egymásután nem úgy értendő, mintha az első befejeztetvén, szigorú határszabás után következnék a második és harmadik stb. Ezen csoportositás csak nagyjából tünteti föl a fejlődést, csak egész általánosságban a fejlesztési processus egy-egy jellemző vonását, s a mily biztosan tudjuk, hogy számos foglalkozási osztályok, sőt egész nemzetek ma is a munka legkezdetlegesebb nemeit gyakorolják, épúgy sejthetjük, sőt némely tekintetben a történelemből tudjuk is, hogy a legutolsó fokozatok egyes képviselői már az ősidőkben is éltek e külön foglalkozásoknak s teljesitették még a mai tudósok és művészek legnemesebb munkáját is.

Annál érthetőbb lesz ez állitás, ha maga a munka különböző nemeit veszszük szemügyre, melyeknek menetében szintúgy rá lehet ismerni a fokozatos fejlődésre. Kezdetben ugyan leginkább csak saját rovására

dolgozott minden ember, csakhogy ama kezdetleges korszakban nem igen volt köszönet a munkában, mely mint láttuk, legnagyobbrészt egyszerű foglalásból állott. A legrégibb korban, melyre történelmünk emlékezni tud, szégyen vala a munka, melyet szabad nép magához illőnek nem ismert el s minden nélkülözhetetlen munkát rabszolgák, többnyire hadifoglyok által hajtatott végre. A nélkül, hogy ezen munkanem megitélésébe kellene bocsátkozni, világos, hogy az termelő, a mai kor magasabb fogalmai szerint nem lehetett. Nem lehetett, mert kényszermunka volt, mely a mi eredményeket fel tudott mutatni, csakis a ráfordított tömérdek embererő által mutathatá fel.

A jobbágyság, a rabszolgaságnak ezen újabb s kissé már szelidebb neme, a középkor szüleménye s inkább csak s földmivelési munkáknál volt alkalmazva, szükségképeni kifolyásakint azon elvnek, hogy az ország ura és fejedelme ura egyszersmind valamennyi földbirtoknak, melyet kisebb-nagyobb tömegekben hübéreseinek osztogatott harczi szolgálataikért. Ezek viszont nem tudván e tömeg-földeket saját erejökkel mívelni, bizonyos, természetben adandó részért jobbágyaiknak engedték át, közvetlen urai s birtokosai mindamellett maguk maradván azon földnek, mely fölfelé, bár később csak képzetileg a főurnak képezte tulajdonát. A középkor városaiban s leginkább az ipar terén már akkor is más munkaviszonyok kezdtek képződni, bár a hübériség s jobbágyság jellege rajtok is megvolt a kényúrnak tekinthető mester s a tőle személyileg is függő legény és inas viszonyában.

Földmivelésnél a napszám, mesterségeknél a szakmánymunka csak későbben fejlődtek ki; amott a föld, itt az ipar fokozatos felszabadulásával, mely a legújabb korban mindkét irányban teljesen kifejlődvén, a munkást is saját urává, földbirtokáról, munkájáról szabadon rendelkező független egyénné tette.

De valamint a természeti erők és adományok hasznosítása emberi munka nélkül csak alig említésre méltó mérvben sikerülhetett, úgy viszont a munka befolyása

a termelésre is alig jut a mai eredményekhez, ha kettejökhöz a harmadik s szintoly hatalmas termelési tényező, a tőke nem csatlakozik.

Tőke alatt minden a multból fenmaradt vagy megtakarított s minden a jelen termelésből a továbbira fentartott, mintegy félretett termék és készlet értendő.

Valamint a természeti erőknek és munkának, úgy a tőkének is több nemét különbözteti meg a nemzetgazdaságtan. Nevezetesen kiemelendő, hogy a tudomány különbséget tesz a használt szóban s más fogalmat köt hozzá, mint a mindennapi szólásmód. A tudomány szerint tőke nem csupán a pénz, mit közönségesen alatta szoktunk érteni, hanem a pénz is csak egy neme — ne csodálkozzunk pedig rajta, tömérdek készlete mellett is, csak parányi része — a létező tőkéknek.

Igy a tudomány fogalmazása szerint tőke volna maga a föld, mely is a tőke minden tulajdonságával bir, de mivel azonfelül még kiváló, épen csak reá alkalmazható jellege van, a földbirtok a nemzetgazdaságtanban külön fejezetet nyer. E szerint tőke, a szó tudományilag szorosabb értelmében: a földjavitások, például vizmentesitési töltések, száritó árkok, alagcsövezések stb.; épitmények, még pedig gazdasági szintúgy mint gyári, bérházi, sőt közczélú épitmények; eszközök, szerszámok, gépek, hasonlóképen mind a földmivelésnél, mind a kézmű- s gyáriparnál; munka- és haszonállatok a fentebbi megkülönböztetéssel; főanyagok, a melyekből ugyanis gazdaságnál a termés, iparnál a gyártmány készül, például amott a vetőmag, itt a gyapjú, pamut, len stb.; segédanyagok, melyek a főtermék előállításához nélkülözhetetlenek, például gazdaságnál a takarmány és trágya, iparnál a köszén és fa; élelem és fentartási készlet mind a gazdasági mind az iparos vagy kereskedelmi munkások számára; kereskedelmi készlet vagyis azon árúk összege, melyeknek új termelésig a fogyasztók kielégitésére készen kell tartatniok; pénz, mint a termelés, kereskedésnek és fogyasztásnak mivelt országokban legfőbb közvetitője, mindennemű értékképvi-

selő alakjában; végre az úgynevezett szellemi vagy testetlen tőkék, mint az egyéni képesség és képzettség, a tudományos miveltség (orvos, ügyvéd), valamely kereskedelmi vagy iparczég állandó üzleti összeköttetései, mindenek fölött s a minek előnyeiben minden egyes honpolgár részesül, maga az állam összes, a társadalmi jóllét emelésére czélzó intézményeivel.

A különféle termelésnél igénybe vett és veendő tőke azonkivül még állandó és forgó, befektetett vagy kereső tőkére is oszlik, melynek osztályozása egyébiránt nehéz s üzletről üzletre, iparról iparra változó; legáltalánosabb jellemzőül lehetne fölemlíteni, hogy például a földjavitások, épitmények, gépek stb. az álló, a pénz és hozzá hasonlók a forgó tőkéhez számitandók. Tőkéül, még pedig alig megbecsülhető fontosságú tőkéül volna még sok esetben emlitendő a hitel, de a mely számos egyéb tulajdonainál fogva a nemzetgazdasági tudománynak szintén külön, itt bővebben nem tárgyalandó fejezetét képezi.

Természet, munka és tőke nélkül termelés nem gondolható, valamint a fogyasztás is mindháromra terjed ki, csakhogy az arány, melyben e három tényező szerepelni szokott majd minden termelési ágnál, valamint a fogyasztás minden neménél különböző. Előbb a természet volt a legfőbb, a legfontosabb tényező a termelésnél; mert az emberek a különböző munkanemeket még kevéssé ismervén, kevesebbet alkalmazhattak ama másik tényezőből, mely később s a fokozott fejlődéssel és haladással mind nagyobb mérvben fordult a termelés felé, míg utóbb és jelenleg úgyszólván a tőke viszi az összes termelésnél a főszerepet. És ez igen természetes; mert a mint a kezdetben csakis emberek által végzett munka előbb a háziállatokra, később a gépekre háramlik, mindkettő pedig a tőkének képezi nagy és fontos részeit, a tőkének magának is mind fontosabb rész jutott az általános termelésben.

Mellőzve a termelésnél közreműködő tényezőket, vagyis helyesebben: föltételezve e három nélkülözhetetlen

tényező működését valamennyi termelésnél, áttérhetünk immár a termelés osztályozására is, a mint azt a tudomány elfogadta.

Itt legelső hely illeti meg az őstermelést, mely úgyszólván az anyagot szolgáltatja részben az emberek és házi állatok élelmezésére, részben a termelés másik, átalakitó és értékfokozó ágának, t. i. az iparos termelésnek. Tágabb értelemben ugyan a kereskedelem is termelésnek tekinthető, a mennyiben helyváltoztatás és szállitás, valamint az által, hogy a szükségletek fedezhetését a fogyasztónak, úgyszólván, keze ügyébe ejti, szintén értékemelő és fokozó; de a nemzetgazdaság ezzel is külön foglalkozik és a voltaképi termelés közé nem sorolja. Fölemlitendő végül a noha hibásan ugynevezett improductiv termelés, mely közvetlenül, vagy legalább testi tárgyakat nem termel ugyan, az általános fontosságnál fogva azonban, melyet nevezetesen a különféle tudományszakok alakjában a termelésre gyakorol, tekintetbe jön; de a mely szellemi munkát újabbkori és jeles nevü nemzetgazdák, mint e tudomány határán kivül fekvőket többé nem akarnak számba venni.

És valóban, ha szemügyre veszszük, mily roppant hatású például az orvos működése a közegészségi állapot javitására, s igy közvetve a termelő, főleg a munkás nép egészségi viszonyaira és munkaképességére, ennélfogva pedig magára a termelésre; — ha számba veszszük a természettudományok fejlesztésével foglalkozó iró befolyása mily szemlátomást fejleszti az ipart és egyengeti haladása utját; — ha tekintetbe vesszük, mily óriás mérvben fokozta a mérnöki tudomány a közlekedési eszközök javitását, s igy, közvetlenül előmozditván a forgalmat, közvetve visszahatott és pedig tetemesen a termelésre is: — ha mindezt számba vesszük, okvetlenül nemzetgazdasági főfontosságú tényezőknek kell tekintenünk az oly hibásan improductiveknek nevezett eme foglalkozásokat is. De akkor bekövetkezik amaz állitás valósulása, hogy a nemzetgazdaság valamennyi emberi ismeretágat

kezdi körébe vonni; s a mennyire ezt a tudomány egységesitése s általánositása szempontjából óhajtanunk kellene, épúgy tisztelnünk kell azon szakférfiak nemes önmegtagadását, kik e kérdés fontosságát egész terjedelme szerint méltányolván ugyan, mégis, sőt ép ezen nagy fontosságánál fogva, ki akarják a nemzetgazdaság köréből zárni, ezen tannak csakis a gazdasági kérdések megoldását tartván fen.

Az ősztermeléshez — megtartva a már egyizben használt elnevezést — tartozik első sorban a bányászat, a vadászat és halászat és részben a földmivelés vagy mezőgazdaság. — Az átalakitó termeléshez tartozik az ipar neve alatt ismert számtalan emberi foglalkozás, kezdve a legegyszerübb szerszámok és öltönyök készitésétől a mechanika remekművéül tekinthető gőzgép- és a napról napra fejlődő villanyos táviróig s a művészet határába vágó gobelin szövéseig. Népünk viszonyairól s köztük kiválóan foglalkozásáról is szólván, természetesen ki fog kelleni térni a kereskedésre s a már jelzett improductiv foglalkozásokra is.

A mi a különféle munkaágak egymásutánját illeti, szigoru határvonal itt sem szabható ki, mert tagadhatatlan, hogy noha az ipar mai stádiumában mintegy utolsó láncszem az emberiség haladottabb foglalkozásai között: bizonyos mennyiségü ipart még a legkezdetlegesebb vadásznép, miveltséget nélkülöző vándornépek, vagy a csekély civilisatiójú földmivelő nemzetek sem nélkülözhetnek. Sőt bizonyos, hogy a foglalkozás egyszerüségénél fogva az ipart megelőzni látszó bányászat is ipart föltételez, valamint viszont nagyobbszerü ipar csakis haladottabb mezőgazdaság mellett és után kaphat lábra.

E téren is tehát nemcsak a termelés három tényezője müködött közre folytonosan, legalább rövid egymásutánban, hanem együtt müködött a fölemlitett több munkanem is, s mig kezdetben csak a vadon termő növény, utóbb az állatok nyujtották az élelem legnagyobb

részét, mit később aránytalanul nagyobb mennyiségben a növénytermelés szolgáltatott: így okszerűbb földmivelés csak az ipar segedelmével, mesterkéltebb ipar csak a bányászati termékek jobb felhasználása mellett fejlődhetett.

Különbség a mi korunkban az egyes foglalkozási nemek között csak tömeges termelésök iránt létezik, s csakis annyiban, csakis ily korlátolt értelemben fogadható el a mezőgazdasági és iparos állam, az annyit hangoztatott Agricultur- és Industrie-Staat elnevezése. Mert valamint iparos fejlődés megfelelő mezőgazdaság nélkül nem létezik egy országban sem, habár nem minden ország képes saját élelmi szükségleteit tulajdon földi termékeiből fedezni: úgy nem létezik mezőgazdaságot üző ország sem minden ipar nélkül.

KSH Könyvtár

III.

A FÖLD ÉS NÉP TÁRSADALMI VISZONYAI.

AZ ÁLLAM.

A termelés három tényezőjét általánosságban megismervén, a következő fejtegetésekben már működésöket is kutathatjuk, még pedig határozottan kijelölt téren: saját hazánkban, a magyar korona országai áldott földjén.

A természet erejének s közvetlenül élvezhető adományainak tanulmányozására külön nem fordíthatunk sok helyet, habár időnkint reá is rátérünk a bennünket most közvetlenebbül érdeklő másik két tényező: a munka és tőke körüli kutatásainkban.

Nép és föld nem kizárólag ugyan, de kiválóan képviselik e két tényezőt. A tőke legfontosabb része, legalább viszonyaink között, ma is a föld; s ha anyagi munkát természeti erők, állatok vagy gépek végezhetnek, intézőjük s kormányzójuk mindenha az ember szellemi ereje marad, s ez csakis a föld lakóiban, a népben található fel.

De, hogy kellően méltányolhassuk mindkettőt, hogy avult elméletekbe vagy önkényes elmefuttatásokba ne tévedjünk, hanem létező, a mai kor fogalmai szerinti társadalomban mozoghassunk, tárgyul választott hazánkat mint államot és országot kell tekintenünk. A már előre bocsátott földrajzi vázlaton túl a Szt.-István korona országait, mint politikai egészet tekintve, társadalmi szempontból kell bemutatni azon területet, melyen a népesség él s a háziállatok tenyésztetnek, egyszersmind pedig, legalább körvonalokban feltüntetni az országok fel- és beosztását,

mely a társadalomnak mintegy hátteréül szolgál, szóval a néppel s összes intézményeivel együtt az államot teszi.

A Szt.-István korona országait képezik: Magyarország és a vele az 1848-ik évi pozsonyi VII-ik és kolozsvári I-ső, valamint az 1868. XLIII. törv. czikk által egyesitett Erdély, továbbá Fiume város és kerülete (Fiume megye Horvátországhoz tartozván), Horvát-Szlavonországok és a határőrvidék.

Dalmátia közjogi viszonya nincs még végleg elintézve, noha az 1868. XXX. törv. czikk Horvát-Szlavonországhoz tartozónak sorolja elő; minélfogva az, miután a statistikus, ki csakis tényekkel számolhat, itt sehol tekintetbe nem vétetett. A határőrvidékből a varasd-körösi és varasd-szt.-györgyi ezredek 1871. junius 8-dikán kelt legfelsőbb elhatározással polgárosíttatván, Belovár megye név alatt Horvát-Szlavonországhoz csatoltattak.

Erdély, a még fennálló külön viszonyoknál fogva, külön van ugyan sok tekintetben ismertetve, de számbeli kimutatásoknál egyuttal Magyarország összegeivel össze is vonva s noha e művön keresztül „Erdély" neve megtartatott, az anyaországra nézve pedig „Magyarország" használtatott elnevezésül „egész Magyarország" elnevezése alatt mindenütt Magyarország-Erdély együtt értendő.

A tényleg fenálló *politikai felosztás* szerint van Magyarországban: 49 megye, 1 vidék, 4 kerület (a XVI. szepesi várost és a nagykikindai kerületet is ide értve) és 48 szab. királyi és kiváltságos város, mindössze: 102 törvényhatóság.

Erdélyben van: 8 megye, 14 szék, 4 vidék és 23 sz. kir. és kiv. város, összesen: 49 törvényhatóság. Megjegyzendő azonban, hogy 7 szab. kir. város, u. m. Nagyszeben, Brassó, Medgyes, Segesvár, Beszterczе, Szászváros és Szászsebes a hozzájuk tartozó szék- vagy vidékkel együtt képezvén egy-egy törvényhatóságot, ezek számát nem növelik ugyan, de a szab. kir. és kiv. városok száma velök együtt 30-ra emelkedik.

Fiume város és kerülete a sz. kir. városon kivül 3 faluból áll.

Horvát-Szlavonországok politikai újabb felosztása szerint van: Horvátországban 5 megye, 8 sz. kir. város, Szlavonországban 3 megye, 2 sz. kir. város, együtt: 8 megye, 10 szab. kir. város.

A határőrvidék régibb felosztás szerint horvát-illyr és szerbbánsági őrvidékre oszlott, amaz horvát, ez magyar határőrvidék czimén szokott neveztetni; amazt 10 ezred és 7 város (úgynevezett katonai község), emezt 4 ezred, 1 zászlóalj és 5 város képezte.

A megyei és kerületi alosztályozás járások, alkerületek stb. szerint neveztetik, ilyen van: Magyarországon 254 szolgabirói, alkapitányi stb. járás. Erdélyben 181 szolgabirói, dulói, alkirálybirói stb., együtt 435 járás. Fiumében nincs, Horvát-Szlavonországban volt eddigelé 57 járás, a határőrvidéken volt 174 századi kerület, mindössze 666 járás és ehhez hasonló felosztás; megjegyzendő, hogy a járás alosztályozása szolgabirói kerületre, valamint a királyföldi székeknek az ott fenálló felügyelői kerületekre stb. számon kivül hagyatott, miután ez alosztályozás sokrészt önkényes és gyakran attól függ az illető szolgabiró mely városban vagy faluban lakik.

A terület osztrák □ mértföld szerint, melyből egyre 10,000 1600 □ öles hold esik, a háromszögelési és táborkari fölmérések alapján következő:

Magyarország területe	3.727.67	osztr. □	mértföld
Erdély „	954.85	„	„
együtt .	4.682.52	„	„
Fiume város és kerülete	0.34	„	„
Horvát-Szlavonországok eddigi területe .	334.58	„	„
A határőrvidék volt	583.00	„	„
A Szt.-István korona országainak összes területe tehát	5.600.44	osztr. □	mértföld.

Ez összes területet vevén alapúl, annak

Magyarország	66.55	83.61	%-át
Erdély	17.06		
Fiume és kerülete		0.01	„
Horvát-Szlavonország		5.97	„
A határőrvidék		10.41	„ képezi.

Valamint az egyes országok különböző százalékát képezik a Szt.-István korona összes birodalmának, épúgy és ez törvényhatóságaink autonom állásánál fogva szükséges tudni az egyes megyék és kerületek stb. — igen-igen különböző nagyságú részét foglalják el, egyrészt az illető országnak, másrészt a magyar birodalomnak.

Egyenlő joggal felruházott municipiumok vagyis törvényhatóságok pedig, melyeknek egyike magában (csak Magyarországot-Erdélyt tekintve) a 4.682.52 □ mértföldnek 4.11 százalékát képezi, holott a másiké alig kifejezhető századrésznyi százalékot (0.08) képvisel, nem képezhetnek helyes politikai tagozást. Mig egy-egy törvényhatóság területe negyedfél és közel kétszáz □ mértföld közt változhatik, rendezett, egyöntetü, a rendeleteket szabatosan foganatositó közigazgatásról nem lehet szó. Mig egy-egy törvényhatóságnak lakossága 480,000 és 23,000 sőt 19,000 között váltakozhatik, nem lehet szó egyenletes teherelosztásról, mi annál inkább kifog tünni, ha a megyék, visszanyervén az új megyerendezés alapján régi történelmi jogukat, saját közigazgatásuk terheit maguk lesznek kénytelenek viselni, maguk vetvén ki e czélra az adót.

Ez ellen felhozhatni ugyan, hogy hiszen e joggal régebben is birtak s oly égbekiáltó ellentétek még se igen merültek fel. Ámde ne felejtsük el, hogy megyéink csak 1848-ig vagyis addig gyakorolták tényleg e jogukat, mig a régi — ugynevezett — patriarchális viszonyok fenállottak. Az 1848-ban inaugurált újabb intézmények a következett két év harczi zaja alatt nem igen voltak megitélhetők, szabadságharczunk leveretése után pedig a niveláló osztrák kormány nem igen gondolt egyéb historiai joggal, mint hogy az e czélra létezett domestikai és a szintén kivetett volt dikalis adó múlt évekbeli hátralékait behajtatta, mignem e behajtással nem boldogulhatván az amúgy sem nagy összeget az 50-es évek valamikében át- és leiratta.

Csak kisértsük meg modern államintézményeink között rosz területi beosztásunkkal és aránytalan népes-

ségi viszonyaink mellett a házadó kivetését, s remélem épen ama törpe törvényhatóságok, melyek most oly igen függnek historiai területök fentartása mellett, ezek lesznek az elsők, kik fel fognak jajdulni és okszerűbb, a köz- és magánjóllétnek megfelelőbb beosztást sürgetni.

Lássuk azonban tovább a nélkülözhetetlen előleges ismereteket.

Az alább kimutatandó népesség lakhelyeinek némelyikéi a külön törvényhatóságokul szereplő szab. kir. és kiváltságos városokban már bemutattattak. Teljesség okáért azonban itt a többi városokkal s községekkel egyetemben újra felsorolandók. Ekkép van

	szab. kir. és kiváltságos város	rendez. tanácsu város	mező város	falu és község	puszta, telep stb.	Összesen
Magyarországban	48	88	663	9.466	3.616	13.881
Erdélyben	30	—	48	2.207	94	2.379
együtt:	78	88	711	11.673	3.710	16.260
Fiume város és kerületében	1	—	—	3	—	4
Horvát-Szlavonországban .	8	—	40	2.941	250	3.239
A határőrvidéken	11	3*)	18	1.756	—	1.788
A St.-István korona országaiban	98	91	769	16.373	3.960	21.291

A falusi községek, puszták, telepek stb. száma egész határozottsággal alig mondható megbizhatónak; mert a község fogalma törvényesen meghatározva nincs és vannak puszták, melyek önálló adóközségekül szerepelnek, vannak telepek s egyéb csoportozatok, melyek ismét külön községül kimutatva nincsenek, hanem lakosságuk más községéhez számittatott, Horvát-Szlavonországban végül a helység és község közötti különbség is létezik, több helység képezvén gyakran együtt egy községet.

A lakviszonyok megismerése végett tehát, főkép pedig az ország lakottabb vidékeinek könnyebb megitélhetése végett a viszonylagos számok megállapitásánál a puszták, telepek stb. számon kivül hagyattak s csak a

*) Vár. Itt egyáltalában a határőrvidéknek még teljesen be nem fejezett polgárositása nincs még tekintetbe véve.

városok, mezővárosok és falvak összege vettetett ki mértföldenkint.

Ugyancsak a lakviszonyok megitélhetésére szolgál a házak viszonylagos száma is; sőt csakis e számmal összevetve itéltethetvén meg kellően a vidék lakottsága, e két szám itt egymás mellé állitva közöltetik, előre bocsáttatván a létező házak általános száma is.

E szerint:

	a házak száma	esik egy □ mértföldre	
		helység	ház
Magyarországban	1.753.062	2.8	470
Erdélyben	438.139	2.4	458
együtt s átlag:	2.191.201	2.7	467
Fiume város és kerületében .	1.402*)	—	—
Horvát-Szlavonországban . .	124.082	8.8	370
A határőrvidéken	133.528	3.0	229
Összesen és átlag	2.450.213	3.0	437

A lakófelek számát a népszámlálás foganatositása iránt kiadott utasitás értelmében az egyes háztartások száma határozza meg. Bármily érdekes és fontos lett volna a családi kapcsolatot is kutatni és feltüntetni, az már előleg is annyi nehézségbe ütközőnek mutatkozott, hogy a népszámláláskor, melynek munkálatából e számok merítettek, tervbe sem vétetett. Ugyanis nemcsak a család fogalma lett volna nehezen megállapitható, hanem bajos magyarázatoknak adott volna helyet a rokonság hányadíziglen való meghatározása, a sógorság mikénti megállapitása is stb.

Helyesebbnek látszott ennélfogva az együtt lakásra fektetni a súlyt s lakófélnek azt tekinteni, a ki elkülönzött háztartással bir. Igaz, hogy külön lakó egyének, habár családjuk sincs, külön lakófeleknek tekintettek, de ez csak nagyobb városokban nyom valamennyire, az ország átlagos számait alig érinti.

*) Némely statistikai műben szokott ugyan a viszonylagos ház- és lakószám oly területen is kiszámittatni, mely nem egy egész mértföld, de ez legfeljebb városi viszonyokra enged következtetni, hol a terület csak másodrendű tényező; minélfogva országos számok összehasonlitásánál Fiume és kerülete mindig elhagyattatott.

A lakófelek számai tehát nem esnek együvé teljesen a családok számával, de mint a viszonylagos számitás alább kimutatja, nem is térnek el tőlük nagyban.

Van pedig:

	lakófél	s igy esik egy lakófél	
Magyarországban . . .	2.378.366	4.5	lakóra
Erdélyben	493.389	4.1	„
együtt:	2.871.755	4.5	„
Fiume város és kerületében	3.584	4.0	„
Horvát-Szlavonországban .	163.671	5.9	„
A határőrvidéken . . .	140.123	8.3	„

Mindössze és átlag 3.179.133 lakófél, esvén egy 4.8 lakóra, a jelenlevő népesség számát vevén alapul.

A határőrvidék lakófeleinek feltünő csekély számát illetőleg megjegyzendő, hogy az az ott még divó házi községek (Haus-Communionen) vagy több családnak egy családfő alatti együttlakása által teljesen igazoltnak látszik.

Az 1869/70-diki számlálás voltaképen a tényleges népességre alapíttatott, mindazonáltal a jogi népesség kimutatása is czéloztatott.

A tényleges népesség, mint tudvalevő a jelenlevő helybeliekből és jelenlevő idegenekből együttvéve alakul, és következőleg mutatkozik:

	a jelenlevő helybeli	a jelenlevő idegen	az összes tényleges népesség volt
Magyarországban	10.627.200	490.423	11.117.623
Erdélyben	2.037.207	64.520	2.101.727
együtt:	12.664.407	554.943	13.219.350
Fiume város és kerületében . .	12.705	5.179	17.884
Horvát-Szlavonországban . . .	926.183	53.539	979.722
A határőrvidéken	1.173.088	27.283	1.200.371
A Szt.-István korona országaiban	14.776.383	640.944	15.417.327

A jelenlevő népességnek részletezésével a szerint, amint azt helybeliek, az ország más községéből, ausztriai ország- vagy tartományból avagy a külföld valamely országából jelenlevők képezik, alább még találkozni fogunk. Ugyanez áll a jogi népességre, illetőleg a helybeliek távollétére nézve, melynek főbb összegei következők:

	jelenlevő helybeli	távollevő	összes hazabeli (jogi) népesség
Magyarországban	10.627.200	269.221	10.896.421
Erdélyben	2.037.207	63.025	2.100.232
együtt	12.664.407	332.246	12.996.653
Fiume város és kerületében .	12.705	1.239	13.944
Horvát-Szlavonországban . .	926.183	31.149	957.332
A határörvidéken	1.173.088	33.178	1.206.266
A Szt.-István korona országaiban	14.776.383	397.812	15.174.195

Az itt közlött sommázatok, mint országos összegek némileg eltérnek a törvényhatóságok összegeitől, melyekre nézve más a jogi népesség, mint az egész országra nézve.

A jogi népességet valamely törvényhatóságra (még inkább pedig ennek egy kerületére vagy épen községére) nézve ugyanis a jelenlevő helybelieken felül nemcsak az országon, hanem a megyén, a községen kivül tartózkodók is képezik. Ugyanezen népességhez számitandók a község vagy megye határain kivül a honvédségnél vagy bárhol a hadseregnél tettleges szolgálatban levők is.

Minthogy végül a községre vagy megyére nézve távollevő, hacsak az országon belől tartózkodik az országra nézve nem az, az országon belől távollevők, összege a fent közlött összegből levonandó, hogy a jogi népesség helyes számát felismerhessük.

Ilykép elemezve a sommázatokat következő táblázat alakul:

	az országon kivül tartózkodók	tettleges szolgálatban a hadseregnél	tettleges szolgálatban a honvédségnél	az országon belől távollevők	a távollevők főösszege
Magyarországban . . .	25.703	53.129	10.439	179.950	269.221
Erdélyben	16.994	11.036	2.021	32.974	63.025
együtt	42.697	64.165	12.460	212.924	332.246
Fiume város és kerületében	648	61	—	530	1.239
Horvát-Szlavonországban .	4.846	5.343	633	23.188	34.010
A határörvidéken . . .	7.613	—	—	26.295	33.908
A Szt.-István korona ország.	55.804	69.569	13.093	262.937	401.403

A határőrvidéken, külön szervezeténél fogva a katonaság a népességgel együvé számittatott s ott az befolyással a jogi népességre nincs is. De a korona többi

országaira nézve a hadseregnél levők csakugyan távollevőknek tekintendők annál is inkább, mert az országban elhelyezve volt katonaság is külön számíttatott; miután épen igy mutattattak ki a tettleges szolgálatban levő honvédek is, ezek száma sem vonandó le az országos összegből. De az országon belől távollevők csak az egyes községekre vagy megyékre nézve vannak távol, az országra nézve nem, s igy e czim alatt kimutatott

259.346 lélek

a jogi népességül kimutatott 15.174.195 lélekből levonandó, mely müvelet után

a jogi népesség helyes száma 14.914.849 lélekre apad.

Ezen szám csak a Szt. István korona valamennyi országaira nézve együttesen mutatható ki, mert a legkevesebb törvényhatóságok által lőn kimutatva, mely más törvényhatóság területén tartózkodik az országon belől távollevő; de még ha ez ki is mutattatott volna, előáll ugyane nehézség az egyes törvényhatóságokon belől másmás községben való távollévőkre nézve, minek kutatása annál kevésbbé látszott czélszerűnek, miután honossági törvény hiányában a hovátartozóság szabatosan meghatározható úgy sem volt s csak a népesség számbavételekor lőn a feljebb emlitett utasitás által némileg magyarázva.

Hogy mindazon szempont, melyből a népesség általánosan tekinthető, a részletes kutatásokat fentartva, itt legalább érintve legyen, még az egy □ mértföldre eső vagyis a viszonylagos népességet kell megfigyelnünk.

	Esik pedig egy □ mértföldre:	
Magyarországban	2.982	lélek
Erdélyben	2.207	„
átlag:	2.823	„
Horvát-Szlavonországban	2.928	„
A határőrvidéken	2.059	„
A Szt.-István korona országaiban átlag	2.753	lélek, itt is a tényleges népességet vevén alapúl.

Noha átlag a viszonylagos népszám, főleg más államok hasonló viszonyaihoz mérten, mint alább látni

fogjuk, nem épen nagy, Magyarország ebbeli viszonyai még sem mondhatók általában roszaknak.

Van ugyanis Magyarország-Erdélynek 78 megyéje között (a szepesi XVI. város és a nagy-kikindai kerület Szepes-, illetőleg Torontál megyéhez számíttatván) egy, melynek viszonylagos lakossága az 5.000-et, (Szerdahelyszék) 3 melyé 4.000-et, (Győr, Pest, Sopron) 25, melyé 3.000-et, 42 melyé 2000-et meghalad, és csak 7, melyé nem éri el a 2000-et, de 1000-en alúl egy sem marad.

Horvát-Szlavonország 8 megyéje közül egy haladja meg az 5000-et, (Varasd) 2 a 3000-et, 4 a 2000-et és csak egy marad ezen alúl.

A Határőrvidék áll viszonylagos népesség tekintetében legroszabbul, a mennyiben 13 ezred- illetőleg zászlóalj kerülete közül csak egy haladja meg a 3000-et, (a volt Szerbbánsági) 7 a 2000-et, 5 marad ezen alúl, egy közülök pedig az 1000-et sem éri el.

Az ily számok általában mutatják ugyan a népesség sürűségét; de azt, vajjon az illető terület el is tarthatja-e lakosságát, ebből még nem szabad következtetni; hanem e czélból csupán a termő területet vethetnők össze a népességgel s itt is az erdőt mint érték ugyan de nem élelem-termelőt némileg számon kivül kellene hagyni. E műveletre azonban alább a mezőgazdasági viszonyok tárgyalásánál fog alkalom kinálkozni.

Valamint minden statistikai mű becsét az összehasonlitás emeli, úgy jelen, legnagyobbrészt az 1870-diki népszámlálásból meritett munka eredményeit is jobban engedné méltányolni az összehasonlitás az eddig legutolsó, t. i. az 1857-diki népszámlálás eredményeivel, valamint más államok hasonló viszonyaival.

Első tekintetben, t. i. az 1857-diki számlálással való összehasonlitásra nézve azonban szinte legyőzhetetlen nehézségek merülnek fel, melyek legnagyobb részt az országoknak akkoriban teljesen megváltoztatott politikai felosztásában keresendők.

Hogy mégis némi képét nyerjük e nehézségeknek, alább bemutattatik a Szt.-István korona országainak 1857-diki politikai felosztása és népessége, megjegyeztetvén, hogy az összehasonlitás nehézségét fokozza még azon körülmény, mely szerint 1857-ben nem a tényleges, hanem a jogi népesség vétetett valamennyi művelet alapjául; mégis megkisértjük az összehasonlitást, mert az némi magyarázatot szolgáltat hazánk viszonyaihoz a közel múltban.

A magyar anyaország 1857-ben 5 közigazgatási kerületre (Verwaltungs-Gebiet) volt osztva, külön koronországúl (Kronland) szerepelvén a Bács, Torontál, Temes, Krassó megyékből s nehány egyéb szomszéd részből alkotott, úgynevezett szerb vajdaság (Serbische Wojwodschaft mit dem Temeser Banat).

Nem tekintve azt, hogy még ezen területből is némely vidék (Muraköz) Horvát-Szlavonországhoz tartozott, mig viszont a határőrvidék és Szlavonország némely vidékei (Illok, Ruma, Irig) a szerb vajdasághoz számittattak, az anyaország nehány megyéje pedig a 10 kerületre osztott Erdélyhez volt csatolva, — amaz öt kerület a temesi bánsággal együtt felelt meg nagyjából a mai Magyarországnak.

Ezen részeknek összes területe volt*) osztr. □ mértföldekben számitva:

	1857-ben	1870-ben
Magyarországban	3.644.47	3.727.67
Erdélyben	1.054.27	954.85
Fiume város és kerületében .	—	0.34
Horvát-Szlavonországban . . .	318.26	334.58
A határőrvidéken	583.0	583.0
Összesen:	5.600.00	5.600.44

Látnivaló tehát, hogy a területi különbözet egészben is 0.44 □ mértföld, mely pedig az ausztriai jelen kimutatásokban szintén szerepel; azontúl pedig Fiume város és kerülete egészen Horvát-Szlavonországhoz szá-

*) Az összehasonlitás könnyebbsége végett a Belovár megye kihasitása elötti állapot szerint.

míttatott, mely mind a mellett 16.32 □ mértfölddel kisebb területü vala a jelenleginél, valamint Magyarország is 83.20 □ mértfölddel volt csekélyebb mostannál, nem is számitva a belőle kiszakított temesi bánságot, mely akkor 521.12 □ mértföldet tett, s voltaképen csak a határőrvidék maradt változatlanúl, mi annál feltünőbb, miután csakugyan némely része által kerekíttetett ki akkoriban a szerb vajdaság.

Már az országok területe is ily változást szenvedvén, természetes, hogy a belső beosztás még inkább eltért a jelenlegi, illetőleg visszaállitott történelmi beosztástól. Volt ugyanis az ekkép nagyjából reconstruált országokban:

	megye 1857-ben	megye 1870-ben	járás 1857-ben	járás 1870-ben
Magyarországban	48	54	306	254
Erdélyben	10 kerület	26	79	181
Fiumében	—	—	—	—
Horvát-Szlavonországban . . .	5	7	54	57
A határőrvidéken	15 ezred	15	174	174
A Szt.-István korona országaiban	78	102	613	666

Hasonló eltérés létezik a városokra nézve, a mennyiben 1857-ben a szab. kir. városok régi történelmi joga vagy elnevezése nem jött tekintetbe. Magyarország egyes közigazgatási kerületeiben csak egy-egy város tüntettetvén ki fővárosul (a pesti kerületben kettő, külön Buda és külön Pest,) Erdélyben pedig csak egy: Nagy-Szeben.

Összevonva a városoknak és helységeknek nagyrészt a politikai rendszerből folyó és csupán elnevezésben különböző jellemzésöket, valamint az ily részleteknél, a fentjelzett területi változások miatt, többé fen nem tartható országbeli megkülönböztetéseket, kiderül, hogy az összes lakhelyek száma 1857-ben 17.695
1870-ben 21.291 levén
a különbözet 3.596,
melylyel 1870-ben több helység van kimutatva. De ha e különbözetnél az 1870-ben kimutatott 3.960 pusztát s telepet számbaveszszük s az e lakhelyekről korábban

mondattakra emlékszünk, a különbözet legnagyobbrészt leapad kellő mértékére.

Még kevésbbé keresztülvihető az országok szerinti összehasonlitás a házaknál, és ezeknek csupán egész száma jöhet tekintetbe. Volt pedig a Szt.-István korona egész területén:

1857-ban	2.254.174 ház
1870-ben	2.450.213 „
s igy a szaporodás	196.039 ház, mi 8.69

százaléknak felel meg.

Hasonló eljárást kell követni a lakófelekre nézve, melyek

1857-ben	2.952.089-en
1870-ben	3.179.133-an voltak
a szaporodás tehát itt	227.044, vagyis 7.69

százalék.

A népességi viszonyok mindkét irányban kutattatván, 1857-ben is, 1870-ben is, azaz mind két ízben a tényleges és jogi népesség is ki levén mutatva, az összehasonlitás is mindkét számra terjedhet, noha a későbbi alkalmazásban azután lényeges eltérés van a két népszámlálás müveleteiben.

Volt pedig a Szt.-István korona összes országaiban

	a tényleges	a jogi népesség
1857-ben	13.768.513 lélek	13.667.868 lélek
1870-ben	15.417.327 „	15.177.786 „
tehát a szaporodás 1870-ig	1.648.814 lélek	1.509.919 lélek
vagyis %-ban	11.97	11.04

A tényleges és jogi népesség közötti különbözetet tekintve látszik, hogy a tényleges népesség

1857-ben	100.645 lélekkel	vagyis	0.73%-kal
1870-ben	239.541 „	„	1.57%-kal

haladta meg a jogi népességet. A csekély százaléknyi eltérés mind a jogi és tényleges népesség szaporodása között 1857-től 1870-ig, mely 0.93%; mind a két rendbeli népesség között a különböző számlálási években, mely viszont 0.87%, nemcsak a tizenkét év alatt tetemesen megváltozott viszonyokban, s idegeneknek ország-

gunkban jelenleg nagyobb számmal való tartózkodásában, hanem abban is leli magyarázatát, hogy 1857-ben a jogi népesség levén a számlálásnál alapul elfogadva, ennek kideritésére nagyobb súly fektettetett, mint a tényleges népességére.

A viszonylagos népesség országok szerinti kimutatására csekélyebb befolyással van egyes községek emez vagy amaz országhoz való csatolása, miért is az összehasonlitás itt országok szerint megkisérthető.

Esett pedig egy-egy □ mértföldre*)

	1857-ben	1870-ben	a szaporodás 1870-ig %-ben
Magyarországban	2.652	2.982	= 12.44%
Erdélyben	2.060	2.207	= 7.13%
átlag:	2.515	2.823	= 12.06%
Horvát-Szlavonországban . .	2.718	2.928	= 7.72%
A határőrvidéken	1.827	2.059	= 12.69%
átlag:	2.458	2.753	= 12.00%

mely viszonylagos szaporodás egyuttal a népesség absolut szaporodásának is megfelel, a 0.03 százaléknyi különbözet ezen s a tényleges népességnél kimutatott szaporodás között a területhez való viszonyitásból könnyen levén magyarázható.

Hogy mily arányban áll Magyarország viszonylagos népessége, vagyis népsürüsége más országokhoz képest, következő adatok mutatják, melyekből kiviláglik, hogy általában több ember lakik ugyan egy-egy □ mértföldön, mégis majd minden államnak vannak egyes tartományai, melynek minimuma alá egy magyarországi megye is alig esik.

Igy legelébb is az ausztriai országokat és tartományokat tekintve, az egy-egy □ mértföldre eső népesség átlaga, és pedig

*) Szintén a Belovár megye alkotása által okozott eltérés tekintetbe vétele nélkül.

Alsó-Ausztriában	5.673	Csehországban	5.655
Felsö-Ausztriában	3.509	Morvaországban	5.172
Salzburgban	1 216	Szilériában	5.719
Stajerországban	2.899	Galicziában	3.972
Karinthiában	1.866	Bukovinában	2.812
Krajnában	4.193	Dalmáczióban	1.991
Tirolban	1.724		

Bajorországban a viszonylagos népesség 3.386 és pedig Pfalczban 5.637, Felsö-Bajorországban 2.500.

Würtembergában 4.857, a neckari kerületben épen 8.230.

Badenben 4.925, a középrajnai kerületben 6.181.

Szászországban 8.186.

Poroszországban átlag 3.760, de a porosz tartományban például csak 2.621, Posenben 2.924, holott a szász tartományban már 4.510, Oldenburgban 6.909, a rajnai tartományban meg 7.055.

Franczia ország ban a viszonylagos népesség átlag 3.725, de a Seine-departementben — hol ugyan Páris is be van számitva — 226.118, a Losère-departementben csak 1.462, Landesben 1.769, de a Pas de Calaisben már 6000, az alsó-rajnai tartományban 6.400, az alsó-szajnaiban 7.200.

Angolországban a viszonylagos népesség átlag 7.966, Skócziáé 3.222, Irlandé 3.611.

Dánia viszonylagos népessége 915, és pedig Seeland és Möen szigeten 4.289, de a farröi szigeteken már csak 360, Islandon épen csak 35.

Oroszországban az egy négyszögmértföldre eső népesség 687, de Kijew és Moszkva táján 2.300, éjszakon s a Wolga torkolatánál márcsak 120—130, Lengyelországé 2.110.

Látnivaló tehát, hogy a sürübb népességü országokban is inkább csak egyes részek, többnyire nagyobb városokkal birók azok, melyekben a viszonylagos népesség igen nagy, kivéve Közép-Európát s főleg a kisebb német államokat, melyekben a sürü népesség általános. Magyarország közel 3000-et megütő viszonylagos népességével jó távol áll a végletektől, melyek a társországokban sokkal

inkább nyilatkoznak is. Mértföldenkint 1000-en alól csak az oláh bánsági ezred területe marad. Az általános átpillantás azon benyomást teszi, hogy az éjszakkeleti határon, délen pedig a szintén bérczesebb vidéken legkisebb a viszonylagos népesség, mely az ország szivében — a fővárosok miatt nagyrészt — azontul hazánk nyugati határán átlag legsürübb, más arány csupán Erdély közepetáján fordulván elő, hol az leginkább tömörül és a hol kivételt csak Szerdahelyszék és délnyugaton Varasdmegye képeznek.

Annyi mindenesetre kiderül e futó átnézetből is, hogy hazánk népessége, ha kellően nincs is elosztva az ország minden részén s ha termőföldje sürübb lakosságot birna is eltartani, népességi viszonyai még sem fóoka a sok irányban tapasztalható elmaradásnak; de igen is számba veendők, akár mezőgazdasági rendszereit, akár ipari állapotait tekintsük, melyekre alább fogunk áttérni.

Mielőtt azonban e kutatásokba részletesebben lehetne bocsátkozni okvetlenül közelebbről kell nézni népességünk foglalkozását, társadalmi állását s az egyes termelő osztályokban számát is, mert a termelés mennyisége és minősége iránt csak ekkor hozhatunk helyes itéletet.

KSH

IV.

NÉPÜNK FOGLALKOZÁSA.

Valamely állam gyarapodása vagy hanyatlása nem csupán, sőt nem is kiválóan területe nagyságától és termékenységétől, hanem sokkal inkább népességének foglalkozásától, e foglalkozás nemeitől s e téren kifejtett munkásságától függ, mely viszont a miveltséggel kapcsolatos.

A vadászat és halászat mai napság már nem tekinthető népet fentartó foglalkozásnak, az iparos államot joggal és méltán fölébe emelik a pusztán — vagy mert e szót korábban nem akartuk helyesnek elismerni, a kiválóan — földmivelő államnak. Ha pedig a természeti gazdálkodástól a pénzgazdálkodáshoz, ettől a hitelgazdasághoz való átmenetelt haladásnak elismerjük, e viszonynak okvetlenül kell nyilatkozni az ország népességének foglalkozásában s az ezt kitüntető számokban is.

Svájcz regényesen, de nagyrészt terméketlen bérczei a mezőgazdaságnál jövedelmezőbb foglalkozásra kényszerítik lakóit; Anglia virányai mesés hústermelők (juhokban és marhákban), gabnatermelése ritkítja párját a kontinensen is, de nagyszámú népét mindezzel el nem tartja, sőt neki a fél világ termelése kell s azt meg is szerzi magának, mert illően megfizeti azon iparczikkek árán, melyeket meg annál busásabban fizet meg a világ neki adózó nagy része.

„Magyarország par excellence földmivelő ország“ ezt az unalomig halottuk már ismételgetni; de merjük már egyszer kimondani: Magyarország kulturállam is,

ez nyilatkozik népe foglalkozásában. Ez állitásból ugyan koránsem az következik, hogy népünk foglalkozásai között már meg volna a helyes, a kellő arány; de igenis megvan a kezdemény minden téren s csak a társadalom általános mivelődése, csak a következetes, eltántoríthatlan haladás kell az ujkor megnyitotta pályán, hogy legfeljebb mennyiségileg, de ne egyszersmind minőségileg is legyen különbség közöttünk s a váltig irigyelt haladottabb külföld között.

Hogy azonban megitélhessük, mennyi ez állitásokban a való, mennyi az önámitás, ahhoz számok kellenek, noha a puszta szám csak keveset világit meg. Ha azt tudom, hogy 1000 czipész van az országban, igaz, hogy nem tudom még vajjon tiz vagy száz vagy ötszázezer pár csizmát, czipőt készit-e évenkint. Abból, hogy ennyi s ennyi ezer tanitó van az országban még nem tudom, vajjon az ország iskolaügye rendjén van-e, avagy sinlődik tanerőkben. De igenis lehet következtetnünk e számokból rögtön, mihelyt másokkal összevetjük s ezért legelébb is számok után kell néznünk, melyeket ezuttal is, mint több más fejezethez a népszámlálás szolgáltatott.

A foglalkozási viszonyok kitüntetése népszámlálás alkalmával mindenkor a legnehezebb feladatokhoz tartozik. Nehéz pedig e feladat, mert ilyenkor, t. i. számlálás alkalmával nem a foglalkozásra, hanem az egyénre kell súlyt fektetni, nehogy kettős számbavételek az eredeti számot megmásitsák. Igy tehát az illetőnek csak főfoglalkozása vehető tekintetbe, a mellékfoglalkozásoknak pedig — melyek, nemzetgazdaságilag tekintve, a főfoglalkozásnál is fontosabbak lehetnek — tekinteten kivül kell maradniok.

Hogy azonban a számok helyesen itéltessenek meg, figyelemmel kell lenni a népszámlálás alkalmából felállitott elvekre. Az ez alkalommal felállitott elvek egynémelyikét tehát itt is meg kell ismertetni, nehogy hamis következtetést vonjunk a számokból.

Ilyen egy elv az, mely a nők foglalkozása iránt felállittatott, s melyre nézve kimondatott, hogy ha nőnek

vagy 14 éven alóli egyénnek külön keresete van, az is kiteendő; az önálló foglalkozás után élő, vagy férje keresetében (főleg valamely iparágnál) közremüködő nő pedig mindenütt az illető kereset rovatába lett volna felveendő, czélul levén kimondva, hogy a bizonyos kereset nélküli egyénekre minél kevesebb maradjon fel.

Ezek szerint foglalkozás nélkülinek a nők közül leginkább csak a háztartással foglalkozók lettek volna felveendők s noha tagadhatatlan, hogy a határvonal nehezen jelölhető meg arra nézve, mennyire vesz részt valamely nő, főleg kisebb mesterségeknél vagy apróbb gazdaságnál férje üzletében, mennyire van reá csak a háztartás gondja bizva: a „bizonyos keresetnélküli" nők nagy számából inkább az látszik kitünni, hogy itt kellő szigorral alig jártak el sokhelytt az eredeti anyagot gyüjtő közegek.

Leginkább az iparstatistika szempontjából, s itt is főleg jó ellenőrzési eszköz megszerzésére czélzó törekvésül tekinthető ama másik fölv felállítása, mely szerint az állami és egyéb közhivatalnokok közül ilyennek csak az volt kitüntetendő, ki foglalkozásánál fogva valamely tanári, gazdasági, ipari stb. foglalkozásban nincs, habár az állam vagy község rovására. Ezzel a közvetlen foglalkozási ág — ha az eredeti fölvétel helyesen történt — tüzetesebben volt ugyan megjelölve; de, a mit népszámlálás alkalmával szintén és méltán lehetett volna várni: az állami, megyei s egyéb közhivatalnokok absolut száma nem volt ezzel kideríthető.

S ép úgy nem volt megkapható az összes tanuló ifjuság létszáma, miután a középiskolákon (gymnasiumon, reáltanodán, reál-gymnasiumon) alól járók, vagyis a népiskolák tanulói, mint feltehetőleg nagyrészt 14 éven aluliak, a „bizonyos kereset nélküliek" rovatába valának osztályozandók.

Igy az illető számlálási oktatás ismerete nélkül hamisan itélnök meg például az „irók" nagy számát; ha ugyan számba nem vennők, hogy ebben a lapszerkesztő-

kön kivül mindennemü munkatárs és irodalmi foglalkozás után élő egyén is beszámittatott.

Hasonlóképen és még inkább tünhetik fel a „müvészek“ nagy száma, miután e rovatban nemcsak a szinészet összes személyzete — és pedig helyesen — benfoglaltatik, hanem sokhelytt belefoglaltattak a népzenészek is, kiknek azonban legnagyobbrészt mint korántsem müvészeknek, nem ezen rovatban, hanem „a nem közvetlenül termelő foglalkozásuak“ közt lett volna helyök.

Mind e körülményt, részben hiányt, részben helytelenséget szükségesnek látszott megemlíteni, hogy annál szigorúbban legyen megitélhető az alább közlendő számok belértéke. Viszont pedig azonnal meg kell jegyezni, hogy mindössze sem oly hiányok ezek, melyek a hazai népességnek hivatása és foglalkozása szerinti csoportositására nagy befolyást gyakorolhatnának, sőt épen e csoportositás által nyerünk népünk foglalkozásáról oly képet, minővel eddigelé soha nem birtunk.

És ha fér is némi gáncs, például: az iparágak könnyen önkényesnek tetszhető csoportositásához, ugy viszont azt lehet és kell is erre válaszolni, hogy valamely ország iparos foglalkozásáról csakis kimeritő iparstatistika szolgáltathat kellő képet, annak hiányával pedig mégis jobb az iparral foglalkozó népességnek hat csoportozat szerinti tagozása, mint épen semmi tagozás, mely netaláni óhajnak különben az iparágaknak egy sommába való összevonása által amúgy is eleget lehet tenni.

A foglalkozás szerint osztályozott népességet közelebbről tekintve mindenekelőtt ki kell küszöbölni a „bizonyos foglalkozás nélküli egyéneket“, mert csupán az ezek levonásával fenmaradó népesség az, mely a különböző foglalkozási ágak közé megoszolván, többé-kevésbbé termelőnek mondható.

Megtartva legelőbb a nem és a szerinti megosztást, vajjon a 14 évet betöltötték-e már s e határvonalon felül vagy alól vannak-e, következő táblázat alakul:

Bizonyos foglalkozás nélkül volt

	14 éven felüli férfi	14 éven felüli nő	14 éven (bezárólag) alóli férfi	14 éven (bezárólag) alóli nő
Magyarországban . . .	201.956	1.781.374	1.834.909	1.895.350
Erdélyben	34.774	337.251	332.659	345.453
együtt:	236.730	2.118.625	2.167.568	2.240.803
Fiume város és kerületében	427	4.446	2.267	2.643
Horvát-Szlavonországban	25.725	207.014	157.464	160.354
A határörvidéken . . .	57.799	300.461	216.608	218.759
Mindössze:	320.981	2.630.546	2.543.907	2.622.559

A 14 éven felüli nők roppant túlszáma tehát, a mi az előrebocsátottaknál fogva természetes is, már ez absolut számokból is kitünik, még világosabban fogjuk pedig ezt látni, ha a fönnebbi számok helyébe a százalékokat iktatjuk.

E szerint volt foglalkozás nélkül

	14 éven felül	14 éven alól	Összesen
Magyarországban	17.84%	33.55%	51.39%
Erdélyben	17.70 „	32.26 „	49.96 „
Fiume város és kerületében . .	27.25 „	27.45 „	54.70 „
Horvát-Szlavonországban . . .	23.76 „	32.44 „	56.20 „
A határörvidéken	29.85 „	36.27 „	66.12 „
Átlag:	19.14%	33.51%	52.65%

Ezekből látnivaló, hogy az összes jelenlevő népesség közül 2.951.227 tizennégy éven felül levő, 5.166.466 tizennégy éven alól levő vagy ez évet elért, mindössze 8.117.693 lakosnak, vagyis az összes népesség 52.65 százalékának foglalkozása nincs kimutatva. A nagyobb százalék, vagyis 33.51% olyan, mely koránál fogva csakugyan csak ritkább esetben bír önálló kereseti forrással; de még a 19.14% között is benne vannak a nők, mint legnagyobbrészt csupán háztartással foglalkozók. Az egyes országok százalékai közti különbségre nézve pedig alig kinálkozik egyéb magyarázat annál, hogy egyikben-másikban nagyobb szigorúsággal részletezték az egyes foglalkozásokat, mig másokban talán könnyebb szerrel tüntettetett ki „bizonyos foglalkozás nélkülinek“ számos oly egyén, kinek külön keresete nehezebben volt kiderithető.

Az egyes foglalkozások közötti felosztásra — mint látszik — az összes népességnek tehát voltaképen csak fele, az sem egészen, marad fenn. Kellően csoportositva azonban ez is elég arra nézve, hogy nemzetgazdasági szempontból némi áttekintést nyerjünk népünk hivatása és keresete iránt.

E fejezetben pedig csak ily áttekintésre törekszünk, az egyes foglalkozási ágak tüzetesb tanulmányozása s az élettel összevetése későbbieknek tartatott fen.

Egész szigorú pontossággal és szabatossággal ezen csoportositás sem volt ugyan keresztülvihető, miután az őstermelésnél például a földmivelés, erdészet, halászat és vadászat, de még a bányászat is helyesen fordul ugyan elő, de ez utóbbiban benfoglaltatik a kohászat is, mely a bányászattól nem volt elválasztható, szigorúan véve azonban az iparhoz tartozik.*)

Ugyanily megjegyzést tehetni az ipar csoportjára, melyből az elmondottaknál fogva a kohászat hiányzik, holott a közvetlenül nem termelő iparágak (hirdetési intézetek, uszodák, borbélyok, vendéglők, látványosságok, mulattatók stb.) e csoportban benfoglaltatnak.

Számos esetben lehetetlen levén az ipar és kereskedés között éles határvonalat szabni, természetes, hogy a kereskedelem csoportjában viszont ipartelepitvényekben foglalkozók, vagy ilyenek tulajdonosai is szerepelhetnek, mig viszont kenyér-, gyümölcs-, zöldségárulók stb. szintén e rovatban fordulnak elő, holott gyakran maguk termelők.

Legtöbb magyarázatot igényelne talán az értelmiségi kereset czímmel ellátott rovatcsoport s itt is talán főkép a czim az, mely ellen kifogást lehetne tenni.

Természetes ugyanis, hogy a nagyobb gazda, az iparos, a kereskedő is a közéletben az úgynevezett értelmiség (intelligentia) közé soroztatnak. E czím a népszám-

*) E különválasztása a bányászatnak és kohászatnak egyébiránt más államok népszámlálása alkalmával sincs még kellően foganatositva; söt csakis legujabb időben kezd komolyabban sürgettetni, nálunk pedig a készülőben levő iparstatistikának van fentartva.

lálási munkálatban sem akart tőlük elvitattatni; de a különbség köztük s az e csoportozatban foglaltak között az, hogy amazoknál tárgyhoz: földhöz, ipartelephez, mesterséghez, bolthoz, árúhelyhez stb. van kötve a foglalkozás, holott az értelmiségi kereset után élők foglalkozása nagyrészt a régebben ugynevezett „szabad mesterségek“ rovata alá sorozható, vagy ezekhez rokon. Nem egészen szakszerűen sorakoznak ide a tanulók — mint tulajdonkép nem önálló keresetűek, — bár ama szétválasztás, hogy az alsóbb iskolák tanitványai a foglalkozás nélküliek közé foglaltattak, a magasabb iskolákat látogatóknak inkább ád jogosultságot az értelmiségi keresetűek közé való felvételre.

Bármily csekély százalék essék egyébiránt az értelmiségi kereset után élő lakosságra szemben más foglalkozási csoportokkal, s bármily vegyesek az elemek, melyek e nevezet alá foglaltattak, mégis fontosnak látszik e csoport, mert, kapcsolatban más tényezőkkel, a vidék miveltségi állapotára és némely társadalmi viszonyaira okvetlenül enged következtetnünk.

Az e czím alatt foglalt csoportozat könnyebb magyarázatot lel, ha elemeit tekintjük, melyekből alakult. Van pedig e csoportban az egész magyar birodalom számai szerint:

pap, lelkész			19.858
közhivatalnok: állami	14.045		
megyei, kerületi	8.153		
városi, községi	13.342		35.540
tanitó			27.221
tanuló (magasabb iskolákban)			63.437
iró (szerkesztő stb.)			715
müvész			11.303
ügyvéd (segéd stb.)			4.884
egészségügyi személyzet:			
orvos			2.807
sebész			1.051
bába			5.470
gyógyszerész			1.437
mások			3.518
Összesen:			177.241

E szám az összes népességnek, igaz, csak 1.15%-ka, de a társadalomra nézve némely legfontosabb foglalkozásokat foglalja magában, egyúttal nagy világot derít az egyes részek mivelődési állapotára is. Az átlagos százalék ugyanis csak keveset nyom, és nagyon változékony, mit azonnal láthatunk, ha csak az egyes országokat is külön tekintjük.

Értelmiségi kereset után él t. i.:

Magyarországban	1.24%
Erdélyben	1.19 „
Fiume és kerületében . . .	4.36 „
Horvát-Szlavonországban . .	0.77 „
A határőrvidéken	0.50 „

A birtok után élők csoportozata csak azokat foglalja magában, kik semmi egyebek háztulajdonosoknál s az innen nyert jövedelemből, vagy kik bizonyos évi jövedelem (járadék) után élnek minden egyéb társadalmi állás elfoglalása nélkül, vagy a kik, mintegy már betöltve ilyféle hivatásukat, előbb viselt hivataluk után húzott s a járadékkal hason természetü nyugdíjból élnek. Megjegyzendő egyébiránt itt is, mint a közhivatalnokoknál, hogy a mely nyugdíjasnak más, többet jövedelmező keresete van, az utasitás értelmében ama rovatba volt iktatandó.

Számuk különben is csekély, a mennyiben

Magyarországban . .	69.178	= 0.62%
Erdélyben	5.195	= 0.25 „
Fiume és kerületében .	362	= 2.02 „
Horvát-Szlavonországban	3.422	= 0 35 „
A határőrvidéken . .	2.523	= 0.21 „
Összesen:	80.680	= 0.52%

A személyes szolgálatot teljesitők rovatában végül szintén többféle elem foglaltatik, mely máshova nem volt sorozható. Legnagyobb részét azonban a cselédség foglalja el, azon cselédek t. i. kik a ház szolgálatában, nem pedig valamely iparág körül vagy a gazdaság-

nál vannak alkalmazva. Szintide kellett sorozni a hivatalszolgákat, mint a közhivataloknál is leginkább személyes szolgálatra alkalmazottakat, ugyancsak ide soroztattak több helyütt a rend- és csendőrség alantabb közegei.

Szám szerint van:

Magyarországban . . .	949.575	=	8.54%
Erdélyben	156.335	=	7.44 „
Fiume és kerületében .	1.891	=	10.58 „
Horvát-Szlavonországban	28.795	=	2.94 „
A határőrvidéken . . .	6.479	=	0.66 „
	1.143.075	=	7.41%

Csak igy nagyjából tekintve is a három utolsó csoportozat számait, azt tapasztaljuk, hogy — ha mivelődési tényező rejlik bennök, mit alább közelebbről fogunk még kutatni, — az országok sorrendje állandóan az marad, hogy Fiume — mint majdnem csupa városi elemből álló — legelül jön, utánna sorakozik a magyar anyaország, igy Erdély, aztán Horvát-Szlavonországok s a legvégén áll a határőrvidék.

Ismerve ekkép az egyes kisebb csoportokat képező elemeket, meg lehet immár közelebbről is tekinteni a nagyobbak számait is.

A szent István korona országai népességénél első és főfontosságú az őstermelés. Az itt foglalkozók sommás áttekintése következő:

Őstermeléssel foglalkozik:

	birtokos és haszonbérlő	tiszt és munkás	összesen
Magyarországban	1.297.119	2.302.891	3.600.010
Erdélyben	382.485	409.088	791.573
együtt:	1.679.604	2.711.979	4.391.583
Fiume város és kerületében . . .	—	631	631
Horvát-Szlavonországban	180.267	173.460	353.727
A határőrvidéken	115.845	202.967	318.812
Mindössze:	1.975.716	3.089.037	5.064.753

Nehogy az e csoportról feljebb mondottak után téveszme keletkezzék arra nézve, hogy talán nem a föld-

és erdőmivelés szolgáltatja e számhoz a legnagyobb illetéket, egyuttal pedig, hogy e csoport tagozását is inkább meg lehessen ismerni, ám tekintsük — legalább a szent István korona összes országaira nézve — sommásan az absolut számokat is:

A szerint van a föld- és erdőmivelésnél

birtokos	1.925.625	
haszonbérlő . . .	47.808	
gazdatiszt és erdész	16.063	
éves szolga . . .	1.650.870	
napszámos . . .	1.369.312	5.009.678
a vadászat és halászatnál		
vállalkozó és munkás együtt .		4.932
a bányászat és kohászatnál		
birtokos	1.289	
bérlö	994	
hivatalnok . . .	1.968	
munkás	45.892	50.143
Összesen mint feljebb		5.064.753

Mig tehát őstermeléssel az összes jelenlevő népességnek 32.85% foglalkozik, addig a bányászat (s a mi ebben benfoglaltatik: a kohászat) ennek alig századrészét teszi.

De ha tekintetbe vesszük, hogy a jelenlevő népességnek felénél több bizonyos foglalkozás nélkül él, a bizonyos foglalkozás után élő másik félből, bátran mondhatni, 65% az, mely az őstermelésben s itt kiválóan a mezőgazdaságban keresi kenyerét.

Megtartva a fentebbi, az absolut számoknál használt felosztást, de e számokat most százalékokkal helyettesítve kitünik, hogy őstermeléssel foglalkozik az összes jelenlevő népesség százalék száma szerint:

	birtokos és haszonbérlő	tiszt és munkas	összesen
Magyarországban	11.67%	20.71%	32.38%
Erdélyben	18.20 „	19.46 „	37.66 „
Fiume város és kerületében .	— „	3.53 „	3.53 „
Horvát-Szlavonországban . .	18.40 „	17.70 „	39.10 „
A határőrvidéken	9.69 „	16.87 „	26.56 „
Átlag:	12.84%	20.04%	32.85%

Az összes százalék tehát, Fiumét külön viszonyainál fogva nem tekintve, a magyar anyaországot tünteti ki olyanul, melyben más foglalkozásoknak (iparnak, kereskedésnek stb.) nagyobb mérvben kell folytattatniok, itt lévén legkisebb a százalék. A határőrvidék még csekélyebb százaléka pedig máskint itélendő meg, részben azért, mert a foglalkozás szerint osztályozott népesség között 53.339 fegyver alatt szolgáló katonaság is foglaltatik; részben, mert a házi közösség (Haus-Communionen) közösen kezelt birtoka a csekély birtokos %-ot indokolja. Ugyancsak a magyar anyaország nagy uradalmi birtokai tünnek ki a birtokosoknak Erdélynél s Horvát-Szlavonországnál 2%-kal csekélyebb birtokosszámából a munkásoknak aránylag sokkal nagyobb százaléka irányában.

Sokkal kisebb számokban mint az östermelésnél mutatkozik az iparral és kereskedéssel foglalkozó népesség, mely is:

	az iparnál		a kereskedésnél	
Magyarországban . . .	534.533 =	4.81%	112.794 =	1.02%
Erdélyben	63.736 =	3.03 „	9.844 =	0.47 „
együtt:	598.269 =	4.52 „	122.638 =	0.92 „
Fiume város és kerületében	3.228 =	18.06 „	1.209 =	6.76 „
Horvát-Szlavonországban	29.961 =	3.65 „	5.739 =	0.59 „
A határőrvidéken . .	15.506 =	1.29 „	3.996 =	0.33 „
Összesen	646.964 =	4.19%	133.582 =	0.86%

Itt már a számok maguk is reávezetnek, miként legyen az anyag tárgyalandó. A városi népesség ugyanis, mely ipart és kereskedést kiválóan űz, itt csupán Fiume város és kerülete által levén képviselve, mutatja máris, mennyire eltérnek százalékszámai a korona többi országaiétól, 4—5-szörösen haladván meg emezeket.

Hogy az ipar és kereskedés között amúgy is bajosan húzható határvonal semmi helytelen következtetésekre alkalmat ne szolgáltasson, jobbnak látszik együvé vonni e két tényezőt s mint a puszta mezőgazdaságból kibontakozott, az ipar és kereskedés haladottabb pályájára lépő ország egyik legfontosabb nemzetgazdasági tényezőjét,

együtt mutatni be alább a magyar korona országainak népességét, a mely mértékben az iparral és kereskedéssel foglalkozik.

Rövid áttekintés után pedig azt kell tapasztalnunk, hogy nem a fővárosok sorakoznak első helyen, habár iparuk és kereskedelmök legnagyobb, de mit épen különböző elemekből álló népességök igazol. Látni továbbá azt is, hogy Magyarországnak eddig is kiválóan kereskedelmi és iparos városainak elismert két szab. kir. városa kezdi meg a sort, hogy az alföldi városokban inkább a mezőgazdasági foglalkozás túlnyomó s hogy Erdély középnagyságu városai az iparral s kereskedéssel foglalkozó népességnek épúgy legnagyobb százalékait tüntetik ki, valamint apró kiváltságos városai csekély e nembeli százalékok mellett szintén nem is tekinthetők városi elemmel bíróknak.

Megjegyzendő még, hogy a bányavárosokat e tekintetben okvetlenül nagyobb százalék illetné meg; de hogy a bányászat, melytől, fájdalom, a kohászat elválasztható nem volt, az ősermeléssel való foglalkozás közé soroztatott. Miután azonban a városi és vidéki népesség közötti különbségről szólván, amugy is fog alkalom kinálkozni más népesebb városainkat is közelebbről megtekinteni, a közelebbi kutatás itt bátran mellőzhetőnek látszik.

Összehasonlitva pedig egynémely rovatot az 1857-iki, bár akkor eltérő osztályozás mellett kitüntetett eredménynyel, a szaporodás — mely fejenkint egyébiránt már tudva volt — a foglalkozás szerint is örvendetesnek mondható. Nevezetesen a foglalkozások gondosabb bejelentése mellett szól, hogy a foglalkozás nélküli 14 éven felüli férfiak, valamint a nők és 14 éven aluli gyermekek rovata 1857-hez képest tetemesen megfogyott.

Örvendetes továbbá a földbirtokosok szaporodása közel 45%-kal, mihez járul a földmivelő munkásoknak és napszámosoknak is 80—90%-kal szaporodása, mi a föld intensivebb mivelése mellett látszik tanuskodni. Ugyanezt

tapasztalhatni az iparnál, hol az önálló vállalkozók száma 28, a munkásoké 95%-kal emelkedett; a kereskedésnél az önálló vállalkozások száma 21, a munkásoké épen 178%-kal gyarapodott.

A egyes iparcsoportozatok mivelőire, valamint az önálló vállalkozók és munkások közötti viszonyra szintén lesz még alkalom visszatérni. E fejezetet pedig egész általánosságában ép azért látszott szükségesnek előre bocsátani, hogy a termelés egyes ágainál a termelőknek immár ismert számaira és az egyes foglalkozási csoportok közötti arányra nézve itéletet lehessen koczkáztatni.

KSH Könyvtár

V.

A NEMZETISÉGEK.

Ha az őstermelést vagy ipart, a kereskedést vagy bármely egyéb foglalkozást, termelést vagy társadalmi viszonyt nemcsak fölületesen akarjuk szemügyre venni, hanem a nemzethez s egyes tagjaihoz viszonyítani is, ha nem csupán a nemzetgazdasági termelés eredményeivel, a társadalmi élet szüleményeivel, hanem okozóikkal is meg akarunk ismerkedni, szinte lehetetlen mellőzni a nemzetiségek tanulmányozását.

Oly kevert nemzetiségü országban, mint hazánk, főleg oly időben mint a mostani, melyben a nemzetiségi különbségből politikai jogokat is akarnak következtetni, hol a nemzetiségi kisebbség ürügyül szokott használtatni monopolistikus előjogok s kiváltságok élvezésére, hol maroknyi nemzetiségek vezérei állami hatalmat, kissé tömörebben lakó törzsök izgatói egész területeket követelnek számukra, — oly országban s ily időben helyesnek látszik körültekinteni és nézni, nemcsak azt hányan vagyunk vagy vannak; hanem azt is, hogy e különféle nemzetiségek hogyan s mivel foglalkoznak, hol és mit bírnak, mennyire miveltek, s mennyire nem azok stb.

Egyszóval, a nép természetrajzához — melynek idővel elkészüléséhez a jelen munka is némi adalékkal akar járulni — a nemzetiségi viszonyok kutatása is szükséges, sőt a feljebb említett összehasonlitások és mellőzhetetlen tanulmányok végett szükséges az is, hogy a nemzeti-

ségekről szóló szakasz megelőzze az őstermelésről, iparról, kereskedésről stb. szólókat. De mert e viszonyokat kutatni sokkal nehezebb s mert az ehhez szükséges adatok nem közvetlenül s nem a kimondott czélból szereztettek be, mellőzhetetlen egyúttal az is, hogy ezen eddigelé a tudomány által sem kellően tisztázott kérdéssel kissé tüzetesebben foglalkozzunk, és tanulmányunk jelen tárgyával közelebbről is megismerkedjünk.*)

Vajjon a nyelv és nemzetiség számbavétele képezzen-e a népszámlálás alkalmával kérdőpontot, maig is vitás kérdés. Vitás kérdés, melyet a Londonban, 1860-ban tartott nemzetközi statistikai kongressus úgy iparkodott megoldani, hogy a népszámlálás alkalmával kitüntetendő tényeket kétfelé osztván s egyikökre a „mellőzhetetlen", másik részökre a csupán „czélszerü" epithetont alkalmazva, a nemzetiség kutatását ez utóbbi rovat alá sorozta.

Ezzel az egyes államok tetszésére van bízva, vajjon akarják-e kutatni népességök nemzetiségét is s az egész kérdés csupán azon államczél szempontjából látszik megitélendőnek, mely az egyes nemzetiségeknek számbeli megismerésével kitüzetett.

Csakhogy itt azonnal feltünnek a különböző szempontok, melyekből az egyes kutatók, hogy ne mondjuk, államok vagy nemzetek indulnak. Mig ugyanis Legoyt például, a párisi statistikai hivatal főnöke, Franczia ország határain belül csak egy nemzetiséget ismert el, a politikait, Elszasz és Lotharingia részben németül beszélő népességét pedig csak még nem egészen assimiláltnak vallotta s a nemzetiség kutatását fölöslegesnek itélte, addig Németország Boeck száján át hevesen vitatta a fölvételeket, nem annyira saját határain belül akarván számba venni az amúgy már germanisált szláv és dán fajbelie-

*) Jelen munkálat egy része, mint külön értekezés olvastatott a M. T. Akadémia II. oszt. ülésében 1871. mart. 6-án és az Akadémia „Stat. és Nemzetgazd. Közleményei," VIII. kötet 1-ső füzetében meg is jelent.

ket, mint inkább az egész világ kerekségén akarván megismerni saját nemzetiségét azon tagjaiban, kik vándorvágytól hajtva szerte barangolják földgömbünket s idegen hazában is német szivósággal ragaszkodnak, legalább egy-két nemzedéken belől, fajukhoz. Heves, bár nem véres harcz folyt akkor is, Anglia s a többi kisebb államok akkor is semlegesek maradának, csak Ausztria, melynek magyar-osztrák czíme az időtájt még meg nem született, állt képviselőjével határozottan Nagynémetország részén, maga is osztozkodni akarván azon dicsőségben, melyet fajrokonai messze keletre tolt előörseinek nagy számában nyerni talál.

Ma olvasva el a nemzetiségi kérdésről szóló ama korbeli röpiratokat, valóban előhirnökét látjuk bennök azon véres tusának, melynek az imént, fájdalom, szemtanui valánk.

A francziák III. Napoleon hetyke tanát hirdették a természetes határokról s merőben tagadtak saját földjükön minden más nemzetiséget, minőket csak a bukott császár olaszországi politikája érdekében ismertek el Italia félszigetén, a Dunafejedelemségekben és, — bennünket a szlávokkal egy üstbe gyúrva — Ausztriában.

A németek irásban már akkor vivták a később fegyverrel követelt rajnai tartományokat s ingerülten czáfolgatták a franczia statistikus állitásait, jogot tartva Elszasz-Lotharingiára a nyelv alapján épúgy mint utána, midőn fegyverök váratlan sikere igazolni látszik követelésöket.

Mind a mellett óvatosabban léptek fel kutatásaik indokolásában s az egész kérdést az ethnografia ködébe burkolák, mindenki kényekedvére hagyván, vajjon megtalálja-e az ország ethnografiai viszonyainak leirása között a nemzetiségeket is vagy sem.

Ausztria épen rendkivüli sürgősséget fejtett ki e téren. Nyelvterületeket s nyelvszigeteket állapitott meg Czoernig, kinek ez egyik kedvencz tárgya vala, bár hires ethnografiai nagy műve nem első, noha hasonlít-

hatatlanul legnagyobbszerű volt e fajból. Megelőzte őt Häufler, 1845-ben megjelent „Sprachenkarte der öst. Monarchie“ czímű művével. Vele működtek Feil, Streffleur, Hauer, Ficker és mások; Ficker pedig a bécsi statistikai hivatal 1868/9-ki tanfolyamában ugyane tárgyról olvasott, mely felolvasások „Die Völkerstämme der Oestr.-Ung. Monarchie, ihre Gebiete, Gränzen und Inseln“ czíme alatt a bécsi statistikai hivatal közleményeiben meg is jelentek.

Legfontosabb irat — habár adatok nélkül — Böckh Richard értekezése „Die statistische Bedeutung der Volkssprache als Kennzeichen der Nationalität“, mely a „Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft“ czímű füzetekben jelent meg 1866-ban, s a melyből a porosz-franczia háború alkalmából külön lenyomat készült. Az értekezés tartalmát ismerve azt csakugyan erélyes adaléknak kell tartanunk azon igyekezetekhez, melyekkel a németek hóditásaikat Franciaországban igazolni törekszenek.

A francziák és németek közötti nagy elvi ellenkezés határozott tételekben is nyilvánul.

A németek tagadják, hogy a statistikai vagy történelmi összetartozás a nemzetiség ismertető jele volna, és minden politikai vagy természeti határok tagadásával csupán a nyelvi határokat ismerik el. Saját nyelvrokonaikra igényt tartanak nemzetiségül bármely idegen országban is, és a végletig vive következtetéseiket, jogot formálnak némileg a területre is, melyen nyelvrokonaik kissé nagyobb számban lakván, nemzetiségöket képviselve látják.

A francziák nézetei a területi egységről s az azon lakó, egy nemzetiségnek tekintett, népességről ismeretesek. Még inkább megismerhettük azonban a német irók támadásaiból, kik gúnynak tekinték, hogy a franczia nem tart igényt ama sok százezer német assimilálására, kik a franczia államkötelékhez nem tartozván, mégis határain belől állandó megtelepítettekként a franczia iparszabadság előnyeit élvezik.

Leginkább kitünik pedig a nézetkülönbség, ha Bökh nehány sorát idézzük, melyekben vonatkozással Legoytnak az európai kivándorlásokról irt nagybecsü statistikai munkájára mondja: „. az egész értekezésből hiányozni látszik ama szükkeblü franczia nézpont, az 1789-diki ugyanis, mely az államhoz tartozókat már előleg is nemzetnek s ezzel a nemzetiséget államhoz tartozásnak bélyegzi.“ És tovább: „a statistikus nem oly elfogult, nála a vlamándok a német nemzethez tartoznak, Svajcz kétharmadában neki németek uralkodnak. A dán és franczia birodalmon belül is elismeri a német nemzetiség létezését . . .“ stb.

Alább egy koszorús hazai irónkra lesz alkalmunk hivatkozni, és ki fog tünni, hogy a német értelmezés nem egészen helyes. Addig is azonban talán koczkáztathatjuk az állitást, hogy a politikai és nyelvi nemzetiség közötti különbség elfogadása, mire mi, sajátos viszonyainknál fogva rég rájöttünk, talán a franczia-német ellentétet is mérsékelheti vala.

Ideje különben, hogy az európai átalánosságokból áttérjünk saját tárgyunkra s ennek bevezetéseül hazai állapotainkra és a hazabeli nyelvi nemzetiségek megismerése végett tett statistikai kisérletekre.

A népszámlálást elrendelő 1869. III. törvényczikk foganatositása végett kiadott utasitás a számba veendő népességi mozzanatok közül a nemzetiség vagy nyelv rovatát kihagyta, noha az az előleges tervezetben megvolt.

Vajjon helyesen cselekedett-e a kormány e mindnyájunkat oly közelről érdeklő tényt nem kutatva, azt igazolni nem az én feladatom. Tagadom egyébiránt, hogy nagy befolyással lett volna döntő körökben a kiderítendő szám, mely, ha nagynak mutatja a magyarokat, elleneinket s főleg az 1850/1-diki tendentiosus számlálással szemben könnyen ama kifakadásra birja: ime most a magyarok kezében volt az ügyvezetés s csupán nagy agitatióval bírtak ennyit kisütni; ha pedig csekélynek látszik a szám, ugyanezt állitják, csak megfordítva, hogy íme mennyi agitatióval bírtak csak ennyit is magyarokul ki-

tüntetni. Nemzetiségi surlódásoktól tartva sem maradt el a felvétel, noha jól tudom, hogy e rovat befoglalása iránti óhajok több helyről s pedig épen nem azon megyékből hallatszottak, melyekben a magyar elem van többségben. Inkább a fölvétel nehézsége, a nemzetiség fogalmának nehéz meghatározása s a bizonytalan eredmény vétettek itt tekintetbe.

Bármiként állt légyen egyébiránt ez ügy, annyi tény, hogy a tudomány szempontjából igen nehezen állapitható meg a nemzetiség fogalma, csekélyebb miveltségü országokban pedig épen a fogalom megmagyarázásának nehézsége helyez előre is sok hamis adatot kilátásba. Nem tudni, a bécsieknél is ezen szempont jutott-e túlsúlyra s magyarázza meg azon feltünő jelenséget, hogy épen az, ki Londonban a kongressus idejében és később élénken küzdött a nyelvnek népszámlálás alkalmával való kutatása mellett, 1869-ben Ausztriában e fölvétel ellen nyilatkozott. Ténynek látszik egyébiránt, hogy ezen az uton, t. i. népszámlálás alkalmával, nem jutunk megbízható számokhoz s igy jobb elejteni oly kutatást, mely a kormány kellemetlen gyanúsításával okvetlenül, lehet veszélylyel is jár, s ha egyébbel nem is, azon veszélylyel, hogy jövőben hamis számoknál fogva hamis alapon találunk indulni.

Igazoltak-e ezen nézetek, az ki fog derülni, ha a kérdésbe kissé mélyebben hatolunk.

Mert micsoda is a nemzetiség? vagy ha a nemzetiség fogalmával talán tisztában volnánk, melyek megismertető jelei? Az országhoz, megyéhez, községhez tartozás nem lehet az. Az első igenis megállapitja a politikai nemzetiséget, minőt — határozottan kijelölt álláspontunkhoz ragaszkodva, mely itt a francziával összeesik, — csakugyan csak egyet ismerhetünk el országunkra nézve, s ez a magyar. A megyéhez tartozás megállapithat ugyan hosszú időn keresztül valami kisebb körü patriótaságot, de tudományos fogalmat soha. A községhez tartozás adhat jogokat s kötelezettségeket, ha honositási és hovátartozási törvény létezik valamely országban, bár

Magyarország ilyet még, fájdalom, nem ismer, de az illetőnek nemzetiségére legkisebb befolyást sem gyakorol.

A leszármazás, a mai fajkeveredés mellett, csak szintén nem fogadható el kriteriumul? mert ki határozza meg a hányadíziglen való leszármazás döntő befolyását?

Főkép miveltebb körökben s a mai közlekedés nivelláló hatalma alatt a fajjeleg mindinkább eltűnik s többé se testalkatban, se ruházatban, sem a lakviszonyokban tisztán nem tükröződik.

Megismertető jelnek volna még felemlíthető a vallás, illetőleg a hitfelekezet. De nem csupán véletlen-e ez is? s nem ismerünk-e épúgy görög vallásu magyarokat, mint római katholikus szerbeket, a protestáns vallásuak meg épen minden nemzetiségből valók s ez a régi ismertető jel már Erdélyben sem vág össze többé a valósággal, noha ott még most is oly igen szeretnek erre hivatkozni.

De ha létezik, — mit tagadni senkisem fog — a nemzetiség, létezni kell okvetlenül megismertető jelének is, és íme, kinálkozik is egy, a nyelv, de a nyelv sem az szigorúan véve, hanem csak leginkább megközelítőleg.

Mindezzel ugyan nincs a nemzetiség fogalma tisztán megállapitva; de e tekintetben vigasztalhat e téren legnagyobb auctoritásunk, egyúttal Európa is egyik kiváló auctoritása, felejthetetlen Eötvösünk nyilatkozata, a ki mind „A nemzetiségi kérdés," mind „a XIX. század uralkodó eszméi," czimű nagyhírü műveiben több ízben kitér e kérdésre s a nemzetiség fogalmának meghatározását mindannyiszor nehéznek, ha nem lehetetlennek mondja. „A nemzetiség — irja egy helytt*) — érzelem, mely korunkban általános, mégis csak érzelem, melynek fogalma szintoly kevéssé állapíttathatik meg mint más érzelmeké. „A nemzetiség minta vallás — irja másutt — a kedélynek ügye." „A nemzetiség — mondja tovább — nem egyéb, mint azon összetartozásnak tudata, mely nagy s számú emberek között — multjok emlékei, jelen helyzetök" mi ezekből foly, érdekeik s érzelmeik közössége által támad.

*) „A XIX. század uralkodó eszméi" uj kiadás 50. lap

Idézzünk-e több helyet halhatatlan irónk e nagyhirü munkáiból? — pedig az idézetek még bőven kinálkoznak s merészeljük-e újra megkisérteni a fogalom megállapitását, mit már ő is oly nehéznek vallott?

Az első fölösleges, az utóbbira van mentség. Eötvös nemzetről és nemzetekről szólott, itt egyénekről beszélünk. Ő a nemzetben élő uralkodó eszmének kereste magyarázatát, mely a nemzetiség határozottan körül nem vonalzott alakjában jelenkezik, — itt sokkal szerényebb téren, az egyén által megérthető oly magyarázatot keresünk, melynek gyakorlati alkalmazása lehetővé tegye a statistikai számbavételt.

Ha mind a mellett se tudtam megfelelőbb eredményre jutni, vigasztal az öntudat, hogy komoly gondolkodás után állapítám meg nézetemet s csak ezután kerestem támogatást nagy irónk gondolatdús műveiben.

Szerintem a nemzetiség semmi egyéb benső érzelemnél, hasonló a valláshoz, rokon a hazaszeretettel, melyet mindenki ápol keblében, de mint hazát szabadon is választhat; érzelem, melyre a feljebb felsorolt körülmények: a hovatartozóság, a leszármazás, a fajjelleg s összes járulékai befolyást gyakorolnak; mely mint a tényleges vallás hitágazataiban és szertartásaiban nyilatkozni iparkodik s e nyilatkozásra a nyelvet használja.

De valamint vallásfelekezetet legtöbb esetben átöröklünk s csak igen-igen ritka esetekben választjuk azt önmagunk, a nemzetiségnél is a nyelv többnyire átöröklött, ugynevezett anyai nyelv, habár itt a későbbi változás gyakoribb, egész országra nézve azonban lassúbb is, minél fogva a rendszerint beszélt nyelv, a franczia szerint „langue parlé“ is tekintetbe veendő.

Csakhogy épen ezen, valamely családban rendszerint beszélt nyelv nehezen deríthető ki oly számos nemzetiségü országban minő hazánk; legnehezebben a nemzetiségek tarka vegyületében, minőt egyes községekben is eleget találunk s az úgynevezett nyelvvidékek határain, hol kettő, néha három is egyformán jogosult nyelve a családnak.

Ezen viszonyokat kideríteni, kideríteni népszámlálás alkalmával és megbizhatóan, talán soha sem, egyhamar legalább nem fog sikerülni.

De, mert nehéz valamely ténynek kideritése, felhagyjunk-e azért kutatásával is? s mert a népszámlálás alkalmával a nemzetiséget nem konstatálhattuk, ne is iparkodjunk azt talán más uton megkisérleni?

Ugy hiszem nem. Mi magyarok a népszámlálás által kimutatott tények egyike iránt sem viseltetünk talán annyi érdeklődéssel (s ugy hiszem, más hazabeli nemzetiségeink sincsenek ezzel másképp), mint azon egy iránt, melyre az választ nem adhatott, t. i. hogy hányan vagyunk? Legalább számtalanszor intéztetett e kérdés az illetőkhöz és hiába feleltek reá, hogy 1857 óta jó másfél millióval szaporodtunk s a magyar korona országainak jelen lakossága meghaladja a tizenhatodfél milliót. De mi magyarok mennyien vagyunk? hangzott vissza változatlanúl a kérdés s ha magam se érdeklődöm vala iránta, e gyakori kérdezösködés is elég okot szolgáltatott volna a kutatásra.

Ha a nyelv a nemzetiség legjobb ismertető jele, a nemzetiség számát is legbiztosabban akkor deríthetjük ki, ha először a divó nyelvet, a „langue parlé"-t tudjuk vidékenkint lehetőleg legbiztosabban megállapitani, azontul pedig megtudni, hányan vannak azok, kik e nyelvet rendszerint beszélik.

E viszony pedig tisztábban deríthető ki a gyermekeknél, mint a felnőtteknél, kiknél számos körülmény járul hozzá, hogy szokott nyelvökre befolyást gyakoroljon, mi főleg a miveletlenebbek-, tehát a túlnyomó többségnél még a bona fide bevallást is nehezíti, ha épen lehetetlenné nem teszi.

A gyermekek szokott nyelvét és ennélfogva nemzetiségét — mert a fentjelzett finomabb distinctiót statistikailag kitüntetni lehetlen — megtudni, volt tehát a főtörekvés s e tekintetben bő anyagot szolgáltattak azon adatok, melyeket b. Eötvös József, a boldogult közoktatási minister gyüjtetett országszerte a végből, hogy a

törvényhozás elé terjesztendő évi jelentésének alapjául szolgáljanak.

Ez adatgyüjtés községenkint mutatta ki az iskolakötelezett 6—15 éves gyermekeket vallás és nemzetiség szerint s mutatta ki szintúgy a tényleg iskolába járókat is. Ez adatok Magyarország-Erdélynek összes községeiből kerültek be nehány csekély kivétellel s dolgoztattak fel megyénkint. Bennök reméltem tehát megtalálni az anyagot arra, hogy belőle az egyes nemzetiségek számát is összeállithassam.

Kiszámittatván ugyanis százalék szerint a gyermekek nemzetisége, ez fogadtatott el az összes népesség nemzetiségének százalékául. A népesség száma pedig ugyancsak községenkint ismerve lévén a számlálás folytán, csak absolut számokra kelle visszavezetni a százalékokat, hogy tudjuk nyelv szerint mennyien vagyunk. E számok bemutatása előtt azonban meg kell még emliteni a hiányokat, melyek e müveletnél fölmerülhettek s a correctiveket, melyek igazitásukra használtattak.

Az iskolaköteles gyermekek — mint említve volt — vallásfelekezetök szerint is összeirattak a népiskolai adatgyüjtés alkalmával. Miután pedig a népesség a legutóbbi számlálásnál vallásfelekezetek szerint szintén összeiratott, könnyü volt az ellenőrzés arra nézve, vajjon hasonló művelet szerint számitva a százalékokat, mily összehangzás vagy eltérés fog mutatkozni a tényleg fölvett számoknál.

Mennyire felel meg e művelet a tényleges állapotnak, következő táblázot mutatja.

Van ugyanis:

	Magyarországban		Erdélyben	
	A népszámlálás szerint	a népiskolai fölvételek szerint	A népszámlálás szerint	a népiskolai fölvételek szerint
római katholikus .	52.93%	53.59%	12.55%	13.46%
görög katholikus .	8.83 „	8.55 „	28.39 „	26.39 „
örm. katholikus .	0.01 „	— „	0.19 „	— „
keleti görög . .	10.26 „	10.26 „	31.07 „	31.14 „
keleti örmény . .	0.00 „	— „	0.01 „	— „
ágostai evangelikus	7.85 „	7.77 „	9.95 „	10.19 „

	Magyarországban		Erdélyben	
	A népszámlálás szerint	a népiskolai fölvételek szerint	A népszámlálás szerint	a népiskolai fölvételek szerint
helv. h evangelikus	15.44 „	15.70 „	14.10 „	15.12 „
unitárius	0.01 „	— „	2.55 „	2.62 „
más keresztyén .	0.02 „	— „	0.01 „	— „
izraelita	4 65 „	4,13 „	1.18 „	0.68 „
más nem keresztyén	0.0 „	— „	0.0 „	— „
Összesen	100%	100%	100%	100%

Ezen számokból látszik, hogy nemcsak az arány helyes az egyes kitfelekezetek között, hanem az illető százalékok csak is nehány tizedrészszel, néhol csupán századrészekkel, néhol épen nem térnek el a két fölvétel szerint. Épen csak Erdélyben van a görög katholikusoknál és a helvét hitvallásuaknál egy-egy egész százaléknyi eltérés. De még ez eltérés sem változtat az arányon s ezen korrektiv birtokában, ezen ellenőrző számitás csodálatos összevágása mellett talán bátran állíthatni, hogy a nemzetiségek számbevételére alkalmazott eljárás helyes, hogy egészséges az elv, s hogy teljes megnyugvással fogadhatjuk el, mint a valósághoz lehetőleg közel járókat azon számokat, melyeknek nemzetiségünk kiderítésére ez uton birtokába jutottunk.

De még ennyi bizonyitó érv mellett sem szabad szemet húnynunk a hiányokra nézve, minők különben minden nagyobb, országos statistikai fölvételnél is elő szoktak fordulni.

Tekintsük meg egyébiránt ezeket is, csak úgy fogjuk megitélhetni, mennyiben felel meg az eljárás a tényeknek.

Hiányul említhető fel ugyanis, hogy egyes községek adatai be nem voltak szerezhetők s igy iskolakötelezett gyermekeik sincsenek kimutatva, mi egyébiránt az összes népességhez képest eltünő csekély hiány, a mennyiben 12,564 község közül csak 661-ből hiányoztak az adatok, mi az összesnek csak 5.60%-át képezi.

Nagyobb hiba azonban, hogy az iskolakötelezett gyermekek nem voltak oly hiánytalanul összeirva, mint

várni lehetett volna. De e tekintetben is szolgáltat támpontot a népszámlálás, mely valamennyi koréveket kitüntetvén az összes jelenlevő népességnél ez összeállitásból könnyen volt kiemelhető a 6—15 évesek összege, habár itt, miután a számlálás a népiskolai adatok gyüjtésénél majdnem egy évvel későbben eszközöltetett, a 7—16 éveseket kellett számba venni. Az eltérés itt — mint várható is vala — tetemes, de nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy az egy évben elhunyt gyermekek száma e különbözetet is tetemesen csökkenti.

Könnyen tehető egyébiránt azon ellenvetés, hogy a községenkint kimutatott gyermekek nemzetiségének helyes jellegezése iránt a népiskolai adatgyüjtés talán nem szolgáltat kellő biztositékot, könnyü levén az illető község elöljáróságára és az anyakönyvek alapján müködő papságra nézve, főleg kétes esetekben, azon nemzetiséghez számitani a gyermekeket, melynek ők tagjai, vagy melynek érdekében kivántak volna nagyobb számot szerepeltetni. De nem szabad felejtenünk, hogy a népiskolai kimutatások bekövetelésével semmi mellékczél sem volt összekötve, hogy annyi más ténynek kimutatása is kivántatott, miszerint a nemzetiségre külön tendentiosus figyelmet fordítani az illetőknek nem is juthatott eszébe és — mi a legfőbb — hogy az adatgyüjtés községenkint, tehát oly kisebb területen és többek által történt, mely terület viszonyai ismerve levén, hamis adatoknak becsusztatása alig volt lehetséges, apró eltérések pedig oly csekélyek, és Magyarország közel 13-ezer községénél oly kevéssé latba vethetők, de még a különböző nemzetiségüeknél különböző irányban is követtethetvén el, egymást ellen is súlyozhatják, úgy hogy ezekre itt külön tekintettel lenni alig szükséges.

Azontúl pedig emlékeznünk kell, hogy a számlálást 1870 elején közel 30,000 ügynök eszközölte az országban. Ily ügynök, ki 500—1000 lelket volt megszámlálandó, ha mint könnyebben feltehető — nem egész tárgyilagosan gyüjti a nemzetiségi adatokat, sokkal nagyobb

tere akad ebbeli adatok meghamisitására és semmivel sem helyez kilátásba megbizhatóbb eredményt.

Most azonban minden további igazolás nélkül hadd álljanak itt a fentecsetelt módon szerzett adatok.

E szerint van:

	Magyarországban	Erdélyben
magyar	49.84%	31.71%
német	14.32 „	10.66 „
román	10.92 „	57.47 „
tót	16.42 „	0.01 „
szerb	2.58 „	0. 0 „
horvát	1.87 „	0. 0 „
orosz (ruthén) . .	4.03 „	0. 0 „
egyéb	0.02 „	0.15 „
Összesen	100%	100%

Absolut számokban fejezve ki pedig a fentebbi százalékokat van:

	Magyarországban	Erdélyben	Összesen
magyar . . .	5.541.123	666.457	6.207.580
német	1.592.043	224.044	1.816.087
román . . .	1.114.044	1.207.862	2.321.906
tót	1.825.513	210	1.825.723
szerb	286.834	—	286.834
horvát . . .	207.899	630	208.529
orosz (ruthén) .	448.040	—	448.040
egyéb	102.127	2.524	104.651
Összesen	11.117.623	2.101,727	13.219.350

Habár a bemutatott számoknál a statistika egyik főkövetelményének elég tétetett, a mennyiben a forrás, honnan eredtek, ki van mutatva, a művelet pedig, melynek segedelmével létrejöttek, részletesen előterjesztve; mégis az ily számoknak csak úgy van meg teljes becsök, ha más meglevőkkel összehasonlittatván, megállják helyöket, a netalán felmerülő különbözet pedig okszerüen igazolható.

A kutatások erre is kiterjedvén összehasonlitó számokul legelébb is az 1850/1-diki népszámlálás vétetett, mint a mely utolsó foglalkozott a nyelv kutatásával;

ugyane czélra használtatott Ficker kezdetben idézett értekezése, végül pedig hazai statistikusunk Fényesnek az Akademia stat. és nemzetgazdasági közleményeinek III. kötetében megjelent értekezésében foglalt, illetőleg az 1861-ben megjelent „Magyar elem“ czimü közleményében részletezett adatok.

Mielőtt azonban magára az összehasonlitására áttérnénk, jellemezni kell némileg e forrásokat és megbizhatóságukat, hogy igy saját eredményeink minősége is inkább meg legyen itélhető.

Az 1850/1-diki népszámlálás jellemzésére részletesen kitérni talán fölösleges. Mindnyájunk emlékezetében van az, irányzatos működése eléggé ismert, tudományosan beszámitható hibái régen ki vannak tüntetve osztrák részről is, s igy inkább védelmére lehetne itt nehány szót koczkáztatni habár az maiglan se hálás vállalkozás.

A védelem egyébiránt csakis annyiból állhat, hogy számai még sem oly roszak, mint sokáik hittük, tendentiosus eszközlését pedig amúgy sem fogja senki sem tagadhatni — elég e tekintetben az évre utalni, melyben, s az eszközökre, melyekkel végrehajtatott. Hogy a magyar elemet minél gyöngébbnek tüntesse ki, az talán valamennyi a végrehajtásban közreműködött tényezőnek volt szándéka. Helyreigazitást csakis azon vélemény igényel, hogy e gyengités egyfelől- másfelől nem kizárólag a német elem javára volt czélozva. Sőt amaz urak a német elem fölényéről annyira meg voltak győződve, hogy ezt szükségesnek sem tartották, s a „divide et impera“ elve szerint bármely nemzetiségnek is veszély nélkül véltek kedvezhetni, hacsak ez az akkor legnagyobb ellenségnek tartott magyarnak történhetik rovására.

Sőt e tekintetben az ő szempontjukból nagy hibát is követtek el, külön nemzetiségül számitván az izraelitákat, mit azóta nemcsak a tudomány itélt el határozottan, a mennyiben az izraeliták csak vallásfelekezetnek tekinthetők, hanem mit akkori időben bátran saját hasznukra fordithattak volna, a német elem szaporitását érvén el vele. Az izraeliták ilyetén számitása pedig oka főleg azon

nagyobb különbözetnek, mely a számszerinti összehasonlításnál közel 4%-ban nyilatkozik a különféle aprócb nemzetiségüeknél, főleg Magyarországban, s a mi a németeket nem tünteti fel oly aránytalan magas százalékkal, mint a mily aránytalanul csekélylyel szerepeltetik a magyarokat.

Az ötvenes évek uralkodó hangulata nem volt olyan, hogy bármely statistikus hivatást érezhetett volna magában, még ha a kellő anyag birtokában is lett volna, hogy helyre igazítsa a nemzetiségünkről közlött téves adatokat. A nemzetben mindazonáltal élt s egyre erősbödött a hit, hogy többen vagyunk, mint a mennyinek hivatalosan kimutattak, csakhogy ezen semmi kézzelfogható anyagra nem támaszkodó, inkább csak érzelemszülte statistikai sejtelem vagy hit a másik végletre is ragadta nemzetbelieinket.

S az idők jobbrafordultával, a 60-as évek elején, régi hirnevü statistikusunk Fényes, kit statistikai forráskint szokta volt a magyar ember idézni, csakugyan iparkodott is emez érzelmet számokban tolmácsolni. Csakhogy érdemes tudósunk ugylátszik némileg a közhangulat befolyása alatt állott, mert számai ránk magyarokra nézve nagyon is kedvezőknek látszanak. Ez főkép a százalékokban nyilatkozik, hol a magyar nemzetiséget majd 55%-ára teszi az összes népességnek, mit, fájdalom, ma sem értünk el. S ha az absolut számokban az eltérés — legalább a magyarokra s németekre nézve — nem oly nagy mint a százalékokból sejtenők, vagyis, hogy annyi magyart sem mutat ki, mint a mennyi az itt alkalmazott eljárás szerint kiderül, az csak onnan van, hogy összes népességül, pedig még 1866-ban is Magyarország-Erdélyben a határőrvidék s Fiume nélkül csak 11,900,000 lelket számit, holott a két évvel későbbi számlálás 13,200,000-et tüntet ki, 1868/9-ben pedig már Ficker is 13 millión felül számlál.

Adatainak forrását Ficker sem közli; de kétséget nem szenved, hogy az egyedüli ez iránybeli fölvétel, az 1850/1-diki népszámlálás szolgál neki alapúl, melyen

csak annyiban változtat, hogy a születések és halálozások különbözéséből eredő szaporulatot aránylag felosztja az egyes nemzetiségek közé. Ficker a német faj suprematiáját nemcsak nem tagadja, sőt részben dicsőíti, nem szükséges a sorok közt olvasni, hogy a régi telivér centralista osztrákra ismerjünk. Ő Magyarország politikai nemzetiségét ignorálni látszik s habár ő is ethnografiai viszonyokról beszél, a nyelvi különbségen felül ő sem tud emelkedni. Annál elismerésre méltóbb azonban, hogy el nem tagadva nézeteit, mégis tárgyilagos marad. Adatait részrehajlatlanul állítja össze, német alapossággal gyűjti és részletezi, tekintettel van a tényleges és jogi népesség közötti különbözetre s e tekintetben, főleg százalékszámitásaiban az 1857. eredményekre támaszkodik, a mikor ugyan a nemzetiségek számba nem vétettek; absolut számait pedig csak megközelitőknek mondja s csupán kerek összegekben közli.

Mindezt tekintve, Ficker adatait még akkor is megbizhatóknak tarthatnók, ha különben is nem járnának oly közel saját kutatásaink eredményéhez, melyeknek mikénti keletkezése elég részletesen volt bemutatva.

Hogy mi következtetést von Ficker nemzetiségi számaiból, arra ép oly kevéssé szükséges itt tekintettel lenni — noha abban nem tudnánk osztozkodni — valamint mellőztettek Fényes következtetései, bár azokat szivesen elfogadhatnók.

Itt csak a tárgyilagos birálat s az egyéni megbirálás lehetőségének szolgáltatása látszott feladatul kinálkozni, s ekkép összevetve, elsőbben is százalékok szerint a különböző forrásokat, melyekből számainkat meritjük, azt találjuk, hogy van:

Magyarországban

	magyar	német	román	tót	szerb	horvát	orosz	egyéb
Az 1851-diki számlálás szerint	44.2 %	12.4	12.0	16.4	5.4	0.5	4.3	4.9
Ficker szerint (1869)	46.23 „	13.08	12.34	16.60	4.17	1.28	4.84	1.46
Fényes szerint (1867)	54.80 „	10.20	10.53	15.04	3.12	1.23	3.92	1.16
A népiskolai felvételek szerint (1870)	49.84 „	14.32	10.92	16.42	2.58	1.87	4.03	0.02

Erdélyben	magyar	német	román	tót	szerb	horvát	orosz	egyéb
Az 1851-diki alapon	26.9 %	10.4	57.3	—	—	—	—	5.4
Ficker szerint	26.98 „	10.82	57.55	—	—	—	—	4.65
Fényes szerint	35.09 „	8.02	56.84	—	—	—	—	0.05
A népiskolai felvételek szerint	31.71 „	10.66	57.47	—	—	—	—	0.16

Itt ujra megjegyzendő, hogy az 1850/1-diki számlálás alkalmával az izraeliták külön nemzetiségül szerepeltek, honnan a „vegyes" czimű rovat feltünő magas százaléka magyarázható. E hiba minden későbbi forrásban már ki lön kerülve s e rovatnak Erdélyben, az 1850/1-diki és Ficker-féle források szerint látható magas volta legvalószinübben ezeknek külön számitásából valamint a czigányoknak, örményeknek stb. túlságos becsléséből eredhet; mert ha a vegyes czimű rovatot a megnevezett két forrás szerint hozzáadjuk a magyarok rovatához, csakugyan, csupán csekély tizedrésznyi eltéréssel kikerül a magyarok 31%-a, de még akkor is elég távol marad az Fényes 35%-ától. Nagyobb eltérések voltaképen csak a magyarok és németek, részben a románok rovataiban fordulnak elő.

Végig tekintve a korábban közlött százalékos táblázaton, a számok sokasága kissé zavarólag hat ugyan, de a kép átlátszósága azonnal helyre áll, mihelyt a különböző számokat szétszedjük s némi csoportokba összesitjük.

Tekintve ugyanis az egyes nemzetiségek számarányát az egyes megyékben, a következőket tapasztaljuk:

Absolut többségben van a magyar nyelv 29 megyében, a német 6-ban, a román 20-ban, a tót 9-ben, a horvát egyben sem, a szerb 1-ben, a ruthén 3-ban, a többi kisebb nemzetiségek természetesen egy megye területén sem emelkednek túlsúlyra.

Egyenkint tekintve a megyéket s a százalékmagassága szerint sorakoztatva azokat, ugy találjuk, hogy absolut többségben van a magyar:

1. a Hajdú kerületben . . 100 %-kal
2. a Jászkún „ . . 99.77 „ „
3. Heves megyében . . . 99.47 „ „
4. Csongrád „ . . . 98.81 „ „
5. Győr „ . . . 98.70 „ „
6. Udvarhelyszékben . . 98.57 „ „
7. Szabolcs megyében . . 96.95 „ „
8. Torna „ . . 95.20 „ „
9. Borsod „ . . 93.97 „ „
10. Csikszékben . . . . 90.11 „ „
11. Somogy megyében . . 89 65 „ „
12. Háromszékben . . . 88.22 „ „
13. Komárommegyében . 83.53 „ „
14. Esztergom „ . 82.65 „ „
15. Marosszékben . . . 82.09 „ „
16. Veszprém megyében . 80.85 „ „
17. Fehér „ . 80.15 „ „
18. Pest „ . 76.10 „ „
19. Zala „ . 73.28 „ „
20. Csanád „ . 71.98 „ „
21. Nógrád „ . 67.05 „ „
22. Békés „ . 66.18 „ „
23. Abaúj „ . 64.99 „ „
24. Tolna „ . 63.24 „ „
25. Szatmár „ . 60.16 „ „
26. Aranyos székben . . . 56.95 „ „
27. Bihar megyében . . . 54.56 „ „
28. Vas „ . . . 50.85 „ „
29. Kraszna „ . . . 50.69 „ „

A német nyelv képez absolut többséget:

1. Besztercze vidékén . . 84.47%-kal
2. Mosony-megyében . . 76.15 „ „
3. A szepesi XVI városban 70.74 „ „
4. Medgyes székben . . 62.46 „ „
5. Segesvár „ . . 57.10 „ „
6. Nagysink „ . . 56.64 „ „

A román nemzetiség vagy nyelv többsége tapasztalható:

1. Naszód vidékén . . . 99.10%-kal
2. Zaránd megyében . . 96.45 „ „
3. Hunyad „ . . 94.13 „ „
4. Fogaras vidékén . . 93.63 „ „
5. Kővár „ . . . 90.11 „ „
6. Szászváros székben . . 86.05 „ „

KSH Könyvtár

7. Alsó-Fehér megyében . 83.59%-kal
8. Krassó „ . 81.24 „ „
9. Szerdahely székben . . 79.45 „ „
10. Szászsebes „ . . 79.27 „ „
11. Doboka megyében . . 79.19 „ „
12. Belsöszolnok „ . . 78.27 „ „
13. Torda „ . . 66.50 „ „
14. Arad „ . . 63.90 „ „
15. Közép-Szolnok megyében 59.85 „ „
16. Kolozs „ 57.86 „ „
17. Szeben székben . . . 57.80 „ „
18. Ujegyház „ . . . 57.77 „ „
19. Küküllö megyében . . 55.24 „ „
20. Felsö-Fehér „ . . 53.85 „ „

A tót nyelv túlsúlya következő megyékben tünik ki:

1. Árva megyében . . . 97.19%-kal
2. Zólyom „ . . . 96.73 „ „
3. Liptó „ . . . 96.35 „ „
4. Trencsin „ . . . 96.29 „ „
5. Turócz „ . . . 84.16 „ „
6. Nyitra „ . . . 72.01 „ „
7. Sáros „ . . . 62.53 „ „
8. Bars „ . . . 59.96 „ „
9. Szepes „ . . . 55.44 „ „

Az orosz nemzetiség vagy nyelv csak

1. Bereg megyében van . 52. 0%-kal
2. Máramaros „ . 51.21 „ „
3. Ugocsa „ „ . 50.91 „ „

absolut többségben.

Van azonban még 12 megye és szék, melyekben egy nemzetiség sincs absolut többségben, hanem a melyekben 3—4 nemzetiség képezi kisebb-nagyobb eltéréssel az arányokban a népességet. Ezek, a benlakó nemzetiségek csak főbbjeit és kerek százalékokban említve, egyúttal a magyar szerint sorakoztatva azokat, a következők:

	magyar	német	román	tót	horvát	szerb	ruthén
1. Gömör megye .	47%	4%	—	49%	—	—	—
2. Hont „ .	45 „	9 „	—	46 „	—	—	—
3. Baranya „ .	45 „	39 „	—	—	11%	5%	—
4. Sopron „ .	44 „	43 „	—	—	13 „	—	—

	magyar	német	román	tót	horvát	szerb	ruthén
5. Zemplén megye	44%	3%	—	32%	—	—	20%
6. Bács „	42 „	29 „	—	8 „	4%	15%	—
7. Pozsony „	40 „	18 „	—	42 „	—	—	—
8. Ung „	28 „	2 „	—	21 „	—	—	49 „
9. Brassó vidéke	24 „	32 „	44%	—	—	—	—
10. Torontálmegye	16 „	47 „	15 „	—	—	20 „	—
11. Köhalomszék	13 „	47 „	40 „	—	—	—	—
12. Temes megye	7 „	40 „	42 „	—	—	7 „	—

Végig pillantván a közlött adatokon, azonnal szembe ötlik a magyarnak tömör többsége, az ország közepének lapályos tájain, mely a Dunántúl például csak három megyében (Mosony, Soprony, Baranya) nem absolute az.

A Duna-Tiszaközében csak Bács megyében nincs absolut, de igen is relativ többségben, innen Pesten és Nógrádon át éjszakkelet felé terjed úgyszólván vegyületlenül a Jászkúnságon, Hevesen s Borsodon át Tornáig.

Túl a Tiszán pedig délkeletfelé Szabolcstól Csongrádig szintén kevés vegyülékkel, délfelé csak Aradban, keletfelé Középszolnokban vesztvén el az absolut többséget, melyet mindkét megyében már az oláh elem foglal el, a hova az legdélre Krassóba is elhat. A legdélibb megyék: Baranya, Bács, Torontál és Temes egyáltalán nem tüntetnek fel absolut többséget, ott a magyar, német, szerb, horvát és oláh kisebb nagyobb százalékkal keverednek.*)

Az éjszaknyugati s éjszaki megyék közül ötben (Pozsony, Hont, Gömör, Zemplén és Ung) nincs absolut többség, ott többnyire magyar és tót, kevésbbé s alig kifejezhető százalékban német elem vegyül. Sáros, Szepes, Árva, Liptó, Zólyom, Turócz, Trencsin, Bars és Nyitra megyékben a többség tót, Bars, Nyitra és Sáros megyékben erős magyar-, Szepesben még erősebb német vegyülékkel, holott a másod ízben újra meg nem nevezett négy megye kevés más nemzetiségü vegyületet mutat fel.

*) Horvát-Szlavonország és a határőrvidék kiesett ez összeállitásból, mert hasonló adataik nem voltak rendelkezésemre.

Éjszakkeletre s általában az országban három megye (Bereg, Ugocsa, Mármaros) ruthen alapszínezettel bir, mindhárom azonban erős magyar vegyülettel, melybe Mármarosben már oláh is keveredik.

Az erdélyi megyékben Maros-, Udvarhely-, Csík, Három- és Aranyosszéket úgyszólván tiszta magyar, Besztercze vidékét tiszta német nemzetiség lakja, kivéve aztán még Medgyes-, Nagysink-, Segesvár- és Köhalomszéket, melyben a német s Brassó vidékét, melyen egy nemzetiség sincs tulsúlyban, a többi megyét, széket és vidéket román nemzetiség lakja kisebb nagyobb számarányban.

Az ország legközepe és legkeletibb része tehát kiválóan magyar, éjszak nyugati szélét kiválóan tót, éjszakkeleti határát nagyobb mérvben orosz nemzetiség lakja, déli részében négy-öt nemzetiség fordul elö vegyülve, délkeleti határán oláh nemzetiség terül el, egészen keletfelé mindinkább némettel vegyülve.

KSH Könyv

VI.

AZ ŐSTERMELÉS, MIVELŐI ÉS TERMÉKEI.

Az ország politikai felosztásának és társadalmi viszonyainak, valamint a népességnek némely általánosabb megismertetése után ismét vissza kell térnünk a területhez, mint amaz említett főfontosságú másik tényezőhöz, melyen a termelés kiválóan foly.

A területnek termelése szerinti tanulmányozása összeköttetésben áll egyébiránt a népesség azon részének ismertetésével, mely a földet müveli, a föld kincseit bányászsza vagy a mezőgazdasági termelést ez által gyakorolja. És igy az őstermelés egyes ágaival foglalkozván, alkalmunk akad a népet is ugyane szempontból tekintnünk, mig alkalmunk nyilik közben egyik-másik szempontból tanulmányozni vagy uj adattal bőviteni a statistika azon ágát is, mely noha mívelésére nézve egyik legérdekesebb, nem dicsekedhetik eddigelé kitünő vagy csak kielégitő eredményekkel.

A mezőgazdasági statistika valamely ország őstermelésének, vagy legalább nagyobb részének természethű képét van hivatva adni; ismertetnie kell a termelés föltételeit és tényezőit, az aratási statistikában pedig eredményeit is.

Ezek levén a mezőgazdasági statistika föladatai, szükségessége mind a kormányra, mind magára a földmivelésre és mivelőire nézve egyaránt szembeötlő. A mint egyrészt helyes nemzetgazdasági intézkedések a kormány részéről nem várhatók például oly országban, mely nagy-

részt földmivelése után él a nélkül, hogy a földmivelés minden viszonyait, szükségeit és hiányait teljesen ismerje: úgy a mezőgazdák sem emelkedhetnek helyi láthatáruk fölé, ha a termelésnek alapul szolgáló mozzanatok iránt tiszta fogalmuk nincs.

Mindezen mélyen érzett szükség s a pótlásukra fordított komoly és erélyes törekvés mellett sem bírt azonban a tudomány és gyakorlat eddig annyira haladni a mezőgazdasági, mint halad például a bünügyi, a népmozgalmi statistikában vagy ennek egyéb ágaiban. Még fájdalmasabb azonban a kellő ismeretek hiánya hazánkban, miután tudvalevő, hogy eddigi összes termelésünk között még mindig mezőgazdasági termelésünk a legkiválóbb fontosságu, minden haladásunk az ipar terén, minden fejlődés kereskedelmünkben csak karöltve a mezőgazdasági ipar fejlesztésével és tökéletesbedésével vezethet mind biztosabban előre. Gazdasági viszonyaink kellő ismeretére pedig csak úgy, mint bármely más állami és társadalmi viszonyaink megismerésére csupán lehető tökéletes statistika vezethet.

Statistikai ismereteink a mezőgazdaság terén az 1848-diki nagy fordulópontig legnagyobbrészt csak sejtelmeken alapultak. Földmivelésünk állapota, birtokviszonyaink minősége, termelésünk nagysága és pénzértéke iránt csak homályos tudattal birtunk. Inkább csak következtetni tudtunk, főleg az utóbbiakra, vámlajstromaink után, melyek mezőgazdasági termelvényeink kivitelét a szomszéd Ausztriába, de nem rajta keresztül a külföldre evidentiában tartották.

Mezőgazdaságunk mivelési ágaira, terjedelmökre és minőségökre nézve csak a kataster utján jutottunk, melynek behozatala Magyarországba az 50-es évek elejére esik. De még ezen nagyszerű, habár a népesség ellenszenvével s akkoriban méltán azzal találkozott munkálat eredményei sem váltak sok ideig köztulajdonná. A nem is tökéletes katasteri rendszer alapján készült földadóideiglen, vagy a mint szintén nevezték, földadósorozati

munkák csak kevés választottnak jutottak tudomására, czéljukat igen, de külön feladataikat a legkevesebben ismerték.

A katasternek föladata az ország fölszinét mérnökileg ábrázolva, ezen fölszin területi nagyságát, egyes birtokosok közötti felosztását, mivelési ágait, módjait és költségeit megállapitani, ez alapon a jövedelmet kiszámitani, vagyis az egyes birtokok értékét meghatározni. Ezen munkálatokat teljesitvén a kataster, kimutatja az államnak is egyik legfőbb jövedelmi forrását, mert alapul szolgál a földadó megszabásának és kivetésének. A kataster kimondott ezen adózási czélja volt főoka azon ellenszenvnek, melylyel behozása alkalmával találkozott s melyet némely félszegségei még növeltek. Magyarországon ugyanis a **földadóideglen** czime alatt megjelent katasteri munkálat egyik fő-, egyuttal a közönség által is leghasznosabbnak tartott föladatot, az ország részletes fölmérését nem teljesitette. Egyéb föltünő hiányait továbbá bátran arra lehet visszavezetni, hogy a nemzet a neki ellenszenves intézmény létrehozásában segédkezet nyújtani nagyrészt vonakodott, sőt el is készülvén a munka, az sok ideig csakis hivatalos, a közönség tudomásától és használatától megvont okmány maradt.

Bármily hiányosak legyenek egyébiránt részben a katasteri munkálatok, eredményeik nemcsak jobbak hiányában, de absolute is becsesel birnak. Alapúl mindenesetre elfogadhatók, melyen, a hiányokat kiigazitva, tovább épiteni immár a mi kötelességünk. Ez pedig annál kevésbbé fog elmaradni, mert a pénzügyi ministerium keblében már elkészült azon javaslat, mely a kataster revisiójának alapul fog szolgálni, s a mely, ha a törvényhozás elfogadja s a hozzá szükséges költségeket megszavazza, idővel azon helyzetbe fog bennünket segiteni, hogy földbirtokunkra nézve alapos, hiteles adatokkal birjunk.

Ma legalább az adóideiglen munkálatai folytán vagyunk egyelőre azon helyzetben, hogy nagyjából ismerjük termőföldünk területét, és tudjuk, mikép oszlik az fel mivelési ágak szerint.

A katasteren és telekkönyvön kivül egyébiránt más forrásai is vannak a mezőgazdasági statistikának s habár nálunk a források kevésbbé gazdagon bugyogtak eddigelé, mégis sok történt már csak 1867-, a magyar felelős kormány életbeléptetése óta, arra nézve, hogy e tekintetben se maradjunk el Európa általános haladásától.

Mezőgazdasági statistika létrehozásában ugyanis általánosan elismert nagy, mondhatni mellőzhetetlen szükségességénél fogva, régóta törekesznek a miveltebb államokban. Belgiumban legnagyobbrészt a gazdasági egyesületek szolgáltatják a szükséges adatokat; Franczia országban nagyszerü enquête utján iparkodott a kormány a szükséges adatok birtokába jutni; Poroszországban az imént jelent meg a mezőgazdagsági statistikának nagy müve; a kisebb német államokban pedig többnyire kérdőivek kibocsátása által iparkodnak egyes kerületek minél tüzetesebb leirását eszközölni s ez uton jutni általános agrar-statistikához.

Ausztriában nevezetesen a kereskedelmi és közgazdasági cs. kir. ministerium buzgólkodott ily statistika létrehozásában, és 1864-ben külön emlékiratot adott ki ez ügyben. Ez emlékiratban a ministerium azon szempontból indult, hogy nem elég az őstermelés, nevezetesen a mezőgazdaság és erdészet terén való teendőinek megoldásához annak ismerete, mi a közgazdasági fejlődés jelen állapotában már tényül nyilatkozik, hanem ismerni kell a képességet és a termelés azon föltételeit is, mely mellett s melyek alatt ezen fejlődés a lehetőség köréből a valóságéba lép. Ezen vezéreszme mellett készült azután az emlitett vázlat, mely véleményadás végett a statistikai központi bizottságnak is kiadatott. A tervezet fontosságát tárgyalván a bécsi ministerium, oly elvek szerint kivánja az agrarstatistikát létesiteni, hogy belőle ne csak a különféle mivelési ágak terjedelme és felosztása, hanem egyuttal jövedelmök, továbbá a physikai, technikai, társadalmi, politikai és kereskedelmi föltételek is összefüggőleg kitünjenek, melyek alatt e jövedelem tényleg elérhető. Ily irányban készült is azután Felső-Ausztria két járá-

sáról elég terjedelmes, de nem tagadhatni, elég költséges mü, mely noha általános dicséretben részesült, még sem buzdított arra, hogy elvei szerint az egész monarchia agrarstatistikája elkészüljön.

Gazdasági statistika létesitéséről egyébiránt a magyar kormány is gondoskodott, s egy erre vonatkozó javaslat már az 1868. jun. 14-én Pesten tartott országos gazdasági értekezlet elé is terjesztetett a földmivelésügyi magyar kir. minister által. Miután pedig amaz értekezlet számos fontos s azt közvetlenebbül érdeklő kérdések miatt ez ügy részleteibe nem bocsátkozhatott, s csak elvben mondá ki létrehozása szükségességét: ugyane tervezet később az országos magyar statistikai tanácsnak bocsáttatott megvitatása alá. A tanács szakértőkből alakult bizottsága kedvezően nyilatkozott a tervezetről, melynek némely része azóta, legalább egyes megyékben foganatosittatott is.

Ezek előrebocsátásával immár körültekinthetünk az után, mily mezőgazdasági statistikai anyaggal rendelkezünk már is, mely anyag legnagyobb részét eddigelé a katasteri fölvételek szolgáltatták.

A kataster utján tudjuk meg mindenekelőtt mennyi a termő és terméketlen föld.*) Ez a magyar koronára nézve következőleg van megállapitva, van:

	termő terület 1600 □öles holdakban	terméketlen
Magyarországon	31.297.991	5.978.709
Erdélyben	8.261.255	1.287.245
Horvát-Szlavonországban . . .	2.901.403	447.797
A határőrvidéken	4.672.729	1.157.271
Összesen	47.133.378	8.871.022
A monarchia lajtántúli részeiben .	46.682.695	5.482.305

*) Ugyanez anyagra nézve iparkodott az országos magy. kir. statistikai hivatal újabb adatoknak is birtokába jutni, s a népszámlálás alkalmával községenkint kivánta be a termő s terméketlen területnek kimutatását. A bekerült anyag azonban a megyék háromszögelésileg megállapitott terjedelméhez képest oly különbözeteket tüntetett fel, hogy az összeállitás közzététele már csak azért se látszott czélszerünek, nehogy újabb eltérő adatok közlése által a már is létező zürzavar még öregbittessék.

Vagyis százalékokban kifejezve:

Magyarországon	83.96 % termö	16.04 % terméketlen
Erdélyben	86.52 „ „	13.48 „ „
Horvát-Szlavonországban . . .	86.63 „ „	13.37 „ „
A határörvidéken	80.15 „ „	19.85 „ „
Átlag a magyar korona alatt .	84.16 „ „	15.84 „ „
A Lajtán túl	89.49 „ „	10.51 „ „

A magyar birodalomban átlag tehát 5%-kal több a terméketlen terület, mint Ausztriában s a Szt.-István koronának nincs egy országa sem, melyben a terméketlen terület csak 3.59%-ot tenne, mint például Morvaországban, vagy 2.74-et, mint Bukovinában stb.

Itt azonban számba kell venni, hogy a terméketlen és egyáltalában hasznavehetlen terület közt nagy a különbség, a mennyiben a terméketlen térek közé a háztelkek (tehát még adózási tárgyak is), továbbá utak, folyók, csatornák stb. (tehát nagyfontosságú forgalmi tényezők), szintugy bele vannak foglalva, mint a például csakugyan használhatatlan kopár sziklák vagy futó homoksivatagok. E hasznos terméketlen területek nagyságát azonban, fájdalom, sem általában sem részleteiben nem ismerjük s az csak a későbbi detail-felmérésnek marad fentartva.

A katasterből tudjuk meg továbbá, mikép oszlik fel a termő föld mivelési ágakra. Ezen mivelési ágak Lajtán túl 20-nál több osztályba sorakoznak, Magyarországon csak szántóföld, szőlő, rét és kert, legelő, nádas és erdő van külön mivelési águl feltüntetve, melyek közül a főbbek a következő számokkal szerepelnek:

Van	szántóföld	szőlő	rét és kert	legelő	erdő
Magyarországban	12.653.500	504.800	4.341.000	5.381.000	8.417.800
Erdélyben . .	2.161.300	47.000	1.575.600	913.800	3.563.500
Horvát-Szlavonorsz.	890.100	57.100	375.000	325.900	1.253.300
A határörvidéken	1.379.800	49.900	839.200	779.700	1.624.100
Összesen:	17.084.700	658.800	7.130.800	7.400.400	14.858.700
Az osztrák tartományokban pedig	16.459.700	385.800	6.079.500	7.098.000	16.608.100

mely összegekhez a magyar birodalomban még 274.400 hold nádas, a Lajtán túl pedig 1000 hold rizsföld (Istriában), néhány hold olaj- és 800 hold gesztenyeerdő járul.

Százalékokban kifejezve:

	Magyarorsz.	Erdélyben	Horvát-Tótorsz.	A határőrvidék	Átlag
a szántóföld . .	40.43	26.16	30.68	29.53	36.24
a szőlő . . .	1.61	0.57	1.97	1.07	1.39
a rét és kert .	13.87	19.07	12.92	17.96	15.13
a legelő . . .	17.19	11.06	11.23	16.69	15.70
az erdő . . .	26.19	43.14	43.20	34.75	31.52

holott a Lajtán túl a szántóföld átlag 35.75, a szőlő 1.11, a rét és kert 14.08, a legelő 15.45, az erdő csak 33.54%-ot tesz. De vannak a monarchia osztrák részén egyes országok, melyekben a szántóföld, mint legbecsesebb, sokkal nagyobb százalékot képvisel; így az, például, Alsó-Ausztriában 42.67, Csehországban 49.94, Morvaországban meg épen 52.66%-ra rug.

Ez összehasonlitásokat folytatnunk kell, mert csak ezekből tünik ki világosan, mikép áll ez arány nálunk és — tekinve más államok ismertebb gazdasági viszonyait — mennyire egészséges az.

Tesz pedig:

	a szántóföld	a rét és kert	a szőlő	a legelő	az erdő
Ausztriában . . .	35.7 %	14.8 %	1.1 %	15.4%	33.5 %
Bajorországban . . .	44.4 „	20 „	4.0 „	—	35.8 „
Szászországban . .	54.6 „	13.4 „	1.4 „	—	31.8 „
Würtembergben . .	46.8 „	19.6 „	1.4 „	—	32.2 „
Poroszországban . .	53.9 „	19.5[1]) „	—	—	26.6 „
Svajczban	21.1 „	52.0[2]) „	1.0 „	—	25.9 „
Olaszországban . .	47.5[3])	9.3[4]) „	—	24.4	18.6 „
Franczia-országban .	50.2 „	10.1 „	4.0 „	18.0	17.6 „
Belgiumban . . .	58.1 „	14.4 „	—	5.8	21.7 „
Angolországban és p.					
Anglia	47.3 „	47.5[5]) „	—	—	5.2 „
Skócia	21.2 „	74.8[5]) „	—	—	4.0 „
Irhon	36.5 „	61.5[5]) „	—	—	2.0 „
Oroszországban . .	32.9 „	33.3[5]) „	—	—	43.8 „

[1]) E százalékban a szőlő és a legelő is benfoglaltatik.

[2]) A rét- és kertek között a legelő is benfoglaltatik, mely pedig — a hegyi réteket tekintve — tekintélyes mennyiségü lehet.

[3]) Itt a szántóföld közé van számitva a szőlő is.

[4]) Ebben meg a rizsföldek és olajerdők is szerepelnek.

[5]) Itt is a legelő a réttel esik össze.

A szántóföld mennyiségére nézve tehát csak Svájcz, Skóczia és Oroszország állanak a magyar korona országainak átlaga mögött, erdőben viszont csak Bajorország és Oroszország mulják felül. Würtemberg majdnem ugyanazon százalékot tünteti ki, a többi mind mögötte sorakozik. A szőlő arányára nézve közel hasonlóan áll hazánk Würtembergával és Svájczczal, Olaszországot nem tudni, mert a szőlő mennyisége a szántóföldek $^0/_0$-ában fordul elő, de Bajor- és Francziaország messze meghaladják hazánkat azon tér arányával, mely az összes mivelhető földből szőlőnek van szentelve. A rét és kert közé sokkal több eltérő elem van vegyülve az egyes államokban, semhogy helyes összehasonlitást lehetne tenni. Itt azonban az absolut szám is eléggé nyom és Magyarország annál inkább tekinthető külön, mert e tekintetben a baromállomány eltarthatása szolgáltat elég jó kulcsot a megitélésre.

Ismerve ekkép a mivelési ágak átlagos nagyságát nálunk és a külföldön, immár áttérhetni közelebbi megszemlélésökre is, ama külön sorrendben s azon terméneyek és azon gazdasági ágak szerint tárgyalván azokat, melyek termesztésére és gyakorlatára leginkább hivatvák.

1. A szántóföld.

Sem a Szt.-István korona országaiban átlagul kimutatott 36.24$^0/_0$-ot sem a szükebb értelemben vett magyar anyaországra nézve talált 40.40$^0/_0$-ot nem lehet elfogadni a szántóföld jelen mennyiségének.

Ha csak a Tisza- s Dunaszabályozás által mentesitett téreket tekintjük, melyeknek nagyságát szabatosan, fájdalom, eddigelé nem ismerjük, vagy ha tekintetbe veszszük mennyi szűz föld került az utóbbi két évtizedben eke alá, mely a nem rectifikált katasteri kimutatásokban még mind legelőül szerepel: okvetlenül el kell ismernünk, hogy e számok többé nem állanak, valamint a közlendő részletes termési adatok is ellenkezőt látszanak bizonyitani.

Bármiként álljon egyébiránt épen számszerint a szántóföld mennyisége, hogy legnagyobbrészt ez szolgáltatja népünknek az élelmet, kereskedelmünknek a legfőbb s eddigelé legfontosabb kiviteli czikket, tagadhatatlan. Nem kell, hogy barátjai legyünk hazai gazdálkodási rendszerünknek, melylyel alább még bővebben meg fogunk ismèrkedni, annyit még is be kell vallanunk, hogy gyér és sokhelyütt roszúl elosztott népességünk — mit a viszonylagos népszám megyénkinti ismertetésénél máris láttunk — nem engedi meg a föld oly minutiosus ki- és fölhasználását, mint a minőt miveltebb szomszédainknál tapasztalunk, s igy még sokáig leszünk utalva oly gazdasági rendszer folytatására, mely nem ugyan a lehető legnagyobb hasznot, de a viszonyaink között leginkább elérhetőt biztosítja.

Gabonatermelésre vagyunk eddigelé még leginkább utalva, s noha korán sem óhajtandó azon nagyszerü kiterjedés fokozása, melyet a gazdaság ezen ágában az utóbbi évtizedek alatt tapasztalunk, fontosságát összes nemzetgazdasági viszonyainkra nem tagadhatjuk.

Ez idő szerint még a szántóföld földünk legfontosabb, legbecsesebb része s igy mindenekelőtt azt kell kutatnunk, e tér mikép szokott felhasználtatni? A szántóföld, mint láttuk, az egész magyar korona alatt 17 millió holdra terjed.

Ebből be van vetve a földadóideiglen régibb adatai szerint:

	Magyarorsz.	Erdélyb.	Horv.-Tótorsz.	A határőrvid.	Átlag
buzával s kétszerczsel	18.26%	16.75%	12.46%	17.50%	17.77%
rozszsal	15.18 „	10.32 „	15.28 „	11.20 „	14.0 „
árpával	8.19 „	1.82 „	6.86 „	2.0 „	7.09 „
zabbal	16.58 „	12.58 „	8.79 „	12.0 „	15.08 „
kukoriczával . . .	13.85 „	19.98 „	30.37 „	20.30 „	16.07 „
ugar	17.92 „	33.0 „	10.95 „	31.10 „	20.55 „

Itt nincs fölemlitve a köles, pohánka, borsó, lencse, bab, bükköny, repcze és olajos vetemény, burgonya, czukorrépa, káposzta, lóhere stb., mely összesen alig 7—8%-ra rúg átlag, a len és kender is csak 0.45, a dohány 0.37%-ot foglalván el.

A részben elavult katasteri adatokat azért látszott szükségesnek mégis idézni, mert részint ezen számokból tünik ki majdnem összes földmivelési termelésünknek képe legalább általánosságban, részint pedig az időközben történt változások s elért haladás vagy bekövetkezett csökkenés igy tünik ki legjobban, de, még ha a lajtántúli tartományokéival összehasonlitjuk, épen érdekes tanulságot is merithetünk belőlük.

Termelésünk fősúlya ugyanis buzára van fektetve, mely az összes szántóföldnek 17.77%-át foglalja el, az ausztriai tartományokban pedig egész 8%-ra sem rúg. Búzavetésünk ugarral együtt jóval meghaladja összes szántóföldünk egy harmadát, holott e kettő együtt a Lajtán túl egy negyedét sem éri el. Ez pedig nagyrészt földünk jobb minőségének köszönhető, mely rozs helyett is buzát terem jó időben, s mit azon körülmény is bizonyit, hogy rozstermésünk csak 14%, a Lajtán túl 23.10. Még erősebb arányt tüntet fel a kukoricza, a mely nálunk 16%-ra rúg, mi szintén szelidebb éghajlatunknak tulajdonitható, Ausztriában a 3%-ot sem éri el. Ha azonban még a dohányt, mint kiváló kereskedelmi növényt leszámitjuk, mely nálunk a szántóföld 0.87%-át, amott csak 0.12%-át foglalja el, nincs több terményünk, melynek a Lajtán túlnál több tért szentelhetnénk. És épen a jól fizető növények s az általában okszerű gazdálkodás mellett bizonyitó termények vannak nálunk aránylag sokkal csekélyebb térre szoritva. Len és kender, például, melynek hazánk kiváló tanyája lehetne, csak 0.34%-kal szerepelnek, holott az osztrák tartományokban 1.06% van nekik szentelve; burgonya, mely az emberi és állati élelmen kivül, még a szeszégetésnél is fontos szerepet játszik, nálunk a szántott térnek csak 1.77%-án, amott 5.94%-án termesztetik stb. Csak a tiszta ugarnak van nálunk aránylag bő tér kijelölve, a mennyiben 20.55-ka a szántóföldnek hever évenkint használatlanul, mig oda át külön vetés nélkül csak 14.36% pihen. Stiria, Karintia, Krajna s több, erősebb mivelésre szorult tartományokban pedig az ugar csak 0.85, 0.05, s 0.24%-ot foglal el.

A gazdálkodás ezen módját éghajlati viszonyaink mentik ugyan, sőt az 1863-ki nagy aszály épen azon téreken mutatott még némi termést, a hol ugar előzte meg a vetést. Oly roppantul eltérő arány azonban még se kivánatos, és az ugarnak-kevesebb volta a földnek nemcsak czélszerübb felhasználása mellett bizonyit, hanem a nagy % nálunk még azzal is fokozódik, hogy legritkább helyen van az ugarnak czélszerü felhasználása szokásban.

Mindezekből tehát máris az tünik ki, hogy túlságos nagy súlyt fektetünk szántóföldünknek buzával, legfeljebb rozszsal való bevetésére; pedig hogy egymagával a gabonatermeléssel nem boldogulunk, világos jelét láttuk a közelmúlt években is. Miután az 1862-ki termés csak középszerü vala s az utána következett 1863-ki aszály miatt az ország nagy részében csak silány, más nagy részében épen semmi nem volt, a rákövetkezett 1864-diki bő termés inkább még nagyobbra hasogatá, semhogy behegesztette volna az elmult évben ejtett sebeket. A 63-diki hiány épen csak a volt készletet emészté fel, a távolabb fekvő külországok behozatalára alig szorultunk. A máskor az alföldről élelmezett felsőbb megyék, Erdély s a nagy készlettel rendelkező Galiczia, részben Oláhország s a Dunafejedelemségek bőven pótolák a terményhiányt, mi onnan is kitetszik, hogy a gabonaárak valami különös magasságra az egész évben sem szöktek. A reá következett 64-ki évben pedig oly mesés csekélységre szállott alá az ára, hogy a multban eladósodott kisebb birtokosok jóformán egész termésöket valának kénytelenek odaadni, hogy legsürgetőbb hitelezőiket kielégitsék. A csekély belfogyasztás szemben a roppant terméssel sokkal kevesebb tudakozást fejtett ki, semhogy áremelkedésről, de csak szilárd árról is szó lehetett volna s a kivitel, a magyar gazda egyedüli reménysugára, a külföldi, nagyrészt jól fizető termés miatt szintén megakadt. Hol itt a jövő termelésre buzdító kilátás? hol a remény a dolgok változtatására, ha mindig csak földmivelő, majdnem kizárólag gabonatermelő állam marad Magyarország?

Igaz, hogy az utóbbi évek inséges állapota alkalmával, később, gazdagabb terméskor a kivitel nehézségeiben élénken éreztük az olcsó forgalmi eszközök, a jutányosan szállitó mellékvonalú vasutak hiányát, melyek közül azóta több meg is épült. De ezek is csak keveset könnyitnek vala az ország baján; az üzlethiányt, a csekély külföldi tudakozódást ezek sem pótolhatják. Végre pedig nem szabad valamely ország jóllétének attól lenni föltételezve, hogy más országok silány termése, tehát más országok balsorsa enyhítse a magunk baját s tegye kelendövé egy nembeli tultermelésünket, a melyre fordított munka és tőke, jobban fizető iparágba fektetve, önön jóllétünket hathatósabban, sikeresebben segitené elő.

Nem menteni akarjuk a vasuttársulatokat, melyek sokban mulasztották a közönség és az ország nemzetgazdasága iránti tekintetet — saját kárukra — és más helyen viszatérünk mulasztásukra. Ámde szemére kell lobbantanunk azon gazdáknak rövidlátó kezelésöket, kik a krimiai és olasz háború alatti magas gabonaárak által kecsegtetve s állandóságukat minden időre remélve, az állattenyésztés rovására törtek fel több és több szűz földet, a nélkül hogy a barmaiktól elvont takarmánytermő féreket vetett takarmánynyal pótolták volna.

Első években csak termett még buza, de a munkaerő fogyott s fogyott vele ugy a kilátás folytonos mivelésre, mint fogyott a kevesbült trágyával a föld termékenysége: azon természeti adomány, melyet okszerü gazdálkodás mellett is csak nehéz megőrizni vagy épen öregbiteni, okszerütlen kezelés mellett azonban néhány év alatt könnyü elvesztegetni — örökre.

Az 1867-diki év meghozta ugyan ismét nagy remények után egyszer a valósulást is, és mintha az ég egész áldásával kivánta volna egyszerre elárasztani a visszanyert alkotmányának örvendő nemzetet: jó volt a termés is, az ár is, a kivitel is. Ugyancsak jól fizetett 1868 is, és kenyértermények ben, mint alább számokból is láthatjuk tetemes kivitelre tettünk szert. De már 1869, 1870, sőt

1871 is a nagyon középszerü évek közé számitanak, 1872 meg épen a roszabb évek közül való és csak ott fizettek jól, „hol kellő arányok voltak meg a gazdaságban."

Ez az, mit gazdasági termelésünkre nézve mindenekelőtt óhajtanunk kell, mert tagadhatlan, hogy Magyarország iparos fejlődésének alapja is a mezőgazdaság fejlesztésében rejlik. De oly mezőgazdaságot értünk, mely nem csupán buzatermeléssel bányászva ki a föld termő erejét, a szalmát feltüzelve, a nyert trágyát gátokra, sövényekre használva semmit abból vissza nem szolgáltat, mit a hajdan bő termésü föld folytonos termés által erejéből vesztett; hanem értünk okszerü mivelést, mely az eladásra szánt gabnaféléken kivül takarmányról sem feledkezik meg, mely nem csak tiszta buza után vár pénzt láthatni, hanem a föld erejét jobban megkimélő, habár több munkát igénylő kapás veteményekre is kiterjeszkedik; oly okszerü gazdálkodást, mely belátván a sikertelen versenyt Déli-Oroszországgal s Éjszak-Amerikával a föld termő erejét más kereskedelmi czikkek termesztésére fordítja; mely a dohányt, lent, kendert, az olajos vetemények még eléggé nem becsült több nemét, a hüvelyesek sokféle faját s egyéb hasznos növényeket felvesz vetésforgásába; mely, főleg kisebb birtokokon, a gazdaság százféle mellékágát: a méhészetet, gyümölcstermelést, nagyobbokon a földmiveléssel járó ipart: czukor- és szeszgyárakat, malmot stb. körébe vonva, szorgalommal, szivóssággal, takarékossággal és szakismeretek szerzése által fokozott képzettséggel iparkodik helyre ütni a mostoha évek, korábban politikai és társadalmi viszonyok szülte bajait.

Mennyire elmaradtunk e tekintetben, valamennyi európai mivelt nemzet e téren tett haladásai mögött! Hiszen a magyar bő termés mai napság már csak mese s a mit mi jól fizető aratásnak nevezünk, az a sokat gúnyolt német szomszéd szemében silány középtermés, az angoléban valóságos szük esztendő.

A termést illetőleg ugyanis nem kell többé csupán a katasteri adatokkal beérnünk, sem ama termés-

kimutatásokkal, melyeket régebben a helytartótanács követelt be évről évre a megyéktől, a melyek ugyan szépen voltak rovatolva s a termények majd minden nemére terjedtek ki, de a rovatokba vezetett összegek oly számokat tüntettek ki sokhelytt, hogy ezen kimutatásokat még a bécsi statistikai bizottság sem igen tudta használni. Ma már, hálistennek, kimeritőbb, az egész országra és több évre is terjedő hitelesb adatokkal rendelkezünk, melyek alább fel is használtattak; mindamellett czélszerűnek látszott részben historiai visszatekintés czéljából, részint összehasonlitás végett a régibb katasteri adatokat sem hagyni el és a termés kutatásában a megelőzőleg felsorolt egyes mivelési ágakhoz tartván magunkat, visszatérni a szántóföldhez, mely is korábban földünk legbecsesebb részének volt mondva.

A több évi termésátlag szerint számított katasteri adatok egy-egy hold földre a magyar korona alatti tartományokban

kukoriczából . .	10.2 —15.4
repczéből . . .	6.9 —18.7
lenből	1.10—14.1
kenderből . . .	9.9 —
burgonyából . .	19.8 —63.9
őszi buzából . .	9.9 —14.4
tavaszi „ . . .	8.2 —13.2
kétszeresből . . .	11.6 —15.6
rozsból	9.1 —16.2
árpából	10.7 —17.5
zabból	9.10—18.5

mérőt állapitottak meg átlagos évi termésül. Ezen számitás alapján pedig kimutattatott, hogy az átlagos évi termelés alsó-ausztr. mérőkben:

	buza	rozs	kétszeres	árpa
Magyarországon . .	34.834.000	21.825.400	3.072.200	16.192.200
Erdélyben	2.035.000	3.080.000	1.876.000	753.000
Horvát-Szlavonországban	1.072.200	187.800	389.200	389.300
A határőrvidéken . .	518.600	386.000	603.400	459.000
Összesen:	38.459.800	25.479.200	5.940.800	17.793.500

	zab	kukoricza	repcze
Magyarországon	19.061,600	21.561,900	482,600
Erdélyben	3.714,000	6.487,000	9,400
Horvát-Szlavonországban . .	774,300	1.995,600	9,800
A határörvidéken	462,000	1.176,400	6,600
Összesen:	24.011,900	31.220,900	508,400

holott ugyanezen terményekből a lajtántúli tartományokban: buza 11.702,000, rozs 29.173,600, kétszeres —, árpa 17.034.700, zab 32.713,700, kukoricza 3.505,600, repcze 157,000 mérő terem. Más főbb termények végül következőleg állanak. Átlag terem:

	len	kender	dohány	burgonya
	a. ausztriai mázsa			a. a. mérő
Magyarországon . . .	263,800	570,000	861,800	16.362,000
Erdélyben	34,000	235,000	26,000	168,000
Horvát-Szlavonországban	15,000	79,000	24,600	433,000
A határörvidéken . . .	27,600	44,100	2,100	498,900
Összesen:	340,400	928,100	914.500	17.461,900
A Lajtán túl pedig . .	738,800	539,200	83,700	63.279,100

Ujabb termési adatokkal eddig csak három évre birunk: 1868-ra, 1869- és 1870-re, 1871 most (1872 oktober) van összeállitás a statistikai hivatalban, bár minden adat eddig sem került be. Az elsőből ugyancsak a kenyérterményekre nézve; de 1869-ről már összes termények vannak kimutatva, söt néhány hézag kivételével ez 1870-re is áll. Magyarország gabonatermelési fontossága ugyanis parancsolólag követelte, hogy e termelés nagyságáról évről évre minél biztosabb adatokat s minél gyorsabban birjunk s igy indíttatott meg a közgazdasági ministerium, illetőleg statistikai osztálya által az első aratás-statistikai kisérlet, még pedig biztosabb eredmény elérhetése végett minél szűkebb határok között.

Tudva levén ugyanis azon fájdalmas hiány, melyet mezőgazdasági statistikai adatokban érezünk s tudva levén az is, hogy a kataster által kimutatott adatok az évi vetésre nézve átlag megközelitők ugyan, de valamely bizonyos év termése alapjául el nem fogadhatók: min-

denekelött a bevetett terület iránt kellett tisztába jönni. A kibocsátott minél egyszerübb kérdő ivek valamennyi törvényhatóság által s nagyobbrészt elég lelkiismeretesen betöltetvén, eredményül azt tüntették ki, hogy

	buzával	rozszal	kétszeressel
Magyarországon . . .	3.204.740	1.951.329	574.405
Erdélyben	276.160	247.036	141.712
Összesen:	3.480.900	2.198.365	716.117

hold van bevetve.

Az országos gazdasági egyesület útján gyüjtettek továbbá az adatok a termés minősége iránt s e minőség az országszerte ismert mérőbeli mennyiségben kifejeztetvén, a nyert szám az illető bevetett terület holdszámával szoroztatott és eredményül az tüntette ki, hogy

	buza	rozs	kétszeres	összes kenyértermény
Magyarországon .	44.210.200	24.692.900	8.524.300	77.427.400
Erdélyben . . .	3.166.200	3.188.400	1.653.500	8.008 100
Összesen:	47.376.400	27.881.300	10.177.800	85.435.500

alsó ausztriai mérő termett.

Ezen, oly egyszerűnek látszó kisérlet roppant fontossággal bir összes aratási statistikánk létrehozására nézve. Új elv lőn itt alkalmazva, mely, igaz, mathematikai pontossággal nem mutatja ki ugyan termésünket, de annyira megközelíti nagyságát, hogy a számok ily pontosságával jó időre beérhetjük. S habár a mezőgazdasági statistikára külföldön felállitott azon elvet, hogy a termésnek udvarról udvarra, tanyáról tanyára külön fel kell vétetni, meg sem felelt: annyi legalább bizonyos, hogy ily, minden viszonyok számbavételével teljesitett szabatos számitás mégis oly eredményeket nyújt, mint ama, tökéletesen még sem eszközölhető, roppant költséget igénylő s milliók bemondásánál fogva számtalan esélytől függő fölvétel. Azonkivül pedig kisérletnek van mondva a magyar statistikai hivatal ezen első nagyobb föllépése, s a nyert eredmény annyira összevág az eddig ismert adatokkal,

illetőleg a számbeli különbségeket a régibb és újabb adatok között annyira igazolják a megváltozott viszonyok, hogy a nyert eredménynyel nemcsak meg lehetünk elégedve, de alapos biztatást merithetünk belőle a jövőre is, mint azt az 1869-ről, sőt 1870-re is gyüjtött és feldolgozott adatok be is bizonyitották.

Legelébb csak a gabonaféléket s ezek közül is először a kenyérterményeket, mint az életfentartására legfontosabbakat vevén szemügyre, kiderül hogy Magyarország-Erdélyben termett:

	a katasteri átlag szerint	1868-ban	1869-ben	1870-ben	
buza . . .	36.869.000	48.075.900	30.575.000	35.588.600	a. a. mérő
rozs . . .	24.905.400	27.881.300	22.425.500	49.365.600	
kétszeres .	4.948.200	10.177.800	5.585.100	4.998.800	
Összes kenyértermény .	66.722.600	86.135.000	58.585.600	89.953.000	

Mig tehát az 1868-diki termés a katasteri átlagot 20 millió mérővel meghaladja, az 1869-diki termés pedig nemcsak 28 millió mérővel maradt a megelőző évé mögött, de még a katasteri átlagon is alúl áll 8 millió mérővel, addig az 1870-diki aratás még az 1868-dikit is több mint 3 millió mérővel haladja meg kenyérterményekben.

Természetes, hogy újra évtizedekre terjedő fölvételekre s a közreműködők leglelkiismeretesebb adatgyüjtésére lesz szükség, hogy valahára a középtermés nagyságát meg lehessen állapitani, s ennek szemmeltartásával gyorsan és idejekorán kimutatni a fölösleget, melynek kivitelére számolhatunk, vagy a hiányt, melynek pótlásáról kell gondoskodnunk. Most még, úgyszólván, a kezdet kezdetén állunk; de kár volna már is föl nem használni az adatokat, melyekkel rendelkezünk és segedelmökkel legalább azon ismeretekre nem törekedni, melyeket nyújtanak.

Föltéve ugyanis, hogy a fölvételek megközelitőleg gyforma gonddal eszközöltettek, a minthogy egy és ugyanazon minta szerint elrendeltettek, némi gondos tánnézéssel igenis nyerhetünk képet arra nézve, mely

KÖNYVTÁRA

megyék — és csoportva gyüjtve azokat — mely vidékek nálunk kiválóán búza-, melyek rozstermelők.

A magyar anyaországban a buza átlag 24.4, a kétszeres 3.5, a rozs 13.9%-ot foglal el az összes szántóföldből; az erdélyi megyékben és székekben a buza csak 16.1, a kétszeres ellenben 5.1 s a rozs 10.4%-ot foglal el.

Végig tekintve ez előzmények után az ország gabonatermelésén (mindig csak a kenyérterményeket értve) azonnal felötlik a gazdag alföld feltünő nagy buzatermelése, egymással határolván nemcsak a négy megye (Békés, Csanád, Csongrád, Torontál) mely 50%-on is felül termel buzát, hanem a bánsági megyéktől túl a Dunára csapva Tolna, Somogy, Fehér, Komárom, Győr, Sopron megyék egy összekötö vonalban húzódnak, mint kiválóan buzatermelők. A rozstermelők is nagyrészt összefüggő egészet képeznek, ép úgy, valamint a csekély termésüek, vagy kenyérnemüekben épen meddők az ország éjszaki határán terjednek el a kárpáti hegylánczczal kapcsolatosan. Zemplénmegye sem képezne itt kivételt, ha déli termékeny része az éjszaki hegyektől elválasztatnék. Igy van Unggal is. De az ismert viszonyok az erdélyi megyékben is nyernek világosságot és csak az sajnálandó, hogy legalább tiz évi átlagszámokkal nem rendelkezünk már is, melyek mind e viszonyokat és arányokat sokkal világosabbá tennék.

A szántóföld többi termányeire térve, a tavasziakról csak azt kell megjegyeznünk, hogy termelésök eléggé arányos, sőt a kukoricza folyton haladó termesztése mellett, az ma már mind tágabb körökben megbecsülhetetlen nyári takarmányt szolgáltat, természete még leginkább felelvén meg éghajlatunk kényes és szeszélyes viszonyainak.

Az időjárásra, társadalmi viszonyainkra s azok hiányaira panaszkodunk, hogy országos jóllétünk nem olyan, mint ily áldott országban lehetne. S mindezekben van is méltó ok a panaszra, úgy de a legfőbb ok mégis önmagunkban rejlik. A len és kender, mintha például csak hazai viszonyunkra volna teremtve, oly szépen megterem s mindekkoráig angol lenmagolajat szállitunk

Magyarországba és Morvaországban termett kenderből szőtt vásznat hozunk be. És a Bácsmegye kendertermeléséről ismert négy évi adatok szerint a nemzeti vagyon az utóbbi időben e téren sem gyarapodott, sőt nagyon hanyatlott. A termeléssel leginkább foglalkozó 33 határban 1861-ben az összes nyers kendertermés tett 61,900 mázsát, s egy holdnak átlagos termését 7 mázsára téve, mintegy 9000 hold volt kender alá fogva. 1862-ben ugyanezen községek már csak 55,100 mázsa nyers kendertermést mutattak föl 8000 holdnyi területen. Az éhséget s nyomort hozott 1863-ik évben pedig a termelés 32,500 mázsára szállott alá, s az átlag itt már csak 5 mázsát mutat holdankint, alig 7000 hold területtel; míg a követő 1864-dik évben, melynek időjárása pedig a kenderre a legkedvezőbbek közé sorozható, csak 31,750 m. nyers kender termett, 7 mázsa átlaggal holdankint mintegy 4500 holdnyi területen. Azóta egyébiránt mutatkozott némi haladás, a mennyiben 1869-ben Bácsmegyében 14,000 holdon felül volt kenderrel, közel 150 hold lennel bevetve.

„Hogy a kender jövedelmes kereskedési czikk, mond egyik ismert gazda és nemzetgazda, kétséget sem szenved; hogy szerepe a gyáriparban még növekedni fog, valószinű. Tekintve pedig a gyapotiparnak válságait, s az ezekkel összeköttetésben álló pénzválságokat, melyeknek fájdalmas következéseit, azon solidaritásnál fogva, mely a civilisált világ érdekei közt létezik, a Rothschild ház szintugy, mint a magyar fertályos gazda érezni szokta, az emberiségre nézve valódi jótétemény volna, ha a kender és len, vagy más fonásra alkalmas, Európában termeszthető anyag, legalább egy részben kiszoritanák a gyapotot a fogyasztásból.“

„Hogy a kendertermesztésnek némi nehézségei vannak, — folytatja — kétséget sem szenved. Mind a mellett mult évben $4^1/_2$ holdon (1100 □ ölével számitva) tette meg a próbát. Megszántatta, bevetette a földet, s elvitette a nyers kendert a Kőröshöz, az áztatóhoz; a nyövetés és törés felében történt. Felerészben kapott 8 mázsa tiszta

kendert; mázsája 21 frton elkelvén, a nyers jövedelem holdanként 37 1/3 ft. A szántást 2 ftban, a szállitást 4 ftban s az elvetett magot 5 ftban számitva holdankint, a tiszta jövedelem 26 1/3 ft.; mi tekintve a termés középszerüségét s a darabos és bőkezü modort, melyben ezen első kisérlet történt, kielégitő eredménynek mutatkozik." — E kisérlet után itélve valószinü, hogy Magyarországon mindenütt, hol az áztatáshoz szükséges viz nem nagy távolságra esik, s munkaerő van, a divatozó mód szerint is haszonnal lehet kendert termeszteni.

A legutóbbi adatok szerint Magyarország-Erdélyben 24,000 hold van lennel, 145.000 kenderrel bevetve. Legnagyobb termelők aránylag:

		lenre nézve				kenderre nézve	
Szepes	megye	3.000	holdon	Bács	megye	14.000	holdon
Torda	„	1.900	„	Bihar	„	7.500	„
Sáros	„	1.500	„	Baranya	„	4.700	„
Árva	„	1.200	„	Alsófehér	„	4.400	„
Vas	„	1.200	„	Nyitra	„	4.000	„
Zala	„	1.000	„	Zemplén	„	3.500	„
Alsófehér	„	1.000	„	Pozsony	„	3.000	„
Pozsony	„	700	„	Tolna	„	3.000	„
Liptó	„	520	„	Zala	„	3.000	„
Zemplén	„	500	„	Kolozs	„	3.000	„
Bihar	„	400	„	Gömör	„	2.300	„

A feljebb emlitett átlag szerint számitva Magyarország-Erdély ebbeli termését, körülbelül 168,000 mázsa len és 1.015,000 mázsa kender kerülne ki, melynek saját hasznunkra, illetőleg szükségletünkre való forditása után vajmi kevés marad kivitelre. Az 1870-diki aratási adatok azonban, tagadhatlanul csekély átlag szerint számitva, csak 30,000 mázsa lent és 563,000 mázsa kendert tüntetnek ki. De a feljebb emlitett kivitel csak a kenderre érthető, holott lenből még be is hozunk évről évre az országba, pedig ezen szükségbeli czikket ugyancsak magunk gyárthatnók.

A komló, a naponkint gyarapodó sörfogyasztás mellett, megbecsülhetetlen termény volna, ha termesztése okszerüen kezeltetnék szélesb körökben. Tekintve azt, hogy

körülbelül négy-ötödfél ezer mázsa hozatik be évenkint az országba, melynek értéke a fél milliót megüti, ugyan megérdemlené a fáradságot, utána tekinteni, hogyan bánnak el vele itt a hazában. Pedig foly a termelése itt is habár eddigelé csak kisebb mértékben; de Albrecht főherczeg baranyamegyei uradalmában már is olyan termesztetik, mely a leghiresebb cseh komlóval, a saazival egyenértékünek mondatik.

Repcze talán sehol nem terem jobb széles e földön, de sehol sem is bizonytalanabb a termése, mint épen minálunk, mi a föld tökéletlen elkészitésén kivül a mag megválasztása körüli hanyagságban, részben, igaz, éghajlatunkban is rejlik. De a mi repcze meg is terem s kivitelre kerül, csak azért megy ki mag alakjában az országból, hogy szomszédaink s a távol külföld sajtoljon belőle olajat, mit ha magunk teszünk vala, nemcsak drágább kiviteli czikket nyerünk, de minden az olajgyár körüli hulladék is marhatenyésztésünk javára esik.

A kukoriczások széleit szegélyző napraforgó a Jászságban például megadja a gazdának egész télre való világitó olaját. Földek szélén termesztik az alföldön, a Nyirben s egyebütt, de nem lehetne-e termelését nagyban üzni, mikor a napraforgó tisztitott olaja még eledelbe is való. Igy van a mákkal s egyéb olajos veteményekkel, de melyek termesztése széles az országban mindenütt el van hanyagolva.

A répa majd mindenütt hazánkban bőven megterem s czukortartalma, ez elismert tény, noha némely részről szeretik tagadni, nagyobb, mint a czukorgyártást oly virágzóan üző szomszéd Németországban. Helylyel-helylyel termelik is már a répát, mely azonkivül pompás téli takarmány, de megfelel-e az arány a gabonafélék mértéken túl elterjedt termelésének? A monarchia összes répatermelése ugyanis 37.5 millió mérő, miből Magyarországra körülbelül fele: 18 millió esik, de még egyszer annyi eshetnék, sőt az 1869-diki adatok szerint annyi se jut reánk, a mennyiben az összes répatermelés — tekin-

tet nélkül a czukorra — csak 8.500,000 mázsát tüntetett fel.

Itt csak néhány terményről lehet szó, mert mind és valamennyi felsorolása mezőgazdasági szakmunka körébe tartozik. Ezért áttérünk egy másik majdnem legfontosabb kereskedelmi növényünkre, a dohányra, melynek termesztése körül szintén számos a hiány, de a melyekért magunknál inkább kell vádolnunk a volt kormányt, mely miután az 50-es években elannyira megfogyott termelés sok biztatás és csalogatás után uj lendületnek indult, pillanatnyi financziális haszonért ezer meg ezer holdat vont el a dohánytermesztéstől, megszoritva és számtalan sanyaru föltételekhez kötve a termesztési engedélyt, mi által a fentebb károsnak mondott aránytalan terméyfelosztást csak elősegité. A dohánytermelés, ha nem az egyedáruság félszeg bár eddigelé jobb által nem pótolt rendszabályai, hanem az ország nemzetgazdasági érdekei szolgálnak zsinormértékül, a mint 1852 óta megindult azóta oly lendületet nyer vala, hogy kellő kezelés mellett fél Európa szükségletét Magyarország fedezi.

A félrendszabály, mely a dohánykivitelt megengedi ugyan, de ismét csak megszoritva s számtalan súlyos föltételhez kötve, mint általában a „rendszabály" e bajon sem segitett. A hároméves kivetéssel, bureaukratikus kaptafára ütött s ismét az egyedáruság érdekében lehetőleg leszállitott beváltási árak serkentőül nem szolgálhattak okszerübb kezelésre, nemesebb termény előállitására. A legnagyobb levelü, legzsirosabb dohány legtöbbet nyom a latban, csak a bálok száma, a dohány mennyisége határozza meg a nagyobb hasznot s minek is törődött volna a lelkiismeretes termesztő finomabb, zamatosabb, szóval nemesebb dohány előállitásával, ha legjobb esetben 9—10 frtjával adhatá el átlag dohánya mázsáját?

Az országos magyar gazdasági egyesület évek előtt egyik feliratában, melyben a volt bécsi kormány — illetőleg a helytartótanács — által vele közlött vámszabályzati javaslat fölött véleményét kimondja, azon hazai terményeink sorában, melyek kiválólag hivatvák a kül-

kereskedésnek tárgyait képezni, leginkább a következőket tartja emlitendőknek: a gabnaféléket és a lisztet, a bort, a dohányt, a gyapjut, a kendert, a repczét, a szeszféléket, az olajt, és a fát.

„Ezen termékek legnagyobb részére — ugymond az orsz. gazd. egyesület felirata — a véleményezésül közlött tervezet (illetőleg a jelenleg is fennálló vámszabályzat) az ausztriai birodalomból való kivitelnél a német vámszövetségbe vámadót nem vetvén, országos gazdaságunk érdekét ezen irányban illetőleg figyelembe véve s biztositva látjuk."

„Két jelentékeny és bő jövedelmességüvé válható földipari termelvényünkről azonban ezt sem mondhatjuk, miért is hivatottaknak érezzük magunkat ebbeli ohajtásunkat kifejezni."

„E termékek egyike a dohány, a másika a bor."

„A dohányra nézve jelesül mulaszthatlan kötelességünknek tartjuk, ez alkalommal is a fennálló egyedárusági és fogyasztási adórendszer lankasztó hatására utalni, s azon meggyőződésünket fejezni ki, hogy ez irányban a reform, mely különösen elismert jelességü dohányunknak a világpiaczokat megnyitná, s azon intézkedések, melyek a dohánynak külföldre vitelét súlyositják — megszüntetné; nemcsak összes nemzetgazdaságunkra, hanem végfolyamatban magára az államháztartásra nézve is előnyösnek bizonyulna be."

Bajorország, Portugalia s több állam régebben eltörülték a dohány-egyedáruságot. Mennyiben lehetséges volna ez Magyarországon is, megmondani nem nehéz, nehéz csak az e czikk egyedárusága folytán könnyen begyülő tetemes állam-jövedelem pótlásáról gondoskodni. Mindenesetre e czikk is hivatva van, hogy nagy szerepet vigyen a világpiaczon, természetesen csak a termelés felszabaditása vagy legalább a még jelenleg is fennálló restrictio megkönnyitése által.

Valami könnyités történt is e téren a kormány részéről, főleg mióta a magyar miniszterium vette át az

ügykezelést s a magánhasználatra való termelés engedélyével sok zaklatásnak véget vetett.

A dohánykiviteli szabadság, habár még mindig nyomasztó korlátok között, 1860 óta lépett életbe s azóta már is tekintélyes eredményeket tüntet föl. Azon nemzetgazdaságilag sehogy sem menthető önkénykedés talán még sem fordul elő többé, hogy száz meg száz mázsa, mely a föld rendes megmunkálása folytán igaz szerzemény, a monopolium szeszélye folytán, mert ki nem szállittathatott az országból — elégettetik. Kivitelre termesztettek ugyanis:

1860-ban	3,500	mázsát
1861-ben	11,000	„
1862-ben	30,000	„
1863-ban	50,000	„
1864-ben	200,000	„

Ugyan ez utóbbi években a kincstár 840,000 mázsát váltott be s igy az 1864-diki összes magyar termelés egy millió mázsányinál többre rugott. De már 1866-ban csak 608, 1867-ben ismét 891. 1868-ban 865, 1869-ben csak 263, 1870-ben ismét 735 ezer mázsát váltott be.

E szép eredmény reménlünk engedi, hogy az egyedáruság által a világ piaczáról leszorult s az 1858-diki túltermelés folytán az ország kárára annyira megszoritott dohánytermesztés lassan-lassan elfoglalja ismét azon tért, mely a világforgalomban megilleti s tetemes kivitel által kárpótolja azon régibb termesztőket, kiket a kormány által megszavazott holdankinti 20 frt. kárpótlás annak idején nagy veszteségektől megmenteni nem tudott.

A dohánynyal beültetett földek jövedelmét holdankint 70 frtjával lehet számitani, mely a hazánkban szerte divó feles termelés mellett 35 frtjával is szép jövedelemnek tekinthető a földbirtokos részéről, főkép ha összehasonlitjuk a gabnatermelés folyvást csökkenő s bizonytalán jövedelmével.

A magyar dohány főfogyasztóiként Franczia- s Olaszország tekinthetők, noha ujabban Angliában, Belgiumban s Hollandiában, de még a német vámegyletben

is terjed piacza. Tetemesb termelést csak terjedelmesebb kivitel eszközölhet, mi viszont az olasz és franczia, sőt az angol magas beviteli vámok megszüntetését is teszi óhajtandóvá. A kivitelre szánt dohány ára is jobban fizet, s mig a kincstár által beváltott dohány mázsája 1860-tól 63-ig 8—9 forint közt mozgott s csak 1864-ben haladta meg a 10 frtot, a kiviteli kereskedők által fizetett árak ugyan ez években 13—15 frt között inogtak, sőt egyes kiválóbb árúért 18—20 frtra is emelkedtek. S épen ebben rejlik a szabadabb forgalom nagy becse, hogy a jobb minőség aránytalanul jobban fizettetik, holott a kincstári beváltás számos osztályozása mellett is, alig a legközönségesebb dohány ára kerül ki a termesztmény átlagos árául. Ha pedig a hazai ipar nem a kincstárral lenne kénytelen versenyezni (illetőleg nem is szabad versenyeznie), mennyit nyerne még az ország, ha a mit jelenleg nyers terméknyképen s oly tetemes összletekben kivisz, ipar által nemesitett állapotban, szivargyártmányban vihetné ki. Vagy ha ki sem is vinné, a kormánykezelés által már-már alig fedezhető s a kénytelen gyors fogyasztás folytán szinte élvezhetetlenné vált belső gyártmány javitására közreműködnék.

Nem annyira a dohánytermelés és kezelés, mint inkább az ennek egyik fontos eredményeül tekinthető dohánykereskedés megvilágitására, de visszahatólag az egész dohányügy magyarázatára szolgálnak következő sorok, melyeket egyik legkiválóbb kereskedelmi czég 1869-ki jelentéséből idézünk.

Előrebocsátván jelentéstevő az 1868 kezdetén uralkodott üzletpangást, a külföldnek amerikai olcsó árával való túltengését s a kormány elhibázott üzletkisérletét, mely szerint 30,000 mázsát akart volna elárverezni, de a mire vevő nem jelentkezett, igy folytatja: ... a tudakozás magyar dohány után is mind élénkebbé vált; mig (1869) juniusig csak 7—8 frtos közönséges vágó-dohány kerestetett, később a jobb minőség is tekintetbe vétetett s ebből is tekintélyes mennyiségek kerültek kivitelre. Ily viszonyok között nem maradhatott el az áremelkedés itt

sem s az érték 60—75%-ára rugott. De ez emelkedés legkevésbbé érte a finom takaróleveleket, melyekre a külföld magas áraik miatt eddig nem volt tekintettel. Egyáltalában nem ismerik még külföldön eléggé a magyar szivartakarók helyes kezelését s ennek következtében nem is hajlandók 20—25 frtot kinálni mázsánkint. Az üzlet általánosan jobb helyzetéhez járult az is, hogy Magyarországon rosz termés mutatkozott s körülbelöl két harmadrésznyi terméshiányt vártak. Ennek következtében a kormány beszüntette eladásait sőt maga is vásárolt szivartakarókat. Ez tetemes mennyiségeket vont ki a forgalomból; a dohánykereskedők készletei ki nem egészittethettek, miután kivitelre egyáltalában nem termeltetett..... A magyar dohány külföldön mint igen alkalmas, olcsó pótlék (surrogat) nyert elismerést, úgy hogy jövőre rendes kivitel fejlődhetnék, jól fizető árak mellett, ha ugyan a dohánykereskedés Magyarországon — mint tartani lehet — végkép meg nem fog szünni.

„A termelők elbátortalanitva azon alacsony árak által, melyeken 1866—1868-diki termésökön túl kellett adniok, végleg fel akarnak hagyni a dohánytermesztéssel, hacsak termésök eladását jó áron több évi szerződések által nem biztosithatják, mire viszont a dohánykereskedők nem akarnak ráállni s igy egy hajdan virágzó üzletet az elpusztulás veszélye fenyeget. Pfalzban és Hollandiában 1866—68-ban szintén igen olcsó volt a dohány, de az ottani termelők el nem ijesztették magukat s a dohánytermeléssel (mely egyébiránt rendezett gazdaságnál el sem kerülhető) fel nem hagytak, az ujabbi magasabb árak által pedig busásan kárpótoltattak.“

Ajánlja is e kereskedő a magyar dohánytermelőknek a dohányültetés folytatását, mert e terménynemnek — szerinte — szép jövője van Magyarországon, feltéve, hogy számos kellemetlen, bosszantó s gyakran fölösleges ellenőrködés a kincstár részéről is elesnék és szabadabb mozgás mellett szabadabb versenyt is engedne kifejteni.

A szántóföld többi termesztményeiről csak röviden tehetni említést, hiányozván a több évre terjedő adat,

mely az összehasonlitás folytán tapasztalható gyarapodást vagy csökkenést értékessé és tanulságossá tehetné.

Igy nem volt még emlitve a tavaszi repcze, melynek termesztése valamint a tavaszi buzáé évről évre terjed, mi által az éghajlat viszontagságának alávetett idő rövidebbre szabatván, termése kevésbbé koczkáztatott, legalább a kifagyás reá nézve nem kártékony.

Tavaszi buzával 366,000 hold volt 1869-ben Magyarország-Erdélyben elvetve, a tavaszi repcze vetése is 15,000 holdon felül emelkedett ez időben, amaz 7.5. ez 6.5 mérőt adván átlagos évi termésül.

Emlitendők még:

	1869-ben		1870-ben	
	a vetés	a termés	a vetés	a termés
árpa .	1.276,000 hold	12.882,000 mérő	1.397,000 hold	18.066,600 mérő
zab . .	1.547,000 „	17.885,000 „	1.633,000 „	20.887,200 „
köles .	63,060 „	566,000 „	90,400 „	1.119,600 „
kukoricza	2.441,000 „	28.757,000 „	2.555,100 „	35.566,700 „
tatárka	29,000 „	241,000 „	46,200 „	374,000 „
bükköny	165,000 „	— „	94,100 „	1.042,700 „
borsó, lencse, bab	70,000 „	586,000 „	71,500 „	592,100 „
burgonya	580,000 „	23.928,000 „	624,200 „	20.138,700 „
répafélék	82,000 „	8.482,000 mázsa	102,200 „	12.549,300 mázs.

Tekintve is a katasternek itt-ott magasan számolt átlagát, valami nagy haladás még sem tapasztalható, a mennyiben például ez utóbbi forrás szerint Magyarország-Erdélyben közel 17 millió mérő árpa, 23 millió mérő zab s 28 millió burgonya számittatott, a mi tehát az 1869-diki aratási adatokat mind három terménynemnél 5—6 millió mérővel meghaladja. Határozott gyarapodás tapasztalható azonban 1869 és 1870 között még pedig nem csak a termés jobb minőségénél fogva a termett mérőkben és mázsákban, hanem a bevetett holdak számában is.

Több részletezést azonban szántóföldünk terményeire nézve alig volna szabad koczkáztatni, mert statistikai fölvételeink sokkal ujabb keltűek, hogysem már hosszabb évek sorának adataival rendelkezhetnénk, pedig ép ily

összevetésekre a több évi tapasztalat s a belőle meritett átlagszámok nélkülözhetetlenek.

2. A szőlő- és bortermelés.

Természtményeink egyik további kiváló neme a szőlő s a mi belőle kerül a bor.

Mennyire fontos gazdasági ág Magyarországon a bor, kitünik a termesztésének szentelt földterület mennyiségéből, mely az évi termés önkényes becselésénél biztosabban tudatik.

E szerint szőlő alá van mivelve

Magyarországon . . .	504,776	hold
Erdélyben	46,989	„
Horvátországban . . .	57,124	„
Katonai örvidéken . .	49,611	„
Dalmátiában	120,078	„
összesen	778,578	hold

vagyis a magyar-osztrák birodalom összes szőlőtenyészetéből, mely 1.277,797 hold, a szent István koronája alatti országokra 60.9% azaz felénél több esik.

Borászatunk fontossága az ország meggazdagodására nézve annyi nyilvános megvitatásnak volt tárgya, hogy többé nem állithatni, mintha az a közönség, nevezetesen a termelő és kereskedő közönség részéről kellő figyelemben nem részesülne.

Magántársulatok alakultak, termelők és kereskedők szövetkeztek, hogy hazánk e gazdag jövedelmi forrása kellőleg ki legyen bányászva, de elősegité-e a közel multban mind ezen törekvéseket az okszerü kereskedelmi politika, a helyes vámszabályzat? Éjszakra tartott hajdan hazai borkereskedésünk legfontosabb iránya s főforrásul szolgált bortermelőink jövedelmének. Ma e forrás megszünt bugyogni. Nemcsak Oroszország, még a német vámegylet is magas vámok által rekesztik ki borainkat a forgalomból és előnyös kereskedelmi szerződés sem Oroszországgal nem létezik, sem a német vámegyesülettel nincs

tisztázva a viszony, csak az alkudozások végtelen sora füződik egymáshoz — eredmények nélkül.

Magyarország évenkint körülbelöl 24 millió akó bort termeszt, melyből talán egy és fél millió tengeren túli kivitelre is képes. A kisérletek legalább, melyeket például Jálics Ferencz és társa Pesten, Palugyai Pozsonyban, a szegszárdi részvénytársulat és többen magyar borok szállitásával tettek, a magyar bornak a tengeri út alatti tartósságát eléggé bizonyiták; hogy azonban tömeges kivitel léphessen életbe, arra általános, a termelést gyökeresen megváltoztató módszeren kivül értelmesb pinczekezelésnek is kell lábra kapni, mire természetesen idő, pénz, jobb nép- és gazdasági iskolák szükségesek, minők Francziaországban, például Bordeauxban s Celleben, a Rajna mellett stb. léteznek, s azt eredményezik, hogy Celle a többek közt nagy mennyiségben küld mesterséges borokat a tengerentúli s tengermelléki országokba, melyek jelenleg a természeti borok felett győzedelmeskednek. Úgyde a jó és hamisitatlan minőség mindenüvé könnyen elhat s azt szivesen elfogadják.

Magyar-, főkép pedig Szlavonország legalább dongákat szállit a franczia kiviteli borkereskedésnek, de kivágja erdeit, melyeket semmiféle erdésztörvény nem ment a végelpusztulástól, holott Magyarország saját termesztésü borait szállithatná a jelenleg külföldre eladott fadongákban.

Kiváló fontosságú bortermelésünkre és elkelésére nézve, a mit gr. Zichy Henrik a hegyaljai borászati társulat alelnöke még a magyar kir. udvari kanczelláriához intézett emlékiratában mond.

A mi ott a hegyaljai borra nézve fel van hozva, nagyobbrészt egész borászatunkra nézve áll, és nem tagadhatni, hogy borkereskedésünk évek óta hanyatlik. A hegyaljai borok elkelése az országban igen csekély, a külföld pedig, főleg Éjszakon mind kevésbbé keresi, holott déli borok napról napra terjedtebb piaczra lelnek. Főoka ennek az emlékirat szerint az, hogy igen jó, de túldrága borokat termelünk — a Hegyalján t. i. s állandóan ezeket sem kinálhatjuk egyforma minőségben és mennyiségben.

Minthogy minden borfogyasztó a bor árában a termelési, pinczekezelési, szállitási és vámköltségeket s a bortermelő rendes iparnyereségét fizeti, világos, hogy e tételekben kell valamit meggazdálkodnunk, ha versenyzőinket legyőzni, kereskedelmi viszonyainkat javitani akarjuk. A termelési költségeket csak úgy csökkenthetjük, ha, de nem a minőség rovására, minél többet termesztünk egy és ugyanazon téren, mi könnyen sikerül, csak a vegyes venyigék rendszerét, mely átokként súlyosodik bortermelésünkre, valahára küszöböljük ki.

A pinczekezelés azonnal kevesebb költséggel jár, mihelyt az edények, eszközök és egyéb kellékek vásárlása társulat utján, nagyban történik s az egyes bortermelő megszünik kicsiben eladó is lenni, hanem borai árulását bizományosokra vagy szintén társulatra hagyja.

A kiviteli vám meghatározása természetesen nem a termesztőtől függ. E tekintetben azonban az országos magyar gazdasági egyesület még 1867. előtt a borvám csökkentését sürgetve és borkivitelünk folytonos apadását kimutatva, e jelenség okait abban találja, hogy az a „felette költséges és nehéz szállitás mellett lényegileg a külföldnek reánk nézve igen sulyos (azaz magas) vámtariffa-tételeiben keresendő. Tekintve ugyanis a német vámegyletet, ennek beviteli vámja a borra nézve 1854. óta vámmázsánkint hordókban szállitott árunál 9, palaczkokban bevitt bornál pedig 12 forint volt, mely tételek a legujabb porosz-franczia kereskedelmi szerződés folytán 6 forintra mérsékeltettek ugyan, de még ilykép is oly magasak, hogy magyar boroknak, melyekből mindekkoráig jobbára középminőségü s nem igen értékes nemek vitetnek ki, s a hivatalos becsüben 8 forintra tétetnek, vámmázsánkint, Németországba bevitelére nézve még mindig valóban prohibitiv hatásuak, mert mintegy 80%-nyi import-adót képeznek; s annyiban ránk nézve még veszélyesebbek, a mennyiben a franczia (tehát értékesb s finomabb) boroknak a mieink felett, mindennemü boroknak egyenlő tariffirozása által tetemes előnyöket is nyujtanak. — Hasonlót mondhatni az orosz vámtételek-

ről, melyek szerint szárazföldön bevitt (tehát magyar) borok mázsánkint 10—11 forintot, tengeren beszállitottak (azaz franczia borok) pedig csak 5—6 forintot fizetnek, tehát az utóbbiak itt is oly kedvezményben részesülnek, hogy a magyar borok versenyzése szerfelett megnehezül, majdnem lehetetlenné válik. Kitetszik az egyebek közt onnan is, hogy azon időtől fogva, midőn Francziaország az orosz kormánynyal az 1856-ki kereskedelmi szerződést megköté, hazai borainknak Oroszországba való beviteli mennyisége 37,910 mázsáról egyszerre 20,009-re szállott le, s e tételen fölül mind mai napig sem igen emelkedhetett.

„Az eddigiekből levonható az is, mire lészen a kormánynak figyelme különösen forditandó vámügyi intézkedései- s jelesen czélba vett kereskedelmi szerződéseiben. Egyfelől ugyanis oda kell minden erőfeszitéssel törekedni, hogy az érintett államoktól kedvezőbb vámtételek nyeressenek ki, hogy legalább versenyzésünk lehetségessé váljék, mire nézve a hat forintos beviteli dijnak legalább 50 perczenttel mérséklése volna szükséges. Másfelől czélszerü intézkedés volna maguknak a birodalmi behozatali vámoknak (melyek a jelen tariffában 6 s illetőleg 10 forintban állapitvák meg) még további mérséklése, főleg hogyha ennek nyomán más országtól engedmények nyerethetnének; — miután a monarchia s különösen Magyarország a külföldi borok versenyzésétől mitsem tarthat.“

Ugyanezt sürgeti a szóban volt emlékirat is, melyre a bécsi kereskedelmi ministerium egy, a volt udvari korlátnoksághoz intézett jegyzékben válaszolván, helyreigazitja az emlékirat azon állitását, mintha a vámegyletben a franczia bor csak 2 tallért, az Ausztriából bevitt bor azonban 6 tallért fizetne mázsánkint. A jelenleg érvényben levő vámárszabály szerint ugyanis valamennyi a vámegyletbe bevitt bor különbség nélkül 8 tallért (12 o. ft.) fizet ha üvegekben, 6 tallért (9 o. ft.) ha hordókban szállittatik. E vám 4 tallérra leszállitását csak a poroszfranczia kereskedelmi szerződés kötötte ki s érvénybe léptével ez a magyar bornak is javára esett.

Ez eset még akkor be nem következett s igy nagyon is indokolva volt a hegyaljai borászati társulatnak, a bécsi kereskedelmi ministerium közvetlen felszólitására, a magyar borvám iránt adott és 1864. december 13-kán kelt véleményének azon része, melyben kötelességének tartja kérését kimondani, hogy azon esetre, ha a német vámsorompók ezentúl is fenmaradnának, a kormány hasson oda befolyásával a német vámegyleti államoknál, hogy a borra nézve akár hordókban, akár üvegekben szállittatik, alacsony vámtétel, legfeljebb 2 tallér vagy 3 ó. ft. állapittassék meg mázsánkint.

A szállitási költségek szintén a bortermelő hatáskörén kivül esnek, de a részletes szállitóbérek kimutatásából kitünik, hogy borkivitelünknek legfeljebb éjszak vagy éjszakkelet felé van jövője, mire a kassa-oderbergi vasut megnyitása nagy könnyitéssel van; tengerentúl pedig akkor, ha az egyenes Pest-fiumei vonal megnyilik.

Hogyan állunk egyébiránt összes szőlőszetünkkel és borászatunkkal ahhoz csakis hozzávetőleg lehet szólani, a statistika eddigelé azon térségen kivül, melyen a szőlőtermelés foly, egyéb adatokkal nem rendelkezik. Mert, hogy mennyi s miféle borok termeltetnek az országban, eddigelé csak becslések alapján tudjuk; de szakférfiaink közül akármelyiket kérdezzük, a válasz 12 és 40 millió akó évi termés között fog ingadozni, s lehet, mindegyiknek van igaza, csakhogy az egyik rosz közép, másik jó közepes évet vesz föl becslése alapjául; pedig mennyire változik a termés jó s rosz években, azt minden bortermelő, fájdalom, nagyon is tudja. Legujabb adatok szerint (de szintén csak becslés alapján) átlagul van felvéve:

Magyarországon . . .	17.600,000	akó
Erdélyben	1.200,000	„
Horvát-Szlavoniában .	2.000,000	„
A határőrvidéken . .	1.400,000	„
Összesen	22.200,000	akó

A magyar ministerium megbizása folytán szakemberek beutazták ugyan az ország kiváló bortermelő

vidékeit, jelentést is tettek Dr. Entz Ferencz és Gyürki Antal, mely a földmivelés-, ipar- és kereskedelmi ministerium kiadásában megjelent; s habár ebbeli viszonyainkat ez irat meg is világitja, azt, hogy mily kiterjedésben, mily fajta szőlők tenyésztetnek, mely mivelési módok folynak, milyen a pinczekezelés, mennyi az átlagos termés és átlagos ár, minő a kereskedés stb. minderre hiába várnók a számbeli, az egész ügyet megvilágitó választ.

Remélhető egyébiránt, hogy ez irányban, sőt ebben kiválólag pontos és szabatos adatokkal fogunk már közel jövőben rendelkezni, a mennyiben az 1869-ben tartott nemzetközi statistikai értekezleten, Hágában, Magyarország képviselői egész Europa borászati statistikájának elkészitését vállalván, ez alkalom fel fog használtatni, hogy ekkor épen hazánknak lehető leghűbb, legkimeritőbb bortermelési statistikája is elkészüljön.

Az átlagos bortermés eddigelé az európai államokban Hamm Vilmos borászati térképe szerint következő:

Franczia ország . .	50.000,000	hectoliter	körülbelül	= 88.300,000 akó
Délnémetország . .	2.500,000	„	„	= 4.416,000 „
Éjszaknémetország .	550,000	„	„	= 970,000 „
Olaszország . . .	16.000,000	„	„	= 28.300,000 „
Spanyolország . .	25.000,000	„	„	= 44.100,000 „
Svájcz	1.000,000	„	„	= 1.766,000 „
Portugália . . .	9.000,000	„	„	= 15.900,000 „
Görögország s a szigetek	4.000,000	„	„	= 7.100,000 „
Dunafejedelemségek és Törökország .	6.000,000	„	„	= 10.600,000 „
Európai Oroszország	650,000	„	„	= 1.200,000 „
Az osztrák-magyar monarchia . . .	42.000,000	„	„	= 74.200,000 „

Az összes bortermelés tehát 156.700,000 hectoliterre vagyis 276.750,000 akóra rugna, miből Magyarországra az osztrák-magyar termés fölvett átlaga szerint legalább 22.600,000 hectoliter vagyis 40 millió akó esik. E szerint pedig hazánk a bortermelésben a harmadik helyet fog-

lalná el, legelől sorakozván Franczia ország 88 millió akóval, utána Spanyolország 44-el, azután hazánk 40-el, Ausztria 34-el, Olaszország 28, Portugalia 10 millióval, a többi országok egyenkint ez utóbbi összeg felét alig érvén el.

Noha a rétek közé vannak katasterileg fölvéve — mint emlitve volt — a kertek is, s igy voltaképen ott kellene ezeket tárgyalni, mégis röviden végezhetünk velök itt, mert külön kertmüvelésröl alig szólhatni. De ez csakis a külön szóra áll, mert kisebb-nagyobb kertje, sokhelyt gyümölcsöse is majd minden teleknek, községnek van s bár a különleges kertészkedés csak nagyobb városok mentében üzhető sikerrel, a gyümölcstenyésztés nem épen megvetendő terjedelmü. Nemcsak a nyugati határvonal szorgalmas népe, nemcsak a Duna mentén levő egész községek élnek úgyszólván gyümölcs után, de még a sik alföld homokján (Kecskemét), és Szlavonia dombos megyéiben is kivitelre szánt gyümölcsészetet találunk: noha tagadhatlan, hogy ez az országszerte nagyrészt kedvező viszonyoknál fogva tetemesen nagyobb lehetne.

Becslések alapján	Magyarországon . . .	942,000
	Erdélyben	987,000
	Horvát-Szlavonországban	150,000
	a határőrvidéken . .	68,000

mérő gyümölcs szokott termesztetni, melyhez még körülbelül 40,000 mérő gesztenye is járul.

3. A rét és legelő s az állattenyésztés.

A fontosabb mivelési ágak közül, melyek szerint tárgyalásunkban ezentúl haladni akarunk, következnek a rétek és legelők, melyekkel kapcsolatban egyuttal állattenyésztésünk viszonyai is szemle alá kerülhetnek.

A nádasokat soron kivül tárgyalhatni, mintán ezek évről évre annyira fogynak a folyamszabályozások és kiszáritások következtében, hogy ujabban nem is szokták többé külön mivelési águl fölvenni a statistikai kimutatásokban. A földadó ideiglen készitése alkalmával

még 364.200 (hold volt kimutatva 750,000 frt. tiszta jövedelemmel, a mi holdankint körülbelül 2 frtnyi jövedelemnek felel meg s nagyrészt csak annyiban bir fontossággal, a mennyiben gondos kezelés mellett termelő rét- vagy szántóföldde alakittathatik át, noha tagadhatlan, hogy a Duna-Tisza mentén még élnek öregeink közül, kik a rét létezését (minek a nádasokat, sásokat nevezék) el nem tudják felejteni s valahányszor aszályos év borul az országra, a folyamszabályozást okolják érte és sajnálják a rétet, melyen tavaszszal halásztak, nyáron kaszáltak, őszszel legeltettek, télen meg tüzelőjüket szedték.

Miután a különféle termesztményeket illetőleg részletes adatokkal nem birunk, a rétekre nézve is a katasteri adatokra vagyunk utalva, melyek ott egyébiránt kertekkel egyetemben fordulván elő, a magyar birodalomra nézve — mint láttuk — 7.4 millió holdat tüntetnek ki.

Ezen területre van tehát az állattenyésztés legnagyobbrészt szorulva takarmány dolgában, pedig a felföld nedvesebb, üdébb réteit kivéve, hol egy-egy hold rét 20—25 mázsa szénát terem, az alföld szárazabb, kopárabb rétei alig 10—15 mázsát adnak átlagos termésül, kivéve a vizjárta, de azért kevésbbé becses sásréteket, melyek 50—60 mázsa takarmányt is szolgáltatnak. A rétek termése régibb adatok, illetőleg becslések szerint ugy áll, hogy:

	mázsa széna	mázsa sarju
Magyarországon	58.760,000	17.325,000
Erdélyben	6.003,000	2.665,000
Horvát-Szlavonországban . .	21.823,000	4.787,000
A határőrvidéken	8.392,000	2.098,000
Összesen	95.878,000	26.875,000
terem, holott a Lajtán túl .	119.917,000	54.687,000

szokott évi átlagul fölvétetni. Itt számba veendő továbbá, hogy a magyarországi roszabb rétek csak egyszer kaszáltatván, utóbb legelőül szolgálnak, miután a voltaképi legelők a nap forrósága által kiaszalva, amúgy is ritkán képesek nyár alatt kellőleg eltartani a barmokat.

Ezen másik eltartási tényező, a legelő is fogytán van és a sokkal jövedelmezőbb gabonatermelés kedveért évenkint nagyobb mérvben kerül eke elé. Habár a legelő jelenlegi kiterjedését és hovaforditását pontosan meghatározni lehetetlen, annyit mégis fájdalommal kell tapasztalni, hogy a feltörött legelő, noha a baromállomány táplálásától elvonatik, csak igen csekély részben forditatik mesterséges takarmány termesztésére, hanem legnagyobb részben a gabonatermelés fokozására szolgál.

A kataster elkészitésével, 1853-ban a 8.47 millió holdnyi legelő 7.165,000 frtnyi jövedelemmel volt felszámitva, mely szerint átlag körülbelül 80 o. é. krajczár esik egy holdra. Hány s miféle fajta állat eltartását kell a legelőre holdankint számitani, azért is nehéz meghatározni, mert p. az alföld kopár legelője csak részben tartja el a ráhajtott állatokat, többnyire az egyszer kaszált réteket, a sás fenekeket, a letarolt tarlót kell még igénybe venni, holott a nedvesebb éghajlatú s bujább tenyészetü hegyi legelők még nincsenek oly részletesen fölmérve, hogy megbizható átlagot ki lehetne számitani.

Örvendetes új adatúl lehet bemutatni a kaszálók mennyiségét, mely adatok ugyanis az 1870-diki vetési és aratási adatokkal együtt gyüjtetvén, kitünt, hogy a természetes kaszáló

Magyarországban . .	2.685,517	hold
Erdélyben	1.237,238	„

a mesterséges kaszáló

Magyarországon . . .	351,698	hold
Erdélyben	12,305	„
Összesen	3.922,755	hold természetes
	364,003	„ mesterséges
mindössze	4.286,758	hold kaszáló;

termett pedig:

	Magyarországon	Erdélyben
természetes kaszálón	42.949,400 mázsa	17.063,800 mázsa
mesterséges „	9.079,100 „	236,000 „
Összesen	52.028,500 mázsa	17.299,800 mázsa

együtt 69.328,300 mázsa takarmány, mihez a természetes sarju számitva nincs, mely összeg a fennebb kimutatott becslési adatokat jóval meghaladja.

Állattenyésztésünk nem mondható épen szomorú állapotúnak, mégis azon gond nem fordittatik rája, mely mellett a természetes viszonyainknak megfelelő állatfajok nemesbitése s ez által értékességök is gyarapodhatnék. Legvilágosabban szólanak e tekintetben a számbeli összehasonlitások, melyek alapjául az 1857-diki és 1870-diki számlálási adatok szolgálhatnak. Volt pedig Szt. István birodalmában

	1857-ben	1870-ben	tehát 1870-ben más	kevesebb
ló	2.095,055	2.158,819	63,764	—
öszvér . . .	2,351	3,266	915	—
szamár . . .	28,275	30,480	2,205	—
szarvasmarha .	5.646,954	5.279,193	—	367,761
juh	11.281,805	15.076,997	3.795.192	—
kecske . . .	430.973	572,951	141,978	—
sertés . . .	4.504,905	4.443,279	—	60,626

százalékokban fejezve ki pedig e számokat:

a szaporodás	lovakban	3.04 %
	öszvérekben	38.92 „
	szamarakban	7.78 „
	juhokban	33.64 „
	kecskékben	32.94 „
a csökkenés	ellenben a szarvasmarhánál	6.96 %
	a sertéseknél	1 38 „

A csökkenés a szarvasmarhánál nagyrészt a keleti marhavésznek tulajdonitandó és pedig nemcsak a tényleg elhullott vagy lebunkózott darabok számában, mely egyébiránt magában is elég nagy és pedig

1849-től 1866-ig	417,000	darabot tett*)
1866-ban	8,348	„
1867-ben . . .	2,092	„
1868-ban	2,904	„
1869-ben	1,368	„
1870-ben	485	„

*) A pusztitás 1849-től 1863-ig az egész monarchiában 500,000 darab volt, melyből 258,000 elesett 12,000 meg lebunkóztatott. Az e számból Magyarországra esö darabok utáni értékveszteség a 10—15 millió frtot megközelíti.

De tulajdonítandó a veszteség e bajnak közvetve is annyiban, hogy akárhány községben a gazdálkodás, e féltett bajtól menekülendő, a szarvasmarhaállományt felcserélte lóval, mezei munkáját ezentúl lóerővel végzendő. Tulajdonítandó továbbá részben a korábban említett fonák gazdálkodási módszernek is, mert gazdasági termelésünknek nem volna szabad annyira gabonanemüekre szorítkoznia, hanem sokkal nagyobb és főgond volna fordítandó a marhatenyésztésre. Ez egyuttal megadná az innen-onnan hazánk legdusabb termésű földjén sem nélkülözhető trágyát, másrészt pedig, a míg odáig viszszük, hogy a marha bőven fizető kiviteli czikké váljék, legalább belföldi szükségletünket volnánk képesek önmagunk fedezni. Tagadhatatlan ugyanis, hogy korábban is csak ugy, mint a jelen ben, a külföldnek adóztunk e szükséges élelmi szerért. Szégyelve valljuk be, hogy Magyarország, e természetes viszonyainál s földrajzi fekvésénél fogva is állattenyésztésre hivatott ország még nem rég is sokkal több állatot s állatnemüeket hozott be külföldről, mint a mennyit oda szállitott. s igy a külkereskedés ezen ága, mely egyik legvirágzóbb lehetett volna hazánkban, szintén csak a gyér tőke fogyasztását mozdította elő.

A marhavész ama folytonos pusztításai pedig, noha a kormány figyelmét eléggé fölébreszték, fölriaszthatnák már valaha a népet is tunya közönyéből, hogy egyrészt a kormányintézkedések szigorú foganatositását elősegitené, másrészt maga is közreműködnék, óvatos kezelés, tisztántartás, főkép istállozás által elejét venni azon roppant károknak, melyek a nemzeti vagyont évenkint milliókkal fogyasztják.

A sertésállomány csökkenésének aligha nem egyéb — más tekintetben szintoly szomorú, de kissé komikus szinezetü — oka van. A hasznos házi állatoknak ugyanis a népszámlálással együttesen elrendelt megszámlálási ideje az év végére esvén, de korábban hirdettetvén, nemcsak természetesen is csekélyebb számú állatokra talált aránylag, mint az 1857-diki számlálás, mely október havában volt végrehajtva vagy legalább megkezdve;

hanem sok helytt el nem volt oszlatható azon tévhit, hogy e számlálás fiskalis szempontból, valami új adó czéljából eszközöltetik, s igy a szegény ember iparkodott láb alól eltakaritani, a mit nagyobb kár nélkül tehetett és — derüre borura szurta le a hízókat, sőt a félsoványakat is, csakhogy az új évet meg ne éljék s a meglevők számát szaporítva a netalán kivetendő adót is magasabbra ne rugtassák.

Állattenyésztési viszonyainkról egyébiránt a puszta számokból nem nyerünk világos képet, ha ugyan ez absolut számokat nem viszonyítjuk valamely ismert nagysághoz. Ily ismert tényező kettő kinálkozik: a terület s a lakosság és e két tényező szokott külföldön is használtatni, kutattatván hány darab állat esik egy-egy □ mértföldre, mennyi pedig a lakosság 1000—1000 fejére.

A legsürübb lótenyésztést Békéstől le Csanádon, Torontálon keresztül a német bánsági ezred déli határáig találjuk, mely vidékhez nyugatra Bácsmegye, alatta a Szerémség s a bródi ezred kerülete, keletre Temesmegye s alatta az illyr bánsági ezred kerülete csatlakoznak. Ily arányok (700—1000 egy mértföldre) a felsoroltakon túl csak még a Hajdúkerületben s Erdélyben: Ujegyház, Nagysink- és Kőhalomszék vidékén fordulnak elő.

Legroszabb a lótenyésztés Fiume megyében s az összes horvát tengerparton (ogulini, ottocsáni, likkai ezred) Magyarország-Erdély délkeleti és éjszakkeleti határain pedig egyrészt az oláh bánsági ezredben, Hunyad és Zaránd megyékben, másrészt meg épen ellenkező irányban Mármaros, Belső-Szolnok és Doboka megyékben, mely felsorolt területeken 100 ló sem esik egy-egy négyszög mértföldre.

A dunántúli megyék e tekintetben is jó közepes átlagot mutatnak, mely egyébiránt minőség tekintetében busásan pótolja a számot, Baranyamegyében különben épúgy mint a Duna-Tisza zugában, a titeli csajkások kerületében s a Tisza mentén, Csongrád megyében a középen jóval felül is emelkedik.

Aradtól fölfelé Bihar, Szatmár, Szabolcs mind hanyatló számokat mutatnak, melyekkel egy szinvonalon áll a nyugat felé eső Pozsony, e vonaltól fölfelé pedig, a Kárpátok vonalán végig, épúgy apad a lovak száma, mint a hogy Erdély legnagyobb részében nem bir mértföldenkint 200-on túl emelkedni.

A szarvasmarhatenyésztésnél épen ellenkezőt tapasztalunk. Itt a dunántúli megyék mutatnak lehető sürü marhatartást, köztük Vas, Zala s a velők délre határos Varasd és Kőrös megyék a legsürűbbet, mely még Zágráb megyébe is elhat s a horvát határőrvidék déli vonalának legnagyobb részén is tapasztalható. Elég virágzó marhatenyésztést mutat még Erdély középtája, főleg a szászok földje, melynek egynémely széke (Szerdahely) a legmagasabb arányszámig is emelkedik.

Igy általános sürüséget találunk a felvidéken is azon megyéknél, melyek lovak dolgában szegényebbül állanak. Pozsonytól az éjszaknyugati határon felfelé Árváig mind emelkedik az arány, mely megyében már 1500 darab körül esik egy négyszög mértföldre. Ugyancsak élénk marhatenyésztést mutat az egész vidék Szepestől le a Tiszáig s csak Mármaros és Nászód vidéke éjszakkeleten, az oláh bánsági ezred ismét délkeleten s a pétervárádi ezred épen délben mutatnak fel igen csekély arányszámokat.

A hajdan marhadús vidékek azonban, a Duna-Tisza köze, a Tisza mente, korán sem dicsekedhetnek többé ily gazdag baromállománynyal, mely Szabolcs, Bihar, Arad megyékben, sőt a bánságban sem tud a közepes 1000 darabon mértföldenkint túlemelkedni.

De a mely megyék fogyatkozást mutatnak a szarvasmarhaállományokban, ugyanezeket tapasztaljuk (legalább az ország közepe táján) leggazdagabbaknak juhokban. Itt a Duna-Tiszaköz visszavívja régi jó hirnevét, Nógrádból le a Tiszáig s ezen túl is Hevesben s a Jászkúnságban, nem kevésbbé a Hajdúkerületben a legsűrübb juhállományt találjuk, mely 5000-et meghalad mértföldenkint. Ugyanily számokat tapasztalunk túl a

Dunán Tolna, Fehér, Győr megyékben. De még a szomszéd Somogy, Veszprém, Komárom, sőt felfelé a Vág és Garam hasította megyékben egész Liptó határáig alig találunk hanyatlást.

Árva s töle keletre a legbérczesebb felvidék nem tud ugyan juhokban sem nagy gazdagságot felmutatni s ez egyre hanyatlik Mármarosig, mely e tekintetben is egyik legszegényebb megyének bizonyul. Szatmártól le azonban ismét emelkedik az arány végig Erdély határán le a Dunáig s csak Aradmegye képez kivételt. Benn Erdélyben szintén mind nagyobb lesz a juh viszonyszáma s csak a délkeleti határ felé hanyatlik valamennyire.

A horvát-szlavon megyék s a határőrvidék átlag csekély juhtartást tüntetnek fel. Varasd, Körös, Zágráb megyékben s a második báni ezredben ez épen legcsekélyebb s 500 juhot mutat fel mértföldenkint, mit egyéb iránt gazdag marhatartása magyaráz, ellenben a tengerpart vidékén le a likkai ezred területéig ismét javul a viszony.

Nagyjából tekintve az itt vázolt viszonyokat azon nézethez kell jutnunk, hogy nem a ló a magyar nemzetiség választott háziállata, hanem a juh. Ha egy pillantást vetünk a nemzetiségi térképre s a feljebb tapasztaltakat vele összevetjük, szemet nem húnyhatunk a fölött, mily csodálatos pontossággal vágnak össze a megyék, melyek a magyarok által legsűrűbben lakvák, azokkal, melyekben a leggazdagabb juhtenyésztés virágzik. Csak az erdélyi Csikszék látszik ebben kivételt képezni, de az is enyhül, ha megemlékszünk arról, hogy az erdélyi határszéli megyék juhállománya nem rendes legeltetési viszonyok közt létezik, különben is a Csikszékben erősebb a marhatartás.

Ismét az ország természetes tagozásának felel meg, bár eltérő képletet nyujt a sertéstenyésztés.

Itt a legsűrűbb viszonyszámokat a horvát-magyar határőrvidék egy része, a gradiskai, broódi, péterváradi ezred tüntet fel, velök egy számra (1500 darabon fölül mértföldenkint) Magyarországban csupán Csanád megye emelkedvén. De a dunántuli déli megyék: Zala, Somogy, Tolna s Baranya alig maradnak e szám mögött, és mért-

földenkint ott is 1200 s 1500 darab között változik a sertésállomány.

Ugyan ez osztályzatba esnek Békés, Bihar s a Hajdúk kerülete, Erdélyben csupán a Nagysink körül eső szász székek, Horvát-Szlavonországban Varasd és Verőcze s az új Belovár megyék.

A tenger felé terjedő déli sziklás vidék épúgy, mint az éjszaki Kárpátok övezte megyék természetesen mind csekélyebb sertéstartást mutatnak, köztük Trencsén és Marmaros a 200-on is alul maradnak.

Az egyes főbb állatfajok vidékek szerinti elterjedését ekkép szemlélvén, nem lesz érdektelen az így kellőleg össze nem hasonlitható összes állattenyésztést venni szemügyre. E tekintetben eléggé szokásos átszámitás alkalmazható, hasonló ahhoz, melyet a mezőgazdaságban alkalmaznak, midőn a különféle takarmánynemeket szénaértékre átszámitják. Jelen számitásunkhoz a szarvasmarha kiválkozik, vagyis egy darab szarvasmarhára redukálhatjuk összes baromállományunkat. Ily számitásra Svajczban a következő kulcsot alkalmazták: 1 darab szarvasmarha, = $^2/_3$ ló, = 4 sertés, = 10 birka, = 12 kecske.

Tekintve azt, hogy szarvasmarhafajunk nem oly nagy, mint a svájczi, de lófajunk, legalább általán, még kevésbbé hasonlitható a külföldön honoshoz, az arányszámitást csak annyiban változtatjuk meg, hogy egy darab szarvasmarhára egész lovat számitunk, mit talán jobb eltartása is valamennyire igazol, a többi állatra nézve megtartjuk a fentebbi arányt. Igy lesz egy darab szarvasmarha = 1 ló, = 4 sertés, = 10 birka, = 12 kecske.

Ekkép pedig az országok marhaállománya következőleg alakul:

	Összes marhaállomány egy darab szarvasmarhára számitva	esik egy □ mértföldre darab
Magyarországban . . .	7.160,840	1,929
Erdélyben	1.425,169	1,492
Fiume s kerületében . .	749	—
Horvát-Szlavonországban	588,215	1,755
A határőrvidéken . . .	881,557	1,512
Összesen	10.056,530 átlag	1,795

Az általános állattenyésztés mivoltát tulajdonképen csak igy lehet megitélni, mert igy az egyes vidékek fölénye egyik állatfaj tenyésztésében eltünik, ha ugyan másik fajból is nem tenyészt eleget. Valamennyi állatfajnak egy közös értékre hozása azonban pontosan engedi megitélnünk, vajjon kellő ipart fejt-e ki a vidék e téren.

Igy vetvén egy pillantást a számokra, melyekben az egyes állatfajok közötti különbségek immár ki vannak egyenlítve, legelébb is az ötlik fel, hogy Magyarország-Erdélyben éjszakról délfelé mind sürübb lesz az állatok viszonyszáma.

A legéjszakibb megyék közül csak Árva és Bereg emelkednek a középszámig, Mármaros megye és Naszód vidéke 1000 darabot sem tenyésztenek mértföldenkint, Belső-Szolnok, Doboka, Torda megyék és Csikszék, valamint Hunyadmegye Erdélyben, Liptó és Zólyom Magyarországon az 1400-at nem birják elérni. Nyitrától a Dunáig, Abaujtól a Duna s Tisza között le Bácsig, Beregtől délnek Aradig mint eléri a középszámot (1800). De már a Hajduk kerülete s egyre délnek Békés, Csanád, Torontál és Temes mind sürübb állattenyésztést mutatnak, Torontál épen felül is emelkedik a 2600 darabban tapasztalt maximumon.

Ugyanily haladást tapasztalunk Erdélyben Besztercze vidékétől a délibb fekvő szász székek felé, melyek közül Szerdahely és Ujegyház szék szintén a legnagyobb viszonyszámot elérik, részben meghaladják.

Azontúl derekasan termelő megyéink túl a Dunán sem maradnak el. Zala itt is eléri a maximumot, Somogy, Tolna s Baranya egyfelől, másfelől Vas és Győr csak alig engednek s 2200—2600 között váltakoznak.

A déli megyék közül általában csak a már emlitett Hunyad, a vele szomszéd oláh bánság és határmegyéje Krassó tesznek kivételt, mely területek egyébiránt hegyes fekvésökkel természetszerüleg a felvidék bérczes területeivel azonosak.

A termékeny sík és dombvidékek tehát azok, melyek a mint gabonatermelésben első helyet foglalnak el, az állattenyésztésben is leggazdagabbak. Gazdagabbak, noha a rendelkezésükre álló rét es legelő — mint később látni fogjuk — nem épen nekik juttatja legbőségesebben a takarmányt, de a mit a részben okszerűbb gazdálkodáson kivül nagyrészt aránylag csekélyebb mennyiségü terméketlen téreiknek is köszönnek, annyi meztelen hegy és szikla s hajdan bő erdőtenyészetü, de oktalanul letarolt hegyoldal nem terhelvén téreiket.

Horvát-Szlavonország s a határőrvidék se tesznek e tekintetben kivételt. Az oláh bánság roppantúl gyenge viszonylagos népességével gazdagabb állattenyésztést nem is gyakorolhat vadregényes bérczein. Ugyanez áll a tengerparti területekre, Horvátországban Fiume megyére, a határőrvidéken az ogulini, ottocsáni, likkai ezredre nézve. De a többi területek virágzó állattenyésztést tüntetnek fel. A nyugati határon Varasd megye majd a legmagasabb viszonyszámig emelkedik, vele a gradiskai ezred területe versenyez, a bródi ezred meg épen mindkettőt meghaladja s a fokozat maximumán is túlcsap.

Még érdekesebb összehasonlitás kinálkozik fökép a külföldi viszonyokkal, ha az állatszámot a néphez viszonyitjuk, kutatván az egyes állatfajok közül, hány darab esik 1000 lakosra.

	ló	szarvasmarha	juh	sertés	kecske
Ausztriában	67	367	248	126	48
Bajorországban	81	679	439	198	33
Badenben	53	454	129	224	49
Würtembergában	56	556	397	126	25
Poroszországban	91	305	943	146	44
Svédországban	104	497	—	119	—
Német-Alföldön	73	387	260	81	35
Belgiumban	61	278	129	101	—
Franczia országban	80	282	930	147	37
Svájczban	42	396	178	121	150
Angliában (Irhon)	107	626	614	220	—
Angliában általában	—	281	872	129	—

Összehasonlitva pedig ez összegekkel Magyarország megfelelő összegeit, azt találjuk, hogy 1000 lakosra esik:

	ló	szarvasmarha	juh	sertés	kecske
Magyarországban	146	319	1,072	276	19
Erdélyben	89	413	875	238	91
Horvát-Szlavonországban . .	66	372	77	250	8
A határőrvidéken	173	371	812	432	113
Átlag	140	337	977	288	37

Látnivaló tehát, hogy lovakban leggazdagabbak a magyar korona országai átlag is, a határőrvidék és a magyar anyaország pedig épen legelöl sorakoznak, mi ez utóbbinál még inkább kitünik, ha az egyes megyéknél a lovak viszonylagos számát nézzük.

A szarvasmarhánál már nem tapasztalható ez örvendetes jelenség. Itt ugyanis csak Poroszország (305) Belgium (278) Francziaország (282) és Anglia (281) maradnak a magyar átlag mögött; Bajorországban épen, Irhonban is majd kétannyi szarvasmarha esik egy-egy négyszeg mértföldre, mint nálunk. Még feltünőbb lesz e viszony, ha az egyes darabok becsét is mérlegeljük, tudván azt, hogy egy-egy kis magyar tehén se termetére — s igy husára — se tejelésére nézve nem éri fel a fejlettebb angol, holland, svájczi fajok sulyát s mértékét.

A juhok viszonylagos számára nézve ismét leggazdagabbak vagyunk egész Európában; a magyar anyaországban épen 1000-en felül esvén egy négyszög mértföldre, mit csak Poroszország (943) és Francziaország (930) közelítenek meg valamennyire.

Ugyanez áll a sertésekre nézve, melyekre nézve csak Baden és Anglia emelkedik a 200-on felül, holott a többi ország nagy része a Magyarországon egy-egy mértföldre eső sertésszámnak alig felét éri el.

Csak a kecskére nézve nem áll e számbeli túlsúly, a mennyiben ezekre nézve egészen egyformán állunk Francziaországgal és igen távol Svajcztól (150), de a mely esetben — ismerve a kecskéknek az erdőségre nézve káros hatásukat — nem is kell sajnálnunk a csekélyebb viszonylagos számot.

Még egy feltünő jelenség nyilatkozik a magyar korona egyes országainak összehasonlított számainál. Ez

pedig a határőrvidék aránylag nagy viszonyszámait illeti, melyre nézve alig akad egyéb magyarázat, mint az, hogy a nagyobb katonai fegyelem alatt végrehajtott számlálás itt nem engedett annyi eltitkolást, mint a mennyi a korona többi országaiban, tudva levőleg, épen az állatszámlálásnál követtetett el.

A lótenyésztés örvendetes lendületet nyert azon fontos állami intézkedés folytán, hogy az összes ménesügy kivétetvén a katonaság kezéből, a földmivelés, iparés kereskedelemügyi miniszter kezébe ment át, kinek ügykörébe az természeténél fogva tartozik. Ez intézkedéstől bátran lehetett várni, hogy a hazai lófaj nemesbitése és tökélesitése lesz ezentúl a főpont, melyre kormányunk törekszik; szóval, többé nem különleges katonai, hanem az ország jóllétét szem előtt tartó közgazdasági czélok ezentúl az irányadók.

E czélokat egyszerre elérni nem lehet ugyan, mert népünknek hosszabb évi okulás kell, hogy nemes példák után megtanulván a ló helyes tartását, kezelését, kedvet is nyerjen faja nemesbitéséhez, mire nézve egyelőre nemcsak a legczélszerübb, de egyuttal a legüdvösebb intézmények az állami ménesek, méntelepek és hágó-állomások. Az állami ménesekben a ló-létszám tetemesen növekszik. Igy a kisbéri ménesben, melyben az 1868. év végével, illetőleg a magyar kormány részéről eszközölt átvétel alkalmával a létszám 522-re rugott, 1871-re 600 tétetett kilátásba, a bábolnaiban, melyben akkor 519 volt, 650, és a mezőhegyesiben, melyben ugyanezen időben 2079 volt, 2350.

A nagykőrösi méntelepben a lólétszám 1868 végével 687-re rugott, 1870-ben 794-re emelkedett, Székesfehérvárott, hol 370 volt, 482-re s a sepsi-sz.-györgyi méntelepben, melyben 200 volt, 239-re, Varasdon pedig 88-ról 118-ra emelkedett az.

De nemcsak a lólétszám növekedett, hanem a fedeztetési állomások is szaporíttattak. 1869-ben Magyarországon 397 és a varasdi méntelepben 53, összesen 450 fedeztetési állomást találtunk, 1871-re 488 határoztatott életbeléptetni.

Juhtenyésztésünk minőségére nézve hiányoznak az ujabbkori adatok s csak általában tudva lévő, hogy a már 3—4 évtizeddel ezelőtt meginditott nemesbités folyton tart ugyan, csak hogy, a mennyiben akkor csupán a minél finomabb fajta gyapjú termelésére törekedtek, ugy később egészségesebb, éghajlatunknak s mezőgazdasági viszonyainknak inkább megfelelő tömöttebb középfinom gyapjú előállitására volt a fősuly fektetve, sok helytt pedig már a hústermelésre is kezdenek feszült figyelmet forditani. E lendületet, ha egészségesnek is mondjuk, még sem szabad ugy érteni, hogy annak tartanók, ha a finom gyapjútermelés hanyatlásnak engedtetnék; mert durva minőségü gyapjúval mennyiségre nézve soha se fogunk versenyezhetni az óriási területekkel rendelkező Ausztráliával, mely mindinkább elözönli termékeivel az europai piaczokat.

Ha a feljebb 15.800,000-el feltüntetett juh-állomány után az évi nyirást darabonkint átlag csak két fonttal számitjuk, 316,000 mázsa gyapjú jut eredményül, mely összegből 1867-ben, leszámitott az Al-Dunáról szállitott 70,000 mázsát, közel 300,000 mázsa került kivitelre; 1869-ben pedig csak Pesten körülbelöl 210,000 mázsa kelt el.

Gyapjúnk minősége iránt egyik fővád a külföld részéről mindenkor a rosz mosás miatt emeltetett. E bajon akart segiteni a müködését 1869-ben meginditott gyapjúmosó részvénytársulat, mely az év május havától kezdve körülbelül 20,000 mázsát mosott s mind a belmind a külföld gyártóinak megelégedését nyerte ki. Ajánlják ugyan, hogy a fésüs gyapjút ezentúl is elég ha megusztatják, a hol azonban jó alkalom az usztatáshoz nem kinálkozik, főleg középminőségi gyapjúnál, a gyári mosás nagy előnyöket nyujt.

Gyapjúnk elkelése után itélve nem tagadhatni, hogy a külföld folyton tekintettel van a hazai gyapjúra, melynek finomabb minőségével a tengerentúli gyapjú épen nem versenyezhet. S igy nem ajánlhatjuk eléggé a termelöknek, hogy a finomság s a magyar gyapjú egyéb jó

tulajdonainak fentartására, mindenek fölött pedig az egyformább tömörség elérésére kellő figyelmet forditsanak, mert ennek elhanyagolása komolyan megboszulná magát a közel jövőben.

A sertéstenyésztés nemcsak a belfogyasztás szempontjából fontos, a mennyiben ezen termelési ág köznépünk élelmezésének egyik kiváló részét képezi; hanem a jeles magyar disznófaj külföldi hirre is tett szert s évenkint átlag 560,000 drb szokott körülbelül 1.450,000 mázsányi súlyban Magyarország határán át kivitetni, mely összegből azonban az Al-Dunáról hozott körülbelöl 400,000 drb levonandó, minek folytán Magyarország termeléseül csak 160,000 drb marad. De még ezen kivitel is tetemes s ha darabját átlag csak 10 frtba számitjuk, holott legnagyobb részt hizott állapotban s igy belföldi kukoricza-termelésünket értékesitve vitetik ki a sertés: e csekély számitás mellett is 3 millió frtnál több özönlik az országba.

Ily viszonyok között annál szomorúbban hat a korábbi tapasztalás, hogy ugyanis a sertésállomány 1857-hez képest, tehát 12 év alatt, a helyett hogy gyarapodott volna, még csökkent. Pedig, ha népünk ez üzletág fontosságát általában felfogná az roppant lendületet vehetne. — Bizonyitja ez állitást a pest-kőbányai vasuti állomás, — eddigelé Europa talán legjobb sertéskereskedési helyének — évi forgalma. Ez ugyanis már 1869-ben a mult évihez képest 40%-kal emelkedett s oly tekintélyes számokat mutat fel, melyek valóban buzditólag hathatnának. Felhajtatott ugyanis Kőbányára 1869-ben 460,000 darab s elkelt 418,000, melyből Bécs felé 147,000, Prág-Bodenbach felé 124,000 irányoztatott. Az itt megfordult sertések fél millió mérőnél több kukoriczát fogyasztottak el, a mi magában is legalább harmadfél millio frt értéknek megfelel.

Nagy csorbát ejt egyébiránt állattenyésztési viszonyainkon, habár azok számbelileg még ki nem tünnek, maga az állam, mely a marhasó árulásának betiltása által egyik éltető elemétől fosztá meg baromállományun-

kat, kényszeritvén, főleg a kisebb gazdát, a szegényebb embert, hogy, ha nem akarja engedni barmát só nélkül elsatnyulni, kénytelen legyen tiszta kősót vásárolni.

A fiskalis érdekek, melyek e „rendszabály“ — másnak ez intézkedés nem is nevezhető — mellett szólanak, el nem fogadhatók. Az állam elég gazdag sóbányáknak van birtokában, hogy nagyobb termelés által hozván be az árkülönbséget s nagyobb sófogyasztást engedvén a közönségnek, mely a fejenkinti maximumot hazánkban még korán sem érte el, annyira leszállitsa a kősó s főttsó árát, hogy azon vegyészeti vagy egyéb eljárás, mely a marhasó tisztitása folytán azt az emberiségre nézve is élvezhetővé teszi, többé ki ne fizesse magát. Ha pedig egy két szerencsétlen azontúl is marhasót akar fogyasztani, ám lássa ő, az állam érdekeit az többé nem fogja annyira sem sérteni, mint a csempészet, mely semmiféle monopolium mellett sem kikerülhető.

Általában is természetellenes, a józan észszel meg nem férő s haladottabb századokban nem igazolható eljárás, azon törni fejét, hogy az isten s a természet ingyen adományát mesterkélt úton olylyá tegyék, minélfogva az az emberekre nézve, kiknek egyik életszükségletét pótolja, élvezhetetlenné váljék. Csak a legmesterkéltebb fiskalis ügykezelés gondolhat ki ily experimentumot s mélyen sajnálandó, hogy a hazai kormánynak volt fenntartva ily intézkedést foganatosittatni. Nem hazafi sugalhatott ily eljárást magyar miniszternek, s azon férfiú, kire a sóügy bizva van, ha okszerübb kezelés által nem tudja a kincstárnak visszaélések által tagadhatlanul okozott kárt pótolni, ha természetszerűbb, az országos gazdálkodásnak, az elannyira fontos mezőgazdasági érdekeknek megfelelőbb segédszert nem tud ajánlani, úgy nem áll feladata színvonalán.

Elég baj s a természetszerű gazdálkodással csak nehezen összegyeztethető, ha magasabb állami, illetőleg pénzügyi szempontból nem mellőzhetni a monopoliumot, mely szabad államintézményekbe sehogy bele nem illik; ám de azt követelheti azután az ország, hogy ily kény-

szerűleg eltürt monopolium minél kevesebb zaklatással kezeltessék s az ország egyéb gazdasági ágainak s itt nevezetesen az állattenyésztésnek kárt ne okozzon.

Ismerve azon nagy fontosságot, melylyel a rét és legelő az állattenyésztésre nézve bir, szinte önként kinálkozik az összehasonlitás az együttes rét-legelőmennyiség s az állattenyésztés nagysága között. Látni való pedig, hogy az erdős-bérczes megyék Magyarországon rétben-legelőben legszegényebbek, Erdélyben ellenben gazdagabbak. Erdély általában magasabb rét-legelői százalékot mutat. De a kisérlet, hogy ez alapon hasonlitsuk össze e két mivelési ágat az állattenyésztéssel, épen nem mutatja a várt eredményt. Vagyis más szóval, az állattenyésztés nem áll mindenütt, sőt legtöbb helytt sem egyenes arányban a rét és legelő mennyiségével.

A felvidék egy részében, a Pozsonytól Beregig terjedő éjszaki félkörben meglehetősen összevág ugyan e két tényező; Liptóban azonban, mely meglehetős rét-legelő területtel bir, aránylag igen csekély az állattenyésztés. Az éjszakkeleti határvonalon tovább haladva Mármaros, még inkább Naszódvidéke, szintigy (Csik- és Háromszéket kivéve) az emlitett területeken mind igen csekély az állattenyesztés, a rét és legelő pedig elég nagymennyiségű. Háromszék igen csekély takarmánytermesztéssel s elég erős állattenyésztéssel bir.

Borsodtól az erdélyi határszélig s le Aradig (ezt is beszámitva), teljes összhang van az állatok mennyisége s a takarmányt nyújtó terület között; igy van a Hajdukerület és Békésmegye is; de már Heves, Csongrád s Pest megyékben kevesebb az állat, mint a rét-legelő százalékának megfelelne. Bács, Torontál s Temes több állatot nevelnek, mint a rét-legelő mennyiség után várni lehetne; Krassó azonban bővelkedik rét- s legelőben, de állattenyésztése nem épen virágzó. Túl a Dunán ismét elég összhang nyilatkozik. Zala gazdag rétföldeken, gazdag állattenyésztést is mutat, Mosony azonban, rét-legelő földje után itélve, több állatot tarthatna el, Esztergom pedig nem marad el állatmennyiségére nézve a szomszéd

megyéktől, holott rét s legelő dolgában a legszegényebb megyékhez tartozik.

Az élelmi szerek gyarapitására szolgáló baromfitenyésztés a belföldi kereskedésnek bő anyagot szolgáltató halászat és vadászat, s a szintén e czélra nagy fontosságú méhészet valamint a nagy jövőre hivatott, bár eléggé hanyatló selyemtenyésztés csak mellékesen legyenek itt emlitve, mint oly ágai a mezőgazdasági iparnak, melyek az egyszerű, nyers földmivelés mellett üzethetvén, tetemes jövedelmet szolgáltathatnának, erre annyira rászorult gazdáinknak. De még valódi értéktermés tekintetében is komolyan számba veendők oly ország kereskedésében, mely cserélendő tárgyaiban nagyrészt a természet bő adományaira szorul. Nevezetesen a méhészet fontosságát fölösleges kiemelnünk, melyet be is láttak már évek előtt Bécsben is, de a köpü akkoráig még soha megszámlálva nem volt s igy az egész magyar-osztrák monarchiában 3 millióra mondott köpüszám hitelessége mellett époly kevéssé kezeskedhetni, mint azon másik adat mellett, hogy a monarchiában 60 millió baromfi tenyésztetnék, mely szintoly kevéssé volt valaha számba véve s a melynek összege teljességgel csak önkényes becslésen alapul. Csak az 1870-ki számlálás mutatta ki valamennyire a köpüket s számukat 617,000-ben állapitá meg.

Szeretnők különben e gazdasági mellékágakat annál is inkább mivelve látni édes hazánkban, mert némi bibelődéssel s mintegy megtakaritott külön szorgalommal járván, rászoktatnák a népséget lassankint az iparos foglalkozásra is.

4. Az erdő.

A magyar korona országaiban az erdő, mint láttuk, közel 15 millió holdra terjed és átlag 31.5 %-ot foglalván el, az összes területnek közel egy harmadát borítja. Általában tehát elég volna az erdős terület nemcsak saját szükségletünk fedezésére, hanem még erdőtlenebb vidékek szükségeinek is pótlására. Csakhogy az

erdős terület megitélésénél különbséget kell tennünk a hegyi és sík vidék között. A korábban emlitett nagy medenczét szegélyző hegységet legnagyobb részt erdők borította kisebb-nagyobb bérczek, melyeknek legalsó fokát fel egész 1000—2000 lábig cserjések és tölgyesek képezik. A cser fölött kezdődik a bükkerdő, mely a völgyek éjszaki lejtőin már fél ezer lábnyi magasságban indul meg; de a keleti kárpátokban például, 4500'-ig is emelkedik. Ezek fölött s még 1000 lábbal magasabban terülnek el a fenyvesek különféle fajtái, melyek a nyugati hegylánczolatban egyébiránt csak a hegyhátakat fedik, az erdélyi havasokban azonban sok helytt kizárólag uralkodnak. Ezek fölött már csupán a gyalogfenyő tenyész, maga fölött csak kopár szikla-meredeket hagyván. A tölgyesekben, részben még a bükkesekben, elszórva bár, de sok helytt terjedelmes csoportokban fordulnak elő a hárs, jávor, körisfa stb.

Az erdős terület, az említett hegyszegélyekben körülbelül 30%-ot, a Kárpátokban 50%-nál is többet foglal el az összes területből.

Ez erdőségek összes jövedelme a kataster szerint 9.148,000 frtra van véve, s az ez alapon történt megadóztatás egyik legnagyobb panasza az illető birtokosoknak, a mennyiben az erdő sok helytt s épen ott, hol nagy tömegben fordul elő, alig hoz jövedelmet. Ugyane panasz volt még nem rég a kincstári kezelés alatt álló erdőségek ellen is emelve, de a hol épen a legutóbbi években tetemes s a közvagyonra nézve igen előnyös változás állt be. A kincstári erdők jövedelme ugyanis 1871-ben 2.584,000 frtban, a kiadás 2.033,000 frtban, a bányaerdők hiánya 542,000 frtban volt a költségvetésben fölvéve, igy az egész bevételi összeg 5.256,000 frt, ámbár az összes költség levonásával csak 8962 frt a tiszta haszon.

A magánosok kezén levő erdőnek jövedelmezősége egyébiránt nem kizárólag az erdő rosz kezelésében, hanem inkább a közlekedési eszközök csekély, sok helytt költséges voltában is rejlik. Vannak ugyanis a felvidéken, Erdélyben, de még Horvát-Szlavonországban is, úgyszólván, érintetlen őserdők, melyek részben út hiányában

hozzáférhetlenek s hol a túlélt s megdölt fahalomra rodhad. Még legjobb jövedelmet hoz az erdei legeltetés, gubacstermelés, a makkolás, de nem kevés helyen a jövendő erdőbirtokos tömérdek kárával.

Ezen helylyel-közzel előforduló fabőség s az erdőknek csekély jövedelmezősége viszont borzasztó erdőpusztitáshoz is vezetett s noha vannak helyek, melyeken az erdő tiszta búza-talajon is áll, viszont az irtás oly helyekre is kiterjed, hol absolut erdőtalaj létezvén, pusztitása pótolhatatlan kár nemcsak a birtokosra és utódaira, de a kopár hegyek tömérdek vizmosásai folytán a szomszédokra, a szárazság fokozása s igy az éghajlat rontása által az összes országra nézve is.

A hegyes vidék fabősége mellett kiáltó ellentét az alföld fátlansága. Mint említve volt, az alföld erdei már a szegélyvidékhez tartoznak s a magyar sík még mind pusztaság, fátalan róna. De még a szegélyző területen, az egyrészt Debreczenig, másrészt a Duna-Tisza közén létező homokháton le a Bácskáig is csak a föld 8%-a körülbelül erdő, az is gyönge cserjes legnagyobbrészt jegenye, körisfa, topolya, füz stb. A futóhomok megkötése befásitás által egyébiránt mind nagyobb mértékben eszközöltetik, mely tekintetben az ákácz, jegenye és topolya megbecsülhetetlen szolgálatokat tesznek.

Ezen kisérletek azonban nem tartoznak a szoros értelemben vett erdészethez, termelvényeiben soha nem fog az alföld a felföld mértföldnyi erdeihez hasonlíttathatni, s az mindig is a felvidék faszállításaira lesz utalva, ha ugyan ki fog bontakozni azon szükség- és gondatlanság szülte kezdetleges gazdálkodási állapotból, hogy szalmáját s trágyáját feltüzelje. Ez óhajtandó állapothoz azonban fejlettebb közlekedési s forgalmi viszonyok szükségesek s a tervezett nagyobb csatornázási munkák e tekintetben lendíteni fognak a felföld erdészetén és sokat pótolni az alföld szükségeiből.

Eddig folyóink szállítják lefelé a fát s a Vágon és Garamon a Dunáig, a Tiszán le egész az alföldig megy amott Árva, Liptó, Trencsén, Túrócz stb., emitt a Mára-

maros rengeteg erdeiből a fa, de mind sokkal kisebb mértékben, sem hogy a kölcsönös termelési képességnek és fogyasztási szükségletnek eleget tehetne.

Az erdőség aránytalan elosztása és a szállitási nehézségek okai azután azon aránytalanságnak, melylyel Magyarország különböző vidékein találkozunk, s míg a fővárosban egy öl fa ára 20 frtig s azon felül is rúg, s a felvidék néhány városában még 8—15 frtig emelkedik, egy-két mértfölddel feljebb a járhatatlan erdőségben 50 krért is kaphatni egy öl fát, de 3—5 frtba kerül azután a fuvarozás.

Nagyobb erdős területeken csakis a helyi ipar által értékesíthető a fa részint hamuzsír-, legfőkép pedig szénégetés által, melyeket a kohók és huták használnak fel, mi mellett felföldi vasgyáraink dolgoznak s a honnan hazai vastermékeink kitünő jelessége származtatható, szemben a kőszénnel gyártott vassal; de mely okoskodások már e fejezet határain túl s az iparába vágnak.

A hazai erdőszet fejlődése ügyében tüzetes véleményt mondott az orsz. m. gazdasági egyesület még a helytartótanács idejében, azon meggyőződését fejezvén ki, hogy „Magyarországon a nemzetgazdasági érdekeknek teljesen megfelelő rendszeres és virágzó erdőmivelés életbe léptetésére törvényhozási intézkedés kivántatik, még pedig oly törvényhozási intézkedés, mely a kiválólag erdőmivelésre alkalmas területeknek befásítása, a létező erdők rendszeres mivelése, az erdei szolgálmányok rendezése, a községi erdők czélszerü kezelése, az erdei rendőrség helyes gyakorlása, rendes erdősz-rendőrök felállítása és erdészeti szakférfiak képzésének fontos kérdései iránt az ország különböző vidékei sajátságainak és érdekeinek kellő tekintetbe vétele mellett intézkednék."

Ezen véleményben foglaltatik maiglan is úgyszólván a hazai erdészet iránti teendők összessége; ez alapon dolgozott ki az országos egyesület törvényjavaslatot, mely a kormány által készült javaslatnál figyelembe is vétetett. De ezen véleményben foglaltatik egyuttal a termelési statistikának az erdészetre vonatkozó feladata is.

mert mind a létezőt, mind a hozandó törvény alapján létesítendőt kell nemcsak számba vennie, hanem folyvást nyilván is tartania. Az ily modorban évről évre közzéteendő kimutatások idővel összes erdészetünk kimerítő, a további teendőkre nézve irányadókul szolgálandó statistikáját fogják képezni.

Eddigelé a kincstári erdők, Divald által történt kitünő ismertetésén kivül, csak vajmi csekély adatokkal birunk még erdészeti termelvényeink értékesítése iránt. A magyar külkereskedést kimutatandó munkálatban mégis oly adatok foglaltatnak már is, hogy bátran ki lehet mondani a következtetést, miszerint, a faüzlet jövője, valamennyire okszerü kezelés mellett, biztosítva van.

Biztosítva van, ha ugyan meghozatik a törvény, mely az okszerűtlen erdőpusztításnak magánosok részéről is határt szab; mely a közviszonyokra nézve elannyira fontos erdő irányában némi korlátot vet egyesek és községek meggondolatlan eljárásának, a levágott erdő talaját nem engedi pusztasággá válni, hanem új befásítással is intézkedik; mindenek fölött pedig oly hatalmat kölcsönöz a törvény végrehajtásával megbizott közegeknek, hogy a törvény ne ismét csak irott malaszt maradjon, mely papiron, lehet, a legáldásosabb intézkedéseket foglalja magában, de a miknek foganatosítását senki sem látja.

Itt egyébiránt most legközelebbről annak ismerete érdekel, miként simul hazánk földrajzi tagozásához az erdő, mit úgy lehet szemlélhetővé tenni, ha kutatjuk, hogy például 1000 hold általános területre hány hold erdő jut meg, hogy a lakosságra fejenkint hány hold erdő esik.

Természetes, hogy az erdősebb megyékben a viszonylagos népességre nézve létező eltérés az illető viszonyszámnál is fölmerül! Sokkal nagyobb erdőterület jut ugyanis a lakosság egy-egy fejére kevésbbé lakott megyékben, habár az összes területhez aránylag csekélyebb erdőterülettel birnak is. Igy szemlélve az adatokat, azonnal felmerül a Duna-Tisza menti nagy fátlanság, az éjszaki és erdélyi Kárpátvidék fabősége, mely mind sürübb

koszorúban övezi az országot; de még a szigethegységek erdőaránya is.

Még érdekesbbé válik e viszony tanulmányozása, ha például összevetjük az erdőségeket a kenyérterméyek elterjedésével. Itt legott kitünik, hogy a kiválóan buzát termelő vidék egyúttal erdőben legszegényebb, s a mely négy megye, — hogy csak a legkiválóbbakat említsük — ott megkezdte a sort: Békés, Csanád, Csongrád, Torontál itt épúgy leghátul sorakoznak. Kitünnek továbbá némi tanulmányozás után Árva sterilebb viszonyai itt is, ott is, Zemplén hosszasb, a Tiszáig lenyuló alakjából származó, rendbontó százalék-fokozata, nem is említve Szászvárost és Háromszéket, hogy emebben 680-nál, amott 650 holdnál több erdő esik 1000 hold egyéb területre.

De ugyancsak érdekes tapasztalatokat merítünk, ha állattenyésztési viszonyainkat vetjük össze az erdős területtel. Itt ugyanis a sürübb állattenyésztés a sürübb erdős területtel épen ellentétes irányban halad. Pozsonytól Mármarosig, s innen le Csik- és Háromszék határáig, tekintve például legelébb is az éjszaki félkört, azt tapasztaljuk, hogy az állattenyésztés, vagyis az egy mértföldre eső (már szarvasmarhára redukált) állatok száma átlag sokkal csekélyebb a nyugati és déli megyéknél. De köztük Nyitra és Árva, melynek aránylag csekély erdőterületi százalék jut (2—3 hold erdő 1000 hold területre) állattenyésztésben erősebb, jutván egy-egy holdra körülbelől 2000 darab (redukált) szarvasmarha. Mármarosnak s Naszód vidékének a legkisebb állatszázalék jut, a mennyiben 1000 darabon innen maradnak □mértföldenkint, holott erdőben majd 6 hold jut 1000 holdnyi területre. Csikszék sem áll sokkal különben sem állatok sem erdő dolgában és csak Háromszék képez valamennyire kivételt, miután itt az erdő arányszáma is tisztességes fokozatot mutat.

A Dunán túl összhangzatos viszony, úgy mondhatni, egyensúly létezik erdő- s állattenyésztés között; de már a Duna-Tisza közén ismét előáll az ellentét csekély erdőterület, s nagy állatlétszám között. A négy főbuzatermelő

(Torontál, Csanád, Csongrád, Békés) megyék közül pedig háromban igen nagy állattenyésztési viszonyszámot tapasztalunk, úgy szólván, semmi erdő mellett. S mig Szatmártól le Biharon s Aradon keresztül délig Temesbe ismét egyensúlyba törekszik a két viszony, Krassóban az rögtön megbomlik és csekély állattenyésztés mellett erős erdőterületet mutat fel. Ugyanígy vagyunk Erdély déli határával, hol az erdő igen, de az állattenyésztés korán sem túlnyomó, és a mint Erdély közepe táján az erdő fogy s Küküllőmegyében majd végleg elvész, épúgy szaporodik az állattenyésztés arányszáma.

E viszonyokat jelezni kellett; mert itt — mint említve vala — már az összes (redukált) baromállományhoz lőn viszonyítva az erdő, pedig tudjuk, hogy mind a szarvasmarha, még inkább pedig a sertés igen is használja legelésre, főleg makkolásra az erdőt. Hogy e tekintetben az erdőboritotta vidékek csekélyebb lakottsága egyúttal egyik főoka a marhaállomány csekélyebb számának is, az magától érthető ugyan, e viszonyra egyébiránt az egy-egy □mértföldre és 1000-1000 fejre eső állatok kimutatásánál már is voltunk tekintettel.

Hogy pedig a rét és legelő mennyisége itt nem dönt — mi ellen a mesterséges takarmánynak többnyire szántóföldön termesztett, bár kevéssé ismert mennyisége is szól — mutatja az, hogy Mármarosban a rét és legelő együtt az összes területnek $22._7$ %-át képezi, Naszód vidéken $35._2$ %. Ellenben a nagy marhatenyésztésű Torontálban ugyanaz szintén csak $26._5$, a hasonlólag erősebb baromállományú Zalában $26._9$, a Hajdú-kerületben $37._2$ % stb.

Az erdőmivelési viszonyok egészen külön szempont alá esnek s velök kapcsolatosan külön néposztály is az, mely mivelésökkel foglalkozik.

Már az erdő természete föltételezi, hogy csak nagyobb tagban üzhető okszerűen, mely rendes forgásokat (az új erdészeti nyelv szerint fordákat) enged meg, mely helyes fel- és kihasználását lehetővé teszi. A kisebb területen üzött erdőmivelés vagy erdőkertészetté válik, mely egyébiránt szintén nyujthat kiváló hasznot s ország-

gos érdekből is elő volna mozdítandó, vagy erdőpusztítássá válik, melyet csakhamar a teljes kiirtás követ.

E viszonyokból foly, hogy kisebb erdőbirtokosokról alig emlékezhetni meg s ez osztály, melynek tömörségét épúgy mint országos s politikai nagy fontosságát a földmivelésnél, illetőleg mezőgazdaságnál tapasztaljuk, az erdőszetben alig létezik; létezése legalább alig esik latba az erdőügy üdvös fejlesztésében. Hogy az erdőügy okszerü kezelésének ellenei között nem játszik-e szerepet, azt, főleg ha a kis községi erdőket is itt veszszük számba, fájdalom, nem tagadhatjuk.

Van tehát nagy erdőbirtokos: a korona, az államkincstár, a bányakincstár, az alapítványok, néhány főúr, bányatársulatok és városok. Van kisebb erdőbirtokos: magánosok, kik a földbirtok mellett birnak erdőterületeket s a hegységi községek, kik többnyire a földesúr (erdőbirtokos) mellett birnak kihasított kisebb területeket, vagy a földesuraságval perben élők épen a megillető, vagy követelt erdőrész miatt.

Az államkincstár újabban folytatott okszerü s dicséretesen reformált erdőkezelését már érintettük, ilyet csak egynehány nagy földesúr mutathat még fel. A nagy bányaerdőkről ugyanezt már kevésbbé mondhatni, miután ezek még röviddel ezelőtt eléggé pusztíttattak a bányászat érdekében. Még kevésbbé állíthatni ezt a holt kézen levő papi birtokról, melyen — kevés dicsérendő kivétellel — az úgynevezett rabló-erdészet nagyban üzetik. Legkevésbbé állíthatni ezt pedig — a nagyobb városok kivételével, melyek egynémelyike tetemes erdőbirtokain a legpéldásabb erdőkezelés gyakoroltatik — a kisebb községi erdőről. A kisebb erdőbirtokos ezen osztályzatok között szinte elvész, gazdálkodása legalább kevésbbé esik latba, s a hol jól nem kezeli erdejét, okvetlenül a legutolsó — a községi — kategoriába sorozandó s mint ilyen állami felügyelet alá volna vetendő.

Az erdőre nézve ugyanis, az általa képviselt nagy országos, még pedig mind klimatikai, mind nemzetgazdasági érdekeknél fogva, okvetlenül megkövetelhetjük a

felsőbb felügyeletet ott, hol az egyesek értelmisége, jóakarata, gyakran tehetősége sem azon fokon áll, mely az okszerű erdőkezelés iránt biztosítékot szolgáltathatna.

A ki azon, mértföldekre terjedő, helyrehozhatlan, vagy csak roppant áldozatok árán helyrehozható vad pusztításokat látta, melyeket az indokolatlan erdőirtás országszerte előidézett; a ki egész hegységeket látott apró nyomorult bokrokkal benőve, melyeket a kecske rág s melyen rosz juhlegelőnél egyéb sohasem lesz, míg nehány év alatt az is elpusztul, de szálas erdő többé nem fog tenyészni; a ki azon öles vizmosásokat látta, melyek a letarolt hegyoldalokon tátongnak, évről évre több rosz füvényt sodorván le a völgybe, hogy ott is elrontsa a még meglevő szántóföldeket, meg réteket, miután a hegyoldal az eke alól már kisoványult s maholnap még legelőnek se lesz használható; a ki látta a síkföldi erdők folytonos ritkulás folytán még fennálló néhány szálas fáját, melynek koronája száradván, előre jelenti, hogy egy-két év alatt kiköl s megszünik makkot teremni, de ezzel együtt megszünteti a még most kövér tér használását, mely utána pusztulásnak indul, mert nincs a ki utánültetésről gondoskodik: a ki mindezt látta, lehetetlen, hogy ne kivánja a magasabb érdekeket képviselő, de közvetve a tulajdonosét is óvó felsőbb felügyeletet és intézkedést, a melyről az erdészeti törvény, reméljük, gondoskodni is fog.

Az ecsetelt birtokviszonyokból s ebből folyólag az erdő kezeléséből következik, hogy a birtokosok mellett, kiknek amúgy is nagyrésze erkölcsi testületek s személyek, külön osztály fejlődött s ez az erdész szakférfiak osztálya.

Az erdészet s bányászat nagyfontosságú érdekei egy század előtt már oly mintaintézetet hoztak létre, mely szakférfiakat volt hivatva nevelni ez országnak s majd nagyobb számban nevelt azokat — a külföldnek. A selmeczi bányászati s erdészeti akadémiát értjük, mely kosmopolitikus szelleme mellett is sok hazai szakembernek volt iskolája. Mégis csak röviddel ezelőtt erdész se volt, ha cseh nem volt, vagy ha legalább Morvaországból

nem került. Nagy erdőbirtokosaink e csodálatos előitélete, a roppant terjedelmü kincstári s alapítványi erdők német ügykezelése elannyira leszorították hazánkfiait e térről, hogy a magyar erdész ritka volt, mint a fehér holló s szinte jogosultnak látszott az általánosan elfogadott állitás, hogy magyar ember nem is való erdésznek, ily nemü szakférfiaink nincsenek.

S íme, viszonyaink jobbrafordultával, csakhamar felbukkantak fajunkbeli szakférfiak, sőt a kincstári erdők nagyfontosságú országos ügyét magyar ember reformálta s rendezte s az összes szakértelmiség elismerését vivta ki magának. Országos erdészegyletünk is üdvösen működik nehány év óta e téren, erdészeti szakirodalmunkban is kezd hajnalodni, s ha e téren szivóssabb kitartást tanusítunk, mint számos egyébben, még megérjük, hogy szakértelmileg képzett erdészeink visszahódítják a tért, melyet élelmes külföldiek előlük elfoglaltak volt, kiknek helylyel közel dicső működése nem háríthatja el magáról mindamellett a vádot, hogy nem hazájuk édes földjének ismervén az országot, melyben működnek, engedékenyebbek valának tanácsaikban sok birtokos irányában, ki a pillanatnyi hasznot a jövő nemzedék számbavétele nélkül iparkodott mind nagyobbra fokozni.

5. A birtokviszonyok s a föld mivelői.

Összes népességünk közül több, mint öt millió vagyis $32._8$ százalék foglalkozik őstermeléssel. Ha pedig az önálló foglalkozás nélkülieket, nagyobbára a keresetképes koron alul levőket leszámítják és viszont a bányászattal s hason ágakkal foglalkozókat számon kivül hagyjuk, épen $68._5$ százalékot tesz a népesség azon része, mely kizárólag mezőgazdaság után él, mint azt a IV. fejezetben tapasztaltuk is.

Valóban elég tekintélyes töredéke népünknek, hogy viszonyaival tüzetesebben annál is inkább foglalkozzunk, miután a megelőző lapokon termelésök eredményeivel már megismerkedtünk.

Habár a birtok és tulajdon a társadalom bármely kereseti viszonyai között nagy szerepet játszik — hiszen a tőke és munka, a tőzsér és munkás közötti ellentétes állapot e nélkül soha se élesedik vala ki annyira, mint azt napjainkban tapasztaljuk — a mezőgazdaságnál ez épen főfontosságú tényező, mert tőke nélkül, mely itt a termelés substratuma, azaz földbirtok nélkül, mezőgazdasági termelés nem képzelhető.

Természetszerű feladatunk tehát, hogy legelőször is a birtokviszonyokat szemléljük meg közelebbről, csak úgy térvén át a mezőgazdaság körül épannyira nélkülözhetetlen munkásokra, a föld mivelőire.

Tudvalevő, mily roppant különbség létezett napjainkig a nemesi, úgynevezett úri vagy szabad birtok s az úrbéri vagy telkes (paraszt) birtok között; különbség, mely most már tényleg csak csekély maradványaiban nyilatkozik, minők az úgynevezett regálék, vagyis italmérési, koresmatartási, malomjog stb. Ezek a nemesi birtokkal kapcsolatosak levén, eltörültetésök, illetőleg megváltások mind sűrűbben sürgettetik az országgyülésen, rendezésök talán még a jelen ülésszak (1872) alatt várható. Leglényegesb részöket képezte a szőlődézsma, melyet az 1868. XXIX. tczikk törült el. A két birtoknem közötti különbség ugyan már 1848-ban szünt meg, mégis az ötvenes években készült telekkönyv tekintettel volt még reá s külön könyvezte az úri, külön az urbéri birtokot.

Az 1848 előtti viszonyok ma többé csupán történelmi becsűek, ismeretök mégis annyiban érdekes, a mennyiben a birtokviszonyok történelmi fejlődését mutatják s a jelen helyzetnek magyarázatára szolgálnak.

A régi hűbérségből magyarázható meg, például sok helytt a községeknek keletkezése is Magyarországban. E szerint ugyanis a birtokát hűbérül nyert földesúr néptelen pusztáival el nem bánhatván, belőlök kisebb-nagyobb területeket hasitott ki, melyek a részint már létező, részint akkor telepített jobbágyok közé kiosztattak. A földesuraság és jobbágyság között ekként keletkezett

viszony mellett szól az is, hogy a legelő például, az úgynevezett pascuum, közös tulajdona volt nemcsak az egyes jobbágyoknak, hanem magának a földesuraságnak is, mely viszony csak az újabban keletkezett tagosítás által rendeztetik az okszerű gazdálkodás értelmében.*)

Némely községi határnak roppant terjedelme általános feltűnést okoz, főleg a külföldi szemlélő előtt. Itt sem szabad azonban felejtenünk, hogy e roppant határok többnyire a sík alföldön fordulnak elő s onnan magyarázhatók, hogy részben már a tatárjáráskor, részben a török hódítás idejében számos község elpusztulván, számos család kihalván, a szomszéd birtokok gyakran a fenmaradt, vagy puszta helyen keletkezett község által foglaltattak le; de gyakran csupán védelmi szempontból is nagyobb központra vonultak össze a szétszórt helységek lakói, kiknek birtoka az által is tetemes területté gyarapodott.

A paraszt-, később, bár helytelenül, jobbágyi birtokról — mert jobbágy voltaképen a régi hűbéres, a hajdani nemes és földesúr vala — tudjuk, hogy az már Nagy Lajos idejétől fogva összes terményei kilenczedét a földesuraságnak, tizedikét a papságnak volt köteles adni. A mult században behozott hadi adó kivetése jobbágyi telkek szerint eszközöltetvén, e telkek rendezése végett kelt az úgynevezett úrbéri törvény, mely szerint a paraszt meg nem szünt ugyan jobbágy lenni, de birtokára örökségi jogot nyert, 30—40—80 holdnyi telkét a kiszabott terhek mellett szabadon birta, joga volt a fenmaradt legelőhöz, sokhelytt az urasági erdőben is faizáshoz és legeltetéshez, de a telek $^1/_2$, $^1/_4$ és $^1/_8$-adon alól megosztható nem volt. E jobbágyi viszonyt a vele járó összes zaklatással együtt megszüntette az 1848-diki törvényhozás dicső határozata, mely IX. czikkében az úrbéri-

*) A birtokrendezés tárgyában lásd Lónyay M. az Akadémia „Stat. és Nemzetgazdasági Közleményeiben" I. köt. 1. füzet 1865, mely szerint 1864-ig úrbéri rendezés alá tartozó 9,068 községből a rendezés 3,940 községben, és pedig 2617-ben egyesség utján, 1323-ban per utján ment végbe.

séget, a szolgálatokat (robot), dézsma és pénzbeli fizetéseket eltörülte, XIII. czikkében pedig a papi tizedet is megszüntette.

Ugyancsak az 1848. XV. t.-czikk törülte el az ősiséget is s igy mindazon bilincsek és igák lehullottak, melyek akár a nemes, akár a jobbágy kezén levő birtokkal való szabad rendelkezési jogot korlátolták vagy megakasztották volt.

És a törvény ezen határozatai szerint, melyeket az 1849 után következett absolut kormány sem törült el, ma már minden honpolgár szabadon rendelkezik az őseitől öröklött vagy saját szerzeménye után nyert földbirtokkal. Legfeljebb a hitbizományi és holt kézen levő birtok képez valamennyire kivételt. De valamint amaz csak végrendeletileg s a fejedelem beleegyezése mellett szabható meg és csakis a birtok elidegenitésében és terheltetésében korlátolhatja a hazsonélvező hitbizományos tulajdonost, ugy a többi különbség a birtokokban nem is jogczimökre vonatkozik s ma a régi úrbéres ép oly jogczimen, ép oly szabad rendelkezési joggal birja földjét és telkét, mint a hajdani földesúr. A papsági, a kincstári és alapitványi jószágok pedig szintén csak a birtokló erkölcsi személy vagy testület, vagy épen az állam külön jogai vagy kötelezettségei által vannak átruházási jogaikban megszorítva az illető testület vagy hatóság, az államhirtoknál például a törvényhozás beleegyezése mellett, pedig ép oly szabadon eladhatók vagy terhelhetők, mint bármely más birtok.

A földbirtok jogczimét jelenleg általában a telekkönyv igazolja. Csak a mely helyeken telekkönyv nem létezik, vagy a törvényszabta felszólalási határidő be nem tartatott, szokott nemcsak adásvevésnél, de terheltetésnél is az 1840. XXI. t.-czikken alapuló hiteles összeirás s annak kimutatása követeltetni, hogy a birtokos elődei 33 év óta tulajdonjoggal s háboritlanul birják az illető fekvőséget.

Ha a földadó ideiglen behozása után készült telekkönyvek kevésbbé hevenyészre készülnek vala s a föld-

birtokoson kivül birtoka nagyságát, becsértékét, jövedelmét is összhangzatosan a földkönyv kivonatával magukban foglalnák: birtokviszonyaink iránt is sokkal alaposabb tudomással birnánk. Bátran állithatni ugyan is, hogy a kataszter és telekkönyv akkor készült volna leghelyesebben, ha egymást kiegészitve egy intézményt alkotnak. A telekkönyvnek nem csupán adóssági lajstromnak kellene lenni, hanem a földbirtokos tulajdoni jogczimén kivül birtoka nagyságát és területét stb. kellene kimutatni, a kataszternek pedig nem csupán adósorozatnak kellene lenni, hanem karöltve a telekkönyvvel, számon és nyilvántartani a birtokváltozásokat s a mérnöki és jogi alapon készült telekkönyvi kivonatnak, illetöleg birtokívnek, még helyesebben pedig a térképnek nyilvános okmányul és alapul kellene szolgálni minden néven nevezendő birtokváltozásnál, vételnél és eladásnál ép úgy, mint hitelnyitásnál, adókivetésnél vagy örökbehagyásnál.

Mezőgazdasági birtokviszonyainkra nézve csodálatos, statistikai ismereteink hézagosságára nézve jellemző adatul emlithető fel, hogy az 1857-diki népszámlálás csupán a magyar anyaországra nézve 2.037,000 földbirtokost tüntetett ki, holott az 1870-diki, nagyobb gonddal készült ily munkálat a magyar korona összes országaira nézve csak 1.975,000 földbirtokost állapít meg.

Ismerve pedig viszonyainkat, melyek szerint 1857 óta sokkal inkább a birtokok felaprózása, semmint tömörülések kapott lábra, egyet a két szám közül okvetlenül hibásnak kellene mondanunk. És talán senki se fogná nekünk rosz néven venni, ha a régebbit hibáztatnók, még pedig annál is inkább, miután az 1870-diki számlálás sokkal részletesb volt az osztályzatok felállításában s a birtokoson kivül haszonbérlőt, tisztet, éves szolgát és napszámost is megkülönböztetett.

Nem szabad azonban felejtenünk, hogy az utolsó népszámlálás csak a főkereset szerinti foglalkozás megkülönböztetését kivánta s igy csakugyan megeshetett, hogy sok ezer ember, ki földbirtokán kivül egyéb keresettel bir, azt mondván be (mi a vidék kisebb kézmüve-

seinél okvetlenül számos esetben történt is), kiesett a földbirtokosok sorából s így a birtokosok száma 1857-hez képest talán még se tekinthető egészen helyesnek.

Erősbiti e nézetet a magyar kir. pénzügyi ministeriumnak egyik munkálata, mely az 1867-re megállapított egyenes adók eredményeinek statistikai átnézetét nyujtván, csupán Magyarország földbirtokosait 2.030,990-ben, Erdélyét 636,818-ban, Horvát-Szlavonországét 192,665-ben állapítja meg s kimutatván egyúttal az általuk birt holdszámot, kitünteti, hogy egy-egy birtokosra esik átlag

Magyarországban . . .	$17._{82}$	hold termelő terület
Erdélyben	$14._{97}$	„ „ „
Horvát-Szlavonországban	$16._{16}$	„ „ „

Mig a birtokosokról általában, a földmivelő népről meg külön szólhatnánk, érdekes megvizsgálni magát a **földbirtokot** különböző nagyságú terjedelmében, e birtokokhoz viszonyitva később mivelési módjukat és birtokosaik állapotait.

A birtokok összes száma: *)

Magyarországban	1.922,327 hold
Erdélyben	563,938 „
Összesen . .	2.486,265 hold

térfogatuk:

	termő	terméketlen	összesen
Magyarországban . .	34.027,531	2.780,429	36.807,960
Erdélyben	9.449,944	339,985	9.789,929
Összesen .	43.477,475	3.120,414	46.597,889

*) Ezen és a következő számok a pénzügyi igazgatóságok által szolgáltattak be a magyar kir. pénzügyi ministerium felhivása folytán, hol azok közlésre levén szánva, Dr. Kogler min. titkár szivességéből, Kastówszky számtiszt szorgalmas összeállitása szerint kerültek kezembe kellő használat végett. Az anyag oly érdekes s eddig egyedüli e nemben hazánkban, úgy hogy minél részletesebb közzététele akár a m. kir. pénzügyi ministerium által közvetlenül, akár átengedés folytán az országos magyar kir. statistikai hivatal részéről, valóban óhajtandó és hézagpótló művet fogna képezni.

E birtokok között nagyságuk szerint van:

		Magyarországban	Erdélyben	Összesen
5 holdig és ezen alól		1.108,933	335,407	1.444,400
5-től	15 holtig	506,993	136,098	643,091
15 „	30 „	199,248	61,371	260,619
30 „	50 „	58,004	19,276	77,280
50 „	100 „	23,764	6,572	30,336
100 „	200 „	9,302	2,063	11,365
200 „	500 „	7,746	1,500	9,246
500 „	1,000 „	3,779	723	4,502
1,000 „	3,000 „	3,258	624	3,882
3,000 „	5,000 „	673	145	818
5,000 „	10,000 „	401	94	495
10,000 holdon felül		166	65	231
		1,922,327	563,934	[illegible]

A birtokok száma tehát, mely össze nem tévesztendő a birtokosok számával, — egy és ugyanazon birtokos több birtokot, sőt több megyébeu is birhatván, — természetesen meghaladja a birtokosok számát. Miután pedig ez adatok az 1869-iki földadó kivetési helyreigazitás (rectificatio) alapján gyüjtettek, tehát a népszámlálás idejével összeesnek, a fentebbi adatokkal kombinálva azon birtokosok száma, kik egynél több földbirtokkal birnak Magyarországban 660,000-re

Erdélyben . . . . . 190,000-re rúgna, de csak is megközelítőleg, a mennyiben a birtok fogalma, mely egy község határában fekvő több tagot — habár nem parczellát is — jelenthet, szabatosan megállapitva nincs.

Az említett hivatalos kimutatás a fentebbi birtokokat ugyan eme felosztás szerint megyénkint sorolja fel. Itt ugyan csak a sommázatok közlésére szorítkoztam, mindamellett elegendők e sommák is arra, hogy némi összevetésnek alapúl szolgálhassanak.

A birtokok osztályozása nagyságuk szerint önkényesen történt ugyan s nem felel meg egészen az úrbéri birtoknál eddig szokásos alosztályozásnak, mely szerint egy-egy úrbéri telek (sessio) — igaz, hogy megyék szerint különböző leg, — mégis körülbelül 40 holdnyi átlagban volt elfogadva, és $^1/_2$, $^1/_4$ és $^1/_8$ telek szerint fel-

aprózva. A számos határszabályozás, a sok helytt keresztülvitt segregatio és commassatio azonban e történelmi felosztás becsét nagyban csökkentették s igy bátran beérhetjük emez osztályozással, némi összevetést koczkáztatván, illetőleg következtetéseket vonván e számokból, melyek, ha egészen meg sem is állják helyöket, mint első kisérlet s további anyagnak hiányával talán elfogadhatóknak fognak bizonyulni.

Tagadhatatlan ugyanis, hogy az 5 holdon alóli s 5 holdig terjedő birtokok nagy száma között ott szerepel a nagyobb városok közelében létező, roppantúl felaprózott kerti, kültelki birtok is. Bizonyítja ezt Buda-Pest és Ó-Buda példája, hol ugyanis 32,540 holdnyi terület 14,609 birtokra oszolván, egy-egy birtokra átlag csak $2._2$ hold esik. Mindamellett alig tévedünk, ha a legkisebb (5 holdon alúli s eddig terjedő) birtoktól kezdve a 30 holdig terjedőt kis (paraszt) birtoknak nevezzük, ebbe esvén a még létező úrbéri telkek legnagyobb része s nagy számuknál fogva még a fenti észrevétel sem fog nagy különbözetet okozni.

A 30 holdtól 200 holdig terjedő birtokot nevezhetnők kis középbirtoknak, melynek legnagyobb számánál a birtokos még maga végzi a munkák kisebb-nagyobb részét.

A 200—1000-ig terjedő birtok volna a valódi középbirtok, melynek tulajdonosa a felügyeletet és kezelést maga viszi és gazdatisztre még nem szorul; de maga többé nem is dolgozik.

Az 1000 holdnál már a nagy vagy az uradalmi birtok kezdődik, melynek neve a legnagyobbig megmarad ugyan, és általában tiszti személyzet által kezeltetik, mégis némi megkülönböztetés végett a 10,000 holdon felül terjedő birtokot latifundiumnak lehet elnevezni, régi és ősi viszonyaink által jogosult czíme szerint.

Ha ez osztályozást elfogadjuk, következő csoportok alakulnak:

	Magyarországban	Erdélyben
a kis (paraszt) birtok (5—30 hold) . . .	1.815,234	532,876
a kis közép birtok (30—200 h.)	91,070	27,911
a valódi közép birtok (200—1,000 h.) .	11,525	2,223
az uradalmi birtok (1,000—10,000 h.) . .	4,332	863
az uradalmi latifundium (10,000 holdon felül)	166	65

E szempontból tekintve azonban a birtokszám nem elegendő, ha ugyan a birtokosok által nem helyettesíthetjük, a mit a fentebb kimutatott különbözet alapján nem lehet. Más segédszerhez kell tehát folyamodnunk, mely talán abban kinálkoznék, ha az illető birtokok számát a terjedelmük középszáma által nyert holdszámmal szorozzuk, hogy így legalább azt lássuk, a terület mely része van az illető osztályok kezén, megjegyeztetvén, hogy az összeg kihozása végett a részletes igazitás a legkisebb s legnagyobb birtoknál eszközöltetett.

Ily csoportositás és arányszámitás szerint esik

	Magyarországban	Erdélyben
a kis (paraszt) birtokra . . .	11.607,960 hold	3.419,929 hold
a kis közép „	5 200,000 „	1.540,000 „
a valódi közép „	5.500,000 „	1.160,000 „
az uradalmi „	11.800,000 „	2.440,000 „
a latifundiumokra	2.700,000 „	1.230,000 „
Összesen mint feljebb	36.807,960 hold	9.789,929 hold

Vagyis az összes földbirtokokból

a kis (paraszt) birtok kezén van	31.$_6$%	34.$_9$%
a kis közép „ „ „	14.$_1$ „	15.$_7$ „
a valódi közép „ „ „	14.$_9$ „	11.$_9$ „
az uradalmi „ „ „	32.$_0$ „	24.$_9$ „
a latifundiumok	7.$_4$ „	12.$_6$ „

Közelebbről nézve pedig e számokat, kitünik, hogy a felosztás az egyes birtokos osztályok között elég aránylatos, mert ha például a feljebb némi erőszakkal, bár indokoltan szétválasztott középbirtok százalékszámait együvé adjuk, kitünik hogy

	Magyarországban	Erdélyben
a kis birtok	31.$_6$%-ot	34.$_9$%-ot
a közép birtok	29.$_0$ „	27.$_6$ „
a nagy birtok	32.$_0$ „	24.$_9$ „
a legnagyobb birtok pedig . .	7.$_4$ „	12.$_6$ „

Bármily tanulságosak legyenek egyébiránt e számok, végleg döntőknek nem szabad azokat elfogadnunk. Itt egyes egyéni szempontból tárgyaltattak a viszonyok, melyek szerint a kis, közép és nagy birtok fogalma lőn megállapítva. De senki sem fogja tagadni, hogy mindez ekkoráig nálunk csakis önkényes felfogáson alapúl épúgy, mint az ama nagyérdekü kimutatásnak alapúl elfogadott osztályozás maga. Nem fogja azonban senki, a ki földmivelési viszonyainkat ismeri, tagadni azt sem, hogy ideje volna valahára világot hozni e homályos kérdésbe, és ha az egész országra nézve megállapítani nem is tudjuk, megyénkint és a hasonlók összevonása által vidékenkint kideríteni, mit kelljen kis, közép és nagy birtok alatt érteni. E kérdés pedig korántsem oly meddő, mint első pillanatra látszik. Mindezen külön osztályzatú birtok először megismertető, a fogalmat magyarázó elnevezésre, kifejezésre szorul a szakirodalomban; mert nem követelhetni, hogy lapokra terjedő circumscriptióval éljen a tudomány, ha egyik másik birtokosztályt akarja megjelölni. Azontúl pedig mind e birtok külön kezelés alatt áll, de külön kezelést igényel is, s mint ilyen külön kell, hogy tárgyaltassék; külön szempont alá esik jövedelmezőségi, adóztatási s általános nemzetgazdasági, sőt birtokosainál fogva, társadalmi szempont alá is, és igy csakugyan helyén volna azon megismertető jelekre nézve tisztába jönni, melyek a megkülönböztetést megállapítják s mind az emlitett szempontból nagyfontosságúak.

A birtokviszonyok érdekes illustratiójául szolgál továbbá e birtokoknak természetük szerinti felosztása.

Van pedig 1600 □öles holdakban:

		Magyarországban	Erdélyben	Összesen
korona és kincstári	birtok	2.269,245	453.767	2.743,012
közalapítványi	„	369,076	16,861	385,937
városi és községi	„	3.692,547	2.633,135	6.325,682
egyházi	„	1.090,995	197,617	1.288,612
hitbizományi	„	445,711	17,641	463,352
magán	„	28.940,386	6.470,908	35.411,294
	Összesen	36.807,960	9.789,929	46.597,889

Itt az általános számokon kivül szintén szükséges a viszonyszámokat is megtekinteni. A magyar-erdélyi összes birtok közül (melynek mennyisége holdakban egyúttal alapszámul vétetett) van:

a korona és kincstár kezén . . .	6.1 %	4.7 %
közalapítványok birtokában . . .	1.0 „	0.1 „
városoknál és községeknél	10.3 „	26.9 „
az egyháznál	2.9 „	2.0 „
hitbizomány alatt	1.2 „	0.2 „
magánosoknál	78.5 „	66.1 „

A holt kézen levő birtok tehát Magyarországban közel 8 millió, Erdélyben több mint 3 millió hold, vagyis az összes földbirtoknak Magyarországban 21.5, Erdélyben épen 33.9 százalékát, átlag, mondhatni, egy negyed részét képezi, közte az egyházi vagyis papi kézen levő birtok amott majd 3, itt 2%, összesen pedig 1.280,000 hold!

Hogy az imént látott különböző nagyságú s különböző természetű birtokokon nem egy és ugyanazon rendszer szerint folyhat a gazdálkodás, az magától érthető. Sőt a gazdasági rendszert Magyarországon nem is lehet az egész országra nézve egy megfelelő névvel jelezni. Már a földnek — kezdetben felmutatott — különféle alakzatánál, a hegység és síkság különbözőségénél fogva természetes, hogy a gazdálkodási mód is sokféle, sokféle még akkor is, ha csak a „községszerte divó“ általános gazdálkodási rendszerre — mely a földadóideiglennek szolgált alapúl — vagyunk tekintettel s néhány nagyobb földbirtokos okszerüen berendezett, a külföldi legjobb gazdasággal is bátran versenyző gazdálkodását számon kivül hagyjuk.

A kizárólag hegyi, fősúlyt az erdészetre fektető gazdasági rendszereket s módszereket itt szintén nem tekintve, a Magyarország belsejében, a hegyek övezte nagy medenczében, főleg pedig a magyar alföldön üzött gazdálkodást mégis bizonyos egyformaság jellemzi, melyet bátran az extensiv — roszúl magyarúl „külterjes“ — szóval lehet jellemezni.

A kis parasztbirtokon, mely számszerint legtöbb, ha területére nézve nem is legnagyobb, az úgynevezett hármas forgás van még mindig alkalmazásban. Az ily rendszernél a gazda földjét három részre osztva, egy-egy részt első évben búzával vagy rozszsal, másodikban valamely tavaszival veti be, harmadikban pedig ugarnak hagyja, még pedig rendszerint fekete trágyanélküli ugarnak. Az ugar aztán a tarlóval együtt többnyire még legelőül szolgál. Az alföld jobb talaján két őszi vetés után jön kukoricza, minden ugar nélkül; a repcze után buza, — bárha csak nagyobb és rendezettebb gazdaságokban — a rendes vetésforgás. Kapás- és kereskedelmi növények: dohány, kender stb. az ily kisebb gazdaságokban ritkán vannak a vetésforgásba fölvéve, hanem csak úgy, mint a lassan mégis mindinkább lábra kapó luczernások és löherések, a káposztás és egyéb vetemény külön földterületre esnek.

De ha bajos is az országszerte divó, illetőleg vidékek szerint eltérő gazdálkodási módszert jellemezni, a feljebb használt extensiv szót már csak azért is fen kell tartanunk, mert egész gazdálkodásunk oly irányú, hogy minél nagyobb térről, minél csekélyebb munka mellett aránylag lehető sok hasznot huzzon; vagyis hogy kevés tőkével és munkával, inkább az igénybe vett tér nagysága által hozza meg azon jövedelmet, melyet több tőkével, de sokkal több munkával és fáradsággal is kisebb téren képes felmutatni a haladottabb külföldnek számos jól berendezett gazdasága.

Ennek okai nagyrészt földrajzi helyzetünkben, aránylag gyér vagy egyenlőtlenül elosztott népességünkben, részint éghajlati viszonyainkban és főleg tőkeszegénységünkben rejlenek; nagyrészt azonban, nem tagadhatni, népünk indolentiája, csekély munkakedve — noha munkaképessége elismert kitünőségű — szakismereti s általános miveltségi hiánya is okozhatók azért, hogy mezőgazdaságunk nem áll azon fokon, melyre több erőmegfeszítéssel, értelmiséggel és munkássággal vihettük volna.

Kiviláglik az némileg, ha a mezőgazdaságnál foglalkozó osztályokat tanulmányozzuk és a birtokosokon kivül a földmivelés körül foglalkozó vezető és dolgozó munkásokat közelebbről tekintjük, mert ez uj viszonyokat derit ki, melyekről eddigelé szám szerint semmi tudomásunk sem volt, de melyek az általános jellemzésnél számba veendők.

Itt legelől is szembeötlenek a haszonbérlő és gazdatiszt, kik ezúttal legelőször jelennek meg számszerint valamely statistikai vagy közgazdasági munkában. Mindkettőt százalékával a birtokoshoz arányositva, még pedig a népszámlálás adatait vevén alapúl, kitünik hogy van:

	haszonbérlő	gazdatiszt
Magyarországban . . .	36,279 = 2.87 %	13,771 = 1.09 %
Erdélyben	10,038 = 2.43 „	1,089 = 0.29 „
Horvát-Szlavonországban	1,401 = 0.76 „	1,171 = 0.65 „
A határőrvidéken . . .	90 = 0.08 „	32 = 0.03 „
Összesen és átlag	47,808 = 2.48 %	16,063 = 0.83 %

Ismételve megjegyzendő, hogy mind a haszonbérlő, mind a gazdatiszt arányának kiszámításához a mezőgazdasággal foglalkozók mennyisége szolgáltatta az alapszámot, valamint az, hogy a gazdatisztek számában a kincstári és alapítványi uradalmak tisztjei is szerepelnek, kik a népszámlálás foganatositásáról szóló utasitás értelmében nem voltak a közhivatalnokok közé, hanem azon termelési vagy iparág üzői közé felveendők, melynek érdekében működnek.

A fentebbi számokból pedig kiviláglik, hogy mind a haszonbér, mind a tisztek általi administratió voltaképen csak az anyaországban és Erdélyben divnak valamennyire, hogy Horvát-Szlavonországban mindkettő alig jöhet számitásba, a határőrvidéken meg épen kifejezhetetlen számmá törpül mennyiségük. Ez pedig azt jelenti, főleg a haszonbérlőkre nézve, hogy ezen, egészséges középosztályt nevelő s gyakran a tönkremenő kisebb nemesség helyét üdvösen pótló haszonbéri rendszer Magyarországon némileg már lábra kapott, holott Horvát-Szlavonországban

s a határőrvidéken ezt még alig ismerik; de jelenti mindkettő azt is, hogy a nagy birtok a kicsiny irányában amott még erős arányban létezik, mig a határőrvidéken például a házi közösség (Haus-Communionen) még mindig fennálló rendszere mellett se hasonbérlet nem fejlődhetik, se gazdatisztek általi kezelésnek szüksége nem forog fen.

A munkásokat illetőleg számba volna veendő miként viszonylanak azok a meglevő és mivelendő földterülethez, igy itélhetvén meg csupán, mennyire tény hazánkban a munkáskéz hiánya s mennyiben alapszik az a népesség absolut hiányán vagy pedig csak rosz és aránytalan felosztásán.

E számitás alapjául elég a szántóföldet venni, mint az éves szolga és napszámos munkás kezét leginkább igénylő mivelési ágat, a szőlő, csekély kiterjedésénél, a rét, legelő, erdő s nádas pedig kevés munkát igénylő voltuknál fogva egyelőre tekinteten kivül maradhatnak.

E szeriut esik az összes szántóföldből:

	mely	egy éves szolgára	egy napszámosra
Magyarországon . . .	12.653,000 hold	$11._2$ hold	$11._2$ „
Erdélyben	2.161,000 „	$10._4$ „	$11._2$ „
Horvát-Szlavonországban	890,000 „	$6._3$ „	$20._4$ „
a határőrvidéken . . .	1.380,000 „	7_2 „	$110._7$ „

Ha tehát már az aránylag nagyobb birtok elterjedése a korona némely országaiban a másutt inkább túlnyomó kis birtok irányában eléggé kitünik e számokból, mint azt egyrészt Magyarország s Erdély majdnem egyforma, másrészt meg Horvát-Szlavonország és a határőrvidék merőben eltérő viszonyai mutatják: még inkább feltünik az aránytalanság Horvát-Szlavonországban és a határőrvidéken az éves szolga s a napszámos között s oda látszanék mutatni, mint ha amazokkal az egyes birtokok nagyobb számban rendelkeznének. A határőrvidék rendkivüli viszonyai pedig ismételten kitünnek itt is, világosan mutatván, hogy csak kis birtok létezik, melyre a házi közösség tagjai részéről akad ugyan valamennyire

munkás kéz, de hogy a napszámos általi földmivelés, vagyis az intensivebb gazdálkodás ott még alig kapott lábra.

De ha Magyarország-Erdélyben az egy-egy munkásra eső holdszám roppant nagynak és kellően meg nem művelhetőnek tünik is fel, nem szabad számon kivül hagynunk azon tényt, hogy a birtokosok legnagyobb száma olyan, mely családjával maga miveli birtokát. Csak ha ezeket is belevontuk az összevetésbe, tünhetik ki, vajjon csakugyan oly aránytalan-e a munkaerő, bár ezen számitásnál is tetemes számok kerülnek ki.

A földbirtokosokat, éves szolgákat és napszámosokat együvé számitva ugyanis esik egy-egy fejre:

Magyarországban	$3_{\cdot 6}$	hold	szántóföld
Erdélyben	$2_{\cdot 8}$	„	„
Horvát-Szlavonországban . .	$2_{\cdot 5}$	„	„
a határőrvidéken	$4_{\cdot 3}$	„	„

A munkásviszonyokra nézve egyébiránt nemcsak az egy-egy munkáskézre átlag eső területet, de keresetöket illetőleg is tetemes különbség létezik, nagyobb különbség, mint a napszámnak vidékek szerinti eltéréséből származik.

Ha ugyanis a helyes gazdálkodás egyik tudományosan és gyakorlatilag fölállított főelve az, hogy a munka aránylatosan legyen elosztva az egész évre, ugy ezzel népünk legkisebb része sem dicsekedhetik. Népünket — mondjuk — s itt csakugyan mellőzve a nagyobb és közepes birtokost, a ki helyett tiszte viszi a gazdaságot, vagy a ki legfeljebb a munka vezetésével foglalkozik, hanem a legkisebb birtokost, a parasztgazdát vagy zsellért, meg a tisztán gazdasági munkást kell értenünk.

De még azt is előre kell bocsátani, hogy e munka czélja ismertetés levén, nem látszott érdekünkben állónak netaláni előnyeinket kiválóan s önbizalmunkat fölösen legyezgetve kitüntetnünk, hanem szükségesebb volt a létező hiányokra utalni, mert kikerülésök s megszüntetésök hozza meg csupán jövőre az ohajtandó megfelelőbb jóllétet s az ezt terjesztő állapotokat.

Az alföldi duna-tiszaközi stb. kisebb gazda, ha olyan a milyen termését maga s családjával, vagy, ha bő esztendő volt, zsírosan élelmezett jó sok boron s páliukán tartott, s azon kivül még busásan meg is fizetett részaratójával letakaritotta s elnyomtatta, ha — a mi ritkán történik — kukoriczáját mégegyszer bekapálta, őszi vetését felületesen felkapart földjébe elvetette, neki adhatja magát, fájdalom, a téli henyélésnek, melyet legfeljebb az zavar meg, hogy családja egyik-másik tagja enni hány a marhának vagy birkának, ha ugyan valami nagyobb hóesés beterelte a legelőről. Nagyobb hóesést mondok, mert különben ott jár az még karácson hetében is a dohánykórón, s akárhány gazda aggodalmasan csóválja a fejét aránytalanul csekély takarmánykésztetére gondolván, ha ujesztendő előtt istállóra szorul a jószága. A dohányt emlitém, s csakugyan jóravaló gazda az, a ki (ha ugyan a feles dohányos — kukta — nem végzi) az őszi munka befejezése után még egy-két hétig el van foglalva a dohány simitásával s bálozásával, mig azt is fagykészitette uton — különben az járatlan — a beváltó helyre elszállitotta. Őt ismét csak a pacsirta zengése csalja ki szántás-vetés végett földjére s egy-két heti munkával ezzel is elkészülvén, ismét csak egy kis kaszálás, kukoriczavetés foglalkodtatja aratásig.

Túl a Dunán se sokkal másképen megy a sora a kis birtokosnak, legfeljebb, hogy még télen néha fejsze után is lát, s ha rendes vágásba be sem is áll, egy pár tőke kiásására mégis ráadja a fejét, de csakis annyira, hogy téli fütése meglegyen, azontúl nem kell neki a napszám, ha pedig bő esztendő volt, akár ott rothadjon az erdőn a fa, ő ugyan nem fárasztja a jószágát, bármi jó fuvardijt igérjen is a nagyobb birtokos.

A felvidéki nép nem bánhat el oly könnyen a földjével, ott később tavaszodik, korábban áll be az ősz, földjének munkáltatása még kevesebb időre szorul össze, pedig az ki sem adja élelmét s a nyarat az alföldön kell töltenie aratáson, különben nem eszik búzakenyeret, vagy ha rozszsal is beéri, nem kerül eladni valója.

Pusztán szőlőmivelő kevesebb van az országba mint erősebb bortermelésünk után hinnők, levén a leg többnek még egy kis földje is, vagy megforditva, még legkisebb birtokos a zsellér is, meg az iparosnak s nevezhető kis falusi mesterember is első életczéljána tartja, hogy szőlőt szerezzen, ne érjen bár benne soha i lőrénél egyébre való szőlő s ne adja az ki bár soha i egy esztendei borfogyasztását; pedig ha ki is adja, bizo nyosan drágábbá kerül az, mint ha rendes munkája árá készpénzen szerezte volna be. A pusztán szőlője után él kapás is, ha tavaszszal kifejtette, meg egyszer-kétsze bekapálta szőlőjét, ha leszüretelt s télire betakart, leg feljebb itt-ott egy kis oltást, dugást, döntést végezvé éven át, szintén ráér heverni, a helyes munkafelosztá itt sincs meg.

Nem sokkal különben vagyunk a félig pásztor, féli favágó hegyi lakossal; földipara kevés, az erdőt sok csal lopni járja, egyéb munka vajmi kevésnek kell.

Szomorú kép, melyből csak itt-ott emelkednek k üde oaziskénti rendezett birtokviszonyú, rendes gazdálkodást üző megyék, vidékek és községek.

És ez nem csupán népünk hibája, büne. Annak van nevelve, illetőleg nincs nevelve s tiz ujunk se kell, hogy elszámoljuk rajtok az éveket, mióta komoly törekvéseket látni az ország s ujabban kormánya részéről a javitásra. A miveltségi fok alább közlendő számaiban a baj alapját fogjuk látni, itt csak azt kell még megemliteni, hogy — kevés kivétellel — jobb példát se lát a szomszéd kisebb úri birtokosnál, gyakran, a különben általán jobban kezelt, nagy birtokosnál sem.

Avagy középbirtokosaink, fajunk par excellence fentartói, a más országokban oly üdvösen működő gentry, a nálunk, egyéb polgári elem hiányában a középosztályt képviselő földbirtokos helyesen gazdálkodik, szorgalmasabban és gondosabban, egyszóval okszerübben működik-e általában s nagy többségében?

A köznépnél a más mivelt országokban már általánosan nélkülözhetlennek elismert fogyasztás szüksége

még fenn nem forog s igy hiányzik is a kellő stimulus a megfeszitettebb munkásságra. Köznépünk sok tekintetben jobban él ugyan a külföldinél, azaz jobban eszik, ha nem is az angolnál, ki több húst fogyaszt, de okvetlenül Német-, Francziaország, Belgium s főleg Olaszország munkásai nagy részénél, ivásban meg bátran megmérközik az angollal is. Minderre pedig telik, mert ez élvezetek megszerzésére elég egy-két munkanap, miután az élet vidéken általában még elég olcsó s mert, ha bor nem kerül is, sok helytt ezt elég könnyen pótolja a pálinka, sőt pótolja már gyakran ott is és azoknál, hol a szőlő diszlik s a kik azt maguk is mivelik.

De eddigelé csak evésben, ivásban tapasztalunk erősebb fogyasztást. Más, nagyobb miveltségre való következtetést engedő czikkek fogyasztásában még nagyon hátra vagyunk. Sajnálatos, hogy e tekintetben, még elég adattal nem rendelkezünk a tényleges állapot megvilágitására. *)

Egyéb fényüzésre azonban — itt-ott az öltözetet, főleg a falu leányainál kivéve — alig panaszkodhatunk. A lakás, a butorzat, legtöbb helytt a ruházat is, az állatok eltartása, olvasmány vagy egyéb önmivelődési eszköz vagy teljesen hiányzik, vagy a legkezdetlegesebb állapotban sínlik.

Ruházat és lakás, igaz, legtöbb helytt az égalji viszonyok kifolyása és évszázados szokásokon alapulva, csak lassan változik. A vályogos házoldal és nádfedél nemis megvetendő, főkép, ha egyéb anyag nem áll az épitkező rendelkezésére. De már ökölnyi ablakkal, nádas kéménynyel vagy épen semmi kéménynyel csak a miveltség hiányából folyó igénytelenség érheti be. A patyolat ing és bő gatya tagadhatatlanul megfelelő viselet a nyári hő

*) Elég illustráló azonban, hogy a fejenkinti czukorfogyasztás átlaga például: Angliában $39._7$ font, Francziaországban $14._0$, Németalföldön $14._0$, Norvégiában $11._0$, Belgiumban $8._1$, Poroszországban $7._5$, Austriában $4._9$, Magyarországban pedig $2._8$ font. Épúgy a kávé Belgiumban $8._5$ font, Németalföldön $7._0$, Svájczban $5._2$, Poroszországban $4._0$, Magyarországban $2._6$ font.

alatt perzselő pusztáinkon s a könnyen hűvösre változó éjjel a suba és báránybunda viseletét is igazolja, melynek alkatrészeit amúgy is maga a mezei ipar szolgáltatja. De, hogy az alföldi ősz és tél térdig erő sárában a kocsis, ki minden tizedik kerékforgás után kénytelen leszállani, és vasvillával kaparni le a mázsás sarat a kerékről, hogy annál is a viszonyoknak megfelelő viselet legyen a hármnégy rét öltött gatya, csizmaszáron felül zsineggel megkötve, azt bajos elgondolni, még bajosabb idegen világot látott szemlélőnek megmagyarázni.

A legszegényebb franczia, belga, németalföldi köznép legalább fapapucsot hord, nálunk még a módosabb parasztlegény, főleg pedig a leány mezitláb jár, pedig hiába dicsekszünk az ebből folyó edzéssel, mert a halandóság népünk között semmivel se kisebb más országénál, fajunk érdekében pedig a meglettek s meglevők életbenmaradását, ha lehetne száz évre kellene fejenkint terjesztenünk.

Orvost vajjon hány falusi község tart, ha ugyan valamely uradalmi, megyei, szomszéd városi orvos nem áll rendelkezésére. S azt is utolsó perczben hívja csak, addig inkább kuruzslóval éri be. Irtózik a gyógyszer drágaságától, inkább három annyit költ időközben keresethiány miatt.

Mindezek szomorú viszonyok, a legszomorúbb bennök pedig, hogy, kivéve az egészségesebb kivételeket, valók is!

S itt újra gazda-középosztályunkra esik a pillantás és — föl nem vidul. A mit köznépünknél miveltség hiányából eredő csekély fogyasztásnak mondtunk, annak ellenkezőjét látjuk ez osztálynál, legalább nagy többségénél. Ugy sem egyéneket, hanem egész fajjellegeket kell tekintenünk vagy tekinthetünk eddigelé csupán a statistikában, s igy itt is csak a nagy többségről szólunk, mely az egyes örvendetesebb — engedjük meg azt is hogy számos — kivételeket örömmel konstatálja. Kevés a jól rendezett középgazdaság ez országban (a föntebbi csoportozást tartván szem előtt), de sok az utána élő úr,

Ha valamely közbirtokosság fogatjai után itélnők meg gazdasági viszonyait, csupa viruló körülményekre, gazdag birtokosra kellene következtetnünk. Ha vidéki bált látogatunk meg, azt hinnők, csupa mágnásnőnek leszünk bemutatva — a toilettek után. Ha pedig a kártyázó-szobába lépünk, azt kellene hinnünk, legalább három főváros gazdag bankárjai hányják-vetik a rájok nézve már ingerrel nem biró mammont.

De, ha kimegyünk a tanyák közé s látjuk a düledező juhakolt, a boglyas kazalt, a csenevész gulyát, a trágyátlan földet, a szerb tövis boritotta legelőt, a fátlan vizmosásos hegyoldalt, a kapálatlan szőlőt; ha a telekkönyvbe pillantunk s látjuk a sok betáblázást és előjegyzést; az ügyvéd irodájában a sok beperlést, a szomszéd város kereskedő-tárczájában a sok beváltatlan váltót, könyvében a sok és fizetetlen számlát; ha a gazdasági egyesület ülestermébe lépünk s látjuk gyülés napján is a sok üres széket s halljuk az egy-két megjelent tag üres politizálását; ha a gazdálkodásra hazakerült úrfi tanbizonyitványait kérdjük s ilyet elő nem mutatnak, vagy az országgyülésen sürgetve sürgetett magasabb szakiskolák felállitását a miniszter azzal kénytelen felnemállitandóknak véleményezni, hogy a meglevőknek sincs hallgatójuk — akkor szomoruan hajtjuk le fejünket s arról győződünk meg, hogy a fogatok s a toilettek fénye csalt s hogy egészségtelen társadalmi viszonyok között élünk, melyek mielőbbi jobbra fordulását, gyökeres orvoslását minden jó hazafinak nem ismét csak külfényes dictiókban kell hangoztatni, hanem változtatásukhoz saját jó példájával, saját munkásságával járulnia is.

Ha még ehhez hozzávetjük azon csodálatos kasztszerü osztályozást, mely fennen hangoztatott demokratikus elveink mellett szerte dívik az országban, épen kétségbe kell esnünk. Már a zsellért is lenézi a féltelek birtokosa, a hat ökrös gazda meg nagy úr a faluban, kihez még a kisbiró se mer kalappal a fején szólani.

De ha a míveletlenebb köznépnél e ferde felfogást el is nézhetnök, mit mondjunk, ha ugyanezt, és még

nagyobb mértékben megtaláljuk birtokos középosztályunktól fölfelé az aristokratiáig. Itt nemcsak a holdszám szerinti birtokfokozat állapit meg társadalmi fokozatokat, hanem a jobb hangzásu név, talán még a nemesség hányadiziglensége is határoz azon körök felett, melyekben az illető megfordulhat, vagy meg akar fordulni.

A valódi demokrata társadalom megismertető jele az ugyanis, hogy az egyén mennyit nyom, gazdasági köreinkbe még alig hatolt be. Itt még mindig inkább azt kérdik „jó“ családból való-e, s a rokonság, sógorság stb. még mindig többet nyom az egyéniségnél. A haszonbérlő, a gazdatiszt mind meg annyi külön osztályt képeznek, illetőleg kénytelenek képezni s ritka, hogy e kettő a kisebb birtokossal, mi itt körülbelől egyértelmü a kisebb nemességgel, összevegyüljön. Hogy az úgynevezett „fertálymágnás“ az alatta állóval vagy általa annak tekintett egyénnel pedig nem barátkozik, szintén természetes kifolyása azon viszonynak, melylyel meg ő, minden sóvárgása mellett, fölfelé találkozik.

E társadalmi kinövéseket ugyan bátran mellőzhetnők s legfeljebb érintve azokat, további szó nélkül hagyhatnók, ha komolyabb befolyásuk nem volna összes társadalmi fejlődésünkre. Ebben rejlik ugyanis oka, fiatalságunknak az apai háznál tapasztalt e fonák felfogásnak s a lenézett osztályok irányában el sem titkolt bánásmódnak köszönhető, hogy az úgynevezett „jobb családok“ ivadéka nem bir elég kedvvel az apró földesurakodásnál más pályára. Erkölcsi bátorság hiánya az, mely miatt nem mer szembe nézni a sorssal, mely reá vár, ha a kiváltságosnak képzelt osztályból kilépve, más tisztességes, polgári pályát választana. Inkább eltengődik egész életén át, mig lehet, szülői házánál, rokonoknál, vagy egy kétségbe esett házasság folytán nyert nehány hold földön, semhogy egy bátor lépéssel áthágná a képzelt nimbus övezte kört, mely szük látkörét elbüvölte. Pedig a ki átlépte e kört, ha különben tehetsége volt, nem bánta meg, mert nagy az élet tere, haladó országnak meg valamennyi tért fiai legjavával kell müvelnie.

Pedig népünk jó és józan is — volt. Földmivelő középosztályunkban is megvan még az anyag, melyet őseitől öröklött s melynek a haza ezredéves fentartása mindeddig sikerült.

De mióta patriarchalis viszonyaink közül — igy kell neveznem az 1848 előtti állapotokat — kibontakoztunk s a „husz sanyarú évet" átéltük, megbomlott az összhang birtokunk és költekezésünk, munkásságunk és igényeink, az idő becse és fölhasználása között.

Az egész, fél és kisebb telkü gazda szabadon birja ugyan földjét, se nem robotol, se dézsmát nem ád s vagyonilag, tagadhatatlanul, jobban is áll. Ott, a hol a szomszéd jó példa okszerűbb gazdálkodásra birta, ha el sem vetette még az ősi háromforgásu gazdasági rendszert, mégis külön tart egy kis lóherést, gyümölcsöst, kertfélét, nem ellensége már a fának, szereti a jobb lovat stb. és kis iparkodás mellett némi jóllétnek is örvend, melyet itt-ott gyermekei jobb neveltetésében is érvényesit. De még a hol jobban sem iparkodik, a hol csökönyesen megmaradt régi mivelési módjánál, ott sincs roszabb dolga. Magának dolgozik és senkinek sem felel róla. Tőkét ha nem is gyüjt, jobban ha nem is mivelődik, jobban él, s lehet az új nemzedék mivelődni is fog.

A közép és nagyobb birtokos azonban, ki jobbágyait elvesztvén, ha az úrbéri váltság folytán nyert tőkéit azonnal okszerü beruházásra nem forditotta, kire a szokatlan adó eléggé tetemes összegével egyszerre ránehezült, előkészület nélkül állt az új viszonyokkal szemben. Még a ki némi tőkével rendelkezett is, ki jobb felszereléssel lehetővé tette magának az okszerűbb gazdálkodást, sok bajjal volt kénytelen küzdeni az előbbi jobbágysággal szemben, mely kötelezve többé nem levén, pénzért sem szegődött napszámba, munkára. Igy némi kényszerüséggel vetette magát a nagyobb rész a terjedtebb gabonatermelésre és nehány jó év tetemes árai túl is segitették a bajokon, sőt nagyobb jövedelemben részesiték, mint a milyet addig birt. De az ujabb kor igényeinek megfelelő gazdasági szakismeretek hiányában nem maradt elég erő

a bekövetkezett szomorú évek és bajaik irányában a szükséges ellentállásra. A nagyobb jövedelem nagyobb költekezésre szoktatott sok gazdát, melyet roszabb időben sem igen tudott megszoritani; a kezdetben beruházás végett igénybe vett hitel később a folyó jövedelem pótlására fordult, a tőke nőtt a prolongatióval, a kamatok óriási összeggé tornyosultak és sok birtok került árverés alá, és sok régi család pusztult ki birtokosaink sorából, nem mindig jobb fajú által pótolva, mely gyakori pótlás innenoda középbirtokosaink társadalmi osztályának egész physiognomiáját is készül megváltoztatni.

Tősgyökeres régi magyar hazafiaink közül sokan és épen a közép és átmenetileg nagyobb birtokosok közül érezték a harmonia felbomlását viszonyaikban; de valami — politikai szempontból tán dicsérendő, gazdasági szempontból okvetlenül áll — büszkeség nem engedte nekik a „német világban" mutatni bajukat.

A szokott fényüzés a világ előtt folyt, nejeik és gyermekeik talán nem is sejtették a folytonos hanyatlást, mig gyakran a feltartózhatatlan bukás nem mutatá meg nekik.

E szempontot lehet meg-, söt el is itélni, de mindenesetre kevésbbé baj, ha a régi gárda — mint magát ez osztály oly annyira szerette tekintetni — ki is dől, csak helyébe új, életrevalóbb, a beállt új viszonyokkal számot vetett nemzedék lép.

De, fájdalom, ép itt nem tapasztaljuk, legalább nem elég számmal, nem tömegesen a jobbrafordulást.

Az általános tespedés, mely az országot 1849 után megszállta, minden egyes családi körben és — számos közbirtokos osztályunkban nem kevésbbé — kisebb-nagyobb mértékben szintén tükröződött. Az apák kedvetlenül s tétlenül nézték a világ folyását, a fiúk azt hitték, ez az élet feladata. Mig az öregek pipájuk füstjében gondjaikat akarták tovarepiteni, s néha egy-egy tarokkpartie-val végleg elüzni, a fiúk ezt életczélnak nézték, csakhogy a pipa helyett a finomabb szivar, a tarokk helyett a gyorsabban folyó hazardjáték járta.

A hazafi búbánat, mely borba ölte magát az öregeknél, a felsarjadó nemzedékben nem vájt volt ugyan oly mély sebet, de a borfogyasztás azért nála sem volt csekélyebb. Minden rosz volt, mit a német csinált — mondák az öregek — s ezért rosz az iskolája is — folytaták az ifjak; s a mig az öregek részéről nem látszott bünnek megröviditeni a „német finánczot“ egy kis muskatálylyal, az ifjak részéről sem lehetett nagy hiba egyet kanyaritani az iskola körül, s került is ki belőle akárhány, ki csak azért jött haza ősi kis jószágára, hogy üres fövel folytassa a tétlenséget, melyet jogosultnak tanult volt felismerni.

Elveinkben, fényüzési fogyasztásunkban csakhamar elértük, egy némelyikben már túl is szárnyaltuk a nyugatot; de abban, mi a külföldet ily nagyobb mérvü fogyasztásra képesitette: az idő bölcs és szivós felhasználásában, abban elmaradtunk — a politikai tétlenség társadalmi munkátlansággá fajult.

E részletekbe egyébiránt nem szabad mélyebben bocsátkoznunk, mert belevezetnének politikai életünk kellő közepébe; — pedig erre még külön tért szenteltem.

Az igazság érdekében azonban fel lehet, söt fel is kell emliteni, hogy itt voltaképen csak az árnyoldalak voltak kiemelve. Ép e szomorú korszak vitte reményteljesebb és erélyesebb gazdáinkat arra is, hogy az ujabb kor intézményeit tanulmányozva, meghonositásukra is törekedjenek. Az 50-es évek elején, az első megdöbbenés után akárhány hazafit látunk, komoly tanulmányozás után kettős erélylyel neki feküdni a gazdaság okszerűbb kezelésének. A munkás kéz hiányán gépek behozása, a föld roszabb mivelésén okszerűbben alkotott külföldi ekék, a ló- és szarvasmarhafajok javitásán tökéletesebb atyalovak s bikák beszerzése által iparkodtak segiteni, s ha voltak is hibái aristokratiánknak, itt épen ő szállt legelöl a síkra, az okszerűbb gazdálkodásra épen tőkegazdagabb nagyúri birtokaink czélszerü beruházásai, jeles felszerelésök, helyes kezelésök szolgáltattak jó példát a kisebbeknek.

Gazdasági irodalmunk is ez időtájt indult nagyobb lendületnek, az országos gazdasági egyesület ez időben játszott főszerepet az országban s kezdett hangadó lenni, ekkor keletkezett az országban a sok vidéki gazdasági egyesület, mely közül sok, noha feladatának soha megfelelni nem tudott, némi inditó lökést mégis adott a földmivelésnek s egyéb mezőgazdasági iparágaknak. Ugyancsak mezőgazdasági köreinkbe gyült akkor az ország összes értelmisége és közgazdasági kérdések politikai hévvel vitattattak meg a központi országos egyletben, a lóverseny és kiállitás szolgált pedig ürügyül arra is, hogy ott a nép fejedelmével találkozván, egymást valahára kölcsönösen megismerje s megragadja a kezdeményezést, melynek végeredményeül az 1867-ki magyar önálló kormány életbeléptetése tekinthető.

Az új hazai kormánytól senki el nem vitathatja a leghazafibb, legkomolyabb törekvéseket. De ujjá teremteni és rögtön az sem tudott s nagyrészt a fent ecsetelt szomoru viszonyokkal állván szemben életbeléptetésekor, csak remélnünk szabad még, hogy, habár lassan, mégis bizton közeledünk lépésről lépésre jobb, üdvösebb, megfelelőbb gazdasági és társadalmi viszonyok felé.

6. A vadászat és halászat.

Mind a vadászat mind a halászat más-más szempontból tekintendő kezdetleges állapotu társadalmakban és miveltebb országokban. De még ez utóbbiakban is annyi a különbség állapotaik között, a mennyi az ingyen adta természeti adomány és az okszerü termelés között létezhetik.

Gyér lakosságú, rengetegekkel boritott térségeken a vadászat, úgyszólván, egyedüli keresetforrását képezi a többnyire még vad népeknek, sürü népességet nem enged keletkezni, mert megfosztaná a lakosságot élelmétől, tőkeképzést nem mozdit elő, mert az elejtett vadnak husrészei el nem tartbatók, legfeljebb bőre, szarva s agancsai, fogai stb. használhatók csereeszközül. A hol

mai napság még ily vadásznépeket találunk földgömbünknek Európától távol eső egynémely vidékein, ott a polgárosultság is legalantabb fokon áll, a forgalom kezdetleges terménybeli csere, az éhség és elpusztulás folyton ijesztő rémek, melyek egyébiránt oda hatnak, hogy a vadászat mielőbb átváltozzék földmiveléssé és engedje meggyökerezni, állandó lakhelyek keletkezésével a civilisatiót is.

Nem sokkal különben áll a halászattal, mely hasonfokú miveltséggel biró, többnyire vándornépeknél csak folyamokban, tengeren leginkább csak partmentében üzhető. Haladottabb, főleg tengerrel biró országokban a tengeri halászat külön iparág, mely milliók befektetését igényli hajókban és eszközökben, s a hol szintoly kevéssé lehet szó kezdetlegességről, mint nem lehet ily országokban kizáró életmódnak nevezni a vadászatot, mely mindamellett nem csak tőkeberuházást kíván, hanem egyúttal értéktermelő is.

Körülbelől ugyanazt állíthatni mindkettőről, de főkép az édesvizű halászatról, hogy a hol be nem éri a természet adta vad pusztitásával, hanem mind a halakat, mind a vadakat neveli mintegy, ott nem tartozik többé az őstermeléshez; hanem kifejlett, tudományos alapokon nyugvó iparág. A hol pedig, mint a tengeri halászat, csak a természet adományai foglalására czéloz, ott viszont a felszerelés s beruházás tőkeigényei folytán iparág s közbenső helyet foglal az őstermelés és ipar között, külön szaknevelést kíván, külön néposztályt nevel s habár a termelésre közvetlenül, — a természeti anyag szaporitása által — nem is czéloz, mégis a nemzeti vagyonosodásnak egyik termékeny tényezője.

De nem mondhatni-e ugyanezt a hazai vadászatról és halászatról is? Elmondhatni igen, de eddigelé, fájdalom, csak tagadólag. A folyam- s tóhalászatot illetőleg ugyanis mindeddig semmi törvény nem rendelkezett. Halbőségről hires folyamaink ebbeli hírök rég elveszett, a hal pedig, melynek még egy-két évtizeddel ezelőtt

pénzbelileg megbecsülhető értéke, egy-két várost kivéve, alig volt, ma már fényüzési czikké vált hazánkban!

A földesúri jogok ezen még el nem törölt maradványa a folyampart birtokosának juttatja a halászati jogot, melyet egymásra árverezve vált meg mai napig is az ezzel foglalkozó iparos, de többé házakat nem halásznak se a Tiszából se a Dunából, mint az régi közmondáskint fenmaradt számos, ez úton meggazdagodott patricius családaink között. A szerződésileg kikötött haszonbért meg kell fizetni s igy könnyü egy pár még tehetős s hagyományos idők óta ez üzletnek élő, vagy nagy élelmességgel ebbe vágott üzletember monopolistikus cselszövényeinek, rávenni az illetőket, hogy például a Tokajtól Szolnokig, innen Szegedig s Titelig fogott hal helyben ne legyen elárusitható, hanem Pestre szállittassék, a hol a nem fényes fogásokat eszközlő helybeli halászoktól annál kevésbbé kell félni, mert az egyre szaporodó városi közönség amúgy is megadja az árát.

Nincs is aztán ivásidő, nem is kimélik aztán se az ikrát, se a gombostünyi halat, hanem a mi csak a legsürübb szemü hálóba beakad, az mind jó préda, s ki gondolna a jövö nemzedékre, mikor magunk se lakhatunk már jó se hallal, se a ki utána élni akar — pénzzel.

Kormányunk, igaz, akart volna figyelmet forditani ez iparágra vagy az östermelés ezen nemére is. A tudományos Akadémia pályázata folytán jelent is meg koszorúzott pályamü a mesterséges haltenyésztésről, sőt az 1869/70-diki költségvetésekben néhány ezer forint az országgyülés által is megszavaztatott e czélra, de eredmény eddigelé vajmi kevés látszik. A Szepességről hallani ugyan, hogy egy ottani kisérlet jó eredményekkel biztat, hanem a pesti állatkerttel évek óta huzódnak az alkudozások azon kormánysegély kiadása iránt, melyet e társulat a haltenyésztésbe fektetni kiván; de a mely — úgy látszik — a kormány által nem tekintetik eléggé biztositottnak.

A mily üdvöseknek kell egyébiránt tekintenünk a kormánynak ez ügyre irányzott intézkedéseit, ép oly

kevéssé láthatjuk bennök, vagy várhatjuk tőlük a kellő eredményt, melyet csak oly halászati törvény — ismét szigoru végrehajtást képzelve melléje — érhet el valamennyire, mely az óvást megtartatni, a fogyasztásra nézve amúgy sem nagyon értékes, de a szaporulatra nézve megbecsülhetetlen tenyészanyag s apró hal kimélését elrendeli.

Hogy időnkint szárazabbra forduló éghajlatunk, folyamszabályozásaink s az álló vizek lecsapolása itt is befolyással vannak, azt tagadni senki sem fogja. Nem lehet ugyanis számba nem venni, hogy mind e felsorolt körülmény egyre fosztja meg folyamaink halát az ivási helyektől, melyeket azok nagyrészt sekélyebb, csendesebb vizekben keresnek; de a hol, ha mégis ráakadnak, ugyancsak óvási törvény hiányában annál kényelmesebben fogatnak, szigonyoztatnak, szóval pusztittatnak.

Bármily óhajtandó volna adatokkal birnunk évi halfogyasztásunk iránt, azt, viszonyainkat ismerve, alig remélhetjük egyhamar. Haladó lépés volna azonban, még pedig el is érhető lépés, ha legalább azon haszonbérek összegei volnának ismeretesek, melyek éven át, legnagyobbrészt földesúri regálét képező folyóinkban s álló vizeinkben fizettetnek. Már ez is oly adat volna, mely halászatunk értékére legalább következtetni engedne, holott ma teljes, áthatlan sötétben tapogatózunk.

Némileg előnyösebben állunk tengeri halászatunkra nézve, de csakis adatok dolgában, mert az viszont, csak a fiumei s horvát rövid partmentére szorulva, oly csekély, hogy más tengerparti államok ebbeli számaival nem állják ki még az összehasonlitást sem, nemhogy versenyről lehetne szó.

Vadászatunk, noha az az Európában található vadak majd valamennyi nemére kiterjed, noha főúri rendünknek, sokhelytt középosztályunknak kiváló s legkedveltebb sportját képezi, olyan, hogy nemzetgazdaságilag, úgyszólván, még számba sem vétetett.

Az 1848-diki nagy időben a köznép által érthetetlen „szabadság"-szó talán legelőször is abban nyert

magyarázatot, hogy az ősi törvény által valamennyire — bár nagyrészt feudalis irányban — védett vadászati korlátokat áttörte, szabad levén akkor minden, tehát az „úr vadja“ is. Ugyan e jelenséget találjuk egyébiránt külföldön is valamennyi erősebb mozgalomkor, hol a nép csakhamar az urasági erdőnek s benne a vadnak rontott. Nálunk is az 50-es évek gyászos ideje sok egyéb okszerüen szabadabb mozgással együtt ez indokolhatlan túlcsapásnak is elejét vette; de az 1860-as, úgynevezett „alkotmányos“ időben a derűre-borúra szabad vadászat ismét lábra kapott s azóta nem is akadt hatalom, mely komolyan csak meg is kisérelte volna korlátozását. Ily időben pusztul minden, az okszerűbb vadtenyésztőnek elmulik még kedve is a tenyésztéshez, mely idővel, költséggel, sok türelempróbával jár s ma-holnap ott leszünk vadas téreinkkel, a hova folyóinkkal, tavainkkal már nagyrészt eljutottunk, szóval oly pusztulás előtt, melynél a védő s óvó törvénynek nem lesz mit óvnia, védnie.

Pedig még a vadásztörvény is egyre késett, noha a javaslatnak az országgyülés eléterjesztése óta legalább három év mult el — mert egyéb, tagadhatlanul még fontosabb közügyünk elintézését, vagy meghozatalát mindeddig gátolta. *) De vajjon lesz-e oly hatása, melyet a birtokviszonyok s vadászati jogok méltányos kiegyenlitése végett várhatunk. A szabadelvűség czime alatt ellene emelt nehézségeket aligha lehetne ugyanis elfogadni, s ha mai társadalmunkban, mely a közös jó szempontjából és érdekében annyi egyéni megszoritást kénytelen megszenvedni, egy pár választó kegyvesztésétől való félelmünkben bizonyos birtoknagyságot, illetőleg minimumot oly nehezen akartunk elfogadni, melyen a vadászat üzhető legyen, akkor kár volt a törvény meghozásával is bajlódnunk, mert az ily törvény által elérhető eredményt, t. i. a vad teljes elpusztulása felé való erélyes törekvést most is tapasztaljuk.

---

*) Időközben törvénynyé emeltetett, oly határozatokat foglalván magában, melyek, ha végrehajtatnak, a legjobbat engedik remélnünk.

A vadászatnak ugyanis az a nagy baja, hogy élvezet is, szenvedély is, és nemzetgazdasági fontossága többnyire csak ürügynek tekintetik arra nézve, hogy néhány jogosultnak számára ez élvezetet biztositsa. Pedig nem kell épen túlnagyra becsülnünk a vadászat nemzetgazdasági fontosságát, valaminthogy nálunk, bőven levén meg eledelünk, még ilyenné alig is emelkedett, főleg helytelen üzésénél fogva; mégis az egyet csakhamar beláthatjuk, hogy egy-két holdnyi birtokon nemcsak vadtenyésztésről, de még jogosult vadejtésről se lehet szó, oly törvény tehát, mely megszoritásokat ne foglalna magában, meg sem lett volna hozható.

De a vadászatnak még nemzetgazdasági oldala sem megvetendő. Számokkal ugyan eddigelé alig rendelkezünk, mégis, ha csak nagyjából tekintjük is az általa termelt értékeket, csinos összegecskékre akadunk. A „Vadász- és Versenylap“ buzgó szerkesztője ugyanis iparkodott számilag összeállitani a Magyarországban egy évben ejtett vadak mennyiségét. Teljes eredményre, igaz — és viszonyaink között természetesen — nem jutott, mert kötelezve senki sem levén, csak az küldte be az adatokat, kinek arra kedve volt, különben is följegyezte azokat; külön e czélra, még a szenvedélyes vadászbirtokos sem akart fáradni.

A mégis bekerült adatok azonban, noha az országnak csak kis terére terjedőknek ismerhetjük el, mégis tekintélyes összeget mutatnak, főleg, ha a darabszámhoz mérsékelt becsárakat csatolunk.

Ejtetett ugyanis Magyarország-Erdélyben 1869—70-ben:

szarvas	351	darab	=	körülbelül	10,000	frt	értékben
dámvad	230	„	=	„	8,000	„	„
őz	904	„	=	„	13,500	„	„
vaddisznó	188	„	=	„	8,400	„	„
nyúl	29,798	„	=	„	23,800	„	„
siketfajd	39	„	=	„	130	„	„
nyirfajd	26	„	=	„	50	„	„
császármadár . .	945	„	=	„	1,000	„	„
				Áttétel	64,880	frt	értékben

			Átvitel	64,880	frt	értékben
fáczány	10,936	darab	= körülbelöl	15,000	„	„
fogoly	14,233	„	= „	4,300	„	„
fürj	5,302	„	= „	1,060	„	„
vadkácsa	1,610	„	= „	800	„	„
erdei szalonka . .	1,519	„	= „	1,500	„	„
vizi szalonka . .	594	„	= „	60	„	„
			Összesen = körülbelöl	87,600	frt	értékben.

Nevetségesen csekély árakat szabtunk itt a vadnak, mégis, ha hozzávetjük, hogy talán egy ötödéröl Magyarországnak került be adat, hogy például csak fáczány évenkint 20—30,000 frt ára hozatik be Morva- s Csehországból, könnyen belátjuk, hogy legalább is fél millió érték kerül évenkint a vadászat által forgalomba, oly összeg, melynél csekélyebbért akárhányszor kell törvényhozásunknak még hasznosaknak ismert beruházásoknál is fuvarkodni s mindenesetre olyan, melyet okszerü kezelés mellett legalább is meg lehetne négyszerezni, nem tekintve azon előnyt, melyet ez egészséges tápszernek tágabb körökbe való elhatása nyujtana. Hogy a bemondott 30 medve, 49 farkas, 1235 róka, 212 nyest, 1609 menyét, 655 borz stb. nem felel meg ugyan a valóságnak, de bőrével szintén tekintélyes összeget képvisel, szinte fölösleges említeni.

Eléggé bizonyitja pedig ez adatok helytelenségét azon ragadozók hivatalosan kimutatott mennyisége, melyekért a kormány jutalmakat (tagliát) fizet.

	Elejtetett ugyanis 1868-ban		1869-ben	
Magyarországban	19 medve	195 farkas	29 medve	287 farkas
Erdélyben	13 „	115 „	64 „	269 „
Összesen	32 medve	310 farkas	93 medve	556 farkas

1870-ben pedig Magyarország-Erdélyben együtt 64 medve 269 farkas, tehát átlag 2—3-szor annyi medve és 6—8-szor annyi farkas, mint a „V. és Versenylap“ kimutatásába került. Miután pedig az ily nagy vadak följegyzése mégis rendesebben foly, mint az apróbb vadaké, könnyü elgondolni, mennyivel nagyobb értéket képvisel a vadászat, mint rendesen fel szokott vétetni.

A vadászattal s halászattal foglalkozó népességről alig szólhatni. Az egyedüli számadat, mely e tekintetben rendelkezésünkre áll, azon sovány rovat, mely a népszámlálás alkalmából töltetett be, kitüntetvén, hogy vadászattal és halászattal foglalkozik:

Magyarországban	4,028
Erdélyben	87
Fiume és kerületében	90
Horvát-Szlavonországban . . .	256
A határőrvidéken	471
Összesen . .	4,932 ember.

Szinte fölösleges emliteni, hogy mestersége után élő vadász talán alig van e csekély szám között is egykét egyén. A vadászatot nálunk, mint sportot, üzi a nagy úr, a földbirtokos s a ki állásánál fogva teheti, a polgár, per abusum pedig a sok tilosba járó parasztvadász. Még a hivatásszerü vadász is erdész inkább, vagy e minőségben van alkalmazva, az uraságoknál itt-ott még vadász czimén szereplő komornyikot vagy inast pedig remélhetőleg senki sem fogja ide sorozni.

Maradna tehát a fentebbi számnak túlnyomó nagy része a halászatnak. Ez külön iparág, eddig czéh volt, melyben szintúgy meg van a mester meg a segéd és az inas; de a kik talán épen csekély számuknál fogva nem voltak a számlálás alkalmával külön kitüntetve.

A tiszai halász költőink által megénekelt alakja, nem tudom, szerepelt-e e számban? Tény az, hogy még létezik s lélekvesztőjén napokat s heteket tölt a kiöntések között tavaszszal, akár szigonyt vetve, akár hálót boritva csak horoggal nem igen dolgozván, ha nagy ár volt, különben kaszálni, kapálni jár, mint bármely egyéb földmivelő. Álló vizeink kiszáradása s nádasaink pusztulása a pákászt is elpusztitották s kérdés akad-e még példány közülök széles ez országban, mely faját fentartaná.

7. A bányászat.

Az őstermeléshez vagy az iparhoz számitsuk-e a bányászatot, vagy mindkettőhöz-e? A föld gyomrából kerülnek ugyan terményei, de csak részben kész alakban. A só és kőszén, az igaz, csak a vágatást s elszállitást igénylik s azonnal fogyaszthatók, de a vasérczczel ugyan kevésre mehetnénk, ha ki nem olvasztjuk. Igy van a többi fémeknek is legnagyobb részével, a kobaltot például csak külföldön (Angliában) választják el egyéb ásványrészeitől, színaranyat vagy ezüstöt meg alig emberemlékezet alatt találni, azt is csak kis mennyiségben.

Átalakitásra van tehát szükség a legtöbb esetben s igy méltán az iparhoz számithatni, mely számtalan terményeiben szintén nem közvetlen fogyasztásra alkalmas gyártmányokat szolgáltat. Az osztályozás egyébiránt se nagyfontosságu, amúgy is két helyen leszünk kénytelenek vele foglalkozni: emitt, inkább a területet tekintve, melyen az miveltetik, amott (az ipar fejezetében) egyes ágait s termelvényeit véve tüzetesebben szemügyre.

Voltaképen a bányászatnak minden fontossága mellett sem kell nagyobb tért szentelnünk, épen ez levén statistikai szempontból sokkal behatóbban tárgyalva, mint közgazdaságunk sok egyéb ága, melyekre nézve azt szintannyira óhajtva óhajtanók.*)

Felvidékünk jóformán a bányászattól nyerte iparos hirét, ugyanennek köszöni azt Erdély. Horvát-Szlavonország bányai nem voltak annyira jelentékenyek; Pécs, Salgó-Tarján, Esztergom, Oravicza s a Zsilvölgy többékevésbbé gazdag széntelepei pedig csak ujabb időben

*) A bányászati ipar statistikai ismertetését az 1863—67-diki évekre, lásd „Hiv. stat. közlemények" II. évf. 3-dik füzetében a bányakapitányságok jelentéseivel együtt Hunfalvy János, az 1868—69-diki éveket ugyanúgy s ugyanott a IV. évf. 5-dik füzetében Beöthy Leó által tárgyalva, az 1870-dikéket a statistikai hivatal által kiadott „Évkönyvben."

aknáztatnak ki bővebben, mióta ezen tüzelőszer áldásos befolyása az iparra hazánkba is átszállott.

A Szt. István birodalma hót bányakerületre van osztva, bányakapitányságok alatt, melyeknek székhelyei s az alattok álló területek egyúttal bányavidékeinknek is megfelelnek s igy a bányászatnak szentelt tért bátran ezek szerint tekinthetjük, igy ismerkedvén meg a viszonyokkal is.

A hét bányakapitányságból 5 esik Magyarországra, 1 Erdélyre, 1 Horvát-Szlavonországra. A magyarországiak közül legnagyobb a budai, a bányászat tárgya legnagyobbrészt kőszén. A besztercze-bányaiban főhelyet az ezüst foglal el, de arany, réz, vas és ólom is termeltetik. A szepes-iglói kerületben legfontosabb termény a vas, utána a réz. A nagybányaiban ismét arany, ezüst és ólom a főtermékek, az oraviczai kőszénre és a vasra nézve legfontosabb. A zalathnai (erdélyi) bányakerületben csak legujabb időben kezd fontosságra emelkedni a kőszén, eddigelé mindig az arany volt kiváló terménye, utána ezüst, réz, vas. A zágrábi bányakerületnek inkább csak jövőre biztosithatni nagyobb fontosságot számos széntelepeivel, azontul vas, réz, ólom és ujabban horgany is nagyobb mennyiségben fordul elő.

A bányamivelés nagyságát terményei mennyisége és értéke, élénkségét némileg a mivelt terület nagysága is határozza meg. Ez utóbbit a szabad kutatások számából s a bányatelkek kiterjedéséből tudjuk meg.*)

Megjegyzendő, hogy a kincstár egyik legerősebb bányamivelő, minélfogva mind a bányabirtok mind mivelési ágai a kincstári és magántulajdon szerint szoktak megkülönböztetni.

---

*) A szabad kutatás területe oly körfelület, melynek sugara 224 öl hosszú. A bányaterület vagy vájnatelek (Grubenmass), vagy kültelek (Tagmass), amaz oly derék szögletü terület, melynek vízszinti kiterjedése 12,544 □ öl, a mélybe le végtelen; emez csak felszinre terjed s 32,000 □ ölnél nagyobb nem lehet.

Volt pedig a szabad kutatások száma közül:

	kincstári	magán	összesen
1863-ban	36	1,597	1,633
1864-ben	31	1,340	1,371
1865-ben	49	1,268	1,317
1866-ban	44	1,449	1,493
1867-ben	32	1,745	1,777
1868-ban	175	4,481	4,656
1869-ben	176	2,452	2,628
1870-ben	195	6,408	6,603

A szabad kutatásoknak a 60-as évek kezdete óta roppant arányban csökkent számát részben annak tulajdonithatni, hogy az 1862 óta minden szabad kutatásra vetett 20 frtnyi adó részben korlátolta a kutatások igénybevételét, részben a bányászkodási kedvet is lelohasztotta, mely csak 1867 után fokozódott ismét.

Az adományozott vájnatelkek kiterjedése bécsi □ ölekben volt:

	kincstári	magán	összesen
1863-ban . . .	15.213,498	51.116,187	66.334,685
1864-ben . . .	15.231,591	51.960,331	67.191,922
1865-ben . . .	15.191,935	49.320,545	64.512,480
1866-ban . . .	15.258,736	49.788,135	65.046,871
1867-ben . . .	15.524,027	50.591,609	66.115,636
1868-ban . . .	16.129,190	51.466,483	67.595,643
1869-ben . . .	16.102,617	54.889.934	70.992,551
1870-ben . . .	16.956,076	57.933,310	74.889,386

Az adományozott vájnakültelkek együttes nagysága □bécsi ölekben volt:

	kincstári	magán	összesen
1863-ban . . .	15.509,256	55.044,130	70.553,386
1864-ben . . .	15.520,409	54.983,359	70.503,768
1865-ben . . .	15.640,733	53.410,813	69.051,566
1866-ban . . .	15.707,554	54.187,504	69.895,058
1867-ben . . .	16.004,645	55.043,367	71.048,212
1868-ban . . .	16.596,550	55.938,117	72.534,667
1869-ben . . .	16.569,977	59.285,888	75.855,865
1870-ben . . .	17.423,436	62.084,152	79.507,588

E három számsorozatot tekintve az 1863-tól 1865-ig észlelhető hanyatlás megszüntével folytonos, bár mérsékelt haladást tapasztalunk, mely egyébiránt csak 1867 óta kezd nagyobb lendületet venni. A szabad kutatások

1868. évi rögtönös emelkedése egyébiránt csak sporadikus és a kőszén-telepeknek akkor felismert nagyobb fontosságából meginditott kutatásoknak köszönhető.

Az adományozott vájnatelkek kiterjedése 1863-tól 1869-ig 4.$_8$, a kültelkeké ugyanez időben épen 5.$_3$ millió □ öllel szaporodott, mi mindkettőnél külön-külön 9.$_3$ %-nak felel meg.

A viszony magyarázata, melyben e bányatelkekben az egyes fémek, érczek s ásványok részesültek, elég egy közepes évet kiszemelni, mely szerint:

arany-ezüstbányákra esik körülbelül	20	millió	□ öl
vasbányákra	„ 11	„	„
szénbányákra	„ 23	„	„
egyéb bányákra együtt	„ 8	„	„

Bányászati termelésünk aránylag nem oly nagy, mint bányabirtokaink nagysága után, melyek majd 5 □ mértföldet foglalnak el, s azon számos ásvány után, melylyel hegységeink egynémelyikéi bővelkednek, hihetnők. Összes bányatermelésünk ugyanis évenkint 10—15 millió frt érték között változik, holott az Angliában körülbelül 500 millió, Poroszországban 205, Belgiumban 120 millió frt érték körül forog.

Az utóbbi évtized úgyszólván közepe tájáig folytonos hanyatlás volt tapasztalható a különben sem eléggé virágzó bányászatnál. Csak az 1867-diki év hozott erre nézve is tetemesb javulást, mely főleg a vas termelése körül volt észlelhető. Okozták ezt, függetlenül minden külvámtól, melyre bányamivelőink a mostoha idők alatt oly nagy súlyt szerettek fektetni, a legtermészetesebb viszonyok: a vas kelendősége s ennek folytán áremelkedése, mely iparosainkat is nagyobb erőfeszitésre serkentette. Legtöbb lendületet vár egyébiránt és nyert is már részben az összes bányászat a vasuti összeköttetéstől, mely mostohánul ellátott felvidékünket számos, csak nehezen értékesithető bányatermelvényeivel összeköttetésbe hozta s még inkább fogja hozni a nagy világpiaczokkal.

Sokat segitett e tekintetben már is a gömöri, eddigelé csak Bánrévéig kiépitett vasút, melynek folytatása

egyrészt Tiszócz, másrészt Dobsina felé már eszközöltetik, lekanyarodása a borsodi gazdag ózdi és nádasdi vastelepek felé már el is készülvén.

De, mint tevékenységünk majd minden ágában, úgy a bányászat körül is minden üdvöt a törvénytől várunk, melynek meghozatala ismét, mint sok egyéb, úgyszólván nélkülözhetetlen törvény, szintén késik, bár meghozása a legközelebb jövőben várható.

A bányászati törvény meghozása elé egyébiránt a már megszokottakon kivül még elvi nehézség is gördül s ez a föld- s bányabirtok közötti ellentét, mely főleg kőszéntelepeink mind gazdagabb felnyitására van nagy befolyással s melyre nézve két homlokegyenest ellenkező nézet uralkodik.

A közgazdasági ministerium kebelében kidolgozott törvényjavaslat ugyanis két osztályt állit fel az ásványokra nézve: „Fentartott ásványoknak“ nevezi azokat, melyek az állam számára vannak fentartva, milyenek a só és sóoldatok, valamint azon sófajok is, melyek a sótelepeken vagy azokkal közvetlen összeköttetésben találtatnak; minden egyéb ásványokat, köztük a kőszént is „szabad ásványoknak“ nyilvánitván, melyek a közipar tárgyai.

Az ellenkező nézet tolmácsa Volny József, ismert bányászati szakférfiú, ki az iparegyesület egyik szakosztályában tárgyalt ezen törvényjavaslatra nézve külön véleményt készitett, azon elvből indulva, hogy valamennyi ásvány a föld tartozéka s habár a legtöbb fém, előfordulásának természeténél fogva csak a földbirtoktól különváltan mivelhető, azon fémekre s ásványokra nézve, melyek a földszinen, vagy közvetlenül alatta fordulnak elő, nevezetesen pedig a kőszénre nézve a földbirtokos kizárólagos, csakis beleegyezésével másra is ruházható mivelési vagyis tulajdonjogát kivánja fentartatni.

Mind a törvényjavaslat indokolása, mind a különvélemény a bányászati jog történelmi fejlődéséből iparkodik nézetét magyarázni és mind a kettőből kitünik, hogy valóságos törvény, mely a kőszenet állami regálé tárgyának nyilvánitotta volna, hazánkban nem létezik.

Csakhogy a törvényjavaslat indokolása jogi fictióval él, mely a királyi fiscusnak általános, a bányatermékekre való kizárólagos jogát a kőszénre is kiterjeszti. Mind a két vélemény saját igazolására a külföld példájára, illetőleg bányatörvényeire is utal, de mindkettő más-más államokat sorol fel, Volny nevezetesen Anglia, Amerika, Orosz-, Szász- és Poroszország némely tartományaira hivatkozik, hol a kőszén a földbirtokos tulajdona.

Nem szükséges ugyan azon végletet elfogadnunk, melyek szerint földbirtokosaink a szén felszabadítása folytán évi 2 millió frtnyi jövedelemtől fosztatnának meg, még sem lehet tagadni, hogy a törvényjavaslatban azon kivül, hogy belőle ki nem derül, mely ásványok képezik a földbirtok tartozékát, csodálatosan használtatott a „szabad ásvány" elnevezése, mert szerinte tulajdonkép valamennyi ásvány az, azokon kivül, melyeket az állam magának monopoliumként fentartott; mindnyája pedig csak adomány utján jut az illető mivelőnek birtokába, mi a „szabad" szónak ép ellenkezőjét tanusitja, létezni kellven még egy főúrnak, kit az adományozás joga illet.

A dolog lényegén ez egyébiránt nem változtat, mert csakugyan kell határozott szabályoknak létezni, melyek szerint az annyi magánjogot érintő bányászat gyakorolható legyen s mihelyt erről törvény határoz, a bányászat csakugyan szabaddá válik mindenkire nézve, a ki a törvényszabta kellékekkel bir, vagy határozmányainak megfelel. De nem tagadhatni, azt sem, hogy a törvényjavaslat elannyira bányászati szempontból készült, hogy a földbirtoknak egészen másodrendü fontosság jut, kénytelen levén a földbirtokos tulajdonán mindennemü szolgálmányt — természetesen illő kárpótlás mellett — elszenvedni, csakhogy ezen, a fémbányászat közgazdasági nagyfontosságánál fogva elkerülhetlen szolgálmányok egynémelyike a földbirtokot magát is problematikussá teszik. E szempont lehetett döntő a különvélemény szerzőjére nézve, kinek érvei különben sokat vesztenek jelentőségökből, tekintve azt, hogy a földbirtokos, nevezetesen a kőszénre nézve mindazon előnyöket saját magának is biz-

tosithatja, melyeket a kutató vagy bányamivelő nyerhet, s kivel legfeljebb azon óhajára nézve értenénk egyet, hogy a kőszénmivelés biztositására a földbirtokosnak hat hónál hosszabb határidő engedélyeztessék.

A ministeriumban müködő ezen, már emlitett bizottság egyébiránt nem nyugodott meg a különvéleményben, hanem egyik tagját*) megbizta a czáfolattal, kinek sok szakavatottsággal irt dolgozatából kiemelendőnek véljük azon részt, melyben statistikai adatokra hivatkozva iparkodik igazolni a törvényjavaslat által elfogadott elv helyességét.

„Arra nézve — mond szerző — hogy minő intézkedést kiván ez ügyben (t. i. a szén röghözkötöttségét vagy felszabaditását-e) az ország érdeke . . . egyszerüen száraz számokra kell utalnunk, melyek a kőszénbányászatnak országunkban gyarapodását az 1854-diki bányatörvény üdvös hatása következtében és annak megállapodását, illetőleg hanyatlását az országbirói ideiglenes törvénykezési rendszabályok életbeléptetése folytán kirivóan elénk tüntetik.**)

„Ezen számok — folytatja közlésök után értekező — mind a kőszénfejtéshez adományozott térre, mind a termelésre nézve a kőszénnek 1859-ben szabaddá tétele után, tehát a szabad verseny idejében, Magyarországon a legörvendetesebb haladást tanusitják, mig ellenben az országbirói szabványok életbeléptével kirivó mind a két irányban a megállapodás, illetőleg hanyatlás. A magyarországi széntermelés, mely 1856-ben az összes osztrák-magyar birodalom széntermelésének 10 százalékára ugrott, 1859-ben már 12%-ra emelkedett volt, 1861 óta 1867 végeig látszólagos növekedése daczára procentuális irányban alábbszállt, holott azon országrészekben, melyekre

*) Zsigmondy Vilmos bányamérnök és ismert szakférfiú.

**) Itt szükségesnek látszik megjegyezni, hogy az 1854-diki osztrák bányatörvény, mely tudvalevőleg Magyarországon is érvényben volt, a kőszén felszabaditását vallotta elvül, holott az 1861-ben tartott országbirói értekezlet, melynek megállapodásait később az országgyülés is elfogadta, a földbirtok tulajdonának nyilvánitá a kőszenet.

az országbirói szabványok ki nem terjednek, t. i. Erdélyben és Horvátországban épen úgy, mint a Lajtántúli országokban a széntermelésnek mennyisége folytonos növekedésnek örvendett. Pedig tekintettel a Magyarországon és a Lajtán túli országokban létező kőszénterületek ismert nagyságára, a magyarországi széntermelésnek az összes osztrák-magyar birodalom széntermelésének legalább is 30 százalékát kellene kitennie.

„De még sokkal kirivóbban tüntetik elé a magyarországi szénbányászat 1861 ótai hanyatlását az adományozott térre vonatkozó számok.

„Míg a Lajtán túli országokban, 1861-től 1867 végéig az adományozott tér 189.579,075 négyszög öltől 236.189,389 négyszög ölre, — Erdélyben és Horvátországban pedig 1.999,496 ölről 4.641,280 ölre, — az elsőkben tehát 26 százalékkal, az utóbbiakban pedig 130 százalékkal szaporodott, — a Magyarországon 1861-ben 18.426,575 négyszög ölet kitevő tér 1864-ig 23.581,848 négyszög ölre növekedvén, 1867-ben ismét 21.466,153 ölre, három év lefolyta alatt tehát 9 százalékkal alábbszállt.“

E számokra csak annyi megjegyezni valónk van, hogy belölök igenis ki látszik tünni az, minek igazolására használtattak, csakhogy ugyanezen hanyatlást és ismétl emelkedést voltaképen az összes bányászatnál találjuk az emlitett években.

Hogy a bányászat emelkedése biztosabb, ha a földbirtokosnak a mégis tulajdonát képező földszin alatti területnek mikénti felhasználása iránt semmi szava nincs, az világos. Csakhogy a földbirtokos-osztálytól sem szabad feltételezni, hogy hasznát be ne látná s birtokán előforduló ez új iparkincset, a nem hiába „fekete gyémántnak“ mondott kőszenet használatlanul hevertesse. Azontúl meg nem szabad szemet húnynunk azon számtalan zaklatás elől, melynek a birtokos ki van téve az által, hogy bárki is tudtán s akaratán kivül tulajdonában kotorászhasson, habár utólag meg is adja mindennek az árát.

A közjó érdekében tagadhatatlanul el kell az egyesnek tűrni és szenvedni a megszoritást. Ezt követeljük az erdészetnél, a vadászatnál, a közlekedési utaknál s ez elven alapul az összes expropriatio. Csakhogy a tulajdonjog megszoritása kellő indokok nélkül menthetetlen, s mert e kérdést a készakarva feltüntetett pro és contra által teljesen megoldottnak nem látom, s mert sem a történelmi jogra, sem a külföld példájára való hivatkozás ezúttal nem dönthet, miután mindegyik érvre ellenérv is hozható fel egyik fél, a másik fél részéről is: a közés magánérdekek szempontjából is üdvös, hogy e kérdéshez az országgyülés is fog még szólani. Itt mind a bányászat, mind a földbirtok érdeke képviselve levén, remélhetőleg azon nézet fog győzelemre jutni, mely hazai bányászatunk nagyfontosságu érdekeit kellően megóva, nem fog tárt kapút nyitni a puszta üzérkedésnek sem, hanem oly törvényt hoz, mely minden jogosult igénynyel számolva, előfogja mozditani e téren is a közjóllétet.

Az egész vitában azonban, mely a bányászati viszonyainkra nézve elannyira fontos törvényjavaslat körül foly, úgy látszik, nem helyesen választattak a szavak. „Szabadság“ és „monopolium,“ „felszabaditás“ és „röghözkötöttség“ lőn egymással szembeállitva; noha mindkettő csak átvitt értelemben használtatott s az életben mást jelent.

Monopolium a só és sófélék fentartása, hiába akarjuk más néven nevezni s legyen bátorságunk azt a maga nevén állítani a közönség elé. A kérdés csak az, indokolható-e a monopolium fentartása, s erre egyszerü a válasz. A só nem mérhetetlen mennyiségben lévén meg a föld kerekségén, vagy épen hazánkban, bárki birja a sótelepeket, monopolistice fogja kihasználni. Az eredmény a közönségre nézve tehát ugyanegy, mert a só nem fordul elő oly számos helyen az országban, hogy valami nagy verseny üdvös eredmény szülhetne, s igy a fogyasztó az egy kincstár helyett egy-két vagy száz földbirtokosnak fizetné meg az adót. De ha már ily monopol-adó fizetéséről van szó s az kikerülhetetlen: csakugyan jobb, ha

a kincstárnak jut az, mert igy az összesnek, az egész országnak esik javára, mely a mennyi jövedelmet az állam a sóból húz, annyival kevesebbet fizet egyenes adóban, bár abból nem következik, hogy a kincstár azt a legokszerűbben ne kezelje s oly visszaéléseket, minőt a marhasó árulásának betiltása által követett el, meg ne szüntessen.

Nagyjából ugyanaz, s csak a telepek több helyen előfordulása által némileg változott a viszony az ásatag szénnél is. Ha a földbirtok tartozékának tekintjük, a birtokosok kapják kezükbe a monopoliumot, mely csak azzal kevésbbé veszedelmes, hogy nagyobb a concurrentia s igy termelésök elkelése érdekében kénytelenek megbirható árt szabni termelvényöknek. De ha az állam szabadnak nyilvánitja a köszenet, az ismét mégis csak monopolium, mert csak az állam adományozza a bányatelket s a monopolium hatása csak enyhe kezelésénél fogva nem látszik, mert a törvény bárkinek juttatja a szénkutatás s termelés szabadságát, a szén árát aztán ismét csak a termelési költség, esetleg a szállitás s a világverseny határozzák meg.

Sem a bányászati statistika által eddig nyujtott, bár bő anyag, sem a népszámlálás alkalmából egyes iparágak- és iparcsoportokról gyüjtött számadatok nem olyanok, hogy részletesb ismeretet szerezhetnénk azon néposztályról, mely, úgyszólván, hétszámra él a föld gyomrában, onnan meritendő az anyagot, melynek egyikmásik nemére bármely emberi foglalkozásnál elkerülhetetlen szükségünk van.

Pedig a bányászat s kohászat körül elfoglalt munkások száma s minősége roppant befolyással van ez iparágra s erre nézve érdekes lesz valamennyire körültekintenünk, habár bő aratást e téren egyelőre nem remélhetünk. Az 1870-diki népszámlálás bányászattal s kohászattal foglalkozó következő egyéneket deritett ki; volt ugyanis:

	birtokos	bérlő	tiszt	munkás	összesen
Magyarországban . . .	507	279	1,585	37,041	39,412
Erdélyben	743	687	320	8,207	9,957
Horvát-Szlavonországban	24	27	27	288	366
A határőrvidéken . . .	15	1	36	347	399
Összesen .	1,289	994	1,968	45,883	50,134

E szám pedig eléggé vág össze a bányakapitányságok által kimutatott számmal, mely egyúttal elég állandónak is tekinthető és

1863-ban	41,035
1864-ben	44,237
1865-ben	41,042
1866-ban	41,450
1867-ben	42,827
1868-ban	44,942
1869-ben	45,336
1870-ben	43,626 lelket tett.

Az arány is meglehetősen ugyan az, hogy t. i.:

a kincstárra . . .	25% férfi	5% nő és gyermek
magánosokra . . .	55% férfi	15% nő és gyermek
Összesen . .	80% férfi	20% nő és gyermek jut.

Egy ötödrésze tehát a munkásoknak nő és gyermek. Miután pedig a nőknek kevesebb rész jut a bányászat körüli foglalkozásban, az egy ötödnek is nagy része gyermek. Kora fiatalságban, még ki se nőve az iskolából, melyet egyébiránt a bányásznép gyermeke inkább látogat, mint sok más néposztályé, már belekerül az apja, nagyapja és dédapja által mivelt foglalkozásba. Megtanitják köveket, érczeket válogatni, hogy felismerje bennök az értékeset s lökje el az üreset. Később rakodáshoz jut, utóbb csákányra kerül, mint apja s a föld alatt keresi mindennapi kenyerét magának és családjának, mert a rövid életet fel kell használni s családot alapitva gondoskodni olyanokról, kik utána is miveljék a bányát, ha ugyan sikerül özvegyének az aprókat fölnevelni.

A bányásznép egyáltalán rövidebb életü, azon kivül, hogy napról-napra veszélyeknek is van kitéve, melyek iránt csak a szokás és százados hagyomány tompitja el az illetőt. Azért ne higyjük, hogy a bányász kevésbbé boldog, mint más iparos foglalkozásu, vagy a földmivelő.

Sorsába belenyugszik, a munkához szoktatva van kora ifjúságától fogva s a szombat épúgy meghozza neki is a czigányzenét (nagyobb telepeken), bor vagy pálinka még a legmélyebb vadonban is akad s akárhány ép úgy el tudja torbézolni szombatról-hétfő virradóra egész heti keresményét, mint a mármarosi sószállitó a Szolnokon kikapott „transport"-bért, vagy a felvidéki arató télire gyüjtendő volt nyári szerzeményét.

Mégis általában józan, szorgalmas és kevéssel beérő a felvidéki bányász tót meg német s a hol már beleszokott e viszonyokba (például Borsodban) a magyar, noha bérviszonyai tetemesen szorultabbak, például az oraviczai bányatelepek oláh munkásainál. Amott a régi megszokottság, a csak lassan változó viszonyok a bérfelemelést sem tették oly sürgőssé, mint az alvidéki hegységek erélyesebb működés alá csak ujabban esett bányáiban.

A sok ünnep ott meg itt elég pihenőt adnak egyébiránt a különben erős dologhoz került munkásoknak, azonkivül van még egy körülmény, melyet emberségi szempontból helyeselnünk kell, habár a munkafelosztás elvének meg nem felel s telivér iparállamokban alig is tapasztalható. És ez az, hogy a bányamunkás is bir némi kis földecskével, szőlőcskével, melynek megmunkálását maga végzi. Legyen aztán a gyár megrendelése bármi sürgős s kétszerezzék is meg a bért, a mikor a mezei vagy szőlőmunka ideje beáll, nincs emberi erő, mely a munkást a bányába vagy gyárba csalja.

Ez lehet, ismételjük, ipari szempontból baj, de érző embernek lehetetlen megtagadni tőlük a helyes eljárást. Szinte elképzelhetni, mily élvezettel ragadja meg a hétszámra föld alá szorult bányász a kapát, hogy isten ege alatt, a napsugarak fényében földjét mivelje, hogy szabadon szivja az éltető léget, mely csak mély utakon jut különben elszorult tüdejéhez. A ki száz meg száz ölnyi bányában látta a munkást mécse mellett vágni a kemény érczkövet, vagy hasitani a kőszenet, a ki látta a kavaró kemencze előtt, egyre hütendő vasrudakkal, forgatni a mind tömörülő izzó vasat, a ki a „kiadást" látta vagy a

kohó étetését szénnel, érczczel egyaránt, mind egyezőleg fog bólintani amaz emberséges sóhajhoz! Pedig csalódik, mert az áldott emberi természet csodálatos szokás-hódolatával a legkeményebbnek, legfárasztóbbnak, legkiállhatatlanabbnak vélt munkát is megszoktatja az illetőkkel.

A megedzett bányász és kohómunkás, ha csordul is az izzadság félig meztelen testéről — mit egyébiránt itallal iparkodik helyreütni — könnyebben állja e nagy erőt igénylő munkát, mint egy napi szőlőkapálást, mit a rendes földmivelő föl sem vesz, ki még az első hétben kidölne az olvasztókemencze mellől vagy az üveghutában.

Azért a régi bányászok lassan le is tesznek a külső munkáról és egészen a bányának, kohónak szentelik magukat. Sőt a kereseti ösztön csodálatos lemondásra is képesiti a munkást s láttam például egy izben, hogy szombaton estve tiz óra után, — midőn esteli séta alkalmával egy kőszénbányát voltunk megnézendők, — fizetés napján, mikor az egész telep népe a korcsmában mulatott, két öreg bányász akkor szállt be a bányába mécsével, csákányával folytatni szakmány-munkáját, melyet vasárnap sem volt abbanhagyandó.

Hogy a bányász ily életmód mellett rövidebb ideig birja, mint például más, egészségesebb keresetü munkások, az természetes. Nagyobb bajt azonban ez sem hoz a családra. A nép ezt is megszokja, mint változhatatlan sorsot és belenyugszik. A nagyobb keresetet nézi, melyre aránylag szert tehet s különben ép ezen munkaágnál találkozunk a legrendezettebb viszonyokkal, a társulás újnak hirdetett eszméjének százados intézményével. A **társládák**, melyekbe folyton fizet a rendes munkás, gondoskodnak özvegyéről, árváiról, de gondoskodnak saját magáról is munkaképtelenség idejére, vagy ha szerencsétlenség éri.

De még e szerencsétlenségek se sokkal számosabbak, mint más kereseti téren, noha az e nembelieket ép

a legpontosabb feljegyzések után ismerjük. Nehány év példája erre nézve is ád felvilágositást.

Baleset történt ugyanis Magyarország-Erdélyben:

	könnyü	súlyos	halálos	összesen
1865-ben	417	59	44	520
1866-ban	264	53	38	355
1867-ben	209	78	42	329*)
1868-ban	213	88	29	340
1869-ben	247	78	53	378
1870-ben	292	70	42	404

Összevetve e számokat az összes munkásokkal, kiderül, hogy:

1865-ben az összes munkásoknak $1_{\cdot 26}$ %-át
1866-ban $0_{\cdot 85}$ „
1867-ben $0_{\cdot 77}$ „
1868-ban $0_{\cdot 75}$ „
1869-ben $0_{\cdot 83}$ „
1870-ben $0_{\cdot 32}$ „ érte baleset, melyeknek legkisebb, százalékban alig kifejezhető része volt halálos.

Hogy a korábban emlitett társulási segélyzés sem csekély, szintén számokból világlik ki. A bányatársládák vagyonállapota volt ugyanis

	Magyarországban	Erdélyben	Horvát-Szlavonországban
1866 végével	1.999,552 frt	481,633 frt	? frt
1867 „	2.660.954 „	487,268 „	26,438 „
1868 „	3.151,875 „	521,688 „	27,356 „
1869 „	3.476,278 „	502,141 „	27,941 „
1870 „	3.754,737 „	510,106 „	29,129 „

Mint látni tehát 4.000,000 frtnál nagyobb már a bányatársládák vagyonállapota, mely a körülbelöl 40,000 munkásra kivettetvén egyre-egyre is már némi tőkét biztositana; számbavéve pedig csak a segélyre szorultakat és családjaikat, mely számokat ugyan nem ismerjük, mégis némi megélhetést látszik biztositani. E tekintetben egyébiránt a bánya- és kohóbirtokosok is gondoskodnak némileg munkásaikról.

*) Ez évtől kezdve már Horvátország és a határörvidék is szerepel a kimutatásban, noha itt mindössze egy, az is könnyü sérülés történt.

A birtokviszonyokat illetőleg tudvalevő, hogy maga a kincstár egyik legnagyobb birtokos, melyhez — legalább a felvidéken — méltán sorakozik néhány nagyobb föld- és erdőbirtokos, köztük egy, kinek rengeteg vagyona egyik magyar törzs kihaltával szállt ez ágra, mely, fájdalom, már magyar előnevét is elhagyta. A roppant beruházást igénylő bányaipar egyébiránt csakhamar a kereseti társulatok alakját öltötte, minők főkép a bányászatra nézve oly sulyos évek elmultával nagyobb erővel fejlődtek s jelenleg nagy részét birják a bányavidék földjének, erdejének s telepeinek.

A kisebb birtokos, egy vagy néhány bánya- vagy kohótelepet s néhány részvényt vagy kuxot biró s méltán iparosnak nevezhető tulajdonos sokban összehasonlitható a közép földbirtokossal s népünk egyik legderekabb osztálya. Szakértelem nélkül nem boldogulhatván, kénytelen tanulni; gyakran mostoha viszonyokkal levén kénytelen megküzdeni, találékonynyá, élelmessé, erélyessé válik. Az ipar lebellete megszállotta, az e téren már sokkal erősebben nyilvánuló verseny küzdésre serkenti, a küzdés megedzi és szivósságot kölcsönöz neki, melynek, sok ideig mostoha viszonyaink között, mégis szép eredményeket köszön.

Foglalkozása jobban hasonlit az üzlethez, sőt az is, mert nem csak termelését kell eladnia, hanem sokat be is szereznie, hogy ipara meg ne akadjon s ez körültekintést, folytonos mozgást, utánlátást, mindenekfölött gondolkodást feltételez, mi nélkül semmire sem mehet s ez neveli, miveli, fejleszti az embert és erejét.

E mellett, s ez is már az ipar nivelláló hatása, az osztályzatok, ha nem is kasztok, kevésbbé tartattak fenn éles elkülönitésben, mint még sokhelytt a mezőgazdaságnál. A hagyományos „nagy családok“ megvannak itt is; de az előre törekvő iparos nem lesz puszta haszonbérlő, habár a nélkülözhetlen fát nyujtotta erdőt csak bérli is. A kincstár vagy nagy birtokos tiszte is más viszonyban áll a földbirtokoshoz, mint a mezőgazdaságnál; mert szakismeretei, ha nem is fontosabbak, de speciálisabbak,

közvetlenül megbecsültek, mi szintén előmozdítja az egyenlőséget.

Azonkivül a jó életről sem felejtkezik meg a kisebb birtokos sem. Sallangos négy lóval, Kölber-féle hintón jár köves erdei útjain csakúgy, mint a földesúr a pusztán, a magyar vendégszeretet otthon van nála is — mert a birtokos itt is magyar s még a beszakadt idegen is legalább új nemzedékében magyarrá válik — és még ha fabázban lakik is erdő közepett, ételben-italban a főváros fényüzése meglátszik bőven rakott asztalán.

A birtokos — az úr — és munkás közötti visony ugyan itt sem különb egyebütt tapasztalt hasonló viszonyainknál; de sokkal különb nem is lehetne, mert a munkás legtöbb helytt, noha iskola inkább van meg a bányavidék nagy részén, a miveltség legalsó fokán áll. Csakhogy némi tartózkodást parancsol az úrnak a munkáshiány. A munkáskérdés ugyanis megvan, bár kisebb mértékben itt is, és pedig ugyanoly irányban, mint Magyarországban általában tapasztaljuk, hogy ugyanis nem a keresethiány kényszeriti a munkást a legszűkebb bér elfogadására, hanem a bő kereset válogatóvá teszi a munkást s a birtokosnak kell őt előnyökkel csalogatni. Élelmes birtokosaink és bányaiparosaink egyébiránt itt is könnyebben segitnek magukon s egyszerűen importálják azokat Cseh- és Morvaországból, azon csodálatos tapasztalatot tevén azonban, hogy az idegen munkás ott általában meg nem tud telepedni s noha sokkal jobb dolgot lel, mint hazájában, s habár családostul vándorol be, idővel mégis visszaszármazik, vagy elkallódik az országban, de meg nem telepszik állandóan.

VI.

AZ IPAR, MIVELŐI ÉS TERMÉKEI.

Iparunkról számokban szólani ma még a lehetetlenségek közé látszik tartozni. Számokban szólani úgy, hogy minden egyes iparág üzőit, termelésök mennyiségét, pénzbeli forgalmukat mutassuk ki, csakugyan lehetetlen. Ez a közel jövőnek van fentartva, mely egyébiránt már valóban közel is van, miután a statistikai hivatal részéről immár megindittattak az országos fölvételek, még pedig oly irányban s oly rendszer mellett, mely a legjobb eredményt engedi remélnünk.

Addig is azonban, mig ezen remélt eredmények tényekké válnak, hozzá lehet szólani a tárgyhoz s ha tüzetesen körültekintünk, ha nem a készen sültnek kényelmes feltalálását várjuk csupán, hanem az alkatrészek kikutatásának is utána vetjük magunkat, sikerülni fog itt-ott egy pár oly számot is beolvasztani a szövegbe, mely némi világot derit iparunk s a vele foglalkozók állapotára is.

Bármily önkényesen és — valljuk be — nem épen a legczélszerűbben alkotattak össze az egyes iparágak csoportjai a legutóbbi népszámlálás alkalmából, tagadhatatlan, hogy mégis sokkal világosb képet adnak máris, mint minővel birtunk hajdan, midőn többet nem tudtunk, minthogy ennyi meg ennyi ezer ember foglalkozik a monarchiában iparral. Többet tudunk, ha épen szám nélkül is szólunk, noha még túl nem vagyunk ama Czoernig-

féle becsléseken, melyek szerint Ausztria-Magyarországban annyi száz meg száz millióra rúg az évenkinti iparos termelés — természetesen, hogy csak úgy hozzávetőleg.

Egyelőre tudjuk ugyanis, öt határozott és egy kissé zavaros értelmü iparcsoportositás szerint, hány ember foglalkozik egy-egy ily iparcsoportban; de tudjuk azt is, hogy az itt foglalkozók közül mennyi az önálló vállalkozó (kézmüveseknél mester), mennyi a hivatalnok vagy tisztviselő (többnyire gyárakban) s mennyi a segéd vagy munkás (mind gyárakban mind a kisiparnál).

E számok pedig sokkal érdekesebbek, semhogy itt nagyjából legalább meg ne tekintenök, egész általánosságban úgyis előbb találkozván már velök a „Népességünk foglalkozásáról" szóló fejezetben.

Ama fejezetben láttuk, hogy az iparral foglalkozó népesség az ország összes lakosságának ugyancsak $4_{,19}$ %-át képezi; de el nem szabad felejtenünk, hogy itt nem a puszta szám dönt, hanem az ipari termelés értéke, mely gyakran tizszeresen, sőt százszorosan mulja felül az ostermelés által létrehozott nyers termékek értékét. A munkás ott és itt nem egyenlő mérték szerint mérhető, tekintve akár foglalkozása nehézségét, folytonosságát, változatlanságát s a gépek segedelmével százszorta fokozott termelő-képességét; akár a nagyobb munka árán ugyan, de fokozott ügyességgel gyakran magasabb értelmiséggel is párosult termelési értéket. A földbirtokos és önálló vállalkozó között ugyan még kevésbé vonható párhuzam a számban; de valamint a mértföldekre terjedő latifundium birtokosa az egy negyed vagy egy nyolczad telekkel biró parasztgazdával a nivelláló statistika birodalmában egy sorba esik, úgy bátran lehet párhuzamba tenni az önálló vállalkozó czime alatt a gyártulajdonost, ki milliókat forgat, a kis mesteremberrel, ki százakat is alig bir megfeszitett munkássággal üzletéből kiverni.

Az épen átka a statistikának, hogy egész országról szólván, alig részletezhet eléggé, sőt el is téveszti működését, ha a nagy számok birodalmából ki akar lépni;

mig viszont áldása, hogy ép e nagy számok által oly magas látkört nyit, melyre más tudomány segedelmével aligha fel tudnánk emelkedni.

Mielőtt egyébiránt azon számokat néznők, melyek kiválóan az iparüzőkre vonatkoznak, szükséges iparunk általános helyzetére s viszonyaira, azontúl pedig egyes kiválóbb ágaira is tekintettel lenni, s ezeket legalább vázlatosan bemutatni.

1. Iparunk általában.

Tagadhatlan tény, hogy csak azon ország gazdagodhatik meg a jelen korban, s lehet erőssé s hatalmassá, a melynek fejlett, virágzó ipara van. Az ipar nemcsak a nyers anyagok feldolgozása által százszorozza értéküket, de az által is hat jótékonyan az országok fejlődésére, hogy a lakosságot sűriti s azt bővebb keresetben részesitvén, legbiztosabb vevőjévé teszi a mezőgazdasági termékeknek. Igy a földmivelő osztály is gyarapodik, s egyesülve az iparosokkal, bő anyagot nyujt a kereskedésnek, mely viszont mindkettőre termékenyen hatván, előidézi azon nemzetgazdasági harmoniát, mely a nemzetek jóllétét leginkább előmozditja.

De épen az ipar ez elismert nagyfontossága vezette régebben az atyáskodó kormányokat azon fonák eljáráshoz, mely az ipar fejlesztését minden áron előmozditani akarván, félszeg és önkényes intézkedések által több kárt okozott a nemzet összegében, mint a mennyit a mesterkélten fejlesztett iparágak az országnak használhattak. Nem az országok földrajzi, éghajlati s társadalmi viszonyaival összhangzatban levő, természetes alapokon nyugvó iparágak fejlesztése volt a czél, hanem ápolása s pólyázása olyanoknak, melyek meg nem gyökeresedve az államban, csak az összes honpolgárok áldozata árán, a védvámokban fizetett adó által tartathattak tengődő életben.

Jelenleg a legfontosabb iparág, egyúttal a legóriásibb haladást és terjedést szemléltető a pamutgyártmányok különféle módja, melyben Anglia tünik ki leginkább

és a melylyel voltaképen túlsúlyt vivott ki a szárazföld iparos országai fölött.

De Anglián kivül is a pamut körül forognak a legnagyobbszerü gyártások, leginkább pedig a német vámegylet területén, sőt Ausztria némely éjszaki tartományaiban, nevezetesen Cseh- és Morvaországban. Ha az ipar nagymérvü üzéséről van szó, mindig a pamutipar szolgáltat példákat. Széles a világon ezt tartják legfontosabbnak, mert a legnagyobb tőkék ebbe vannak fektetve s mert ez egész országokat foglalkoztat. A vasipar, alig hogy megközeliti nem fontosság, hanem tőkeberuházás tekintetében. Ezek mellé szokták még sorolni a len-, kender-, gyapju- és a selyem-gyártást.

Igaz, hogy hazánkban e különféle iparágak mindegyike nem diszlik, sőt az iparos világ legóriásb termelésének, a pamutiparnak nem is mernénk itt nagy jövőt jósolni. De igenis kifejlődhetik nálunk az eddiginél sokkal nagyobb mérvben a len-, kender- és gyapju-, idővel talán a selyemgyártás. Létezik nálunk a fentebbieken kivül első sorban a vasipar, gépgyártással együtt, bőr-, czukor-, szesz-, üveg-, porczellán-, kőedény-, papirgyártás stb.; mind oly neme az iparnak, mely egészséges alapon indult meg, mert viszonyainknak megfelel, és nyers anyagát nagyobbrészt az ország termelvén, szép jövőnek néz eléje s amint védvám nélkül indult meg s a nélkül nőtt a mennyire annyira nagygyá, hiányával sem fog megbukni.

Nem is a védvám tartja és ápolja — mint sokan hitték és hiszik — nem is az gyarapítja, valamint hiánya sem gátolja fejlődésében az ipart, de igenis gátolja terjedésben s gyarapodásban a még mindig gyér közlekedés, a pénz csekély volta s lassú forgalma, a nagy közönség gyenge fogyasztó-képessége s a hitel hiánya. Ha eme bajokon segitve lesz, előbbre jutunk kevesebb számu, de egészséges fejlődésü iparágainkkal, mint akármely mesterkélt tilalmi vagy védvámrendszer által erővel beoltott, de nem életképes finomabb műiparral.

Bármily fokán a haladásnak gondoljuk egyébiránt Magyarország müiparát, az olcsó kőszén és vas ránk nézve csak azon hatással van, mint Európa legelőhaladtabb müipari államában.

A kőszéntermelés és szállitás drágasága Magyarországon egyértelmü a vas megdrágulásával, azon czikk csökkent fogyasztásával, melyre a földmivelésnek csakúgy, mint valamennyi iparágnak évről évre nagyobb szüksége van. A magas vámok és vasuti árszabások saját iparunk fejletlensége mellett megdrágitják mindazon iparczikkeket, melyeket például a fejlettebb osztrák ipartól veszünk. A mennyivel drágábban fizetjük a kőszenet, annyival megdrágul a belföldi czukor s annyi tiszta hasznot hajtunk a külföldi czukortermelésnek, mely azt olcsóbb kőszene által olcsóbban birja termelni. S legvégül ki fizeti mindez ártöbbletet? nem más, mint a fogyasztó, kire utoljára is minden megdrágulás szülte teher háramlik. Ugyanez áll a vasra, ugyanez áll minden fogyasztási czikkre nézve, mely vasuton szállittatik, mit vaspályaigazgatóságaink önhasznuk rovására mindeddig elhinni vonakodtak, csak némelyeknél és lassan derengvén a jobb belátás hajnala.

Magyarországon csak a természetes alapon nyugvó iparágak kifejlését óhajtjuk egyelőre. Az ország meggazdagodásával, tőkéink gyarapodásával s közlekedési vonalaink megszaporodásával maguktól fognak támadni, még pedig egészségesebb viszonyok között azon többi iparágak, melyek eddigelé hazánkban még nem virágoznak. Csak gátolva ne legyünk természetes fejlődésünkben, miért is mindenben hivei kell hogy maradjunk az iparszabadság s a szabad kereskedés elvének.

Ezzel két oly szó van megpenditve, melyek évtizedeken, sőt majdnem évszázadokon át foglalkodtaták a nemzetgazdaság elméleti férfiait szintúgy, mint a gyakorlat embereit. A szabad kereskedés elvével még találkozunk, azt hangoztatni más helyen lesz alkalmunk. Itt csak néhány szóval érintjük az ipart illető intézményeket.

2. Védvám és egyedáruság.

A védvámrendszer kezdetben nem azon czéllal hozatott be majd valamennyi haladó államba, hogy mintegy átmenetelül szolgáljon a tökéletesen szabad kereskedéshez; ez meg nem érdemlett dicsöités. A védvám csak szelidebb alakja a tilalmi rendszernek, mely tarthatatlanná lett s minthogy jelenleg a védvámrendszer is tarthatatlanná kezd válni, rá szeretnék fogni, hogy az egész rendszer bölcs állami elörelátáson alapul, s már kezdetben is az átmenet szellemében és szándékával alkalmaztatott.

Pedig a dolog másképen áll. Ama nagyobb iparú államok, mint Anglia, Francziaország, Belgium és mások az emlitett rendszerek segedelmével a nemzeti munkát akarák védeni s megerösiteni s a koronkinti szabadabb mozgás, úgy szólván lassan-lassan, a tények hatalmánál fogva, önmaga vezette be magát az iparos s kereskedelmi életbe. A mint amaz államok, sőt Európa általában, Ausztria pedig inkább csak Mária Terézia és József ideje óta az általános népnevelés s a tudományos miveltség emelésével jobbadán csak a nemzeti munkaképességet akarák nevelni, úgy ezek viszont a maguk erejével óriásivá fejleszték az iparos termelést, elősegiték czikkeik szállitását egyre javuló eszközök feltalálásával: igy szabályoztattak folyók, épittettek csatornák s szárazföldi utak s az ipar oly roppantul termelt, a növekvő vagyonosság oly szükségletek fedezését követelte, a társadalom oly nagyszerü tevékenységet fejtett ki, melyet a védvám megszoritásai kielégiteni nem birtak. A forgalom, mely az ország határain, a világtenger partjain tulterjedt, naponkinti fokozásával mind távolabb területeket hóditva meg, nem türhette szomszédságában a sorompókat, melyek gyermekkorában talán elbukástól vagy túlkapástól megóvták, de az érett férfi erejéhez mérve nevetségesek voltak.

Ezért látjuk minden erösebb nemzeti megrázkodtatás vagy állami hanyatlás korában egyes országokat ismét a védvámokhoz kapni, általuk akarván helyre ütni rövid idő alatt a veszendőbe ment milliókat, nem gondolván meg mekkora kár háramolhatik belőle évtizedeken át az országra. Ily hanyatlást tapasztaltunk például az amerikai nagy háboru után az Egyesült Államokban, ilyen kisérleteket szemlélhetünk jelenleg Thiers alatt a sok csapást szenvedett franczia nemzetnél.

A nagy izgalmak multával, rendesebb viszonyok beálltával azonban ismét felülkerekedik a nyugodtabb itélet s ilyenkor a természetszerü fejlődés, a minél szabadabb mozgalom nyer mind több s erélyesb hivőket és védőket.

Régebben kevesebb különbség létezett Európa államai között iparosság tekintetében; csak a szélső Éjszak és Kelet képeztek kivételt s a nagyobbmérvü különbség csak akkor kezd az ipar és kereskedés között nyilvánulni, midőn az eszélyesb kormányok, megértve a kor szellemét, lassan-lassan mindinkább tágitának a szigoru védvám korlátain s szunyadó népőket a rábocsátott külföldi verseny által buzgóbb életre serkentve — többé nem kormányi intézmények, hanem a munka ereje és hatalma által gyakoroltak üdvős befolyást iparosaikra.

Csak ott fejlődött ki azon tan a prohibitiótól a szabad kereskedéshez való átmenetről, a hol a korszerü engedmények megadásával késtek, a hosszas pályázás által elgyengitett iparosok pedig bámulva tekintették a szabad mozgás által férfierőre vergődött egykoru bajtárst.

Anglia nem száraz rendszer szerint intézte el vámkérdését, hanem időről időre, szükség és összevetés szerint, módositá azt és a legmagasb polczra emelkedett az iparban s kereskedésben. Svájczot a szabad forgalom gazdaggá, Belgiumot a még mind korlátolt, de nem tilalmi szellemű rendszer dús gazdaggá tevé, és Franczia-ország? Azon állitást, hogy a haladottabb ipar elnyomja a kevésbbé haladottabbat, s hogy a franczia müipar csak

védvámai között tud megélni, mily fényesen czáfolta meg a való, mely tényül mutatja, hogy az angol-franczia kereskedési szerződés megkötése óta a francziaországi külforgalom soha sem sejtett arányban terjedt és emelkedett s Anglia ipara nincs kárára emez országnak, hanem mindkettő kölcsönösen neveli egymás gazdagodását. Csakis az 1870-iki háboru okozta nagy elkeseredésnek tudhatni be, hogy a roppant hadisarcz kiteremtése s a német verseny gyöngitése végett ujonnan hozzá akarnak fogni a védvámhoz, mely közvetlenül nagyobb jövedelmet hoz ugyan az államnak, s néhány iparosnak tán kedvez is, de közvetve sokkal nagyobb és nehezen helyrehozható kárt okoz az országnak és nemzetnek.

A védvám, még átmeneti korszaknak is elfogadva, annyiban téveszté hatását az osztrák s némi visszahatással a magyar iparra, hogy kelleténél tovább alkalmazva, elpuhitá, biztosságba ringatá az iparosokat s a lehető legmagasabb fokra nem emelé az ipar termelvényeit. A hány iparágon végig tekintünk mindegyiknél azt tapasztaljuk, hogy okszerü „azaz legjobb s lehető legolcsóbb“ termelésre csak akkor buzdult, a mikor a külföldi verseny, úgyszólván, torkáig dagasztá a vizet, a mikor, hogy bele ne fuladjon, szellemi s anyagi ereje legvégső megfeszitésével kellett törekednie czélszerübb termelésre. Ha a tévesztett üzérkedés vagy nem életrevaló üzlet bele is ful, az baj ugyan az egyesre nézve, de azon elkerülhetetlen áldozatok közé számitandó, melyeket valamennyi rendszerváltozás akár a politika, akár az ipar és kereskedés mezején követel. Pillanatnyi veszteség a társadalomra nézve, melyet az annálinkább megerősödött, életképes iparágak jövedelmezősége busásan helyre üt.

Nem lehet követelni, hogy a nagyszámu fogyasztó tartsa meg a lelket egy kezdetében is czélt tévesztett vállalatban s adózzék folyvást, hogy nehány kiváltságos, majdnem egyedáruságot üző iparos jóllétben élhessen. Állam-politikai intézkedéseknek az összes nemzet jóllétét kell szem előtt tartani, a legtöbb téren hiányzó bölcs államintézkedés pedig a túlságos terhek egyenletesb

kiosztása, számos akadály elgörditése stb. által sokkal többet működnék közre az általános jóllét emelésére, mint azon vám, mely az egyes iparágak életképességét meg nem határozhatván, ha a többség rovására védi is, az országra nézve üdvöset nem tesz.

És mit mutat itt saját hazánk? Valameddig a sorompók köztünk és az örökös tartományok közt fenállottak, bár védelmünkre nem igen szolgáltak, gyár és müiparunk vajmi alacsony fokon állott. Austria mesterségesen nevelt iparával mindig túlszárnyalt volt bennünket. A gátok hulltak, a közbenső vámvonal megszünt s vele azon csekély védelem is, melyben az egyik vagy másik fél ipara részesült s mondhatni-e, hogy bármelyik rész kárára? A haladottabb osztrák ipar mellett a mienk is meggyökeresedett s habár oly mérvünek nem mondható, mint minő az ország természeti s földrajzi helyzeténél fogva lehetne, mindenesetre nagyobb, mint valaha volt s bizonyára olyan, hogy a védett osztrák ipar elnyomni nem fogja.

Sőt a mit a kedvezőbb körülmények közt létező osztrák iparosok folyvást elleneznek, mi bátorkodunk kimondani: ám nyissák meg a külföldi sorompókat, küzdeni fogunk s egy ideig talán áldozni, de bukni nem s az ország többsége, a milliónyi fogyasztó a Lajtán innen s túl nyerni fog a szabad versenyben, s az egyesek jólléte az összes haza jóllétét fogja maga után vonni.

Hogy a védvám a külország szabadabb mozgása mellett Austriában és ennélfogva Magyarországon is kelleténél tovább tartott és tart, egyik nagy oka a monarchia tőkeszegénységének; mert nemcsak, hogy minden egyes kénytelen volt áldozatot hozni, a többség rovására védett, egyes iparosoknak, de maga az ipar is, küzdelem nélkül elpuhulván, koránsem érhetett és erősödhetett meg annyira, hogy a hatalmas külföld mindörökre ki nem zárható áramlását kellő erővel meg és kiállhassa. Innen a számos jajkiáltás az iparosok részéről, főkép a Lajtán túl, kik előre sejtették, némileg már érzik is a bajt, melyet Austria saját kárára sokáig távol tartott

határaitól, de se növekedését, se behatását örökre meggátolni nem tudá. Az a ferde politika, mely a védvámban is saját czéljait kereste és egyedül az ő segedelmével tudta elérni azon elzárkozást, melyre a külföldi szabadabb szellem távoltartása végett szüksége volt, azért még se bilincselhette le a szellemeket. Az 1848-iki kor itt is dúsan megtermé az elnyomottság visszatorlásának gyümölcsét; de a rendszer ez év után visszatért a régi nyomokba, lenyügözvén a munkát, megbénitván az iparos vállalkozás és tevékenység szellemét és korhadt oszlopokra épitett nemzeti iparát most is félti az erősebb szellőtől, mely az öntudatos munka, a saját erejü fejlődés bátor s biztos haladásából támad.

Emez elavult rendszernek egyik tévhite továbbá, hogy valamely ipar-ágat virágzóvá vélnek tehetni az által, ha egyeseknek kizáró jogot adnak üzésére, mi az egyedáruság eszméjét állapitá meg. Úgyde ily egyedáruság a fogyasztók vesztességével gazdagitja meg a kiváltságosakat, bénitja meg a vállalkozó szellemet és tart vissza sokakat oly ipar üzésétől, mely általok nagyobb kiterjedésben s a közösre nagyobb haszonnal volna kezelhető. A termelőket megszoritja termékök elkelésében; legnyomasztóbb pedig akkor, ha maga a kormány veszi kezébe az oly ipar- vagy kereskedelmi üzletet, melyet minden rendelkezésére levő nagy előnyökkel csupán a kincstár látszólagos meggazdagitására, de mindenkor a polgárok szabad mozgalma s keresete rovására üz.

Az egyedáruság átka a szabadabb iparos életnek s mig az államháztartás oly intézkedéseket tesz, vagy, egyéb segélyforrások hiányában, kénytelen tenni, hogy a közvetlen fiskalis haszonnak feláldozza a nemzet vagyonosságában rejlő sokkal biztosabb, tartósabb s egyre fokozható anyagi erőt, melyből az állam szükségletei fedezésére, mint kiapadhatlan forrásból, merithet — mindaddig nincs kilátás javulásra s mindaddig értelme, de lehetősége sincs oly szabad mozgásnak, mely a forgalmat meg nem akasztva, a nemzetnek is előnyös, az államnak is hasznos. Mert a mig egyedáruság tárgya

KÖZPONTI KÖNYVTÁRA

lesz akár a föld egyik terménye, akár az ipar valamelyik ága, mindaddig kivételeket kell szabni az egyes czikkek kivitelére és behozatalára nézve, mindaddig el nem törülhető a költséges és a közönség sanyargatására szolgáló roppant ellenőrködési rendszer.

Régen elismert, dönthetetlen elv, hogy kormányok részéről nem okszerü és bölcs eljárás, ha saját fizetett személyzetökkel földmivelést, ipart vagy kereskedést üznek. Ezen kizárólag polgári teendőket csakis a polgári rendre kell bizni s a legjobb, a mit kormány e tekintetben tehet az, ha az akadályokat elháritja, a közlekedést előmozditja, az iparosok között a szabad versenynek tért enged, nem pedig saját beavatkozása s tevőleges munkálkodása által zárja ki a verseny üdvös eredményeit s teszi lehetetlenné elérésöket.

Ha régebben ugyanez elvből kiindulva, mégis felismertek nehány iparágat, mely felvirágzása esetén az országnak nagy előnyére vagy dicsőségére szolgált volna, s ezekre nézve az állam kezdeményezését sürgették gyárak felállitásban stb., ma már ily engedményeket sem tehet többé a tudomány s legfeljebb arra kivánja szorittatni az állam befolyását, hogy az iparos miveltség növelésére, ismeretek gyarapitására s terjesztésére az iskolaügy előmozditásával, reál- és kereskedelmi iskolák felállitásával müködjék közre. E körön túl aligha terjed az állam feladata, de a mi ki nem zárja, hogy például vasuti, postai, távirdai s hasonló, az állam által tán legjobban kezelhető ügyeket el ne lásson. Csak ama téren müködjék buzgón, s a tágasb ismeretek folytán fölserkent egyéni vállalkozó, a szakértő iparos és mivelt kereskedő jobban pótolja a helyet, semhogy a kormány visszavonulása hézagot láttatna.

Különben, bármint okoskodjunk az egyedáruság elméletéről, annyi tagadhatatlan, hogy az egész rendszer már a mult homályába vesz vala, ha egyes kormányok erőszakosan fön nem tartják a jelen korig. De bármint erőlködjenek viszont e kormányok, hatalmuk nem terjed annyira, hogy az elavult rendszert a jövőbe is átvigyék,

mely közel jövőnek egyedül gondolható kereskedelmi és politikai rendszere a szabadság, és az egyesek és nemzetek iparűzése és közlekedése csak is a forgalmi szabadság alakjában képzelhető.

Egyik legroszabb érv a szabad mozgalom ellen az, melyet az egyes iparágak mellett hoznak fel, t. i. hogy segiteni kell őket, természetesen védvám által, nehogy a külföldi verseny elölje. E nehány iparág, vagy inkább a velők foglalkozók segélyzésénél pedig meg nem gondolják, hogy az a nagy többség rovására történik. A nagy többség Magyarországon még mind földmivelő és a kivitelünk szerezte legtetemesb összletek földmivelési termékek kiviteléből származnak. Úgyde, hogy ez úton gazdagodjunk, kikerülhetlenül megkivántatik, hogy tömegesebben termeljünk. Ajánlják is ezt szomszédaink, épen azok, kik a védvámok fenntartásaért — ha lehetséges volna — emeléseért leginkább buzgólkodnak. Pedig lehetséges-e mindez, ha minden egyes gyártmány roszabbúl is, drágábban is vagyunk kénytelenek megszerezni; drágábban a beviteli vámmal, mely az összesség kárával azok javára esik, kik még mindeddig meg nem erősödtek és, ha rájuk hallgatunk, soha se is fognak megerősödni eléggé, hogy az annyira retegett külföldi versenyt kiállhassák. Pedig ezen mindnyájunkra rótt adó nem csekélység.

Sokakban közülünk, még többekben Lajtántúli szomszédaink közül még mind hiányzik azon közszellem, mely saját jóllétet nem a közjóllét fokozásában, hanem személyes, testületi vagy intézeti kiváltságokban keresi. A legkevesebb éri be azzal, hogy saját vagyonosodását összhangzatba hozza a nemzet s ország gyarapodásával, s az egyes osztályok még folyvást kiváló jogokban, előnyökben keresik jóllétök megvetésének alapját.

3. Az iparszabadság és czéhrendszer.

Hazai iparosaink közül még most is számosan ellenzik az iparszabadság elvén alapuló törvényt; pedig

Magyarország iparos fejlődése épúgy függ okszerü törvény, valamint összes gazdasági fejlődésünk s ennek valamennyi ága megfelelő törvény után áhitozik. E törvény pedig más, mint elvül az iparszabadságot kimondó nem lehetett.

Volt ugyan 1860 óta olyféle pátensünk, melynek határozmányai az iparszabadság elvén alapulnak, de érvényre jutásukban nem volt köszönet. Sőt épen ezen, törvény erejével birt pátensnek köszönhető, hogy Magyarország ez ügyben érdekelt lakossága két nagy táborra szakadt, melynek egyikében a felvilágosodottabb iparosok, főkép pedig a nemzetgazdaság elméletének hívei az iparszabadságot hangoztatják; másikában pedig a kisebb iparosok nagy része és számos az eddigi áliparszabadság alatt szenvedett kézmüvesek állanak. Ez utóbbiak ugyan be nem vallják, hogy az iparszabadságot ők is ne óhajtanák, csakhogy olyas valamit értenek alatta, vagyis oly megszoritásokkal kivánják e szabadságot, hogy tulajdonképen homlokegyenest ellenkezője volna az eredmény.

Hiába akarjuk takargatni, csak a czéhrendszer az, melyet az eddig élvezett osztrák iparrenddel elégületlenek újra életre akartak kelteni, bármennyire is emlegettek mellette a korszerü reformokat, mert a tanulás igazolása, a remekelés stb. mit akar egyebet jelenteni?

És ezen se ne csodálkozzunk, se el ne itéljük azokat, kik 1860 óta a hazai iparra nézve legsanyarúbb éveket átélve, sújtva a bajok által, melyeket ki nem kerülhettek, küzdve a rendetlen munkásviszonyokkal, melyeken nem segithettek, ellenei lettek azon rendszernek, melyet a baj okozójának hittek s visszakivánkoznak Egyptom húsosfazékaihoz, melyeket többé el nem érhetnek.

Iparszabadságot társadalmi s politikai szabadság nélkül nem lehet az életben meggyökereztetni. A czéhek eltörlése s a szabad társulás minden téren megakadályoztatása nem összeférő intézmény. A segédek és munkások fék és korlát nélküli szembeállitása a megkötött kezü mesterekkel és vállalkozókkal nem volt igazságos eljárás;

pedig iparosaink csak ezt és ilyet láttak az új iparrendben.

A szabad verseny rázudult a czéh patriarchalis nyügéből még fel sem szabadult iparosokra, de semmi nem történt, mi versenyképességüket fejlesztette, szilárditotta volna. Csoda-e, ha ily viszonyok között irigy szemmel tekintették régibb mestereink a jövevényt, ki az új iparrend alapján nem volt kénytelen mestersége megtanulását kimutatni és ép oly joggal dolgozott, mint ők; sőt olcsóbban vesztegetve, gyakran igaz, hitványabb gyártmányait, régi vevőiktől fosztá meg a mesterembereket.

A közönség szempontjából az nem volt baj. A fogyasztó nagy közönség ezzel felszabadult az egyes kézművesek monopoliuma alól és olcsóbban jutott fogyasztandó czikkeihez. De iparosaink nem látták be, hogy ők csak egy czikkben termelők, százban pedig szintén fogyasztók, minélfogva a nagy közönség nyereségében ők is részesülnek. Mit használ nekik — úgy mondák — hogy egynémely dologhoz olcsóbban juthatnak, ha mesterségök nem nyujtja többé a módot, még ez olcsóbbat is megszerezhetni. Lehet-e csodálkozni az elégületlenségen, ha oly viszonyok után, midőn a nyerges és a szijgyártó, a késes és kardkovács, a czipész és varga, a fekete és fehér pék stb. egymás, szűk határok közé szoritott mesterségébe kölcsönösen bele nem nyulhattak, rögtön beáll a teljes szabadság s bárki, ha kedve tartotta s meg volt hozzá pénze, vagy előteremtheté azt, két három mesterséget is egyszerre üzhetett, olcsó munkást fogadván mindegyikhez s ez alapon könnyebben boldogulva?

Hiába a patriarchalis korszak rögtöni letünése, mely összes gazdasági viszonyainkat oly gyökeresen felforgatá, nem maradhatott visszahatás nélkül az iparra sem. Az $184^{8}/_{9}$-iki fordulat után az iparos is elvesztette jobbágyait s a földbirtokossal együtt volt kénytelen szabad munkával és szabad munkással müvelni amaz földjét, ez mesterségét. Egyszerre modern állammá lettünk, de kellő előkészület nélkül. Ez számtalanokat sujtott, de az országot előbbre vitte, s a ki sujtva volt, az feljajdult és fel-

jajdulása jogosult lehetett, de nem volt jogosult annak megtámadása, mi pillanatnyi bajok után annál nagyobb gyarapodást igért.

Iparosaink nem ismerték még közvetlen tapasztalásból a gyári munkát s üzletet s azt hitték segitve lesz rajtok, ha megszabadulnak az iparrend következtében támadt számos kontártól, meg nem gondolva, hogy ez latba sem eső csekély versenyző a gyáriparhoz képest, melynek keletkezése bárhol is a világon ezreket sujtott, de százezreket boldogitott és millióknak jóllétét gyarapitotta.

A nagy átalakulás készületlenül találta iparosainkat, mint készületlenül találta földbirtokosainkat. Rokonszenvezőbb kormány talán enyhithetett volna a bajokon, de meg nem szüntetheti az sem. S igy két évtizednél tovább vajjúdtunk kellő erő s eléggé szilárd akarat nélkül, panaszkodva hol cselekednünk kellett volna, másokat okolva s a létező intézményeket korholva, holott csak megfeszitett munka és szorgalmas önmivelődés vezetnek vala czélhoz.

Még nem régen az ipartörvény által kimondott iparszabadság ellen emelte szavát iparosaink nagy része; de az iparos oktatás terjesztésére kezét sem mozgatta.

Az országos magyar iparegyesület felszólalása ipariskolák állitása iránt elhaló hang volt a pusztában, noha saját és a kormány támogatását igérte az egyesület hazánk iparosabb városainak. Ötven egynehány nagyobb vidéki városaink közül kettő sem birt némi áldozathozatalra lelkesülni az iparos esti iskolákra nézve, holott ezrek jóllétét alapitja meg vele. Csupán fővárosaink, az oktatási eszközökkel amúgy is legbővebben ellátott Budapest járult az iparegyesület kezdeményezéséhez s 1871-ben itt az ötödik ily iskola nyilt meg.

Más országokban is meg voltak ez állapotok, más államok iparosai is sinlették az ujkor nagy munkaváltozásait s nem maradtak érintetlenül a gyáripar okozta nagy megrázkodtatásoktól, sőt mi több, más országok ugyancsak a gyáripar szülte, illetőleg szerencsétlen s

nem okvetlen kinövésekint tekinthető munkásbajokkal is kénytelenek megküzdeni, melyeket mi nem is ismerünk, legalább nem azon mérvben s nem azon irányban, mint amott. S meg is küzdenek velök, sőt győzedelmeskedni is kezdnek már rajtok a társulási eszme mind szélesb alapu alkalmazásával. A társulás eszméje nálunk is megpendittetett, de elég hathatósnak nem bizonyult. Ifju hévvel fogtunk mindennemű társulat alakitásához, de a nem közvetlenül termelök iránt csakhamar lelohadt a lelkesedés s elhamvadt a tüz; a termelő — inkább üzérkedő — társulatokat pedig az 1869—70-iki válság nagyrészt elsöpörte.

Az ipar terén is azt kell mondanunk, hogy megbomlott az összhang s a harmonia nem állt még helyre. A patriarchalis középkor s a modern állam ellentétei nincsenek még kiegyenlitve. A kényelmes multhoz már vissza nem térhetünk, a boldogabb jövőre pedig nem készülünk elég erővel a komoly jelenben. Egész nemzedékek százados előitéleteit nem hánthatja le magáról egyszerre az élő nemzedék, mely a nagy lépést maga megtette.

De az út a jobb felé meg van nyitva, s ha egy ideig még járatlan is és a keveseknek, kik reá léptek, még törtetni is kell, csakhamar járhatóvá fog az válni. Mire az új ipartörvény testté-vérré válik, meg is fognak szünni a hiábavaló elmélkedések az iparszabadság ártalmassága fölött.

Ne vádoljuk ezért iparosainkat, kik az iparszabadság baját átszenvedték a nélkül, hogy előnyeit élvezhették volna s bízzunk az új nemzedékben.

A világ versenye elől nincs menekülés, a versenyre pedig erőkifejtés kell s a szabadság, a bilincseitől megszabadult test nagyobb erőt tud kifejteni, mint a békók által megbénult. De nemcsak a szabadság nyujt erőt, hanem az okulás is.

Tanulni kell, tanulni mindnyájának, kinek-kinek a maga terén, az iparosoknak meg kétszeres erővel,

mert e téren még inkább elmaradtunk a külföldtől mint sok egyében.

De itt is meg fog virradni, sőt talán a virradás közeledtének tekinthető már is a reáliskolák mind sűrűbb látogatása, mi a mellett látszik bizonyitani, hogy nemiparos osztályainknak százados előitélete is oszlani kezd, mely szerint fiaik jogásznál, orvosnál, földesurnál egyebek nem lehetnek. Ha ez elfogultság múlik, új, hatalmas erők nyilnak a realis életnek, hogy pedig ez életnek nagy tere van, mutatja azon számos és nagyfontosságu iparág, mely hazánkban már is létezik s virul, vagy virágzásra van hivatva s a melyek egynémelyikét előnyeivel s hiányaival közelebbről is szemügyre vehetünk.

4. A vasipar.

A magyar iparos termelés egyik legfontosabb része egyúttal az, mely eddigelé a legtöbb panaszra adott volt alkalmat: a vastermelés. Mint a legtöbb szabad iparágnál, mely csak nagyobb vállalatokban bir boldogulni, úgy a vastermelésnél is közvetlenül érdekelve van a kincstár, mint számos bánya s kohó tulajdonosa. A mi panasz emelkedett, hogy a belföldi vastermelés a külföldi versenyt ki nem állja, nagyobbrészt ama balhiedelemre vezethető vissza, hogy a beviteli vámtételek csökkentése a kincstári bányászat pénzügyi eredményeit még csekélyebb mértékre szállitaná le. És valamint hajdan a termelés megszoritásával a kinálatot csökkentvén, mesterségesen szökteté fel az árakat, úgy majd a jelenig irtóztak a volt kormány férfiai a szabadabb versenytől, mert ez számba sem véve a magánipart, saját drága termékeinek kelendőségét szoritja meg.

Pedig a magánipar jól-roszul megalkuszik a viszonyokkal és termel, és termelése öregbitésével iparkodik az árcsökkenés szülte hiányt kipótolni. A kincstár, ha meg nem állhatja a versenyt, legjobban tesz, ha tulád ilyes birtokán. Ha ugyanis serkenteni nem tudja a belföldi ipart, hogy reá gyakorolt folytonos nyomása által

olcsó termelésre, a világpiaczczal való győzelmes versenyre birja, úgyis eltéveszté czélját, mert a tisztán pénzbeli eredmény sokkal csekélyebb, semhogy itt számba jöhetne.

A magyarországi vasipar szinte érezte ugyan a leszállitott vám folytán emelkedett külországi behozatalt s az ennek folytán megnehezitett versenyt, de meg nem tagadhatni tőle az elismerést, hogy szorgalom, értelmes iparkodás, sőt anyagi áldozatok által fentartani, gyarapitani törekedett és törekszik a vastermelést. A mi versenyzését neheziti, sem a nyers anyag hiánya, sem a munkaerő csekély volta, vagy a tüzelőszer nem létezése, hanem igenis a kevés gond, melyet az állam ezen legfontosabb iparágra majd mindeddig forditott, mely iparágért külföldön millókat költenek, hogy virágzóvá tegyék.

A tőkehiány, melyben Magyarországon de még Ausztriában is valamennyi iparvállalat szenved, a vasiparnak is fájó sebe s a havonkinti 1—1 ½ % 100 frttól eléggé drágitja a termelést, főkép ha tekintetbe veszszük, hogy a legkevesebb vállalkozó dolgozik tulajdon tőkével. Mind a mellett tengődött éveken át annyira-mennyire a faszén mellett koholt vassal való üzlet, mig valahára rá is virradt vasutaink sűrűbb épitkezésével. De még virágzóbb lehetne az üzlet fél- és kész gyártmányokban, ha a legkezdetlegesebb utak az egész vastermelő vidéken ily üzletágak berendezését gyakran lehetetlenné nem tennék. Pedig itt a kis magántőke nem elégséges, nagyobb erő kell oda, mint a legvállalkozóbb iparosok kifejteni képesek s a mi ez áron az országra nézve elveszett, bűnül az államnak volt felróvható, mert az államgyakorolta befolyásnak az iparra, ép itt van legüdvösebb helye, tere.

Innen van, hogy csak kevés nyers vas dolgoztathatott fel még nem rég rudakká a bányák helyén, mert a szén drágasága nem engedé. Hanem igenis ment a csekély mennyiségben termelt vasrudaknak nagy része még Bécsbe is, hova a rosz közlekedés az ország többi megyéivel szoritotta. Bécsben pedig a roppant szállitási költ-

ségek mellett mégis képes volt versenyezni a világhirűvé lett stajer vassal.

Ma, hála istennek, máskép vagyunk, s ha van még panasza a vastermelőnek, az legfeljebb az, hogy annyit nem képes termelni, mint a mennyi a megrendelés. A mi egyáltalában a belföldi termék még a 60-as évek elején is csekély versenyképességét okozta, az egyrészt a magas árakban rejlett, melyekhez a termelők még a tilalmi rendszer korából szokva voltak, s melyekre nézve oly biztosságba ringatták magukat, melyből felzavartatni nekik igen roszul esett. Hiányzott az a bizonyos mozgékonyság, mely az egyre elevenülő ipar terén elmaradhatatlan, de hiányzott, mint már több izben kimutattuk, számtalan oly intézmény, mely az iparos termelést megkönnyiti s melylyel minden rendes államban találkozunk.

Európa vasipara csakugyan óriási mérveket öltött és évenkinti termelése körülbelől 157.373,000 vámmázsát tesz, melynek értéke közel egy milliárd frank (483.000,000 frt). Esik pedig e termelésből

	vámmázsa	
Angliára	91.630,000	
Franczia országra	23 560,000	
Németországra	13.962,000	
Belgiumra	8.790,000	
Ausztria-Magyarországra . .	7.134,000	
Oroszországra	4.950,000	stb.

Széles körökben, hogy ne mondjuk országszerte elterjedt vélemény volt, hogy a vastermelés védvámra szorul. Maguk az érdekelt felek néhány magyar képviselője küldöttségileg is járt annak idején ő felségénél ez ipar érdekei gyámolitását kikérve. Pedig ha jól megfontoljuk a dolgot, majdnem bizonyossággal állithatni, hogy a magyarországi vastermelés némi felvirágoztatására többet tett az illető iparosok életrevalósága, tevékenysége s a haladott tudományosságnak áldozatok utján befektetett vivmányai, mint a védvám, melynek támogatása nemcsak kérdéses, de az élesztő verseny megakadályoztatása s meggátlása által káros is. Káros azon okszerü haladásnak, mely szabadabb forgalom mellett az egész országban

terjed vala, képesebbé tevén az összes lakosságot tömegesb fogyasztásra, melytől a vas, mint egyik legszükségesebb iparczikk és gyártási anyag semmikép érintetlen nem maradhatott volna.

Mily arányban áll a feljebb egész Európára nézve kimutatott vastermelés saját vasiparunkhoz képest, az iránt felvilágositást adnak következő számok. Termeltetett ugyanis Magyarországban:

	szinitendő nyers vas		öntött nyers vas	
	vámmázsa	pénzérték frt	vámmázsa	pénzérték frt
1863-ban . . .	1.791,800	4.051,900	140,400	760,500
1864-ben . . .	1.935,700	4.629,700	147,500	731,700
1865-ben . . .	1.663,300	3.599,200	147,700	710,800
1866-ban . . .	1.739,800	3.487,500	165,800	754,600
1867-ben . . .	1.652,900	3.352,800	222,900	805,600
1868-ban . . .	1.797,300	4.444 400	211,200	980,300
1869-ben . . .	2.031,600	5.418,100	236,400	1.146,800
1870-ben . . .	2.010,000	5.500,500	211,100	1.057,000

E téren is találjuk tehát a hanyatlást vagy legalább stagnátiót 1867-ig, mely a korábban ecsetelt viszonyok természetszerü következménye. Csak ezen, összes anyagi életünkre nézve nagy fordulópontot jelző évtől kezdve emelkedik ismét vastermelésünk is.

Vasfogyasztásunkat azonban a termelés számai még korán sem mutatják. Ehhez hozzá kell adni a behozatalt, mely

	1868-ban	1869-ben	
nyers és régi törött vasban . .	54,500	201,400	
dolgozott vasban és aczélban .	274,700	284,600	
Összesen .	329,200	486,000	vámmázsát tett.

Tekintve azt, hogy ugyan ez időben a kivitel

	1868-ban	1869-ben	
nyers vasban . . .	74,620	85,270	
dolgozott vasban . .	172,650	175,850	
Összesen . .	247,270	261,570	vámmázsát

tett, látni való, hogy vasfogyasztásunk mindamellett csekély s alig áll arányban más haladottabb iparú államokéval. S mégis drágábban fizetjük e nyers anyagot bármely más államnál, mely maga vasat nem termel, mert fizet-

jük még mindig a védvámot, melyet Francziaország is leszállit; Svajcz, Anglia és Németország alig ismernek, mégis elárasztják a piaczokat, melyek a világ természetes rendje szerint a mieink lehetnének.

Az új vámszabályzatban foglalt leszállitások ennélfogva a vas és vasneműek behozatalára nézve egészben helyeslendők; és általános nemzetgazdasági szempontból korán sem pártolható a vastermelők azon eljárása, mely szerint sajtó utján és kérelmezések által a folytonos védelmet sürgették, melytől el kellett szokniok s melynek hiánya mellett is mindinkább felvirágoznak hámoraik s kohóik.

Mindenek felett oda kell iparkodni, hogy ezen a földmivelésre csakúgy, mint bármely iparágra nézve nélkülözhetlen anyag minél olcsóbb áron jusson az iparos és fogyasztó kezébe. Hogy a teljes vámmentesség e tekintetben sokat lenditene, világos; kivánatos azonban egyúttal, hogy a vastermelők is tökéletesebb közlekedési eszközök s egyéb könnyitések által mindazon előnyökben részesüljenek, melyek képesiteni fogják, hogy ez egyik legfontosabb iparczikket minél jutányosabban állithassák ki.

Végig haladva ma Borsod, Liptó, Gömör, Szepes megyéken, felvidékünk ezen kiváló vastermelő megyéin, már nem hallani többé panaszt a vámra; de még a közlekedési utak hiánya is csak mint közelben túlhaladott álláspont tárgyaltatik. Vigan füstölnek ismét a kohók, nincs az a nagyobb vastelep, melyen a legujabb — bár drága — fölszerelés és berendezés ne volna található. Olvasztanak, öntenek, kovácsolnak a mennyi csak gép- és embererőtől telik s a felvidék nagy része sínek gyártására rendezkedett be.

Egynémely vasmű inkább csekély haszonnal vagy épen kárral dolgozik, csakhogy a külföld versenyével megbirkozhassék. Sajnálják jó vasukat, melyet sineikbe hengerelnek s melylyel ma holnap ki is fogják vívni a győzedelmet az eddig olcsóbban ugyan, de silányabb árút is szállító külfölddel, csak kimutassa a tapasztalat a

sínek nagyobb tartosságát, mint a hogy az eddigi törési kisérletek is kimutatták jobb anyagukat.

Az egészséges, éltető verseny fel van költve, fel a társulási eszme iránti buzgolkodás is, az érzék iránta amúgy is régen meglevén már ez iparos népben. Ma az unalomig hajtogatott panaszok elnémultával okszerűbb tevékenység szállta meg az egész vastermelő vidéket. Ma a vasuti vonalok irányára nézve versenyeznek, nem rettenve vissza áldozattól, melylyel saját völgyükbe csalhatnák az újkor ez óriás hatalmu közlekedési vonalát.

A vállalkozó kedv, a szívós munkásság meglevén, az eladhatás könnyebbülésével is jól fizető, bár alacsony árak mellett még a tőke is nagyobb mennyiségben fog ezen, legfontosabb hazai iparág felé szivárogni, s igy remélhető, hogy csak néhány év mulva is nagyobb összegekkel fogunk szerepelni e téren és mind nagyobb eredményeket felmutathatni vasiparunk egyre virágzóbbá váló új korából.

Vasuti felszerelésre szükséges sínek, kerekek, tengelyek stb. ugyanis 1869-ben 18.280,000 frt
egyéb vas- és aczélárúk 33.986,000 frt

összesen 51.266,000 frt értékü hozatott be az országba, mely árúk értékének összege még 1868-ban is csak 31.766,000 frt értéket tett, mi ez ipar terjedhetőségét eléggé mutatja.

Mind a mellett a vasipar legmagasb foka, a gépgyártás, sem mondható többé egész idegennek ez országban, sőt noha ez iparág a legnagyobb képzettséget, a legnagyobb sokoldaluságot, nagy beruházást stb. kiván, mégis gazdagabban van képviselve mint számos más iparágak. Nemcsak majd minden nagyobb telepnek, vasműnek, fonodának, nyomdának stb. van saját gépészműhelye, külön: gép-, fegyver-, waggongyáraink is léteznek, melyek ez ipar legmagasabb fokú kiképzése mellett tanuskodnak; de szükségletünk nagyságát is mutatják, tekintve a roppant e nemü külföldi behozatalt, a számos külföldi gépgyár itt létező bizományi s raktárüzletét.

Nem csak eke, daráló, szecskevágó stb. készül az országban, hanem cséplő s arató gép, számos hámori s egyéb gyári készülék is itt benn készül, sőt ily czikkekből 1868-ban 2.574,000 frt

1869-ben már 3.557,000 frtnyi értékűt ki is szállitottunk az országból. De ha fontosabb gépről van szó, mégis csak külföldre szorulunk, mit — tekintve, hogy ily esetben csakugyan a lehető legjobb, egyúttal lehető legolcsóbb is beszerzendő — hibának se mondhatunk az illetők részéről, de igenis bajnak a hazára nézve. De e baj is muló; kell, hogy legyen; mert ha egyáltalában meg tudott honosulni ez iparág, ha egyáltalában tudunk gépeket készíteni, csak hamar kell majd tudnunk készíteni a legjobbakat is, mert a jó anyag meg van hozzá, munkásaink mivelhetők, értelmiségünk van s csak a tehetségek arányos fokozása kell hozzá, hogy e téren is a külföld szinvonalára emelkedjünk.

5. A czukorgyártás.

Valamint a vasipar a bányászathoz, ugy a répaczukorgyártás talán a mezőgazdasági iparágakhoz volna sorozandó. Ámde, mellőzve azt, hogy mindez iparágakban a nagyobb termelés, főleg a finomitás, gyárilag történik, a czukorgyártás épen két szempontból tekintendő, a mennyiben répaléből hazai czukort gyártunk, a finomabb nádczukort pedig a gyarmatárúk között be kell az országba szállitanunk.

Csodálatos, hogy mind a répaczukortermelésben, tehát iparunkban, mind a gyarmati czukor behozatalában, tehát kereskedelmünkben hanyatlás mutatkozik az utóbbi években.

Az idebent termelt czukor ezen hanyatlása a 60-as évek folytán leginkább árcsökkenésben mutatkozott, oka pedig nem a túltermelésben, hanem az ország fogyasztóképességének csekély gyarapodásában volt keresendő. A nemzetgazdaságban még Bastiat által felállított összhang elve ellen kellene azonban vétenünk, ha áremelkedés

mellett akarnánk szólani, mely csakis az összes fogyasztó közönség rovására kaphatna lábra, oly fogyasztó közönség rovására, mely a nagy közvetités folytán amúgy is ritkábban részesül a termelésre néha eléggé nehezülő árcsökkenés előnyeiben. A termelő munkáját tisztességesen megfizető ár igenis szintén nemzetgazdasági előny, de ez árat nem a fogyasztót sujtó emelkedésben, hanem a termelő költségek lehető megtakaritásában kell keresni. Ily czélra alakultak a lajtántúli czukorgyártók társulattá s olcsóbb termelés tekintetéből a kivitelre szánt czukor nyers anyagát közös finomitó intézetben dolgoztatják fel. Ez úton haladt Francziaország s a franczia finomitó intézetek Párisban és a kikötőkben roppant üzleteket tettek elannyira, hogy Ausztria és Magyarország részben Francziaország által láttatnak el czukorral, holott a magyarországi jó répa tömegesb termelést, sőt kivitelt is engedne.

Minthogy azonban a kivitel nyugat felé az ottani olcsóbb s nagyobbszerü termelésnél fogva lehetetlen, Magyarország főfigyelmének oda kellene irányulni, hogy a keleti kereskedést kapja, akár a Dunán, akár Fiumén át kezébe.

Nagyobb kelendőségét a czukornak külföldön az is akadályoztatja ugyan, hogy termelőink mind eddig még elég figyelmet s gondot nem forditanak a termelvényre, noha viszont ez akadály is megszünnék, ha több reménynyel lehetne kivitelre gyártaniok. Ily kilátások mellett a finomitott czukor is élénk üzletet igér, de mindenesetre meg kellene szünni az adóban rejlő árkülönbségnek, különben szerencsés és előnyös versenyről soha szó sem lehet.

A magas védvám a belföldi czukorgyártást is elkényeztette s részben innen magyarázható, hogy az eléggé föl nem virul, főkép ha hozzászámitjuk a tüzelő anyag drágaságát, minélfogva az leginkább oly helyen terjedhetne üdvösen, a hol olcsó kőszén áll rendelkezésére. Ez iparággal össze kellene kötni a szörpégetést és hamuzsirgyártást, mi által a hulladék is értékesithető lenne. És ezzel jutunk a gyarmati czukor kérdéséhez, mi az ügy másik oldalát is megvilágitja.

Hogy ugyanis a magas védvám a belföldi czukorgyártás elkényeztetésére csakugyan befolyással volt, bizonyitja a triesti kereskedelmi kamra, mint e téren illetékes közeg, még a 60-as években tett nyilatkozata az eléje terjesztett vámszabályzatra adott véleményében, mely már azért is érdekel, minthogy a mondottak nagy része Fiuméra, egyedüli nagyobb hazai kikötőnkre is ráillik.

A czukorüzlet képezvén — úgymond — a trieszti forgalom egyik legfontosabb s legjövedelmezőbb ágát, mely a répaczukorgyártásnak juttatott aránytalan s méltánytalan kedvezés folytán egyre fogy, inditványozza a kamra, hogy a gyarmati czukor a répaczukorgyártással egy színvonalra állittassék, vagyis, hogy a nádczukor váma a répaczukor adóösszlete nagyságára szállittassék. E javaslatot oly rendszabálynak nevezi, mely egyaránt hasznára volna a kincstárnak, mint a fogyasztó közönségnek, a kereskedelemnek és a hajózásnak, melynek a czukor előbbi években egyik főjövedelmi forrása volt s mely bizonyára csak úgy megérdemli a tekintetbe vételt, mint bármely más iparág. Ez által elesnék ismét egy monopolium, melyet néhány iparos oly iparág kedvéért élvez, mely a birodalom nagy területének alig 6 □ mértföldjét vévén igénybe, aligha nyujtja a földmivelésnek és állattenyésztésnek azon kiváló hasznot, melylyel a répaczukorgyártók a követelt magas védvámot igazolni akarják — mellőzve még azon tényt, hogy a földmivelés és állattenyésztés, Angliában például, melynek répaczukorgyártása nincs, mégis a tökély igen nagy fokán állanak.

Répaczukorgyártóink, kik ép a kincstár általi elhanyagoltatásról panaszkodnak, meg fognak talán ütközni a kamra íme szavain; részben mégis igaza van a kamrának, főleg miután a czukorfogyasztás Magyarország-Ausztriában más államokéval összehasonlítva igen alacsony fokon áll. S még ha Anglia mértékét nem is alkalmazzuk, miután az e tekintetben kivételt képez, elég egy pillantást vetnünk Francziaországra vagy a vám-

egyletre, hogy e visszás arányt felismerjük. Főoka pedig abban rejlik, hogy a fogyasztó Ausztriában, az eddigi vámrendszer által kényszeritve, kizárólag finomitott, azaz belföldi répaczukorra volt szoritva, mert a kelleténél magasb vám (csempészetet kivéve) nemcsak a finomitott gyarmati czukor behozatalát tette lehetetlenné, de még a gyarmati nyers czukorét is, melynek némely faja a közvetlen fogyasztásra is alkalmas, mi tudvalevőleg nyers répaczukorról nem áll. Hogy e körülmény mennyire hátrányos a fogyasztásra nézve, a tapasztalat bizonyitja. Szükséges volna tehát a gyarmati nyers czukor tetemes vámleszállitása által a fogyasztók külön nemét teremteni, kik ez áruczikket a magas árak miatt eddigelé nem használhatták. A finomitott czukor fogyasztása ez által nem szenvedne s ezt azontúl is a belföldi répaczukorgyártás fedezhetné.

E mellett azonban korán sem szabad a belföldi termelés üdvös voltát kicsinyelnünk, mert mennyire fontos a czukortermelés valamely vidékre nézve, mutatja a többek közt Csehország példája, mely szerint oly helyeken, a hol czukorgyárak állittattak, az egész nagy forgalmat csupán a czukorgyártás szüli; számos fuvaros, kiknek azelőtt keresete nem volt, kézművesek, napszámosok stb. bő foglalkozást nyernek, s a mi legjobb, hogy épen télen, mikor a mezei munka szünetel, részesül számos néposztály tisztességes keresetben a czukorgyárakban. A falusi nép fel is fogja Csehországban a czukorgyártás jótékonyságát, s számosan folyamodnak a nagyobb gyárakhoz, állittassék nálok is réparaktár. Mihelyt ez megtörténik, erősebb sürgésforgás mutatkozik a népben, mi közvetlen következménye a bővebb keresetnek. Többnyire előleget nyernek s csak úgy termelnek répát, s a nyert pénzbeli előleget adófizetésre, földtehermentesitésre, marhavételre, tehát gazdasági felszerelésre forditják.

Mennyire óhajtandó volna az ily iparűzés hazánk sok elszegényült vidékén s annak épen mezei lakossága körében, mely készpénz hiányával van gyakran még akkor

is, ha csűrei telvék gabonával, és adóját csak uzsorás előlegével fizetheti meg.

Nem tagadhatni továbbá, hogy a répatermelést a marhatenyésztést is előmozditja, ennélfogva szaporitja a trágyát, jobban felosztja a munkát, kedvez a gépiparnak, fölserkenti a vidéki lakosságot s közreműködik arra, hogy az adót könnyebb szerrel fizesse meg a nép. Vajha Magyarországon is belátnák, hogy a czukorgyártás mindez előnyben részesiti a lakosságot s azt mind nagyobb mérvben üznék s minél számosabb gyárakat alapitanának.

Csakhogy valamenyi iparágnál, melyet hazánkban üznek, mindenütt egyformán mutatkoznak ama nagy társadalmi hiányok, melyek miatt az iparágak valóban jövedelmezőkké s az ország egyetemére is gazdagitókká alig lehetnek.

Igy a czukortermelésnél is a vám magas volta korán sem fokozta ez iparág felvirágoztatását, miben a rosz utak s miattok a tömeges nyers anyag megnehezitett szállitása gátolják, s melyet a tisztán fogyasztási adó is nyom; melyre a hitelhiány vagy nagyon drága hitel nehezedik s mind e körülményeknél fogva annyira drágitja a beltermelést, hogy még szerencsés években s gazdag termés mellett is alig lehet szó kivitelről. A kivitelnél szokásos s újabban fölemelt adómegtérités ugyanis sokkal csekélyebb, semhogy versenyezni engedne Franczia-országgal, hol is a kivitelre szánt czukor tökéletesen adómentes, vagy Poroszországgal és a német vámegylettel, melyek bőven kinálkozó olcsó tőkékkel rendelkeznek, hol csekélyebbek a felszerelési költségek, olcsóbb a tüzelő anyag stb., mind oly előny, mely a külföldi versenyt már előre is biztositja a győzelemről.

Ennélfogva nem is a fogyasztók rovására s némely iparág és kereseti forrás — mint p. a tengerészet — világos kárára levő magas védvámat pártoljuk, melyet az elősorolt többi akadályok súlyos volta tökéletesen paralyzál; hanem kivánatosnak és óhajtandónak tartjuk a belső nehézségek elháritását, melyek a czukornak külföldön való versenyét lehetlenné teszik.

Ha a monarchia elég czukrot gyárt belfogyasztásra, nem szükséges vám által az idegent távol tartani, mely túlterhelt piaczra úgy sem tolul. De igenis az olcsóbb termelés lehetőségét kell megszerezni, hogy a mire itt benn szükségünk nincs, azt kifelé, nem is Franczia-, vagy Németországra, hanem, mint feljebb emlitve volt, hajdan virágzó elkelési piaczunkra, keletre szállithassuk.

A répaczukorgyártás a félig meddig tönkre ment gyarmati czukorszállitás romjain emelkedve, mind inkább külpiaczokra törekszik; csak szokná már meg, hogy a belföldi bajokon felülemelkedve szabadon versenyezzen az eddigelé még nem igen kedvező külviszonyok legyőzésére.

A termelési adatok két irányban mutatnak változást a czukorgyártásban. A czukorgyárak száma ugyanis 1852-től 1869-ig 26-ról 22-re szállt alá, de a gépek lóereje 222-től 905-re szaporodott.

Részletesb adatok szerint

	volt gyár	termeltetett czukor	fizettetett adó
1860-ban . . .	19	222,967 mázsa	737,631 frt
1861-ben . . .	21	245,396 „	1.056,170 „
1869-ben . . .	22	219,156 *) „	824,619 „

A fogyasztott répamennyiség 1852-ben még 1.117,500 mázsa volt, mely 1863-ben 1.614,000 mázsára, 1869-ben 1.846,925-re emelkedett. Valóban nem nagyon üditő kép, melyben csak az vigasztal, hogy a mind tökéletesb fölszerelés a gyárak számának fogyása mellett azt látszik bizonyitani, hogy az ok- és korszerűbb intensivebb kezelés kezd lassan ez iparágban is lábra kapni.

6. A szeszipar és serfőzés.

Akár mezőgazdasági, akár különleges ipari szempontból tekintjük a szeszipart, az egyik legfontosabb, egyúttal legrégibb ipara az országnak. Az 50-es években behozott nagy fogyasztási adó következtében sok ideig inkább hanyatlásnak, mint haladásnak indult és csak az

*) Mihez 133,992 mázsa czukorülledék járul.

1866 február 1-je óta behozott általányi rendszer (Pauschalirungs-System) folytán kezdett ismét gyarapodni. A miniszterium megalakulása után 1868-ban örömmel vették, főleg a nagyobb szeszíparosok, hogy a Lónyay minister által beterjesztett törvényjavaslat e rendszert fentartja, mert nagyon tartottak attól, hogy a kormány — mint akkoriban hire járta — vissza talál térni a számos zaklatással járó mérő gépezet ismeti alkalmazásához.

Az iparosok minden igényeinek ugyan a mostani adózási módszer által sincs megfelelve és szeszégetőink, kik az összes szeszadó két harmadát gabonaégetések után fizetik, sokban hátrányosabban valának helyezve, főleg az égetési időtartam meghatározása által a lajtántúli szeszégetőkhöz képest, kik legnagyobb részt burgonyából, répából gyártják a szeszt; pedig tudvalevő dolog, hogy a sokkal drágább szemes gabona jóval hosszabb időt igényel ugyanoly fokú szesz gyártására, mint más anyag.

A szeszgyártás akár gyárilag, akár mint mezőgazdasági mellékiparág az országra nézve mindenesetre előnyös. Csakhogy viszonyaink között az ez iparágra súlyosodott adótehernél fogva s a termelést nehezitő s akadályoztató számos ellenőrködési intézkedések között alig lehetett szó ez iparág buzditó felvirágoztatásáról.

Az annyit sürgetett adóvisszapótlás nehezen szüli meg a tőle várt eredményt; mellőzve még azon, a védváméval egyforma hatást, melynél fogva az összes adózók kénytelenek a szesziparosok költségei fedezéséhez járulni, kiket viszont a rájuk rótt mértéken felülli adó gátolt a tömegesb termelésben. A szeszgyártás egyedüli reménysugára a kivitel lehetőségében rejlett, melyben Poroszország tevékeny, mozgékony népe és kormánya oly előnyt nyert Ausztria fölött, mely Magyarország-Ausztria versenyét s különféle vám- és visszvám-müveleteit sok időre kijátszotta.

Méltó volt tehát a szeszgyárosoknak a magyar pénzügyi ministerhez még 1868-ban intézett kérelmök, hogy vegye a kormány tekintetbe azon számos földbirtokost, kinek az éghajlati és földviszonyok nem engedik

kapásnövésül a burgonya, hanem csakis a kukoricza termelését s nyujtson nekik módot, hogy ebbeli terményök elkelése ne a csekély kiviteli lehetőségtől függjön, hanem nyerjen biztos elkelési helyeket, illetőleg vevőket idebenn virágzó ipar által, mely a nyers terményeket magasabb értékű s könnyebben szállitható áruvá feldolgozva, a hulladékot hús- és tej-termelésre nézve, fölöslegét pedig trágya alakjában is felhasználhatóvá teszi.

Nem is követelték egyébiránt ez iparosok kiviteli dijat, mint a minővel Poroszország régen birt, hanem csak a kivitt szeszért fizetett adó megtéritését.

Különben is a kiviteli dijat elmélet és gyakorlat egyaránt kárhoztatják; mert e dij legjobb esetben is azt eredményezte, hogy a termelő ország és adózói rovására a külföldi részesült olcsó áruban. Ha be van bizonyitva, hogy akár a czukor, akár a szesztermelés nagyobb, mint a belföldi fogyasztás kielégitésére szükséges, úgy dolgozzék az iparos kivitelre, de szokjék hozzá idejekorán, hogy azt védvám nélkül (akár tilalmi, akár buzditó értelemben) tegye.

Ha az adómegtéritést méltányosnak is elismerjük, a kivitel dijazása korán sem lett volna azon módszer, mely e hanyatló iparágon tetemesen lendithetett volna. Helyesebb, ha nagyobb erővel, tőkével és szakismerettel a szeszfinomitáshoz látunk, a mely téren már csak a szállitó bér megtakaritása által is győztesen versenyezhetünk az ebbeli bécsi és cseh gyártmánynyal, mely folyvást szivárgott hazai fogyasztó helyeinkre.

Pedig a szesz, főleg a borszesz külföldi elkeléséről szóló tudositások szerint s nevezetesen a franczia szeszkereskedésre vonatkozólag tudjuk, hogy a német vámegylet terménye előnyősen versenyez még az angol terménynyel is. A franczia borszeszgyártás ugyanis, miután a bort Francziaországban természetben eladják, egyre fogy, holott a szeszfogyasztás folyton terjed s igy a szeszbevitel mind nagyobb mérvben kapott lábra. A német szesz 30 frank beviteli vámot fizet, az angol csak 15 frankot, mégis szerencsésen versenyez amavval; a

német vámegyleti borszest Bordeauxban 90—93 frankkal, az angolt 80-al fizetik. A mi pedig árra és minőségre nézve a vámegyleti szeszről áll, ugyanez áll az osztrákról, sőt állana a magyarról is, hahogy szeszfinomitó gyáraink egészségesebb alapon állanánk, hogy oly botrányokat ne kellene megélnünk, mint az újpesti szeszfinomitó gyár körül voltunk kénytelenek tapasztalni.

Minthogy végül a bortermelés nálunk olcsóbb, a könnyebben terjeszthető és tetemes bormennyiségre még korán sincs a kivitel biztositva, minden erőből és folyvást kellene törekednünk, hogy a vámegylet eddigi túlsúlyát oly czikkben vissza ne nyerje, mely természetes viszonyainknál fogva itt virágzó iparágot képezhet.

És e tekintetben újra bebizonyult a mesterséges dédelgetésnek hibássága. Mert Poroszország versenyét az olcsó anyag, kőszén, szállitóbéren kivül még közvetett kiviteli dija (osztrák akónkint körülbelől $^3/_4$ frt) is elősegitette. Mégis újabban győzedelmesen versenyez a magyar-osztrák szeszipar a poroszszal, mit a Triest-felé irányult szeszkivitel némely számai bizonyitanak. Ugyanis

1863-ban a szeszkivitel osztrák részről	. .	32,521	
porosz „	. .	108,024	vámmázsát tett.
1868-ban az osztrák-magyar kivitel már	.	217,615	vámmázsa
a porosz „ csak	.	35,000	„
Görczön át Olaszországba pedig	.	24,500	„ volt;

igy tehát a porosz együtt 49,500 mázsára csökkent.

Az osztrák-magyar monarchia összes szeszkivitele évenkint s régebben átlag 300,000 mázsára becsületett, ujabb adatok szerint azonban csupán Magyarországból 1868-ban 401,000, 1869-ben 491.500 mázsa vitetett ki, 6.400,000 illetőleg 7.500,000 frtnyi értékben.

Mily fontos iparága egyébiránt Magyarországnak a szeszgyártás, a pénzügyi minister által kiadott, a fogyasztási eredményeknek 1867-, 68- és 69-re vonatkozó statistikai egybeállitása mutatja. Ebből látszik, hogy 1869-ben 1030 nagyobb és 67.183 kisebb szeszfőzde működött.

A kis szeszfőzdék legnagyobb része mezőgazdasági: 65,610. A nagyobbak közül csak egy mezőgazdasági, a többi tisztán ipari, illetőleg gyári üzlet. Mily különbség van az ipari és gazdasági üzlet közt, mutatja azon körülmény, hogy ez utóbbiak közül 14,800 fizet 5 frtnál kevesebb, 4 pedig 500 frtnál több adót, holott a nagyobb gyári üzletek közül csak

88	üzet	200 frtnál kevesebbet
51	„	500— 1,000 frtot
205	„	1,000— 2,000 „
267	„	2,000— 4,000 „
186	„	4,000— 8,000 „
74	„	8,000—20,000 „
48	„	20,000 frtnál többet.

Hogy azonban az összes szesztermelés még most sem nyugszik teljesen egészséges alapon, a nagyobb, műipari berendezéssel ellátott szeszgyárak apadásából látszik. Mert bármily örvendetes a mezőgazdaság érdekében a kisebb szeszgyárak szaporodása, amazok csökkenése sem örvendetes tény. Ugyanis még 1867-ben 1065 létezett, mely 1869-ben már 1030-ra apadt, vagyis 35-tel csökkent.

A szesziparral ellenkező irányban halad a serfőzés mind arra nézve, hogy ez az ország egyik legifjabbik nagyobb iparága, mind abban, hogy ez iparágban a kis fődzdék egyre fogynak, a nagyobb pedig mindinkább tágitják, gyarapitják üzletüket; de a gyártás maga nem szaporodik.

A magyar pénzügyi minister által kiadott, fentebb már idézett hivatalos közleményeken kivül újabban magánmunka is jelent meg, mely a serfőzés tüzetes statistikájával foglalkozván, épen tiz évi adatokat közöl.*) Ezekből látni, hogy a serfőzés

	Magyarországban		Erdélyben	
1860-ban	368 fözdében	889,000 akót	90 fözdében	88,200 akót
1869-ban	208 „	861,000 „	83 „	95,600 „

termelt.

*) Noback Gusztáv: Die Bierbrauerei in Oesterr.-Ungarn etc. Prága, 1871.

A fözdék száma tehát Magyarországban is, Erdélyben is csökkent, amott 160-nal, emitt csak 7-tel. Erdélyben legalább a termelt sörmennyiség nem kevesbedett, mig az anyaországban ez is bekövetkezett, mégis az adó

	Magyarországban	Erdélyben	
1860-ban	916,000 frtot	86,000 frtot	
1869-ben	1.027,800 „	114,000 „	eredményezett.

Az ország mindkét részében hullámzatosan változott a termelés ez évtized alatt, mindkettőben 1864—5 között mutatván, folytonos csökkenés után, legmagasabb számot 846,000 és 110,000 akóval, mely ismét alábbszállt s emelkedett, mig az 1869-iki, fentebb kimutatott összeget elérte.

Összes fogyasztásunkat egyébiránt e számok sem mutatják. A behozatal ugyanis 1868-ban 75,864, 1869-ben 124,407 mázsát tett, melylyel szemben sörkivitelünk ugyanez években csak 73,636, illetőleg 64,463 mázsát tüntet ki.

7. A malomipar.

Még nem rég mondhattuk, hogy a malomipar az ország legegészségesebb, legvirágzóbb ipara, melyre nézve, úgyszólván, egyéb sem kivánatos, minthogy oly mértékben terjedjen mint eddigelé, hozzá csatolva még azon óhajtást, vajha hazánk egyéb, szintén természetes alapokon megindult iparágai ép oly szépen s az országra nézve hasznosan haladnának.

Ma már nem vagyunk képesek ugyanezt mondani egyre szaporodott malmainkról s iparukról. S mi az oka, hogy a még nem régen oly elannyira virágzó iparág ma pang s felüditésére oly monstruosus javaslatok tétetnek, hogy egy bank kezében összpontosuljon az egész gabonavásárlás s liszteladás és ugyane bank kezelje gondviselésszerü mindentudással az eladást! e téren is pedig ismét és ismét a kormány segitsen.

Első pillanatra az látszik, hogy a túlságos verseny ölte — vagy legalább bénitotta meg ez iparágot? Nem tagadhatni ugyan, hogy az első nagyobb mérvben alakult

gőzmalmok nemcsak a fővárosban, hanem a vidéken is folyton folyvást hasonló vállalatok keletkezésére birták vállalkozóinkat. Nem tagadhatni, hogy aránytalanul minden egyéb iparághoz és vállalathoz e térre áramlott az 1868—69 előtt még szunnyadott vállalkozói szellem. Hiszen oly könnyü volt minden gondolkozás, hosszabb tanulmányozás s koczkázott kisérletek nélkül a már kényelmessé taposott útra lépni s a hol jó üzleti nyereséget látunk kinálkozni, hasonló nyereségek után nyujtani kezünket. Nem is első példa az hazánkban, hogy a verseny inkább ösztön-, mint okszerűen ápolt szelleme mindig ugyanazon egy, jó jövedelemmel kecsegtető térre zúdul és, nem arányosan fejlődő viszonyaink közepett, csakhamar elzárja a jövedelmezőség zsilipjeit. Nem kevésbbé bünös volt e téren is az alapitó-nyereség utáni vágy, melynek oly egészségesen kinálkozó üzleteknél könnyü volt (akkoriban még szűzies) közönségünket lépre vezetni.

És még sem mondhatni határozottan, hogy a vállalkozási tér épen a malomiparnál, noha szaporodása óriási, túl volna árasztva. A mig még annyi millió mérő gabonát szállitunk ki nyers állapotban, addig nincs túlságos sok malmunk; mert, ha a külföld csakugyan szorul termelésünk általi élelmeztetésére, kényelmesebben szerzi azt be a használhatóbb, s térfogatánál meg magasabb becsénél fogva olcsóbban szállitható lisztünkkel, mint gabonánkkal, melyet mégis csak meg kell őrlenie, ha kenyeret akar belőle dagasztani.

Csakhogy, ha ekkép számitunk a külföldre, nemcsak gabonánkkal, hanem a lisztkészitésre forditandó munkával, a malomiparba fektetett tőkével is kell számolnunk; mert ha mindezt is oly olcsón nem tudjuk kiállitani, hogy ezzel is versenyezhessünk, csakis gabonánk, buzánk fog jó években külföldre menni, malmaink katlanai hidegen, garatjai üresen maradnak, kürtői pedig szárazan s hidegen fognak megannyi felkiáltójelképen az ég felé meredezni.

Malmainknak, főleg a pestieknek, kissé dezolált, reméljük, csak ideig-óráig ily szomorú állapota pedig nagyrészt ide vezethető vissza. Alapításukkor — egy-kettő kivételével — nem számoltak eléggé a bekövetkezhető stagnáló üzletviszonyokra. Csekély forgó tőkével birván, amúgy sem nagy olcsósággal dicsegedhető hitelviszonyaink között, idegen pénzzel voltak kénytelenek gabonát vásárolni, mely gabona máris csekélyebb arányban s drágábban özönlik Pest felé, egyenesb utakat nyervén követlenül a termelés helyről külföldre, vagy legalább más vidéki városokba. Termelvényök árára is hosszabb ideig kellett malmainknak várakozni, a közben szükséges forgótőkét ismét hitel utján beszerezni — hiszen malomváltóink állandó rovatot képeznek pénzintézeteinknél, — mindennek folytán pedig nem voltak képesek kellő mértékben versenyezni a szerencsésb viszonyok között működő külfölddel.

Reméljük azonban, hogy a belátott hiányok s hibák nem fognak sokáig váratni orvoslásukra sem. A molnárgyülések már is ez irányban haladnak. Szóba kerülvén minden hiány, meg is fog az szüntetettni s ezen óriás, ezen tőkéjére, telepei számára s termelvényei mennyiségére nézve leggazdagabb iparunk meg fogja önmagában találni az erőt sebei behegeztésére.

Valóban a mely országnak 200-on fölüli gőz- és műmalmán kivül közel 10,000 patak-, 8000 száraz- s majdnem 5000 szél- és hajómalma van, arról elmondhatni, hogy malomipara virágozhatik. Főleg ha hozzávetjük, hogy gyártmánya az egész világon elismert legjobb s a magyarországi és fiumei liszt Chinában és Japanban is megfordul.

Ily iparnak se kormánysegélyre, se mesterkélt monopolizálásra, se semmiféle pártfogolásra nincs szüksége; érdekében csak azon még itt-ott divó igazságtalan eljárást óhajtjuk megszüntetni, mely a liszt vasuti szállitásakor egyenlő súly és térmérték mellett a gabonától megkülönbözteti, s a rá vetett magas szállitóbér által kivitelét megnehezíti.

Számba véve, hogy a monarchia lisztforgalmának

legnagyobb részét Magyarország szolgáltatja, fogalmunk lehet hazai iparunk emelkedéséről, miután a lisztkivitel 1840—50-ig, évenkint még csak 186,000 mázsa volt, 1862-ben már 880,000, 1869-ben pedig épen 4 millió mázsára rúgott.

8. A fonó- s szövő-ipar.

A gyapjú, bármennyire képezi a magyar gazdaság egyik legjövedelmezőbb ágát, kellően még most sem értékesithető, mert a jóval alacsonyabb vasuti árszabások éjszaki irányban e czikket nagy kerülővel szállittatják Hamburgon át Angliába, honnan gyártmányokká változtatva gyakran visszavándorol hazánkba; pedig a tengeri ut olcsósága egyenes szállitás mellett a megtakarított szállitóbért ismét a termelők javára juttatná, részesitvén a megcsökkent gabona árak folytán úgy is minimumra szorult jövedelemben.

De mekkora nyereséget látna az ország, ha ezen oly könnyen rendelkezésére levő és értékes nyers anyagot maga készitené ki valamennyire s ezentúl nem a német-szláv örökös tartományoknak, Német- és Angolországnak szállitaná, a munkadíj teljes elvesztése mellett, csupán a nyers gyapjút, de szaporitaná azon, fájdalom, kis számú, mégis virágzó gyári telepeket, minő például a gácsi posztógyár, mely kitünő minőségű kelmét készit hazai anyagból és a nyers anyag bőséges, olcsó birtokában a világhirű brünni gyárakkal is versenyezhetne.

E téren látjuk nagyjaink vállalkozó szellemének hiányát a legfeltünőbben. Bárhol másutt érdemei közé sorozza az ország aristokratiája, ha tőkéivel s vagyonával, a mellett, hogy saját érdekeit is óvja, az ország gazdagitását előmozditó nagyszerű gyártelepeket alapit, csak szegény hazánkban, melynek arra legfőbb szüksége van, csak itt nem hallani ily nagyobbszerű vállalatról, s ha nagyjaink pálinka-, vagy épen czukorgyárt épitettek, már az iparosság netovábbját vélik elértnek.

A monarchia gyapjúipara elég erős, hogy síkra szálljon haladottabb országok gyártmányaival s készitményeit az éjszaki kikötőkön át tengeren túli országokba is szállítja. A brünni posztógyártmányoknak, például, már régóta jó keletök van Amerikában is. A monarchia gyapjúáruinak kivitele 1847-től, a mikor 28,000 mázsa volt, 1861-ben 58,000, 1869-ben 86,000 mázsára emelkedett; csekély szám mind a mellett, ha elgondoljuk, hogy a nyers gyapjú kivitele 1860-ban 247,000, 1861-ben 221,000, 1863-ban 355,000, 1869-ben pedig csupán Magyarországból már 435,000 mázsát tett. S hogy a gyapjúkelmék szaporodott kivitele a világpiaczon előnyösebben nem versenyez, nagyobbrészt szintén a vámviszonyoknak tulajdonitható. Nem czélszerü eljárás ugyanis védeni oly ipart, melynek termelésére a monarchia valamennyi szükséges előföltételnek birtokában van. Ilyen a len- és gyapjú árúk termelése, melyekre nézve hazánk bőségesen nyújthatná a nyers anyagot s a mely iparágakban védvám nélkül is le kellene győznünk a világ bármely országa versenyét.

Pedig kenderárúk kivitelében, nagy kendertermésünk mellett is, igen csekély a kivitel. Csak a cs. kir. hajóhad s az osztrák Lloyd fedezik vitorlavászonszükségletöket monarchiabeli, de nem magyar gyárakból, a kereskedelmi tengerészet angol tartományokból veszi szükségletét. A magyar kendert tengeren túl, sötét szine miatt, kevésbbé becsülik a romagnai kedveltebb terménynél. A magyar nyers termény többnyire Angliába szállíttatik, honnan kenderárú minőségében kerül vissza a tengermellékre. A kendervászon és kötelek pedig igen keresett kereskedelmi czikket képeznek a legtöbb tengerentúli kikötőben s ideje volna módokról gondoskodni, hogy a magyar terménynek jobb kelendőséget szerezzünk.

Ez iparral épen csodálatosan vagyunk. Az ország talaja mindkettőre nézve alkalmas s itt-ott kifejtett nagyobb erélylyel s utánjárással tudtunk is mindkettőből szép anyagot előmutatni a Köztelken rendezett 1870-diki kiállításban. Némely len- és kenderfonó gyáraink is lé-

teznek, mint például a késmárki, piaczunk is volna, melyet az újabban erősbülő magyar-osztrák tengerészet még tetemesen szaporitana. Mégis a helyett, hogy a külföld számára, hogy kivitelre termelnénk, még a hazai csekély szükségletet sem vagyunk képesek fedezni. Fizetünk évenkint 2—3 millió frtot oly anyagért, melyért ugyanannyit vagy kétannyit s még többet mi kaphatnánk meg a külföldtől.

Mióta a statistikai hivatal a szállító-vállalatokról szerzett adatok alapján kereskedelmünk némi áttekintését nyujtja, tudjuk, hogy 1—1½ millió kivitelünk irányában fonalakban, melyek között okvetlenül sok a len- és kenderfonal (pamutgyáraink alig létezvén) 5—6 millió frt értékût hozunk be. Kin múlik itt? Nem az általános indolenczianak van-e része itt is oly iparág elhanyagolásában, mely mezőgazdasági termelésünkbe is sokhelytt új irányt hozhatna, iparosaink ezreit is tisztességes keresetre segithetné?

Az ország több vidéken virágzik, legalább virágzott a szűrposztó- és pokróczgyártás. Kallóink meg vannak a felvidéki s erdélyi vizeknél, Veszprém s Tata táján stb. Ezerekre megy az ez iparággal foglalkozó készmüvesek száma, gyártmányuk egy része gyárilag is készül; de haladásról, a munkások gyarapodásáról szó sincs. Általános a panasz s talán méltó is, hogy mióta a hadsereg ellátása némely kiváltságos nagyszállitóra bizatott, e hazai iparág is pang, legalább Magyarországon. Erdély, főleg Brassó s Nagyszeben környéke, hol ez iparág szintén honos és a hol jóhirü ily szürposztó készül, a Dunafejedelemségekben talált, saját népén kivül, piaczra. Az anyaország azonban arra felé kevéssé versenyez s ez iparág hanyatlik.

Valóban nem szükséges a kormány atyai gondoskodásához folyamodnunk lépten nyomon, mi a népet csak elpuhitja, önnállóságától megfosztja s elöli benne a versenyképességet. De a hol közös költségen tartott saját pénzünkbe kerülő s milliókra rúgó ellátásról van szó, melyet a kormány — itt a katonai hatóság — közvetlenül kezel,

ott méltán megkövetelhetjük, hogy legyen tekintettel saját népére, hazai iparosainkra annál is inkább, mert katonáink felszereléséghnél oly tárgyak termeléséről van szó, mire nézve nem szabad külföldre szorulnunk s a hol ennélfogva a legolcsóbb beszerezhetés nemzetgazdasági elve nem alkalmazható.

9. Vegyes iparágok.

Az olajgyártás egyik legkiválóbb, egyúttal legtermészetesebb iparága lehetne hazánknak, főkép ha karöltve haladna a repczetermeléssel, és kiviteli kereskedésünknek inkább az olaj, mint a repcze képezné tárgyát. Nemcsak azért óhajtandó pedig a nagyobbmérvű olajgyártás, mert a kész olaj csak körülbelől egyharmadát teszi a nyers repcze súljának, mely körülmény nagyobbszerü szállitásoknál tetemesb különbséget tesz, de súlyaránya szerint kisebb mennyiségben is jóval nagyobb értéket képvisel; azonfelül még az olajgyártás virágzó állapotában számos oly hulladék marad az országban, melynek a mezőgazdaság igen nagy hasznát vehetné.

Tekintsük csak az olajsajtolás után fennmaradt repczepogácsát, melynek mind takarmány, mind trágya alakjában roppant becse van — igaz, hogy csak a külföldön. De kétszerte becses pótlékká válhatnék épen Magyarországon, mely minden hiresztelt bősége mellett, már csak száraz éghajlatánál fogva is gyakran szükében van a takarmánynak, szükében annál inkább, minthogy a korábban kimutatott okszerütlen gazdálkodás napról napra több tért von el új gyeptörések által az állattenyésztéstől.

Pedig mennyire el vagyunk még maradva a helyes aránytól, a mi a nyers és olajjá gyártott repcze kivitelét illeti, kitünik abból, hogy alig 80,000 mázsa olajat gyártunk, miből körülbelől 30—40,000 kerül kivitelre, holott a nyers repcze kivitele 5—600,000 mérőre megy.

De hogyan legyen reményünk iparágaink szaporodására, midőn a kormány versenyét, illetőleg tevőleges iparüzletét látjuk oly ágban, mely, mint a dohánytermelés és szivargyártás egyik legvirágzóbb iparágát képezte az országnak már 1848 előtt is? Az élénkebb mozgalom, mely épen a szivargyártásban mutatkozott, hatalmas lendületet adott a dohánytermesztésnek is, s mig a nyers anyag termelői a 40-es évek kezdetén alig kaphattak 10-12 frtot dohányuk mázsájáért, 1845-46-ban már 30-40, sőt 50 frtot is szivesen adtak a szivargyárosok a magyar dohány mázsájáért. A gyártás egyre tökéletesült, a termesztők mind nagyobb árakat kaptak, a gyárosok pedig mind olcsóbban adhatták gyártmányukat, mindnyájan mégis nyertek s az említett években történt számos kereskedői bukás egy dohánygyárost sem ért.

Ha az eddig más által pótolni nem sikerült monopolium miatt államkezelés alatt levő szivargyártást tekintjük, az összehasonlitás korán sem a jelen mellett szól, mert a kincstárnak hajtott nagy, de még sem kielégitő hasznon kivül a termesztő veszt s örülhet, ha összes dohánytermesztvénye mázsáját egyre-mázsra kilencz —tiz frton képes eladni; a fogyasztó pedig háromszoros árát adja meg a gyártmánynak, mely, ha jól is készül, mégis rosz, mert a kormány maholnap nem képes a szükségletet fedezni s féléves gyártmányt sem bir raktárában tartani, minek folytán a közönség csupán nyers árút fogyaszt.

Kiválóbb iparágaink közé tartozik a bőripar is, és a vargák, timárok, szíjgyártók, csizmadiák hajdan híres czéheket alkottak. Ma ez iparág a számos vele foglalkozó mestereken kivül gyárilag is kezeltetik. A felvidéken s Erdélyben létező nehány kitünő bőrgyáron kivül Pesten már oly gyár létezik, mely tán a monarchiában is legkülömb s oly tetemes termelést fejt ki, hogy éven át 150,000 embert képes szakába vágó teljes szükséglettel ellátni, valaminthogy a honvédsereg ebbeli fölszerelését el is vállalta s valószinüleg a hadsereg fölszerelésének egy részét is el fogja nyerni.

Innen is látszik, hogy, ha a kellő tőke és szakismeret fordul valamely iparág felé, viszonyainkban rejlő valamennyi hátrány legyőzhető s valóban csak rajtunk múlik, ha az ország nyújtotta anyagokat mind úgy fel nem dolgozzuk, hogy gyártmányainkkal a külföldet nemcsak itthon szoritsuk le az eddig elfoglalt térről, hanem termelvényeinkkel vele idegen földön is versenyre keljünk.

Pedig e téren még semmit se tett sem a társadalom, sem a kormány, melynek beavatkozására egyébiránt szükség se volt, és távol állunk a külföld iparos törekvéseitől, melyek épen ez iparágban is kitünnek, a mennyiben például Berlinben bőripari akademiát létesitenek, melyen a magukat e térnek szentelt iparosok, mindennemű elméleti és szakukba vágó gyakorlati oktatásban és mivelésben részesülnek, hogy iparukat tökélyre vihessék.

A felsorolt iparágakon kivül még a buzakeményitő, szőlő-czukor, burgonyaliszt, árpadara, borkő, borolaj, cognac stb. gyártása részesülhetne nagyobb figyelemben, mely természetes viszonyainknál fogva mindmegannyi virágzó iparággá fejlődhetnék, de a melyek gyarapodását úgy az anyagi, mint még nagyobb mértékben a szellemi tőke és vállalkozószellem hiánya gátolja, hollott más országokban, például Franciaországban mindez ágak virágoznak, nálunk pedig még olcsóbb a nyers termény. Zsírral például Amerika versenyez Bécsen keresztül Pesten is, s ha a húst, kolbászt stb. értékesíteni tudnók, tetemes beviteli összeggel gazdagodnánk megtakaritás által.

Ez iparágak elősorolásával ugyan korán sincs kimerítve az iparosság végtelen tere, mely mint reméljük, idővel hazánkban is népesítve lesz. Csak az eddigelé virágzó vagy létező iparágakra szoritkoztunk. Ezért mellőztük a világipar legfontosabb részét: a pamutipart, mely inkább a lajtántuli tartományokban bír nagyobb fontossággal.

Magyarországot a természet, úgy szólván, elárasztá kincseivel, illő volna, hogy a nemzetek iparos versenyében

elfoglalja s megtartsa a helyet, mely megilleti, s szégyen elmaradnia, például, a kis területü Svajcz mögött, mely csekély termékenysége mellett, hiányt szenvedve vasban és kőszénben, mégis képes versenyezni Europa s a világ legelső piaczain.

10. Az iparügy magasabb szempontból.

Bajos egyes iparviszonyainkról szólani most, mikor legnagyobbrészt csak sejtelemből, itt-ott szerzett közvetlen tapasztalatból, egyes körökből s az iparos osztályból általában felsóhajzó nyilatkozatokból s óhajokból ismerjük részben a bajokat, melyekben iparunk általában sínlik; de kevéssé ismerjük az ipar állapotát, helyzetét, mennyi- s minőségét hazánkban.

Iparstatistikánk most készül s vajha e vázlatos előadás is némi serkentőül szolgálna arra nézve, hogy ennek elkészitésében, mire első sorban épen iparosaink maguk hivatvák, minél lelkiismeretesebben részt vegyenek. Míg itt megbízható számokkal nem rendelkezünk, sőt míg a statistika minden csak valamennyire haladott országban oly állapotban nem lesz, hogy bármely adatok a legbiztosabb forrásból merítve, lehető tökéletes igazságot nyujtsanak, és míg el nem érjük azon állapotot, melyre különben erősen törekszenek, hogy nemzetközi statistikai értekezleteken az általános elvek, módok és alkalmazási módszerek megállapittatnak olykép, hogy a legtávolabb fekvő államokban is egy és ugyanazon rendszer szerint gyűjtessenek s állíttassanak együvé az országok beléletére s külforgalmára vonatkozó adatok — mindaddig ez alapon építeni, legalább bizton építeni nem lehet, s legfeljebb hozzávető következtetések vonhatni az államok belállapotára. De mindaddig a másféle hozzávetéseknek és következtetéseknek sem vitázhatjuk el jogosultságukat; mert az ellenkezőt bebizonyítani époly kevéssé tudjuk.

És igy bátran koczkáztatjuk ama merész, mert szokatlan, de nem légből kapott állítást, hogy a különféle időben fenállott különféle czéhek, vámrendszerek és kormányintézkedések végleteikben s átmeneteikben sokkal kevesebb befolyást gyakoroltak a gazdasági, ipar- és kereskedelmi viszonyok fejlesztésére, mint a mennyit nekik rendszerint tulajdonítani szoktak, s a mivel az iparosok maguk, védőik és elleneik oly könnyen ámítják magukat.

Valamint tagadhatatlan, hogy a népvándorlástól fogva a keresztes háborúk idején, a reformatión s a franczia forradalom felidézte ujabbkori mozgalmakon át minden kornak meg volt saját vezéreszméje, mely kiválóan uralkodván, számtalan hanyatlás, visszaesés vagy csak megállapodás ellenére is mind előbbre vitte a világot s a rajta lakó nemzeteket fejlettségben, míveltségben, tudományban és müvészetben — épúgy, magasbról tekintve, elfogadhatjuk e folytonos haladást a gazdasági munkák, kézmű és műipar tekintetében is. Az emberi szellem fejlődött, s a műipar, mely oly hatalmas tényező az egyes országok jóllétében, kifolyása levén e szellemnek, vele együtt fejlődött s eme haladásában s gyarapodásában sokkal hatalmasb erőnek hódolt, sem minőnek a statushatalom kifolyásaként létrejött merkantil és physiokrata, prohibitiv vagy szabadkereskedelmi rendszereket el fogadhatnók.

Mind e külső hatás csekélynek, kisszerünek tünik fel szemben ama nagyszerű fejlődési processussal, melyen az emberi társadalomnak nagyban és egészben, valamint országonkint s nemzetenkint át kellett menni. A szükség, mely az embereket a legelső nyers eszközök faragására, koholására bírta, nem szünt meg működni, s a sűrűbb népességgel járó folytonos elmesúrlodás okvetlenül a kezdetleges eszközök tökéletesbitésére vezetett.

A földmivelés, aránylag másnemű foglalkozásainkhoz, századok óta talán legkevesebbet haladott. Valószinüleg, mert a legelső s legégetőbb szükség fedezésére levén irányulva, legelébb emelkedett a tökéletesedés némi, habár

alacsony fokára. De mégis haladt s mindenek felett terjedt s szaporítá a népességgel együtt jóllétét, de szükségérzetét is valamint az ókorban nem elégedtek meg többé bibliai őseink fügefaleveivel s gyümölcs étkezésével, sem a középkorban az ókoriak nyers állatbőr-öltönyével s kezdetleges sátraival, úgy az ujkor is túlment igényeivel a középkorban divó s ott kényelmesnek tartott szokásokon s az egyre szaporodó s finomuló igények nagyobb s többféle kielégítést is követeltek. S mert a finomult izlés, a nagyobb kényelem, a tökéletesb öltözék, lakás, étkezés stb. mind csak oly égető szükségkint nyilvánult, mint hajdan lótej, vagy a kövek közt összezúzott buzából készült zagyvalék, a társadalomnak is egyre törekedni kellett a követelések kielégítésére.

Az egy ágban tökéletesedő ipar a másik ág tökéletesedését is maga után vonta; a munkafelosztásból eredt időnyereség tudományos kutatásokra vezetett, melyek ismét az iparnak váltak hasznára, becses fölfedezések, nagy horderejü találmányok által. Egyének lépésnyi haladása valamely téren milliókat rántott maguk után, kik közül ismét néhányan kiváltak, hogy újra milliókat csaljanak nyomukba. A mozgalom általános lett, a világokat összekötő szellemi hódítások anyagilag se szorítkozhattak többé egy-egy talpalatnyi darab földre. A gőz és villany szomszédokká tették a két polus lakóit, a távolság és idő fogalma megszünt a régi lenni s a világszellem százezerekben működő óriás hatalma törpe kicsinységében tünteté föl az állambölcseség aprólékos politikáját. A bilincsek lehullottak, a gátak leomoltak, a sorompók elkorhadtak s a szabad termelés, akadálytalan közlekedés és korlátlan forgalom hajnalpirja futja be a kerek világ mind nagyobb-nagyobb területét.

E természeti törvényeken alapuló s a történelem első ismert eseményeitől fogva napjainkig terjedő fejlődésben helylyel-közzel megakadás és hanyatlás is mutatkozott; de nagyban és egészben még is ez volt a világ folyása s így, magasabb szempontból tekintve, csakugyan bizton

állíthatjuk, hogy a különféle társadalmi testületek gyakran szükkeblü intézményei és az állampolitikai rendszerek korlátolt látkörükkel inkább utána sántikáltak az eseményeknek, semhogy reájok döntő, alaposan felforgató befolyást gyakoroltak volna.

Különbség az egyes államok és országok között őstermelés, ipar és kereskedelmi tekintetében mindig volt; mert a nagy világkerék forgásába mindig is beleakadt egy-egy szög vagy más kerék foga — hiszen a nélkül hogyan lett volna oly komplikált készülékké az összes államszerkezet? De az inditó és mozgató erő mindig egy volt s azon államok jutottak legelébb virágzó helyzetbe, a melyeknek kormánya bölcs belátással egyszerüsíteni tudá külön államszerkezetét s eltávolítani mindazon szeget és fogat, melyek a kerék forgásába ütközve, azt megakasztották.

E különbséget az egyes országok müipari viszonyai közt már azon időben is tapasztaljuk, midőn még állami gondviselésről az országok nemzetgazdasági fejlődésére, főkép pedig kereskedelmi és vámrendszerekről szó sem volt. E különbség az egyes országok földrajzi helyzetben, éghajlatában, lakosai hajlamában, de még a kül- és belháborúk gyakori ismétlésében vagy hosszasb békeidő élvezetében is rejlett. Hajdan Flandria, Brabant, Olaszország egy része, de még a távol Kelet egyes helyei és hazánk is, például a Zsigmondok s Mátyások alatt hiresek valának müiparukról, később Hollandia, utána Franczia-ország és Anglia jutottak e kiváló szerepre.

E hullámzás az egyes országok között folyvást tartott. És ha végig tekintünk a történelmen, mindenütt nyomára is akadunk a haladás és emelkedés vagy megállapodás és hanyatlás okainak s ezek nagyobbrészt az országok politikai változásainak, a nemzetben elterjedő takarékossági és mivelődési szellem tevékeny munkásságának vagy elharapózó tékozlási hajlamának, oktalan fényüzésének, legtöbb esetben pedig tunya, közönyös tespedésének tulajdonithatók.

Időnkénti emelkedést és sülyedést nemcsak a nemzetgazdaság tényezői működésében, de az emberi társadalom szellemi s anyagi élete bármely mozzanataiban is találunk. Müipari fejlettséget épúgy tapasztalunk a szabadabb mozgás és forgalom, mint az elzárkodás és védvám befolyása alatt. Amott Svajcz, Anglia, részben Amerika is például szolgálnak, mig emitt Francziaországra, Ausztriára, Oroszországra hivatkozhatunk. Nem a kor kivánalmainak inkább csak hódoló, többé kevésbbé okszerü czéh- és vámrendszereknek, hanem a különféle államban és országban egyaránt működő társadalmi szellemnek tulajdonítható, hogy a müipari termelés nagyban és egészben kiegyenlítette az országok és tartományok közötti különbséget, hogy az a népek, kormányok és rendszerek fölött álló egy nagy egészszé tömörült.

Igenis, egy nagy egészszé, minden önkényes testületi intézkedés, mesterkélt kormánybölcseségi eljárás vagy okszerü szabadság mellett és ellenére; mert ugyanazon gőzerő forgatja az orsót a szabadpolitikáju Angliában mint a protectio nyüge alatti Oroszországban vagy a védvám által körülsánczolt Ausztriában. Egy és ugyanazon alkotásu szövőgépek működnek a szabad Svajczban, mint a csak nem rég felszabadult Francziaországban és a szabad forgalomra törekvő Németországban. Hasonszerkezetü mozdonyok szállitják Albion áruit helyről helyre belől az országban, mint a melyek Spanyolország tespedő népeit ragadják munkás tevékenységre és hordják a civilisatió és szabadság szellemét az oroszországi puszták félbarbár fiai közzé.

Avagy tekintsük csak, hogy távolabb példára ne szoruljunk, saját hazánkat, Magyarországot, mely századok óta úgyszólván minden vámrendszert megizlelt, de a melyben következetesen alkalmazva tulajdonképen egy sem volt. Ausztriához kötve még a tartományi vámsorompók korában, soha sem érvényesitheté saját hasznára a tudomány különféle időben megállapitott tanait. Később pedig Ausztria szigoru elzárkozottságában, maga is el-

záratván a haladó Európa többi országaitól, ipara mégis csak annyiban különbözik az osztráktól, a mennyiben Ausztria ipara a még haladottabb külföldétől, azaz: tömeges termelésre nézve.

És a mai kor müipari haladottsága államok, országok és nemzetek szerint csakis a tömeges termelésre nézve tér el egymástól, minőségére nézve pedig azon egyéniség szerint, melyet a kormánynak az országokban, az államnak az egyesben, a társadalomnak pedig a nemzetekben tisztelni kell s melynek mind szabadabb s korlátlanabb kifejlesztésére törekedni főkötelessége volna minden kormánynak.

És a mit a különféle mesterkélt czéh- és vámrendszereknek leginkább szemére vethetni, az épen abban áll, hogy részint szűkkeblü önérdekből, részint fiskalis érdekből, vagy roszul alkalmazott atyai gondoskodásból az egyéniséget nyomták el mind az egyesben, mind a nemzetben. Ez elnyomás pedig azzal boszúlta meg magát, hogy a legtökéletesebb, egyúttal legtömegesb müipari termelést ép azon országokban találjuk, melyekben az egyéni szabadság legnagyobb mértéke teljesen kifejleni engedte a munkaerőt és müizlést s a nemzet, e nagy egyéniség, úgyszólván jellemét nyomta rá minden egyes gyártmányára.

Svajcz és Anglia, Belgium és ujabban Franczia- és Németország büszkén tekintenek a sokáig elmaradott volt Ausztriára, a hol védvámok alatt nevelték a müipart pulyává, a népet tunyává, mely csakis azóta riadt fel tespedéséből, mióta a szabadabb forgalom külföldről megingatta az ipar védelmére emelt sánczokat s résein át beszivárogtatá a külföldi terméket, szégyenpirt csalva a belföldi iparosok arczára, hogy túl engedték magukat szárnyalni, egyúttal szemrehányó intéssel emlékeztetve a kormányt, hogy a melegházi ápolás a zordonabb, éghajlatra szánt erőteljes növényt korcscsá növeli.

Azon országok és nemzetek szárnyaltak túl bennünket leginkább, melyeknek kormányai kellő időben fel-

fogták, hogy a mivelődés belső akadályainak elháritása, a haladási út egyengetése s az egyéni fejlődés szabadsága viszi tökélyre a nemzetet s általa hatalomra az államot.

Most szabad a tér és nyitva a pálya mindnyájunkra nézve; ám foglaljuk el s haladjunk rajta saját és a haza érdekében!

11. Az ipar mivelői.

E fejezet elején számokra, az iparszabadságról szóló szakaszban pedig magukra az ipar mivelőire is ki kellett némileg térnünk. De ez mégis oly általánosságban történt csak, hogy nem tünik fel talán ismétlésül, ha itt újabban s most már részletesb számaik szerint foglalkozunk magukkal az iparosokkal, a mint azok a népszámlálás alkalmával megállapittattak.

Foglalkozik pedig iparral és kézmüvel:

	önálló vállalkozó	segéd és munkás	összesen
Magyarországban . . .	238,577 = 2.15 %	295,956 = 2.66 %	534,533 = 4.81 %
Erdélyben	29,653 = 1.41 „	34,083 = 1.62 „	63,736 = 3.03 „
Fiume- s kerületében . .	493 = 2.76 „	2,735 = 15.30 „	3,228 = 18.06 „
Horvát-Szlavonországban	13,906 = 1.41 „	16,055 = 1.64 „	29,961 = 3.05 „
A határőrvidéken . . .	8,462 = 0.70 „	7,044 = 0.59 „	15,506 = 1.29 „
összesen . .	291,091 = 1.88 %	355,873 = 2.30 %	646,964 = 4.19 %*)

Szem előtt tartva a mezőgazdasági és iparállamról korábban mondottakat és azt, hogy a tömegesb ipart üző ország okvetlenül a polgárosultság magasabb fokán állónak tekintendő: az iparos foglalkozást a városi elem által gyakoroltnak s némileg miveltségi tényezőnek is kell tartanunk szemben az őstermeléssel. Még inkább annak kell pedig tekintenünk a tömegesb ipartermelést vagyis a gyári ipart összehasonlitva a kézmüiparral, mely a munkásoknak a vállalkozók irányában nyilvánuló nagy számából következtethető. És itt azonnal szembe ötlik, hogy Fiume kiválóan városi természetü lakossága között

*) A százalék kiszámitására a jelenlevő népesség összege, vagyis 15.417,327 lélek szolgált alapszámul.

nemcsak általában legnagyobb az iparüzők s kereskedők százaléka, t. i. $18._{06}$ %, hanem a munkások aránya az önálló vállalkozókhoz is legnagyobb itt, t. i. $15._{30}$: $2._{76}$; utána rögtön a magyar anya-ország sorakozik mindkét irányban, t. i. az általános százalék is nagyobb: $4._{81}$ az arány is $2._{66}$: $2._{15}$; Erdély és Horvát-Szlavonország majd egyenlően állanak mind általában ($3._{03}$ és $3._{05}$) mind az arányra nézve $1._{62}$: $1._{41}$ és $1._{64}$: $1._{41}$; a határőrvidék pedig nemcsak leghátul sorakozik általában ($1._{38}$) hanem ott megforditva is áll a viszony, t. i. több az önálló vállalkozó, vagyis a kis mesterember, mint a munkás vagyis segédje t. i. $0._{79}$: $0._{59}$-hez.

Ezen, az országokra nézve közlött viszony-számok a nagy népszámlálási műben megyénkint is elő vannak sorolva, s ezen alapon látjuk, hazánk mely vidékein foglalkozik a lakosság kiválóbban az iparral. E számok segedelmével tehetünk összevetést arra nézve is, hogy hogyan viszonylik például a nemzetiség az iparhoz, milyen befolyással van ez a miveltségi állapotra stb., vagyis: polyglott és a miveltség számos, legkülönbözőbb fokán álló lakosságunk minden faja és neme-e az, mely az iparra is hajlammal birván, az ország felvirágzására kiválóan működik közre.

Apró kis számok ezek s az őstermeléssel összevetve alig latba esők. De nem tagadhatni hogy az ipart nem csupán az azt üzők lélekszáma szerint szabad megbecsülni, hanem sokkal inkább számba kell venni az értéket; csakhogy ez jobbára csak a finomabb müiparra nézve áll, melybe az egyén müvészi képzettségét fekteti, s melynek termelvényei ennek következtében oly becsesek. Nálunk azonban, hol inkább még az egyszerübb iparágak virágoznak, csakugyan dönt a szám. Dönt pedig annál is inkább, mert összes iparunk, talán a vastermelést és malomipart kivéve, sokkal inkább kézmüves iparosság semmint gyári.

Bármikép álljon egyébiránt a viszony: annyi tény, hogy emberi munkaerő nélkül ipar nem üzhető s bár-

mennyire eltérő legyen is belértékére nézve az egyes iparágak termelvénye, többé-kevésbbé eltérő a kamatnyereség, melylyel a vállalkozó dolgozik, de az ipar zömét képező, az igazán termelő munkás nem oly annyira eltérő keresetében, hogy nagyjából összehasonlitást, a tömegesb vagy csekélyebb iparosságra következtetést ne engedne azon százalék, mely az összes népesség számából az iparral foglalkozókra esik. Bizonyos, hogy a mely vidéken a lakosság nagyobb százaléka foglalkozik iparral: ott nagyobb is az ipari termelés, azt a vidéket lehet inkább iparosnak nevezni.

Ekkép tekintve országunkat, csakugyan érdekes végig nézni rajta, keresve s kutatva, melyek hát kiválóan iparos vidékei?

S itt legott feltünik, hogy nagy megszoritással kell venni azon általában elfogadott axiomát az „iparos felföldről." Mindössze négy megyét találunk az ugynevezett felföldön, mely inkább iparosnak nevezhető, esvén 100—100 lakosra legalább 6—10 iparos. E megyék: Abaúj, Szepes, Gömör, Zólyom, e par excellence vas-, üveg-, papirtermelők stb. A felvidék többi megyéje elég szegényül áll ipar dolgában és Hont, Bars, Turócz, Liptó csak Nógráddal, Hevessel, Szabolcscsal s Biharral állanak egy sorban.

A dunán túli megyék legnagyobb része ugyanily százalékot tüntet fel, Tolna, Fehér, Veszprém, Somogy, Komárom, Esztergom épen túl is emelkednek ezen, Győr pedig és a nyugati határszélen Mosony legiparosb megyéink közé tartoznak, melyekhez Pozsony s részben Nyitra sorakoznak legméltóbban. De még Csongrád, Bács, Temes is túltesznek a felvidéki megyék nagy részén s még ezek fölé is emelkedik Besztercze-vidék, Aranyos, Segesvár székek; Brassó vidéke pedig Pest megyével együtt hazánk legsűrübb iparos népességét tüntetik fel.

Már korábban lőn rámutatva s itt ismételnünk kell, hogy az iparosságra túlnyomó befolyással van a

városi elem: Pest megyében is a fővárosok iparos népessége szolgáltatja a nagy százalékot, valamint Pozsonyban is az élénk iparú hajdani koronázó város, Brassó vidékén is Brassó városának szorgalmas népe, épúgy Szeben székben Nagy-Szeben, Abaújban Kassa stb. mind azt a szab. kir. és kiváltságos városok külön számitott ipar-kereskedelmi számaiból még világosabban látni.

Ha ezen sorozatot tekintjük, azonnal szembeötlik a roppant eltérés a százalékokban. Mig ugyanis a megyei lakosság 100—100 emberére legfeljebb 10 (Pest megyében 13) iparos esik, már a városokban 10% nagyon alól van a középen, legerősebb százalékai pedig 30—33-ra is rúgnak, vagyis igazán iparos és kereskedelmi városokban az összes lakosság egy harmada iparos vagy kereskedő.

És az iparosok e nagy százaléka, vajjon vitte-e összes iparunkat annyira előre s emelte-e oly fokra, melyen lenni óhajtanók? S iparunk nagyrészt szomorú, sokban kezdetleges helyzetét tekintve, mondhatjuk-e egész biztossággal, hogy az csupán a külviszonyoknak róvható fel, s nem-e nagy részök van abban maguknak az iparosoknak, nagy része magának a közönségnek is?

Az önálló vállalkozók és munkások számának aránytalanságából azon meggyőződésre kellett jutnunk, hogy az újkor hatalmassabb ipara sem üdvös eredményeivel, de hálistennek sajnos következményeivel sem honosult még meg nagyobb mérvben. Az ipar legszámosabb ágát nálunk még kézművesek gyakorolják, vajjon az övék ez iparágak legnagyobb termelése is, arra a kellő adatok hiányával határozottan nem válaszolhatunk. De ha végig tekintünk például csak Pest utczáin is — és a vidék nagyobb, többnyire kereskedelmi boltokban árult iparczikkeivel sem vagyunk sokkal különben — azt kell tapasztalnunk, hogy a legtöbb, főleg finomabb iparczikk korán sem hazai gyártmány, hanem importalt árú. Ha csupán kereskedőknél tapasztalnánk ilyet, méltányolni lehetne iparosaink só-

haját az iparszabadság ellen; de ugyanezt teszik nagyrészt maguk az iparosok, az illető termékek gyártói is. Ez nem versenyrekelés, mely olcsóbb s ha lehet, hasonló jó minőségü gyártmány által kiküszöbölni iparkodnék közönségünk köréből a külföldi gyártmány iránti előszeretetet, hanem ápolása e ferde izlésnek, ápolása azon csekély differentiális nyereség okáért, mely az olcsóbban bevásárolt s drágábban eladott árúkból kerül.

Még oly iparczikkeknél is, melyek megrendelésre készülnek, melyeknek egynémelyikével egyik másik külföldi kiállitáson babérokat aratunk, még annak is oly tetemes alkatrésze, ha nem az egész munka külföldi — nagyrészt bécsi — készitmény, hogy szinte vonakodnunk kell azt hazai terméknek elfogadni. Sőt még oly iparoknál is, mint az épitésziek például, melyekről azt hinnők, lehetetlen, hogy másutt, mint helyben állíttassanak elő s oly esetekben, midőn az illető épitési vállalkozó hazafiságból — mint fájdalom mondani kénytelen — mindent helybeli mesterekkel akar készittetni, még ott is gyakran azon tapasztalatra jutunk, hogy helyben csak a szerződés készült, de az anyag s feldolgozása mind Bécsből került; a vállalkozó pedig, ki itthon akarta elköltött ezreit a nép közé jutatni, arra ébred, hogy ismét csak az árkülönbözeti haszon maradt idebenn, pénzének nagy része kiment az országból, az érte kapott árú pedig, ha ugyan szerencsére rosszabb minőségü nem volt, legalább jóval későbbre került a megrendelés helyére.

Csodálatos tünemény, melylyel egyébiránt más téren is találkozunk, hogy fajunkból kitünő munkások kerülnek — a külföldön. Itthon folytonos a panasz a munkások ellen, kik sem oly tanultak, sem oly józanok, sem oly megbizhatók, mint amott. Bécs, Páris, Berlin, sőt London is, igaz hogy Bécset kivéve, nem kiváló számmal, de legjobb munkásaik közé számítják a magyarokat; mi meg, nem boldogulhatván velök, cseheket, németeket, olaszokat importálunk s szintoly kevéssé boldogulunk; mert velök importáljuk egyúttal a social-democratia éret-

len eszméi még éretlenebb szóvivőit. Vajjon nem társadalmi viszonyainkban rejlik-e itt a hiba s nem-e csakugyan a szükségesnél általában jobb s bővebb életmódnak tulajdonítható, hogy a külföldi józan munkás is itt oly könnyen elkorcsosul?

Az az egyszerü, önmegtagadó, takarékos élet, mely kivül csekélyebb kereset mellett is jobbmóduvá teszi az iparost még inkább, mint munkását — ismét csak a nagy többséget véve s egyes dicséretes kivételeket szivesen elismerve — nálunk nem igen tapasztalható. A munkás általában többet keres, mint mire okvetlenül szüksége van és, sem a takarékossági hajlam sem a miveltség nem levén kellően kifejtve, el is költi. Hozzájárul még ehhez azon laza viszony, mely a munkás és gazdája között az osztrák iparrend s a bekövetkezett rendezetlen állapot folytán elharapózott, melynél fogva a mester, segédébe nem bizhatván, megbizhatlanná lesz igért munkájával a nagy közönség iránt is, s igy ezt kénytelen-kelletlen, bármikor megszerezhető, külföldi iparczikkek fogyasztására kapatja.

A közönség ez elkényeztetéséből, illetőleg a hazai iparczikkektől való elszoktatásából s elidegenedéséből ered, továbbá, hogy miveltebb, tanultabb s kitünőbb hazai munkás viszont nem lel tért képessége kifejtésére s ezért meg ő szorul a külföldre, hol kiválóbb tulajdonai becsültebbek s a hol ennek megfelelőleg többet keres, mint a középszerüségnek általában nagyobb keresetet nyújtó Magyarországban.

És tagadhatni-e, hogy a megbizhatóság iránt ekkép eltompult mester könnyebb vállára veszi a dolgot akkor is, ha szavatartása nem ütközik lehetetlenségekbe s hogy egy-egy szakmabeli néhány ily lelkiismeretlen kézmüves becsületesebb osztálytársainak is elrontja hitelét?

Vannak kitünő mestereink egynémely iparágban, vannak kitünő munkásaink is, de ezek meg nem találják egymást; van hazafias, lelkes közönségünk is, mely — ha nem is buzog épen a hajdani védegylet eszmeiért

— szivesebben fogyasztana jó hazai gyártmányt, de az viszont nem találja meg a jó iparosokat, mert a sok rosz elriasztotta s igy a becsületes verseny, a megbizhatóság, szóval a soliditás hiánya némelyekben a külföld adózóivá tesz, mely örömmel rakja zsebre azon milliókat, miken ezer még ezer jóravaló hazai iparos meggazdagodhatnék.

Pedig újra önámitás, ha az iparos minden bajt munkásaira akar hárítani. Tagadhatatlan, hogy a jelzett bajok munkásaink között megvannak. A mester egy rosz szót sem szólhat segédjének, hogy az rögtön ott ne hagyja, biztos levén ez arról, hogy munkát bármikor kap, de különben sem levén igen megszorulva pénz dolgában, mert, ha csak valamennyire akar dolgozni, könnyü a keresete.

Ámde akar-e dolgozni a mester is? Nem szólunk a régi világból fennmaradt tisztes családfőről, ki legényeivel osztozik munkában, ételben, lakásban egyiránt; sem az újabb nemzedék törekvő tagjairól, kik szellemi értelmiséggel pótolják a közvetlen kézimunkát. De nézzünk végig iparosaink nagy többségén. Vajjon nem-e inkább kávéházban, korcsmában találjuk-e nagy részöket napközben is, hajtva a politika, hivatlanra nézve üres kerekét a helyett, hogy üllönél, gyalúnál, ollónál töltené napját? Méltó-e akkor a panasz a legényre, ki elrontott valamit, mire mestere délben vagy estve valahára a műhelybe is vetődik, s igazolt-e vevője iránt a mentség, hogy ezt a legény tette?

Panaszaink nagyon könnyen fakadnak, könnyen is készen vagyunk velök, hiszen egész nemzetünk megszokta a régi gravaminalis országgyüléseken s még maig se tudott leszokni róluk se politikában, se iparban, se a társadalmi életben. De vajjon minmagunk teszünk, munkálkodunk, iparkodunk-e eléggé, hogy panaszaink méltányosak legyenek s nem adunk-e okot panaszra minmagunk ellen is? Tanulunk-e eleget, dolgozunk-e eleget, alkalmazzuk-e eléggé a rendelkezésünkre levő segédeszközöket, melyeknek

más társadalmak egész jóllétöket köszönik? szóval küzdünk-e eléggé az élettel, s nem vagyunk-e nagyon is hajlandók mihamarább s minél gyakrabban a dolog könnyebb végét fogni, a nehezét pedig másoknak hagyni, kik ha meg se birják, legalább elég erősek, hogy panaszaink substratumát képezzék.

Nem állithatni, hogy a magyarnak könnyü lett volna az élete, mióta e hont elfoglalta. Annál csodálatosabb, hogy maiglan se edződött eléggé a komoly munkára, az ernyedetlen fáradozásra, a szivós kitartásra. Bármely térre tekintünk, az elégedetlenek ezreivel találkozunk, pedig a társadalom bármely tere elég tág még hazánkban, hogy igazán komoly törekvés mellett e panaszló ezerek legtöbbjének jóllétet biztositson.

Nézzük egyébiránt a tárgyat a másik oldalról is. Ha van a közönségnek panasza iparunkra, viszont ennek is van a közönségre, a kormányra, összes viszonyainkra s ezeket egy kiváló iparosunk elég hiven ecsetelte egyik napilapunkban megjelent soraiban, melyek egynémelyikére lesz még megjegyzésünk.

„Az országos m. iparegyesület kézmüipar-szakosztályának egyik közelebbi jelentése — úgymond — fájdalmasan tapasztalja, hogy p. a tüzoltó-szerek kiállitásánál a hazai ipar gyéren volt képviselve. Fájdalmasabb dolog az, hogy ez a mi itthon hontalanná lett hazai iparunk egyébütt is gyéren van képviselve hazánk közterein. De hát ki ennek az oka?

„Hazánk zászlóvivői, hirneves szószólóink, ugynevezett vezérférfiaink igen gyakran hivatkoznak Angliára, melynek nagyszerü iparát mi is csodálva tiszteljük.

„De hát honnan és miként született amaz ország nagyszerü ipara? Talán világkereskedésétől? Nem csupán, sőt ezen világkereskedést nagyrészben ipara mozditá elő. Anglia iparát főurainak, kormányának nagyszerü igényei, szükségletei szülték. Az angol lordok hon kielégitett igényei uj meg uj vivmányokat szültek az ipartéren Angli-

ának. Minden nem terem egyszerre. — Az emberiség igényei teremtik, növelik, gyarapitják, pallérozzák a szükségelt tárgyakat.

„Mielőtt kézzel fogható példákra hivatkoznám, — folytatja — szabadjon egy kiméletlen igazságot dobnom kormányunk, főuraink és tőkepénzeseink szemébe, hogy t. i. a magyar iparnak ők nem emelői, de elnyomói, nem szándékos, de öntudatlan elnyomóiként szerepelnek. Nem lehet kárhoztatnunk, sőt sokban helyeselnünk kellene kényes külföldi izlésüket, ha ezen izlés körébe vágó czikkeket itthon beszerezni, előállittatni iparkodnának; ha szóval, tettel, megrendeléssel sarkalnának bennünket a külföldihez hasonló czikkek előállitására; de ezt nem csak hogy nem teszik, sőt azt teszik, hogy ha drága, általok soha meg nem fizetett áldozatok árán képesitettük magunkat a külföldivel minden tekintetben versenyképes czikkeket termelni, a mienket figyelemre sem méltatják.

„Lapjaink vádolják a germanisatorokat, ezek között a zsidókat; ne bántsátok őket, egyedül ez az életre való faj az, a mely a hazai iparczikkek értékét némileg becsülni tudja. Igaz hogy velük nagyrészt németül, de eredményesen levelezünk.

„Ellenben magamon történt példa után itélve főurainknak, kormányközegeinknek hasztalan ajánljuk iparczikkeinket, akár magyarul, akár németül, oda se hederítenek. Épen a kérdéses tüzoltószerekről kell megemlékeznem; hónapok előtt, midőn megtudtam, hogy a közbecsülésre méltó és üdvös eredményü tüzoltóegylet mellett szertárt rendeznek be, én is beküldém idevonatkozó árjegyzékemet olyan árakon, a melyeken Amsterdam, Rotterdam és Kopenhágából kaptam megrendeléseket. Sőt külön levelet is irtam e mellé az egyesülethez, — s még csak feleletre sem méltattak. — Számos külföldi megrendelőim, a müveletlenebb keletieket nem említve, az előhaladt nyugati országokból egyedül hirlapi hirdetések után megtalálnak, de a pesti

tüzoltó-egylet, habár nyakába dobnám köteleimet, talán mégsem venné észre, hogy én is élek a hazában s hogy 36—40 munkással dolgozom, hogy czikkeim legnagyobb része külföldre megy. — Mire való lett volna tehát ezen egyletnél czikkeimet kiállitanom?

„Már úgy is jártam, hogy más fővárosi raktárakból helybeli szegediek vásároltak oly czikkeket, a melyek oda tőlem valának telepitve, minthogy az idegen dolgok után való kapkodás nálunk olyan közkórság, a melyben épen azon vagyonosabb osztály szenved, a mely hivatva volna a hazai ipart nagygyá tenni. E hibában kormányközegeink is benne sinylenek.

„A gombos-bogojevai vasutállomásnál az alföldi vasut gőzkompját egy 4—500 mázsás vassodrony kötél vezeti, a melyet tudtommal valamelyik bajor gyáros készitett. Ha már külföldre ment a kormány szolgálatában álló vasuti tisztviselő alkalmas kötelet keresni, miért nem ment a leghiresebb porosz gyárakba?

„S ha az ő idegen német lelkületének tetszett a bajor barátság, miért nem gondolták meg főlebbvalói, hogy ugyanazon kötelet itthon is el lehetne készitenie? Ezen jó úrnak is rég beküldém ajánlólevelemet, árjegyzékemet, a melyben vassodronykötelek is foglaltatnak; megirtam mindent az ő anyanyelvén. Sőt az igazgatóságnak is irtam Bécsbe, oda se hederítettek. Később a kérdéses gőzkompnál személyesen megfordulván, az ottani felügyelők egyikétől azon tudomást nyertem, hogy a bajor gyáros nem is volt képes a kötelet egy darabban elkésziteni, de a mi kormányunknak ugy is jó, ha 2 darabból áll a bajorországi gyár kötele, tőlem azonban talán egy darabban sem kellene. 4—500 öles is készithető — bár ezer mázsás — egy darabban.

„Képesek vagyunk mi magyar iparosok egy elébünk tett minta után úgyszólván minden üzletkörünkbe vágó czikket jól elkésziteni, csak hogy nincs a ki nálunk hazafiaink közül nagyobb megrendelést tenne. Ennek oka

egyébiránt onnan is ered, hogy az illető egyenes érdekelt jó urak nem értik a dolgot s alárendeltjeiknek jobban esik, ha távolról hozatják a czikkeket. Igy teszik azután a magyar ipart itthon hontalanná, épen azok, a kiknek kötelességök volna emelni, buzditani s megrendelésekkel támogatni bennünket.

„E támogatásra nézve többet is mondhatnék, de úgyhiszem elég ebből ennyi; minthogy ez uttal nincs szándékom a köztünk erősen elharapódzott kenyéririgység, élhetetlen kajánság s az üzletekre is átvitt pártgyülöletről szólani. Ez talán el fog mulni. Ennek is éreztük hatását.

„A kormány ha még ma nem képes nagyszerü iparisskolákat emelni, legalább a meglevő iparosokat ne nyomja el, a külföldi iparosoknak fölénk emelése által s főuraink, pénzes embereink ne feledjék, hogy ha ez országnak saját ipara ez idő szerint nem lesz, ugy a külföld óriási haladása mellett nem is leend egyhamar, s hogy szegény országban rájok, utódjaikra is elszegényedés vár. . . .“

Az elkeresedés tehát, mint látni, kölcsönös. Az iparos a közönségre s kormányra panaszkodik, a közönségnek iparosaink nagy része ellen van kifogása, s a szer, mely helyreállitaná a harmoniát, még meg nem találtatott.

A összhang helyreállitásának egyik eszközét reméltük azonban meglelhetni az országos iparegyesület megalakitásában, de bármely buzgó működése mellett ez sem mivelhetett csodákat. Megalakulásakor csakugyan csoportosultak körülötte a legkülönbözőbb osztályok, s azt tapasztaltuk, hogy a gazda és a tudós, a főur és a kézműves, a gyártulajdonos és a nagykereskedő mind mellette sorakoztak s a társadalom részéről mutatkozott is hajlam a társulásban rejlő erő által támogatni s fejleszteni a hazai ipart.

Szebb napokat is vártunk akkor, mert az országos

egyesület akkori megalakulásában nemcsak az ipar társadalmi nagyhatalmasságát láttuk kifejezve, mely előtt hagyomány és előítélet meghódol, hanem kifejezve találtuk benne a korszellemet, a szabad munka tiszteletreméltó eszméjét, mely szabadsággal mivelődésre, a kettő által jóllétre törekszik. Oly társulat, mely az ország legtiszteletreméltóbb elemeiből alakult, melyhez ez elemek a kölcsönösség érzetéből csatlakoztak, működése irányaul is csak egyet tüzhetett ki: az iparosság előmozditása által, valamennyi társadalmi osztály jóllétének gyarapitását. Ha pedig az ipar védelmét és fejlesztését kötelességeül ismeri, mint ahogy ennek védelme, támogatása, gyarapitása főfeladata is, ezt csak oly eszközökkel foganatosithatja, melyek az ország egyik polgára iránt sem lehetnek sérelmesek.

Az egyesület egyik fő- és legfontosabb feladata továbbá iparviszonyainkat megismerni s a szerzett iparstatistika alapján, a kideritett hiányok, szükségek és gátok vagy akadályok számba vételével pótlásukról vagy elháritásukról gondoskodni. Csak ha e téren biztos adatokat birunk, csak akkor lehet szó iparérdekeinknek valóban megfelelő kereskedelmi- vagy vámpolitika sürgetéséről. Itt pedig nem csupán a számbeli adatok értendők, melyeket megszerezni a statistikai hivatal kötelessége; hanem azon más, csak a legszélesebb s minden körre terjedő tapasztalás által szerezhetők, melyeket számok ki nem fejeznek.

Fontos ugyanis valamely ország iparára nézve mindazon tényező ismerete, mely mint nálunk is fölvirágozásában gátolja, mert a valuta bajait, a kellő közlekedési eszközök hiányát, közönségünk csekély fogyasztóképességét, a szerfölött nyomasztó adózási rendszert, a gyér vállalkozói szellemet, a képzett munkások, még inkább pedig a szükséges tőkék és a könnyü hitelszerzés hiányát iparvilágunk bőven érezte.

Bármire oktasson egyébiránt még csak megszerzendő iparos statistikánk, annyi már is világosnak látszik,

hogy a csak közvetve ható de csak közvetve a törvényhozás által is elérhető vámszabályzatnál közvetlenebbül ható intézkedéseket vár a haza az országos magyar ipar érdekében. Ha vállvetett munkásság által könnyebben lesz megszerezhető a tőke, olcsóbbá a hitel, több és a czélnak megfelelőbb irányú a közlekedés, ha indokolt vélemények alapján okszerűbb adózási rendszert szavaz meg a magyar törvényhozás, ha sikerülend az iparos munkások kiképeztetését, oktatását általánositani, ha szellemi miveltség terjesztése által fokoztatni fog a vállalkozó szellem, akkor föladataink legnagyobb része meg lesz oldva.

És mind e feladatoknak megoldásához az iparegyesület is járulhat. — Ezt nem teheti egyszerre, nem rögtön, de szivós munkásság, lankadatlan erély és munkakörének okszerü beosztása által. Csak a hazai piaczot birjuk visszaszerezni saját termelőinknek, csak a belszükséget birjuk födözni, addig ne is tekintsünk kifelé, és hahogy a velünk sokban mostohán bánó nyugattal síkra nem is szállhatunk, tartsunk kelet felé, iparkodjunk közvetlen szomszédaink iparszükségét pótolni, ne engedjük ott elfoglalni a tért, és — „die Cultur nach Osten zu tragen“ — az ne legyen csak szomszédaink egyedárus kiváltsága.

Mindez ugyan a kereskedés dolgának látszik lenni, de az iparosnak, a kézmüvesnek is lelki s testi ereje teljes megfeszitésével kell dolgozni, hogy az inkább külmint belföldön nagy erővel fejlődő gyáripar el ne nyomja; mindkét iparosztálynak gondoskodni kell nemcsak a termelésről, hanem termelvényei eladásáról is, s igy bátran állíthatni, hogy az iparosnak, munkásnak, gyártónak, kereskedőnek kell lenni egy személyben. Ismerni kell a piaczot, melyért gyárt, ismernie a tökéletesitett eszközöket, sok esetben már a gépeket is, melyekre gyártmányai előállitásánál szüksége van, s melyeket alkalmaznia kell, ha lépésről lépésre hátrálni nem akar és kárára az állam-

nak, vesztére önmagának le nem akar szorulni az ipar teréről.

Erre, mint emlitők, sok ismeret kell. De az iparosok közötti miveltség emelésére, hasznos ismereteknek, jó eszközöknek, jeles mintáknak terjesztésére, társadalmi jóllétök emelésére, erre Magyarországon eddigelé, fájdalom, nemcsak a szükséges intézmények, de sok részben még a kellő törekvések is hiányoztak.

A gazdag iparú Németország egyes nagyobb városai, a fejlett iparú Belgium annak idején, újabb pedig Francziaország kormánya is beutaztatták néhány szakembereivel az egész continenst, hogy tudomást szerezzenek azon eszközökről, intézményekről és módokról, melyek másutt az iparosság és művesség emelésére alkalmazásban vannak.

Sokan lehetnek iparosaink között, kik az iparos külföld gyúpontjain megfordultak, kevesen azonban, kik az iparosság emelésére czélzó intézményeket tanulmányaik tárgyává tették, s ha tették, csak saját üzletök hasznára tették azt; de hogy összes hazai iparunk érdekében valaki ezek tanulmányozásával meg lett volna bizva, arra tán a világkiállításokra küldött és rövid körszemlét tartott néhány iparos ifjun s a biztosokon kivül — nincs példa. A mit mi a külföld óriás iparmozgalmairól tudunk, nagyrészt könyvekből, lapokból böngésztük ki, de ezekből is épúgy, mint a közvetlen látásból annyit tanultunk, hogy sokra van szükségünk, hogy sokat kell tennünk, fáradoznunk és soha nem csüggedni és lankadni, mig kitűzött nagy czélunkat, iparosságunk minden irányban emelését legalább megközelitettük.

Egy azonban máris bizonyosnak látszik, az, hogy az ipart semminemű mesterkélt eszközökkel se készen át nem ültethetjük, se behozatal utján meg nem honosíthatjuk hazánkban. Az ipart nevelni kell, nevelni oktatás, buzdítás, példák és jó minták által.

Erre pedig szükséges az iparosok válvetett munkás-

sága, az egyesülésben rejlő erő teljes felhasználása, a kormány közreműködése s összes közönségünk hazafias támogatása.

Csak mindezen tényező lelkes, ernyedetlen és észszerű közreműködése fog idővel oda segiteni, hova törekedni minden haladó országnak kötelessége, hogy ugyanis a „par excellence“ földmivelő állam sallangos czimét mielőbb felcserélhesse az iparos állam egyszerűbb, de millióket rejtő, szerző czimével.

KSH Könyvtár

KSH Könyvtár

VII.

A KERESKEDÉS ÉS FORGALOM.

Ősidőktől fogva a kereskedés közvetíti a termelést és fogyasztást: onnan és oda szállítva a legkülönfélébb tárgyakat, a hol bőségök vagy fölöslegök, és hiányuk vagy szükségök mutatkozik. És, valamint maga a kereskedés közvetitő a fölösleg és hiány között, úgy műveletei közvetitője viszont a pénz, melynek létezése előtt minden kereskedés közvetlen csere volt.

A kereskedés íme jelleme magyarázza egyszersmind fontosságát valamely és valamennyi ország és nemzet vagyonosodására és jóllétére nézve. Csak általa eszközölhető a termelvények és gyártmányok szükség szerinti elosztása; a földmivelés és ipar, a nyers anyag és gyártmány, de még a szellemi munkásság termékei is csak általa kerülnek a termelők, gyártók és irók vagy művészek kezéből azokéba, kiknek akár egyre, akár másra, vagy épen valamennyire szükségök van.

De a mily régi a kereskedés, úgy hogy első nyomaira már legrégibb történelmi ismereteink vezetnek, majdnem oly régi a kereskedés két részre oszlása. A mint tudniillik az egy nemzet lakta ország, vagy az egy államot képező országok és tartományok határain belől működik, s csupán az egy nemzet tagjai vagy állam lakói szükséglete kielégitésére fordul: belkereskedés, a mint pedig a különféle országok és államok határain túl terjed: külkereskedés.

A belkereskedés bármely országban jóval felülmúlja a külkereskedést, de forgalmi nagyságát meghatározni eddigelé lehetetlen volt, legalább annak látszott.

Alig hogy egyes jelekből és tényekből megközelitőleg következtethetünk terjedelmére. Ily következtető jelek: a forgalmi eszközök szállitási kimutatásai, egyes, például fogyasztási adó alá vetett tárgyak, az állam kezelte egyedárusági czikkek stb.

A külkereskedés azon tárgyak forgalmára szorítkozik, melyeket valamely ország fölösen, hiányosan vagy épen nem termel s melyek iránt a kereskedésre nézve azon kötelesség származik, hogy az ország termelési vagy gyártási fölöslegét más, ezekben hiányt szenvedő országokba szállitsa, igy eszközölvén elkelésöket; vagy pedig külországokból tett szállitások által a belszükséget és hiányt fedezze, igy felelvén meg közvetitő hatása legfőbb és legnehezebb részének.

Hogy mindazonáltal a kevesebb terjedelmű külkereskedésnek mindenütt oly nagy fontosság tulajdonittatik, elakkorra fontosság, hogy a határokon belől eszközölt csereforgalmat sokan csak úgy mellesleg, s roppant termékenyitő hatását számba sem véve, emlitik, annak oka nagyobbára a külforgalmat jelző nagy számok megdöbbentő hatásában rejlik. Az egyes országok között ugyanis, mai napság még mindenütt fenálló sorompók egy czikket, (a csempészetteket kivéve), sem bocsátanak át a határon a nélkül, hogy megvámolnák vagy legalább följegyeznék s e lajstromokba szedett árúk mennyiségéről közölt számok képezik az alapot a nemzetközi forgalom nagyságának megitélésére.

De bármi érdekes volna a belforgalom nagyságának csak annyira megközelitő megitélhetése, mint a mennyiben erre a külforgalomra nézve képesek vagyunk: mégis óhajtandó, vajha elérkeznék az idő, hogy az egyes nemzetek nem a vámlajstromokból tudnak meg külforgalmuk nagyságát s habár kevésbbé biztosan, hadd lennének kénytelenek azt a szállító-vonalok kimutatásaiból kitanulmányozni, s csak a belső jóllét növekedéséből éreznék meg, hogy a szomszédokkal való korlátlan kereskedés az egyeseknek és államnak előnyére van s kölcsönös jóllétöket gyarapítja.

1. A kereskedés és kereskedelmi politika.

A kereskedés, mint láttuk, nem önálló, az őstermeléssel vagy iparüzéssel azonos módon működik; hanem közvetitője az élelmi czikkek és nyers anyagok termelői és az iparűző és fogyasztó osztályok szükségletei között. Ezen közvetitő szerepénél fogva eszköznek tekintetett, melylyel a kormányok saját és, mint vélték, az ország lakosai érdekében gyakran elég önkényesen bánták.

A kereskedés, noha új tárgyakat nem termel, a gazdák és iparosok termékei és gyártmányai forgalomba hozása által a meglevők értékét jóval öregbíti, új értékeket teremt s a vagyonosodás előmozdítása által egyúttal alkalmat szolgáltat a kincstárnak jövedelme gyarapítására azon adó által, mely vám alakjában az általa forgalomba hozott czikkekre vettetik.

A vám tehát az adó egy neme, mely a kereskedő rovására az áruczikkekre vettetvén, kezdetben a belforgalomra is nehezült. Később, a tudomány haladásával, a belforgalom nagyrészt felszabadult, habár reá most is számos teher, adó s egyéb illeték nehezedik, de a mely vámnak voltaképen nem nevezhetők.

A vámok első és főczélja ennélfogva pénzügyi természetű. Azaz dúsan fizető jövedelmi ágak a legtöbb helytt szűkölködő közkincstár részére, melyről lemondani az államoknak vajmi nehezen esnék, hahogy épen nem a lehetetlenségek közé tartoznék. Épen azért olyannak kell lenni a vámrendszernek, hogy a kereskedelemnek minél kevésbbé ártson s a szabad forgalmat minél kevésbbé akadályoztassa. A vámok másik czélját, a belföldi iparosság előmozditását már ismerjük. Ámde ezen mesterkélt eljárás többnyire meghiúsult, a mennyiben többet ártott e védelem a közvagyonosságnak, mint a mennyit egyes védett s kiváltságos iparágnak használt.

A vámok, mint az árúk kivitelének s behozatalának megadóztatása, voltaképen mindig a kereskedő rovására vettetnek az árúkra s megakadályozzák vagy leg-

alább megnehezitik a szabad forgalmat. És valamint hátrányosak magára a kereskedelmi osztályra nézve, ugy viszont károsak a nemzetre nézve, mert korlátozzák a fogyasztást s ritkán vannak jó hatással a termelésre.

Védvámoknak tehát azon vámtételeket nevezzük, melyek valamely árúra azért vettetnek, hogy a belföldi iparosnak gyártmánya versenyét a külfölddel megkönnyitsék vagyis, hogy a külföldi versenytől megvédjék; s ebben különböznek a közönséges vámoktól, melyek czélja, minden ki- és bevitel megakadályoztatása vagy előmozditása nélkül csupán az, hogy az államkincstárnak jövedelmet szerezzenek, miért is egyszerű pénzügyi vámoknak neveztetnek. Természetök könnyebb tanulmányozása végett itt azonban szükséges a nemzetgazdaság némely tanaihoz fordulnunk.

Alig van tudomány, mely ujabb keletkezésü levén, rövid idő alatt annyit haladott, annyi igazságot kideritett s annyi alapelvet megállapitott volna, mint épen a nemzetgazdaság. Mégis alig van tudomány, melyben a gyakorlat annyira ellenkeznék gyakran az elmélettel s melynek elvei, a tapasztaláson alapult következtetésekből származtatva, oly későn birtak, sőt sok tekintetben eddig sem birtak érvényre jutni.

A tudomány ugyanis régen megállapitotta, hogy a pénz nem képezi kizárólag a nemzetek gazdagságát; kiderítette a pénz természetét s árúnak keresztelte, mely, noha más czikkek árára befoly, maga is a kinálat s tudakolás törvényének van alávetve. A pénz tehát maga is változó értékü levén, más áruk értékmérőjeül is csak tökéletlenül szolgálhat. Úgyde azon körülmény, hogy pénzen minden egyéb árút megvásárolhatunk, s a magánviszonyokból meritett azon tapasztalat, hogy a mely egyén legtöbb pénzzel bir, egyuttal leggazdagabb, a nemzetgazdaságra is átvitetett és igy széltiben terjedt el ama a káros hatásu hiedelem, hogy ez állitás nemzetekre is illik: leggazdagabbnak az tekintetvén, mely legtöbb pénzzel rendelkezik. Ennek következménye az lön, hogy a javak képződése és fejlesztése törvényeit elhanyagolva,

csupán és egyedül pénz szerzésére, gyüjtésére és felhalmozására törekedtek minden áron a gyámság alatt álló népek elfogult kormányai.

E nézetek rendszeresítése oly időből származván, melyben még csak a nemes érczek pénztermészetét ismerték, csakis érczpénzről lehet szó, melynek anyagát a helyhez kötött, és nem végtelen bőségü érczbányák kellő mennyiségben nem szolgáltatták. Kénytelenek voltak tehát a kormányok oly eszközökről gondoskodni, melyek segedelmével az országukban épen nem, vagy nem kellő mennyiségben található nemes érczet határaik közé csalogassák — s ez eszközül legalkalmasabbnak a külkereskedés tünt ki.

Ha ugyanis sikerül több éven át mindig több árút kivinni, mint a mennyit behozunk — igy okoskodtak a merkantil-rendszer hősei — a kiviteli többletet okvetlenül pénzben kell megkapnunk s e nagyobb kivitel természetesen leggazdagabbá teszi országunkat. Kutatni kelle tehát a kereskedelmi forgalom minőségét, mérleget kelle készíteni az év végével a kivitel s behozatal nagyságáról s a mennyiben e mérlegezés kiviteli többletet tüntetett ki: a kereskedés activ volt és legszerencsésebb állapotnak tartatott; a mennyiben a behozatal szerepelt nagyobb összeggel, passiv-nak neveztetett s az országot a passiv kereskedés összegével szegényebbnek vélték.

Ha ez okoskodást a végletekig viszik s hosszabb időközt activ mérleg esetén végig kisérnek, számba véve egyúttal a pénz árútermészetét, okvetlenül rájönnek vala a rendszer hiányos voltára. Mert, mellőzve azt, hogy hosszú éveken át folytonos activ kereskedés mellett a körülfekvő országok pénzkészletét mind a tevőleges kereskedelmű ország absorbeálna, mi merő lehetetlenség; magában ez országban is annyira meggyülne a pénz, s értéke ennek következtében annyira csökkene, hogy sokkal drágábban volna kénytelen vásárolni benn az országban, mintha árúit a csekély pénzösszeggel biró külföldről hozná. Ez nemcsak minden nemzetgazdasági elvvel, de magával a gyakorlattal is ellenkeznék s elannyira az egyes iparosok és kereskedők rovására történnék, hogy egyéni meggazda-

godásról szó sem lehetne. Már pedig ország csak egyéneiben gazdag s az összesség vagyonosságát az egyesek gazdagsága nélkül képzelni agyrém.

Még is a merkantil rendszerből folyt activ és passiv kereskedelmi mérlegnek oly tetszetős, megnyerő külszine van, hogy mélyebben bele nem ereszkedve, komolyabban utána nem járva, elfogadhatónak látszik s innen van, hogy még jelenleg sem veszté el teljes érvényét. Még maiglan is nagy gonddal s szorgalommal gyűjtik a kiviteli s behozatali kereskedés adatait és, nem tagadhatni, hogy a hibás rendszernek ez legüdvösebb eredménye, miután az ország jóllétére, az ipar és kereskedelem fejlődésére, az összes forgalom nagyságára, ez adatok hiányában, nem is következtethetünk, fogalmat valamely ország nemzetgazdasági állapotáról pedig épen nem szerezhetünk.

Mert valamint minden rendszerben, minden magát sokáig fenntartott, bár hibás tanban igaz is rejlik, úgy a kereskedelmi mérlegben is. Csakhogy nem az absolut kiviteli többlet = activ, vagy behozatali többlet = passiv, a valóságos jó vagy rosz egy országra nézve, hanem forgalmának minősége, a kivitt és behozott árúk tekintetében. És e minőségi különbséget a merkantilrendszer, habár hibás alapon indulva, megfejtette. Már a régi merkantilisták is belátták ugyanis, hogy jobb valamely országra nézve, ha több kész gyártmányt visz ki, mint nyers terményt, s ez okoskodást ma is el kell fogadnunk, noha bátran elvethetjük a merkantilisták utógondolatát, hogy ez által több pénz gyül az országba.

De természet- és vegytudományi okoskodásokba nem is bocsátkozva, maga a gyakorlati élet is megmutatja, hogy bármely gyártmány, azonkivül, hogy kisebb tér- és köbmértékben nagyobb értéket képvisel s több munkát fizetett meg benn a hazában, számos oly anyagot hágy az országban, melyre akár a mezőgazdaságnak, akár az állattenyésztésnek, gyakran az iparnak is fölötte nagy szüksége van. Gyártmányokban nagyobb értéket viszünk ki, több munkaerőt foglalkoztatunk haszonnal,

nagyobb összeget takaritunk meg szállitóköltségben és hasznos anyagot gazdálkodunk meg földeink, iparunk számára.

Elég ok, hogy a kereskedelmi mérlegezés tanát végkép el ne vessük, de salakjától megtisztitva, a tudomány ujabbkori haladásának vivmányaival fejlesztve, ezentúl is alkalmazzuk. De ne a kivitel és behozatal absolut számait s különbségét tekintsük csupán, ne az activ s passiv kereskedésről s a pénz önálló értékéről, mindenhatóságáról szóló hibás tant fogadjuk el látatlanban, hanem szigorúan kutatva, mérlegelve, becsülve tekintsük meg a kivitt és behozott árúk értékét, csak igy szerzünk helyes fogalmat valamely ország nemzetgazdasági állapotáról.

Hogy a kereskedelmi mérleg activ és passiv voltáról oly általánosan szóló, szigoru vizsgálatot mellöző tan oly sokáig fentartotta magát, annak oka, szerintünk, nagyrészt abban keresbető, hogy a külforgalomnak általában nagyobb fontosságot tulajdonitottak, mint a mennyi voltaképen megilleti. Már emlitve volt s még ezentul is előfordul az állitás, hogy a belforgalom nemcsak nagyobb bármely országban, de nemzetgazdaságára nézve fontosabb is a külkereskedésnél. Igaz, hogy csak emezt ismerik a legtöbb országban, amarra csak következtetnek, amazt csak sejtik valamennyire. De ha az absolut kereskedelmi mérleg tana állana, úgy Anglia, a világ leggazdagabb, legtöbb tőkével rendelkező országa volna a legnyomorultabb, Ausztria-Magyarország ellenben, melyben még nem régen Spanyol- és Oroszországéihoz hasonló elhanyagolt nemzetgazdasági állapotok léteztek, már régen magába gyűjti vala a félvilág kincseit. Anglia ugyanis évek óta száz milliókkal többet hoz be, mint a mennyit kivisz, Ausztria pedig számosabb év óta mind több-több millióny kiviteli többletet mutat ki hivatalos táblázataiban.

Anglia élelmezésével is külföldre szorúl, s ez nem épen irigylendő állapot; úgyde a behozott iparanyagok ezer meg ezer munkást foglalkodtatnak, ezer meg ezer millióra menő értékgyarapodást nyernek; a munka rop-

pant fogyasztást idéz elő és jóllétet teremt. Ausztria saját iparszükségletének alig bír megfelelni, kevés gyártmányt szállít ki, élelmezését is pótolni kénytelen s alig szállíthat be annyi iparanyagot, ami belső gazdagodást szülhetne a ráfordított munka mennyisége által. Magyarország iparban még szegényebb, kivitt gazdasági terményeivel segíti elő az osztrák activ mérleget s kevés nemesitő iparral foglalkozván, csak keveset takarít meg munkája árán.

A belföldi forgalomra nézve gazdaság, ipar s kereskedés tekintetében elfogadták a kölcsönösséget s többé nem vádolják a különféle iparosztályokat, hogy egymás rovására gazdagodnak meg. Fogadjuk el e kölcsönösséget a külföldi forgalomra nézve is, a nemzetek is kölcsönös haszonra működhetnek, mint az egyesek, nem kénytelenek egymást fosztogatni, egymás rovására nyerészkedni. Ha e tant elfogadjuk, pedig a miveltség haladása mind közelebb hozza egymáshoz az egyes nemzeteket, mind inkább kölcsönössé teszi érdekeiket, mind jobb testvéreket nevel belőlök; ha elfogadjuk, magától megszünnek a tévtanok az activ s passiv kereskedés mérlegéről, elvesztik hatásukat a védvám hibás érvei; s valamint tarthatatlanná lett a prohibitiv rendszer s megingott alapjaiban a protectio, úgy hullni és bomlani fog mindaz, mi a nemzetek szabad közlekedését és korlátlan forgalmát gátolja, testvéri összeolvadásukat megakadályoztatja.

A vám magasságán kivül azonban a vámszabás rendszere is nagy akadálya a kereskedelemnek. A kereskedelmi műtétek a megvámozás módja által csupán, csekély vámtételek esetén is, roppant huzavonának s kárnak lehetnek kitéve. A forgalmi eszközök jelen könnyüsége s gyorsasága mellett főfontosságú, hogy az árúk megvámolása minél kevesebb időt vegyen igénybe. A kereskedés költségeit fölösen szaporítja, ha a szállitók hosszadalmas zaklató vámolási szertartásoknak alávetvék, másrészt meg tetemes vesztességet szenvednek az áruk megkárositása által, ha ezeket ki kell bontani.

Tudvalevő, hogy üveg, agyag s egyéb törékeny

áruk kivitelére nézve a külpiaczok ellátása nagyon is a megvámolás módjától függ, minthogy sok helyen az általa okozott kár akkora, hogy a termelés méltán követelhető százalékát megemészti s így hasznot nem hajtva, maga a termelés megszüntetésére, legalább csökkentésére vezet.

Ily zaklatások a magyar-osztrák vámrendszerben most is léteznek, noha tagadhatatlan, hogy az 1854. január 1-jén életbe lépett vámrendszer haladás volt s hogy az 1865. jul. 1-én érvényre jutott vámszabályzat még több tekintettel van a kereskedés könnyebbitésére.

Nem először mondjuk itt, sőt jobban is elmondták már előttünk, hogy a politikai szabadsággal együtt a kereskedelmi szabadság is érvényre akar jutni. Valósulva ugyan még vajmi kevés helyen van e törekvés, de mint törekvés, szerte található Európán kivül a többi világrészben is, noha ujabban Éjszak-Amerika e tekintetben, fájdalom, kivételt képez.

A jelen korban majd mindenütt eltüntek a középkor hűbéri maradványai; az osztályokat elválasztó védfalak leomlottak, a földbirtok bilincsei széttörettek, a kézmüvesség korlátai hulltak — s csak a kereskedés maradna lenyügözve? De vajjon mi értelme van a jobbágy felszabaditásának, ha szabad birtoka terményeivel szabadon nem rendelkezhetik? — Mi következménye van a fokozott termelésnek, ha eredményének, a szintén fokozott termelvényeknek elkelési helyek nem akadnak? Mit használ az iparszabadság, ha az iparűzők gyártmányaikat ott és úgy nem árulhatják, a hol és a mint azt magukra nézve legelőnyösebbnek találják? Mi értelme van végre a szabad versenynek, a nemzetgazdasági fejlődés e forrugójának, ha tilalom vagy ehhez hasonló magas védvámok által ki van zárva a külföldi iparos jobb, olcsóbb gyártmánya?

Valóban hiába szabadítjuk föl a röghöz kötött parasztot s adjuk szabad rendelkezésére az eddig földesúri jogokkal terhelt birtokot, hiába serkentjük szorgal-

mát bővebb termelésre, ha elvonjuk tőle a módot, hogy terményein előnyös föltételek alatt túladva, ugyancsak előnyös föltételek alatt jusson azon czikkek birtokába, melyeket gazdasága ki nem állít, melyeket csak kereskedés útján szerezhet meg.

Méltányosságot követelünk; jusson mindenkinek a mi megilleti, egy osztály se legyen a másiknak terhére, egy se gazdagodjék meg az által, hogy a kormány kedvezése folytán mesterkélten megdrágított termelvényei árában a fogyasztó rovására nyerészkedik. És a szabadelvü kereskedelmi politika épen a mélytányosságon alapul; igazságos, mert nem csupán egyesek, vagy egyes osztályok érdekét veszi szemügyre s nem pártolja csupán az iparos termelőt, a gyárost vagy az egyedárusággal dicsekvő kereskedőt, hanem tekinti az ország összes lakosságát, őrzi főkép a túlnyomóan nagyszámú fogyasztót, s ezek érdekét mozdítván elő, hasonlót cselekszik magukkal a termelőkkel is. Mert minden egyes áruczikk vagy gyártmány készitője egyuttal fogyasztója számtalan más tárgynak s jutányos beszerzésökben talál kárpótlást az egyedáruság elvesztéséért, melylyel a magas vámtételekben ezer meg ezer honpolgára rovására birt.

Különben az annyiszor s oly sokaktól rettegett szabad mozgalom és kereskedés korántsem olyan, mely nivellálni akarná a világ valamennyi országát, eltörülni a természett alkotta külön jellemet, összeolvasztani vagy megsemmisíteni a nemzetiségeket s az egész mindenséget oly zagyvalékos egészszé akarná gyúrni, melyben többé se nép, vagy ország, se egyén vagy vidék külön jelleggel, felsőbbséggel vagy előnnyel nem birna. Nem, a szabad kereskedés nagyon is elismer egyes országot vagy államot, a benne lakó nemzetet s nemzetiségeket képes fölfogni, s felsőbbsége a védvám irányában épen abban áll, hogy a honpolgárok összes érdekét az egyes termelők külön érdekének eléje állítja. Egyformán gondoskodik a mezei és gyáripar, a müvesség és kereskedés előmozditásáról s ismét felette áll ebben is a védvámnak, a mennyiben ez inkább csak az iparos osztályok érdekeit tolja előtérbe s

azok jelen állapotával gondolván leginkább, kevésbbé jövő felvirágoztatásukat, mint inkább jelen jövedelmezőségüket tartja szem előtt.

Bármely kereskedelmi rendszer csak ugy helyes, ha, az általános világi és nemzetközi viszonyokon és államkapcsolatokon kivül, tekintetbe veszi az ország földrajzi helyzetét, a nemzet jellemét és mivelődési fokát, az ős- és műipar jelen és remélhető jövő állapotát, a kereskedelmi forgalmat s a vele kapcsolatban levő társadalmi viszonyokat. Ezért nem szabad az államnak kelleténél inkább beavatkozni a magán viszonyokba, mert az állambölcsesség sem csalhatatlan s intézményei többnyire félszegek oly téren, hol érdekekbe ütköznek, melyek a legügyesebben maguk igazodnak el kölcsönösen.

A szabad kereskedés csak a mesterkélt előnyöket iparkodik eltörülni, melyek a nagy többség rovására kényuralmi intézkedésekkel szoktak osztogattatni; a természetes előnyöket ellenben nagyon is elismeri, azok ápolását ajánlja; sőt épen e természetes előnyökre fekteti a nemzetek anyagi fejlődésének alapzatát; a gazdasági tökéletesedés főfokat pedig épen abban találja, ha minden ország és nemzet azt termeli, gyártja és cseréli, mire földrajzi fekvésénél, éghajlatánál, lakosai hajlamánál és tulajdonainál fogva leginkább hivatva van. Ezért kivánja eltörültetni az ily természetes fejlődés mesterkélt gátjait, javitani a földet, nevelni a nemzetet, képezni az egyéneket, hogy minden a lehető legjobb viszonyok közt, minden a legjobb karban és mindenki a legtöbb képzettséggel töltse be hivatását s egy-egy, helyét tökéletesen pótló láncszemként csatlakozzék ama kötelékhez, mely az emberi társadalom egyes csoportjait összefűzi. Azt akarja, hogy boldog nemzet lakja a gondviselés által számára kijelölt helyet, az egyes országot; anyagi jóllét vegyüljön a lehető legtöbb szabadsággal, a legnagyobb szellemi mivelődéssel, s igy füződjék ország országhoz, nemzet nemzethez, nem a vámsorompók kettős őrizete által, hanem egymáshoz vonzódva a közös érdek, az ismerettség nevelte rokonszenv által, hogy testvéresedve szabad

közlekedésben, szabad önakarata szerint tömörüljön az emberiség neve alatt egy családdá, egy isten alatt egy társadalommá.

2. Történelmi vázlat.

Ha az előrebocsátottakban a kereskedést és politikáját valamennyire elméletileg szemléltük azért, hogy a tényleges állapotot s eredményeit annál inkább megitélhessük, szükségesnek látszik némi történelmi átpillantásnak is szentelni egy kis tért.

E történelmi át-, illetőleg visszapillantás pedig annál szükségesebb itt, a kereskedelemnek szentelt fejezetben, mert voltaképen a kereskedés, még inkább pedig a harminczad és vám kérdései körül forgott, úgy szólván, az összes nemzetgazdasági tevékenység, melyet törvényhozásunk és kormányunk az utóbbi századok alatt kifejtett. E történelmi vázlat egyébiránt leginkább csak az újkorra vonatkozik. Nemcsak azért, mert a régibb időkből hazánk valódi kulturhistoriája még megirandó, melyben a kereskedés történelmének is remélhetőleg az eddiginél bővebb tér fog nyilni; hanem azért is, mert a nemzetgazdaság maga még sokkal újabb tudomány, semhogy nyomait, — noha saját történelme már van*) — az államok történelmében mindenütt biztosan megtalálhatnók, és mert a fentjelzett irányban észlelt mozgalmaink ép úgy a mezőgazdaság, mint az ipar vagy a kereskedés érdekében tett vagy czélzott államintézményekre is kiterjednek.

Ezért nem is megyünk vissza századokra, hogy nyomról-nyomra kisérjük azon fokonkinti változásokat, melyeken az ország kereskedelme átment és melyek alatt a vám- és harminczadi kérdésnek már korán nagy szerepe jutott a nélkül, hogy rendszeres kereskedelmi politika valaha kifejlődhetett volna a Szt. István koronája alatti országokban.

---

*) Lásd, mint egyik legkiválóbbat Kautz: „Die geschichtliche Entwickelung der Nat. Oekonomie und ihrer Litteratur." Wien, 1860.

Az Árpád- és vegyes házakból való királyok alatt hazánk ipar s kereskedelem tekintetében egy szinvonalon állt a többi Európa legmiveltebb országaival. A kormány gyakorolta befolyás régebben inkább buzditólag hatott egyeseknek és városoknak, iparosoknak és kereskedőknek adott kiváltságokban. A különféle ipar díszlett, a kereskedés virágzott s a királyi fiskus számára szedett, habár gyakran tetemes vámot szivesen fizették az illetők, ha cserében érte bátorságot s őrizetet nyertek mind belől az országban, mind külföldre való vándorlásaikban.

A haza hanyatlásával, a török hódoltság, a Zápolyák és Habsburgok közötti pártharczok alatt az ország kereskedelme is hanyatlott. S a mívelt iparosság és élénk kereskedés csökkenésével csökkent a velők foglalkozók vagyonossága és tekintélye is. A kereskedés ez időben, mint mindenütt, nálunk is lenézett, nemtelen foglalkozás vala, s a ki üzte, a kereskedő, csak annyiban jött tekintetbe, a mennyiben rá sarczot vethetett a féktelen főúr, a folyvást szükölködő fiskus.

Sem az általános, de még kevésbbé a tudományos miveltség nem álltak oly fokon, hogy a kereskedelmi ügy nemzetgazdasági fontossága akár csak szemügyre vétetett volna a kormány által. A királyi kincstár és egyes kiváltságosok szedtek vámot benn az országban és határain, a megállitó joggal ellátott városok gyakorolták kiváltságaikat, számos ki- és beviteli tilalom korlátolta a forgalmat, az adásvevésre vetett magas adók, elkerülhetlen közintézetek sulyos használati díja zsibasztották az életet s a visszatorlás hatalma egyaránt sujtotta a belföldi iparost és a külföldi kereskedőt, de a kereskedelem országos rendezésének vajmi kevés nyomára akadunk hazai törvényhozásunkban.

Ama hosszú zavargások alatt, melyeknek hazánk több századon át szomorú színhelye volt, rendszeres kereskedelmi politikáról annál kevésbbé lehetett szó, minthogy tudomány szentesítette elvek alig léteztek s igy irányadókul sem szolgálhattak. Mialatt pedig külföldön a nemzetgazdasági, pénzügyi és államháztartási tudomány fejlődött,

mig a nézetek tisztultak s a puszta zsarolás helyébe állami gondviselést, rendszeres eljárást ajánlottak — az alatt Magyarország politikailag összefüződött Ausztriával s innen van, hogy a mikor valahára magyar kereskedelmi és vámpolitikáról kellett volna gondoskodni, voltaképen már csak osztrák kereskedelmi politikáról lehetett szó.

Hogy a kereskedés szabadabb mozgása üdvhozó lehet az egész országra és monarchiára nézve, az némi sejtelemképen létezett ugyan egynémely kitünőbb uralkodónk felvilágosodott kormányában, de még a Habsburgok idejében is, egész Mária Teréziáig, alig akadunk a kereskedelmi politika rendszeres kezelésére.

Valami általános, némikép talán tudományosnak is nevezhető nézet uralkodott ugyan már I. Lipót alatt, s az akkor divó felfogás, hogy valamely ország gazdagsága a birtokában levő arany és ezüst mennyiségében rejlik, közel vezetett a másik, szintén szerte divó nézethez, hogy a készpénz leginkább a külkereskedés által gyül be. Ezért már Lipót kormánya alatt találkozunk különféle beviteli tilalmakkal, melyeknek azonban a belső vámkezelés meg nem felelt. Ugyanily tilalmak szaporodtak VI. Károly idejében is, noha az ő kormánya alatt mégis több rend hozatott be, a mennyiben a vámsorompók a tartományok határaira helyeztetvén, némi könnyebbülést szereztek legalább az örökös tartományoknak, melyek alatta már csak hat külön vámterületre szakadtak.

Mária Terézia alatt e külön vámterületek összeolvadtak s már csak Magyarország és kapcsolt részei valának külön vámvonal által a monarchia többi részeitől elválasztva. De alatta már erős lábra kapott volt a tilalmi rendszer (Prohibitiv-System) s az 1775-dik évi vámszabályzat egészen e szellemben készült. Ugyanez uton haladt II. József is, habár más indokok által vezettetve, s a mely eszközök által elődei pénzt akartak az országba vonni, ugyanazon eszközöket ő arra használta, hogy a beltermelést növelje s magas határvámok és egyre szaporított behozatali tilalmak által a belfogyasztót arra kény-

szerítse, hogy csupán belföldi termelvényekre s gyártmányokra szorulva a külföldtől mind függetlenebb legyen.

II. József reformtervei, mint tudvalevő, a monarchia anyagi jóllétének előmozditására czéloztak s névszerint a kereskedés fejlesztésére is kiterjeszkedtek. A hajózás előmozditása, a közlekedési utak javitása, kereskedelmi szerződések kötése stb. mind oly intézmények, melyeket az 1790-diki visszahelyező országgyülés nyom nélkül eltörülni vagy mellőzni nem akart s az akkor hozott 67-dik törvényczikk csakugyan oly választmány megalakulását határozza, mely az ipar- és kereskedés akadályait megvizsgálja s elháritásukra módot keresve, munkálatait s teendő javitási tervét a jövendő országgyülés elé terjeszsze. E választmány munkálatában találjuk kifejezve a harmindczad szabályozását, mint az ipar és kereskedés előmozditására fölötte szükségest, mert — a választmány véleménye szerint — „ha a harmindczadrendszerben azon figyelem fordíttatik a magyar iparra, hogy ez a német örökös tartományoké mellett kölcsönös méltánylást nyer, s a magyar termesztmények eladása, minek eddig a természeti akadályok mellett a harmindczadrendszer is útjában állott, ezen, a szomszédoktól reávetett bilincsektől megszabadíttatik: akkor a közlekedésnek helyreállított szabad folyamata minden ágaiba elhat a közszorgalomnak, és ezen kereskedési szabadság áldásait a természetes egymásra viszonyulás következtében az ipar minden nemei megérzik.“ Már e néhány szónyi idézetből is kiviláglik, hogy a választmány szabadelvű, korát meghaladó nézeteket vallott és komolyan a dolog mélyére ható modorban fogott feladatához, s ezt oly értelemben oldá meg, melyet közel egy század lefolyása után, minden változott viszonyok mellett, ma is bátran magunkénak vallhatunk, sajnálattal jelentvén ki, hogy a kereskedésnek abban kifejtett számtalan akadályai s korlátai közül még most is számosak léteznek s hogy a javaslatok nagyobb része még eddigelé sem valósult, foganatosítva még most sincs.

De sem az ily nyilatkozatok, sem a kormány részéről

szerzett számtalan szomorú tapasztalat, főkép a nagy tilalom folytán virágzásra vergődött csempészet, sem más közgazdasági tekintetek nem vihették rá Ausztria s Magyarország uralkodóit, hogy a tilalmi rendszerrel felhagyjanak. II. Lipót mindvégig híve maradt. Gyökeresen az I. Ferencz alatt sem változott; pedig előbbi értelemben, t. i. a magyar kereskedés fölszabadítását sürgetőleg, foly a tusa éveken át s az 1802-diki országgyűlés újra nyilatkozott ez ügyben azon választmány által, mely tüzetesen a kereskedelem rendezésével vala foglalkozandó. E választmány, több nagyobb város kereskedelmi testülete véleményét is kikérve, tizenkét pontba foglalta nézeteit s javaslatait, melyeknek lényeges tartalma az, hogy „miután Magyarországnak a többi örökös tartományok iránti viszonyossága s kölcsönös fentartási kötelesség a magyar kereskedés kivánatait már magától is eléggé korlátozza, nemcsak Magyarország szüksége s fenállhatása, hanem a többi örökös tartományok java is sürgeti a magyar kereskedés fölszabadítását; minélfogva a termesztményeknek mind e tartományokba, mind a külországokba kivitele sem a harmindczadok s osztrák vámok által ne nehezítessék, sem egyéb tilalmak által ne korlátoltassék.“

A gyarmati viszony, melyben Magyarország kereskedése az osztrák tartományok irányában állott, folytonos sérelemként nehezült az országra s valamennyi országgyülési feliratban föl volt említve — bár eredmény nélkül. A roppant védvám, melylyel Ausztria magát II. József óta a külföld ellen körülsánczolta, Magyarország ellen is fenállt. A mercantil-rendszer már akkor is teljes virágzásában vala s a külfölddel folytatott kereskedés főelve az volt: úgy igazgatni vámok által a kereskedést, hogy a nyers anyagok bevitele könnyítve, az élelmi szereké nehezítve, a mükészitményeké, a mennyire lehet, terhelve legyen; ellenben a gyártmányok és más iparczikkek kivitele minden módon könnyíttessék; „de Magyarország irányában ez csak annyiban foglalhat helyet, a mennyiben az örökös tartományok java engedi.“ Magyarország tehát előnyökre nem, de még egyenjoguságra sem számit-

hatott; mert valamikor a magyar termesztmények szabad kiviteléről volt szó, a kormány részéről nem átallottak válaszolni, hogy „ez engedmény a magyaroknak nem adható meg, mert az által sokat vesztenének az osztrákok.“

A folytonos küzdelmek által azonban némi könnyitést, főkép a vámok kezelésében mégis kivivott a magyar országgyülés s a később említendő 1827-diki kereskedelmi választmány javaslataiban elvi fordulatot is tapasztalunk a mennyiben a védvám pártolása is előfordul.

Kinyilatkoztatja ugyanis e választmány, hogy „a külföldel való kereskedés iránt továbbra is fentartandónak látja a német örökös tartományokkal létező vám egyesületet, mivel ha Magyarország külkereskedése egészen felszabadíttatnék, annyira elárasztanák a külföldi áruk az országot, hogy az müiparának mostani állapotában, a gyarmati árúk nagy fogyasztása s a külországokban a magyar legnevezetesebb czikkekre vetett nagy vámok mellett; hasonértékü árúkat külföldre nem szállithatván, vesztességben maradna.“ Miért „csak annyira kivánja felszabadíttatni a magyar külkereskedést, mennyire az a míveltséggel és népesedéssel emelkedvén a külárúk behozatalának arányában a beltermesztmények kivitelét s eladását biztosíthatja.“

Rendszeres átalakitáshoz mindamellett sem jutottunk. A majdnem 1815-ig folyton folyó háboruskodás erre időt sem engedett volt, s igy lőn, hogy hazánkon belől és kivül a törvényhozás terv és czél nélkül, többnyire csak termelők és kereskedők, vagy legfeljebb egyes csoportok s osztályok kivánatára csökkentette vagy emelte vámtételeket s a tilalmi rendszer virágzása tetőpontján a kelt 1788-diki vámszabályzat I. Ferencz alatt is érvényben maradt, csakis a fentebbi értelemben nyervén némi változtatásokat. Az örökös tartományokkal való kereskedés még meg is nehezedett, mert Magyarország elzárkozása a német-szláv koronaországoktól egyre merevebbé vált s a fogyasztási adók, a só és dohány különféle kezelési módja

és ára miatt még ama tartományokban is sokszor megakadt.

Valódi lendületet csak az úgynevezett Continentalrendszer megszüntetése után nyert úgy Magyarország, mint Ausztria ipara s kereskedése. Mig ama rendszer uralkodott, az angol árúk — mint tudvalevő — kitiltattak a forgalomból s az 1810 és 1812-ben kibocsátott vámszabályzatokban csak a sok új tilalom és roppantúl felemelt vámtételek maradtak meg történelmi emlékül. A franczia háború alatt ismét hét vámterületre szakadt monarchia 1826-ban, a közbenső vámok megszüntetése után, összeolvadt ugyan újra; de a Szent István koronája alatti országok ezentúl is külön vámterületet képezének, mely csak az 1848—49-diki események után törültetett el.

Az emlitett 1826-dik év után a ki- és átviteli kereskedés részesült ugyan némi könnyitésben, egyes beviteli vámok leszállittattak, de a védvámhoz hajló vámtételek mégis oly tilalmi jellemet tartottak meg, hogy az osztrák ipar minden külversenytől rettegve, nemcsak a haladottabb külföld, de az ipar tekintetében még gyöngébb lábon álló Magyarország ellen is hatalmasan körülsánczolta magát.

De ha a magyarnak századok óta méltó panasza volt a csupán saját és földieik érdekét kereső bécsi miniszterek eljárása ellen, egyben nem szabad e kormányt vádolni, t. i., hogy a kereskedés szabadabb mozgását a jelen század első felében csupán ő gátolta volna meg.

Az osztrák-német iparosok határtalan indolentiája s az a kislelkű féltékenység, melylyel saját hasznukra szigorún elzárkoztak a külföld versenye elől, volt részben oka, hogy közvetlenül Ausztria határainál alakulhatott meg a német vámegylet a nélkül, hogy az kellőleg figyelemre méltatták vagy a hozzácsatlakozást csak meg is kisértették volna. A német vámegylet hosszabb előkészületek s néhány állam előleges csatlakozása után 1833. marczius 22-dikén megalakult, az utána következő években pedig hasonló czéllal más csatlakozás jött létre ugyancsak Németországban adóegylet nevezete alatt.

Akkoriban még Austria termelő ereje, ipara, kereskedelme, szóval minden közgazdasági tényezője körülbelöl egy szinvonalon állt a vámegyletté egyesült Nagy-Németországgal és ha a jövedelmét féltő iparos osztály ellene nem szegül, ha a kényelmét őrző titalmakhoz oly konokul nem ragaszkodik, le lehetett volna rázni a túlságos őrizet bilincseit s Ausztria és vele Magyarország azóta az iparos miveltség tán azon fokán állanának, melyen jelenleg Németországot látjuk.

Pedig a vámegylet ipara s kereskedelme Ausztriáéhoz képest roppant arányban haladott. A szabad belforgalom áldása, a mérsékelt védvámokra alapított, okszerüen szabályzott külkereskedés a német nemzet közgazdasági életének oly lendületet adtak, minőt azelött soha sem tapasztalt. A kereskedés egyre gyarapodott, az ipar virágzott, s Ausztria tilalmi rendszere által kizárva ez előnyökből, csupán a csempészetet virágoztatá, termelvényeinek kelete pedig inkább csökkent, mint emelkedett.

A kormány akkor hajlandó lett volna a csatlakozásra s ez értelemben meg is kérdeztette az iparosokat, de náluk konok ellenszegülésre talált. Ismét megkisérté a tárgyalásokat midőn 1841-ben az eredetileg 12 évre kötött vámegyleti szerződés újabb 12 évre volt meghosszabbítandó s az osztrák-német iparos és kereskedelmi osztályok a szabadság iránti régi ellenszenvükben — előbbi saját állitásukat is megczáfolva — oda nyilatkoztak, hogy a vámegylethez csatlakozás 1833-ban talán még lehetséges lett volna, de jelenleg annyira túlszárnyalá a vámegyleti ipar az osztrákot, hogy most már veszélylyel járna a csatlakozás s az osztrák ipar tönkremenését vonná maga után.

A mi Magyarország pártállását ezen, német részről annyit vitatott kérdésre nézve illeti, nem tagadhatni, hogy kezdetben csakugyan mutatkozott némi kedv és hajlam a vámegylethez való csatlakozásra. A roppant haladás, mely Németországon az egylet nehány évi fennállása után mutatkozott, elkábitá a nézeteket s remélni engedé, hogy ugyanez üdvös eredmény Magyarországra nézve sem maradhat el a csatlakozás esetére. A tárgy

nemcsak a napi sajtóban lőn megvitatva, hanem a megyei gyüléseken is szóba került és mindenesetre még nagyobb mértékben talál pártolásra, ha a vámegyletnek ipar és kereskedelem tekintetében elért eredményei közé egyuttal a német politikai és nemzetiségi egység terjedése nem vegyül.

A mint a magyar közönség megérté, hogy a mely tartomány a német vámegylethez csatlakozik, egyúttal a német nemzet tagjává kezd válni: az előbbi lelkesedés csakhamar lelohadt s a magyar nemzetiség fentartása méltán előbbvaló érdeknek tartatott a nemzetiség feladása által netalán elérendő anyagi eredményeknél.

A jelen század negyedik tizedében a védvám fontossága és üdvös hatása az iparra és kereskedelemre általános meggyőződéssé vált s a korábbi, inkább a szabadabb mozgás felé hajló közvélemény ez időben jobbára csak oda törekedett, hogy Ausztria védvámrendszere, mely Magyarország irányában is szigorúan kezeltetvén, gyarmati birtok állására szoritá hazánkat, ezentúl is fentartassék, de a közbensö vámvonalra nézve a méltányosság és kölcsönösség elve szerint szabályozva.

Az Ausztria és Magyarország közötti vámvonal eltörlését, valamint még kevéssel ezelőtt óhajtva kivánta s áldozatok árán lett volna kész megváltani Magyarország, most az emlitett módositásokkal fentartandónak vélte; egyrészt mert a felvirágzó ipart Ausztriában e rendszer eredményének hitte; másrészt mert politikai okoknál fogva czélszerűeknek vélte a fennálló korlátokat Ausztria s Nagy-Németország irányában; ez elszigeteltségben gondolván találhatni a magyar nemzetiség legfőbb védelmét a már nagy erővel folyt germanizatio ellenében.

A viszonyosság és méltányosság ezen jogosult kivánatát az osztrák kormány részén azonban be nem látták s csakugyan számos iparág és gyártmány Magyarországból Ausztriába szállitva 4—5 sőt tizszer annyi vámot volt kénytelen fizetni, mint ha az örökös tartományokból hozzánk lett szállitva; a külföld iparczikkei a tilalommal majdnem azonos magas vámok által voltak elzárva hazánk-

tól, saját termesztményünk pedig majdnem hasonló magasságú vámok által a külföld piaczától megfosztva, kizárólag Ausztriára szorult; az osztrák tartományok iparcyártmányai egyedáruság jellemével özönlettek el hazánkban, melynek gyönge ipara megerősödni virágzásnak indulni nem tudott.

Az örökös tartományok és Magyarország kereskedését szabályozó hivatalos okmányok szelleme után nem mondhatni, hogy a Szt. István korona országai és anyagi érdekeik valami különös méltánylásban részesültek volna, miért is az 1844-diki országgyülés sept. 13-án kelt feliratában kinyilatkoztatták az országos karok és rendek, hogy „a szomorú hazai viszonyok fóokát anyagi tekintetben abban lelik, hogy az osztrák örökös tartományok érdekei kormányunkra nemzetgazdasági tekintetben sokkal nagyobb befolyást gyakorolnak, mint hazánk érdekei; fóoka továbbá amaz igazságtalan vámrendszer, mely hazánk irányában felállított s a mely, valamint általános elszegényedését okozza, szintúgy lelánczolva tartja a nemzet azon erejét, melylyel e nyomasztó állapotból kivergődhetnék.“

Részletezvén továbbá az igazságtalan vámrendszer ártalmasságát kimondja az országgyülés, hogy „az ellenünk felállított vámrendszer elfojtja hazánkban az ipart, gátolja a földmivelés tökéletesbülését, lehetetlenné teszi a belkereskedés felvirágzását, a külkereskedést pedig szenvedőlegessé teszi.“

Ezek elősorolásával az országgyülés a segédszereket említi föl s elmondja, hogy ez állapot helyreigazítására czélzó gyökeres szert csak abban lehetne találni, ha azt, a mit a vámrendszer hazánkban megrontott, az által visszaállítják, hogy egyrészt külkereskedésünket szabadítják fel bilincseiből, hogy nyers terményeinkkel ilyet valóban üzhessünk; másrészt pedig magában a hazában szilárd, virágzó ipart teremtenek.

Ugyancsak ezen feliratban, az ország politikai jogaira való hivatkozás után, ki van mondva, hogy „az országgyülés a más országok iránti tekintet, érdekeik kimélését, valamint kölcsönös engedményeket czélszerüknek,

tanácsosoknak sőt saját országunk érdekében szükségeseknek is tarthatja: de azért nem tartja magát kötelezettnek arra, hogy az ország jóllétét a birodalom másik felének alája rendelje, s miután a kormány által századok óta szigorú következetességgel folytatott rendszer következményei hazánkban a jóllét valamennyi ágait letörték . . . . kötelességének tartja mindannak megadatását követelni, mi nélkül nemcsak az anyagi jóllét, hanem nemzetünk jövendőbeli létezése veszélyeztetve van."

Az elősorolt nézetek kifejtésére a rendeket azon politikai hit is bírta, hogy a vámvonal megszüntetésével a német elem szabadabb behatása országunkba az új erősödésnek indult magyar nemzetiséget veszélyezteti. És ez azon szándékot keltette az 1844-diki országgyülésen egybegyült rendekben, hogy a védvámrendszer megtartásával a szabályozás akként foganatosítandó, hogy tökéletes viszonyossággal valamint eddig az osztrák ipar nem csak a haladottabb külföldi, hanem a magyar ipar ellen is védetett, úgy védessék ezentúl a magyar ipar a nálánál fejlettebb osztrák ellenében.

A föliratban előadott nézetek az ország valódi állapotát vázolván, gyökeres és sürgös orvoslást ott kerestek, honnan az egyedül várható volt, — a kormánynál. De a kormány válasza ezen, az ország anyagi érdekeinek előmozditását sürgető feliratra egyre késett, mi a rendeket annyira elkeserité, hogy társadalmi téren iparkodtak a kormány közönbösségét Magyarország érdekei iránt és részrehajlását a teendő intézkedésekben ellensulyozni. E visszahatásnak tulajdonitható, hogy a társadalmi ellenállás eszméje mind általánosabbá lőn s a czél: Magyarország iparát emelni az által, hogy a honpolgárok a mennyire lehet csak hazai gyártmányokkal elégitsék ki szükségeiket, mind több pártolóra talált. Miután már 1842-ben Komáromban s Tolnában alakúltak egyletek a külföldi ruhakelmék viselete ellen, könnyü volt ez eszmét meghonosítani s azt tágitva s bővitve országossá, nemzetivé tenni. Az eszme lelkesedéssel találkozott s 1844 october 6-kán megalakult Pesten az országos iparvéd-

egylet, gróf Batthyány Kázmér és gr. Teleki László elnöklete alatt, igazgatására Kossuth Lajoson kivül az ország legelsö férfiai közül nyervén állandó bizottmányt. Sőt a rendek bizalmatlanságot szavazván a kormánynak a törvények védelme alá helyezék a védegyletet, felhiván egyúttal a honpolgárokat, hogy a védvonalat, melyet törvényhozás utján a nyomasztó rendszer ellen emelni nem sikerült, emeljék fel házuk köszöbénél.

De a mily hévvel karolták fel s a mily lelkesedéssel fogadták szerte az országban a védegylet eszméit, épúgy találkoztak ellenei is. S habár a védegyletnek hatása anyagi érdekeinkre tagadhatatlan, főczélja mégis inkább politikai volt s annyiban megtámadhatatlan, a mennyiben azonban nemzetgazdasági elvekre támaszkodott, iránya nem mondható oly helyesnek s ellene nem csak a fizetett organumok, mint néhány bécsi lapon kivül az augsburgi „Allgemeine Ztg." nyilatkoztak, hanem kárhoztatta némely felvilágosodott külföldi tudós is, mint például Paget János, ki 1836-ban megjelent, Magyarországról szóló utazási művében komolyan inté a nemzetet, térjen el ez iránytól s az elvet: „inkább drágábban fizetni otthon a roszat, a mit jobb minőségben külföldről olcsóbban szerezhetünk" többizben kigúnyolta. Sőt maga Liszt, a német védvám hő pártfogója, némi megvetéssel nyilatkozott a magyar törekvésekről, noha hatásukat végkép tagadni nem tudta. Figyelembe veendő különben, hogy külföldi itéleteknél csak az elv nemzetgazdasági helyessége vagy helytelensége jöhetett számításba s ha ez irányban gáncsolták, meg sem czáfolhatók; de a mi a védegylet keletkezésének politikai indokait illeti, azokra nézve a külföld, főkép pedig külföldi tudósok illetékeseknek el nem ismerhetők.

Bármily szigorúan ragaszkodjunk egyébiránt a szabad verseny és szabad kereskedés elveihez, ha csak elfogultak lenni nem akarunk, nem tagadhatjuk a védegylet hatását anyagi tekintetben sem. Habár — milliókkal nem rendelkezvén — a még meg nem szülemlett magyar iparágakat egyszerre nem is hozta életre: annyit mindenesetre eredményezett, hogy a már létező iparágak, gyárak és „honi"

gyártmányok virágzóbb állapotba jutottak, terményeik nagyobb kelendőségnek örvendettek. S a mit e téren közvetlenül maga el nem érhetett, iparkodott elérni közvetve a nyomában alakult gyáralapító-társaság és azon lendület által, melyet a már néhány év óta létező, habár szerényen működő iparegyesületnek adott. Újabb gyárak támadtak, a fenállók nagyobb tőkével, több eredménynyel működhettek, a kézművek osztályai szaporodtak, gyártmányaik kelete tágult s az egész iparos s kereskedelmi életbe oly élénkség vegyült, milyent akkori hazai viszonyaink között álmodni sem lehetett. Az iparegyesület a maga részéről belenyúlt a társadalmi fejlesztést legsikeresebben előmozdító kerékbe, az iparos népesség mivelésébe s nevelésébe, mit a vasárnapi iskolákat pótló mesterinas-iskolák alapítása, a reáltudományok ápolása, jól szerkesztett hetilapja, főkép pedig az időnként rendezett iparműkiállítások által iparkodott elérni s részben el is ért. Politikai elem vegyülvén különben az egész mozgalomba, ez által oly lelkesedés támadt az akkori osztályok mindegyikében, mely anyagi térre levén irányozva, sokkal nagyobb eredményeket szült, sem minőket ipar s kereskedelmi elhagyottságban s pangásban sinlődő országban, lassú haladás mellett, hosszú évtizedek tudtak volna létrehozni.

A közbenső vámvonalra nézve, melyen a magyar kereskedelmi ügy kérdése akkoriban kizárólag forgott, mint már említők, nézetváltozás állt be. A 40-es évekig a magyar szabadelvü párt kivánta a vámsorompók lerombolását, a konservativ párt a kormány érdekében fennállásukat védte. Újabban a liberalis párt belátván, vagy legalább állítván a vámvonal hasznos voltát a magyar nemzetiség védelmére, nem akart többé a vámsorompók megszüntetéséről hallani, nem annál kevésbbé, minthogy a kormány részéről e megszüntetés csak nagy váltságdij mellett lesz vala megengedhető. Különben a sorompók eltörlésébe belenyugszik a kormány is, de csak azon föltétel alatt, ha Magyarországon is behozhatja a dohányegyedáruságot, mely a harminczad eddigi jövedelmét busásan pótolta volna. Erre a konservativ párt az említett

dohányegyedáruságnak Magyarországra kiterjesztésébe egyezvén, a vámsorompók eltörlését sürgeti s el is éri vala, ha az ellenzéki párt azt meg nem gátolja, mely is nemcsak fentartani kivánta a vámvonalt, hanem azt olyformán akará szabályoztatni, hogy ezentúl a magyar fejletlenebb ipar leljen védelmet az osztrák haladottabb és erősebb ipar ellenében. Minthogy ilyféle szabályozásra, mely Magyarországot az örökös tartományok rovására lesz védelmezendő, a kormány beleegyezése nem volt várható, a fennálló viszonyok mindamellett hazánkra nézve oly nyomasztók valának, hogy élénkebb fejlődés az ipar és kereskedelem terén nem is volt remélhető, oly terv merült fel ellenzéki körökben, mely e viszonyok megszüntetését czélozva a vámsorompók ledöntésébe is belenyugszik, oly föltétel alatt azonban, hogy helyébe Ausztria s Magyarország között vámszövetség lép, mely a német önálló vámterületek mintájára Magyarország törvényhozásának is engedjen befolyást a vámtételek meghatározására.

E nézetek kifejlődésére némileg okot szolgáltatott az osztrák sajtó terén sokat szellőztetett azon tervezet, hogy Ausztria összes területével a német vámegyesületbe lépjen. E tervezet az állam értekezleteiben is előfordult, meginditója pedig Metternich hg. vala, ki főkép politikai tekintetből nagy élénkséggel sürgette ez eszme valósulását s Ausztriának belépése által paralyzálhatni vélte Poroszország ekkor már egyre terjedő befolyását Németországra. Ugyanez eszmét Kübeck b. nemzetgazdasági szempontból is támogatta, de nehézségekre bukkant. Egyrészt a dohányegyedáruság miatt, mely a kincstárnak 8 milliót jövedelmezvén, nem engedte az osztrák-magyar vámsorompók eltörlését, másrészt meg azon aggadalom miatt, hogy pénzügyi okokból a vámegylet is gátolni fogja Ausztria belépését, minthogy a közös vámjövedelem felosztása nagy bajjal járt volna. S midőn Metternich hg. ezen terve megbukott, egy közép-európai-osztrák vámcsoportozat megalakulásán működött, mely meg az olasz udvarok ellenkezésén szenvedett hajótörést.

A védegyletben nyilvánult nézetekből, a politikai

tekinteteket mellőzve, kiderül, hogy a közbenső vámvonal a magyar ipar érdekében korán sem látszott kivánatosnak. Igy a védegyletnek 1846. aug. 20-dikán tartott közgyülésében Kossuth Lajos, fölvetvén a kérdést: hogy mily hatása volna a közbenső vámvonal eltörlésének, iparunkra? úgy válaszol: hogy bizonyosan csirájában nyomná el, és kimutatván, hogy az osztrák gyáros árúit idebenn olcsóbban fogja eladhatni, mint jelenleg, s így a magyar gyárost, a ki kezdő létére amúgy is drágábban termel, és miután az osztrákéval hasonló árakat kell szabnia, csekélyebb nyereséggel dolgozik, saját hazája piaczától végkép le fogja szórítani és tönkre tenni. Liszt nézetei pedig már akkor is erősen nyilvánulnak, a hol szónok folytatja: „Majd ha a magyar gyáros megerősödött, ha a népességben az iparügyesség kifejlett, ha majd meg honosítottunk valamennyi segédiparágot, melynek hiánya a magyar ipar haladását annyira nehezíti: akkor nem fogom többé kivánni, hogy a magyar ipart vámok által védjük; akkor lépjen ki bátran szabad versenyre nemcsak az osztrák, de az egész világ iparával; s ez a haza érdekében lesz; de most, midőn annyira elhanyagoltattunk, holott az osztrák ipar nemcsak védvámok által, hanem valódi tilalmi rendszer befolyása által nőtt nagyra, ha most ez iparnak vám nélkül vetjük oda zsákmányul saját piaczunkat, ez annyit tenne, hogy hazánkat örökös gyarmati függőségre itéljük.“

A mozgalom politikai oldalát s a már feljebb említett nemzetiségi féltést ugyanez alkalommal azon szavakban találjuk kifejezve, melyekben szónok a német vámegyletre s róla irt saját szavaira hivatkozik, hogy ugyanis a német vámegylet 10 év alatt többet közreműködött a német nemzet egységéhez, mint a római császárság hajdani intézményei századokon át, mint a szent szövetség s a német szövetség harmincz éven keresztül. „Ha eltörüljük a vámsorompókat köztünk s Ausztria között, — úgymond — ha érdekeinket összeolvasztjuk az osztrák érdekekkel, mathematikailag be van bizonyitva, hogy rövid idő múlva szellemi tekintetben is összeolvadunk Ausztriá-

val; de hogy ez összeolvadás sem a szabadság, sem az alkotmányosság, sem pedig a magyar nemzetiség érdekében nem lehet, nem szükség bebizonyítani."

Politikai pártkérdéssé válván ilyformán az ország anyagi érdekeire oly nagy befolyást gyakorlandó váműgyi egyezkedés, nem mondhatni, hogy azt elég higgadtsággal s elég komolysággal hányták volna meg. Alig vétetett számba Magyarország és a külföld termelése s alig puhatoltattak ki a különféle ipar- s kereskedelmi viszonyok, mégis a védvám elveire fektetett oly vámszabályzat hozatott javaslatba, melynek positív alapja, tudományos s szakismerő indokolása nem volt s melynek legfeljebb azon érdeme vala, hogy életbe nem lépett.

Az elveket s az akkori felfogást leginkább mutatja azon utasitás melyet Pest megye az 1847. országgyülésre megválasztott követeinek adott. Ez utasitás határozottan tiltakozik a Magyarország és Ausztria között létező határszéli vámoknak oly eltörlése ellen, mely a külső, csaknem prohibitionális vámsorompókat fentartván, a külfölddel való cserekereskedést lehetetlenné teszi. Irányeszméül a kölcsönös érdekek kiméletes kiegyenlitését tűzi, elvül pedig kimondja: hogy hazánkból a határszéleken át, hol az ausztriai birodalom közbe nem esik, minden akár itt termesztett, akár máshonnan hozott termények, gyártmányok, kézművek akadálytalanul vitethessenek ki, s a kivitelre legfeljebb igen csekély, a kereskedést egyátalában nem nehezitő tisztán jövedelmezési vám vettessék. Az örökös-tartományokon keresztül pedig úgy biztosittassék kereskedésünk, hogy az alkukötésben megállapított átmeneti vámokban országgyülés nélkül változás ne történhessék.

Általánosságokban mozgott a tárgyalások alapjául szolgálandó utasitás, részletekbe nem bocsátkozott s a hol részleteket említ, ott azok összefüggése az egészszel s viszonyosságuk egymáshoz nincs szem előtt tartva, de meghatározva sincs a védvám fogalma, a szabad kereskedés alkalmazhatósága, mindkettő vegyest van javasolva, de kölcsönös hatásuk számba véve nincs.

A vámvédelemről ugyanis széltiben azon felfogás uralkodott, hogy „azon aránylag biztos jutalom, melyet a végbe vitt munkáért és befektetett tőkeért az iparűző a külföldi mértéktelen verseny ellen védett gyártmányok keletében talál,“ képezi a leghathatósabb ingert és buzdítást az iparűzésre. De az is csak Ausztria irányában; a szoros értelemben vett külfölddel azért sikra szállt volna az ország, habár ipara azzal sem versenyezhetett volna szerencsésebben, mint a külföldnél sokkal gyengébb Ausztriával.

A pártállás s hazaszeretet sugallotta javaslatok nem állják ki a tudomány szigorú birálatát, de még sokkal nagyobb fogalomzavar uralkodott kormánykörökben, s az 1844-diki országgyülés után különös politika jellemzé a kormány eljárását a kereskedelmi kérdésre nézve. Közlönyei ugyanis csodálatos eszmezavarral Peel szabadkereskedelmi rendszerét dicsőíték, ezt hirdették egyedül üdvözitő államtannak, a védvámot elavult visszaélésnek kürtölték s egyre a kormány felvilágosodott politikáját üdvözlék, mely szerint a vám szabályozásával a szabad kereskedés elveihez közeleg; holott a kormány voltaképen emelte a vámtételeket, ez által tényleg bevallván, hogy az osztrák ipar valóban védelemre szorul, védelemre nemcsak a külföld irányában, hanem szemben a gyöngébb iparú Magyarországgal is.

A vámkérdés megoldását sürgető két magyar párt egyikétől sem tagadhatni meg a hazafias érzelmeket, de a haladott kor igényeinek s az ország anyagi gyarapodásának sokkal inkább megfelelt a kevésbbé szabadelvűnek tartott azon kisebb párt, mely az Ausztria és Magyarország közötti vámok megszüntetését sürgetvén, a magyar kereskedésnek szabadabb forgalmat s a közbenső vámvonal eltörültetését kivánta.

A legnagyobb nehézség azonban, mely a közbenső vám eltörlését gátolá, abban állott, hogy a kormánynak a magyar harminczadból és az osztrák vámból került jövedelmét valamivel pótolni kellett. A kik e nézetet védték, egyúttal meg voltak arról győződve, hogy a sorompók el-

törlése, mitől mégis a magyar kereskedésre nagy lendületet vártak, mindaddig lehetetlen, mig az örökös tartományokban a dohányegyedáruság dívik, a magyar korona országaiban pedig a dohánytermelés szabad.

A dohányra vetették tehát szemöket s meg levén győződve, hogy Magyarország szaporodott közköltségek mellett az általános adózást, főkép a fogyasztási adókat ki nem kerülheti, a dohányt akarák oly tárgyul feltüntetni, mely, ha kormánykezelés alá kerül, nemcsak a vám eltörléséből származó hiányt fedezi, de nagy jövedelmet is igér az országnak.

A dohányegyedáruság behozatala a 48 előtti korszakban törvényesen nem sikerülhetvén, a kormány főfigyelme arra irányult, hogy minél több tőzsdét állitson az országban, minél több szivargyárt alapitson s a magánosoknál több tőkével rendelkezvén, minél olcsóbban árulja gyártmányait. Ez uton — mint reménykedtek — a magánipar hosszabban nem fogván versenyezhetni az államiparral, a létező gyárak egymásután megszüntetik működésöket, s az egyedáruság igy tényleg behozatván, később könnyü lesz a közönség számára oly árakat szabni, melyek a kezdetben vesztegetett milliókat csakhamar busásan megtérítik.

Meg kell különben vallani, hogy a dohányegyedáruság behozására, bár kissé fátyolozottan tett javaslat korán sem a monopolium későbbi sanyargatását ajánlá az országnak. A javaslat szerint ugyanis ki lett volna mondandó, hogy a törvény kihirdetésétől számitandó 12 évig a burnótnak, szivaroknak gyártása és mind ezeknek, mind a fogyasztásra készitett dohánynak árulása az országot illeti egyedül, s a fogyasztók szükségeiket csak ettől vásárolhatják és ez határozna azok ellen kik e törvényt áthágják. A földhaszonvétel szabadságát biztositaná, és a dohánytermesztés szabadságát fenhagyva határozna azon módokról, melyek a közjövedelmek megröviditésének elkerülése végett a termesztés feletti ellenőrködés mellett megtartandók volnának. Kimondaná, hogy leveles dohányát valamint eddig úgy ezentúl is mindenki annak adhatja, a kinek akarja, csak-

hogy magát valamint az eladó úgy a vevő is a közjövedelmeket biztosító ellenőrködés alá vetni s portékájukat, mihelyt az az eladásra alkalmatossá lett, az ország külön vidékein elegendő számmal felállitandó és közfelügyelet alatt állandó raktárakban tartani kötelesek. Végül meghatározná a törvény azon főelveket is, melyeknek alapján köttetnék meg az országos dohányhaszonvétel iránti szerződés a kormánynyal.

A 48 előtti országgyülési és hirlapi viták tényleges eredményt nem szültek, legfeljebb arra szolgáltak, hogy a fontos kérdés körüli nézetek tisztultak; megállapodás a vámtételekre nézve, például, nem történt, a sorompók későbbi eltörlése pedig törvényhozási közreműködés nélkül, egyszerü kormányrendelet nyomán lett végrehajtva s igy az Ausztria és Magyarország közötti vám- és kereskedelmi kérdés törvényes elintézése az 1867-ben életbelépett magyar kormánynak lőn fentartva.

A mióta szent István koronája a habsburgi házra szállt s a korona német tanácsosai hatalmukat hazánkra is kiterjeszteni egyre iparkodtak, egy és ugyanazon vád folyvást emeltetett, és méltán, Magyarország részéről. Azon vád tudniillik, hogy a bécsi kormány sokkal inkább gondolt az örökös tartományok érdekével, mint Magyarországéval, hogy a német ministerek az „összbirodalom" jóllétét hozván fel ürügyül, majdnem folyvást ellenezték Magyarország fejlődését politikai, gazdasági, ipari és kereskedelmi irányban egyaránt. Hozzájárult ehhez, sőt némikép kifolyása volt az érintett viszonynak, hogy majd sohasem létezett oly erélyes magyar kormány, mely a bécsi minisztertanácsban az ország érdekeit érvényre juttatni, kivívni elég erős lett volna.

Csak ha a nemzet szunnyadó önérzete felébredt s a nemzeti erő hatalmával követelte csorbított jogai helyreállitását, csak akkor sikerült saját érdekeinek is elismerést szerezni, de ez erélyes mozzanatok is inkább országgyüléseken nyilvánultak — mint bizonyitja ezt az 1790-diki, 1825-diki, 1848-diki, — mihelyt azonban az országos tanácskozás termei kiürültek, a gravamenek körül tartott

hatalmas szónoklatok elhangzottak és a hozott határozatok foganatosítására került volna a sor, rögtön helyreállt a régi viszony: a végrehajtó hatalommal birt magyar kormányférfiak tehetetlensége szemben a bécsi kormány főnökeivel s így lett, hogy Magyarország voltaképen soha sem határozhatott döntőleg oly kérdésekben sem, melyek — mint például az anyagiak s köztük a kereskedelmi — a monarchia összes országait s tartományait közösen érdeklik.

Bármily mostoha viszonyok között és bármennyire megszorítva lett légyen Magyarország kereskedelmi rendszere 1848-ig, az önállóság némi szinét még is viselte az által, hogy szent István koronájának saját vámterülete volt. A határokon fennálló vámhivatalok, igaz, hogy nagyobbrészt a már erősen centralizáló bécsi kormány hatalma alatt állottak; a magyar kincstár sokkal kevesebb befolyással birt és sokkal inkább a bécsi ministerelnöktől függött, semmint törvényeink értelmében kellett volna; a magyar törvényhozásnak is sokkal kevesebb hatalma volt az anyagi kérdések megoldásában, semmint őt alkotmányilag megillette; de mind a mellett egészen nálunk nélkülünk már annálfogva sem rendelkeztek, mert minden ily törvénytelen rendelkezés ellen a sérelmek felsorolása közt tiltakoztak az ország rendjei. S ha e viszony fenmarad s az 1848 előtti reformtörekvések eredményhez jutnak, bizton várható, hogy a magyar kereskedelem ügye a monarchiának épen nem hátrányára, a nemzet érdekében, politikai viszonyai és miveltségi foka szerint, ipara és kereskedelme állapotának megfelelőleg lett volna megoldva.

Az 1848—49-diki események után bekövetkezett korszak alatt a bécsi kormány egyik első teendője volt a közbenső vámvonal eltörlése. 1850. okt. 1-jétől fogva 1861-ig szóba sem jöhetett többé a magyar kereskedelem ügye s a mi mozgalom e téren történt, csak az osztrák kereskedelmi miniszterium többé-kevésbbé sikerült kisérletei oly kereskedelem-politikai rendszer megállapitása körül, mely a birodalomnak a vámból és harminczadból eredő jövedelmét nem csökkentve, egyúttal mégis az újabb kor követel-

ményeinek is megfeleljen. A szigorú tilalmi rendszer, mint látni fogjuk, lassankint mellőztetett ugyan, de a védvám magas tételei még sokáig, részben még most is a prohibitióra emlékeztetnek.

Az 1849-ben alakult bécsi kereskedelmi ministerium, élén Bruck báróval, lelkiismeretesen működött Ausztria kereskedelmi politikájának ujjászervezésen. Főirányadója, igaz, hogy a vámegylethez való csatlakozás volt, s ezzel visszatért Metternich hgnek a 40-es évek elején melegen ápolt eszméjéhez, melyet nagy erélylyel foganatosítani iparkodott. De ez irány viszont szabadelvü reformok felé vezeté a ministeriumot, mely az ujonnan kidolgozandó vámszabást az 1841—1844-diki tárgyalások alapján, tehát mérsékelt védvámrendszer értelmében akará kidolgoztatni. De valamint Ausztria csatlakozása a német vámegylethez, s a nem német tartományoknak a vámegyletbe vitele Metternich alatt nem sikerült, úgy most is megakadt a dohányegyedárúságon, melyre nézve Poroszország határozottan kinyilatkoztatá, hogy valameddig e monopolium Ausztriában fennáll, vámegyesülésről vele mindaddig szó sem lehet.

Mindazonáltal az újabb szabadelvű irány a monarchia belszervezésére sem téveszté hatását. Az 1850-ik év márczius havában közzétett bizottmányi javaslat, a mint következetesen mellőzé a tilalmakat, mérséklé az egyes vámtételeket is és egyszerüsité az egész vámszabást. E javaslat véleményadás végett az ipar- és kereskedelmi kamrákhoz, a gazdasági egyesületekhez s más testületekhez is megküldetett, egyúttal pedig össze lett híva a bécsi vámértekezlet.

Ez értekezlet folytán végre megszünt a tilalmi rendszer, a ki- és beviteli tilalmak eltörültettek s helyökbe, lassan-lassan szintén elkerülhető védvámok léptek. Az új rendszer pedig 1851-ben császári szentesitést nyervén, 1852. febr. 1-jétől fogva volt életbe léptetendő.

E fejlődés újabb stadiumának nyilatkozata az 1853. február 19-én Ausztria s a vámegylet között kötött, úgynevezett februári szerződés, mely szerint azon czélból kezdődtek meg a tárgyalások Poroszország és Ausztria kö-

zött, hogy a porosz király s az osztrák császár területükön a kereskedést és forgalmat tágas vámtörlések és vámcsökkentések, egyszerűsített és egyforma vámkezelés s valamennyi forgalmi eszköz megkönnyített használata által nagy mértékben előmozditani óhajtván, vámjövedelmöket biztosítani, az általános német vámegyesülést pedig előkészíteni akarják.

A februári szerződés megkötésével azonban meg nem állapodott az osztrák kereskedelmi politika fejlődése, s habár föczélúl még mind a vámegylethez csatlakozás lebegett a bécsi kormány szeme előtt, a belreformok sem maradtak tekintet nélkül. Az említett szerződés s vámszabás eddigi hatásának megvizsgálása végett újabb értekezlet tartatott, melynek eredménye 1859-ben egy ministerialis bizottság itélete alá bocsáttatott. Ezen bizottság az ipar és kereskedés, a tudomány és közigazgatás képviselőiből alakult. A vizsgálatból kitünt, hogy az 1853-diki reformok nagy lendületet adtak az ipar- és kereskedés fejlődésének s az érdeklettek javára leginkább ez új viszonyok állandósága óhajtandó: minélfogva császári rendelet azt határozta, hogy a vámértekezlet alapján netalán czélszerűknek látszó, vagy nemzetközi szerződések által parancsolt változásokon kivül a megállapított vámtételek 1865 végeig változatlan maradjanak. A nevezett évben s ezentúl 5 évről 5 évre, a kereskedelmi kamrák véleményének kihallgatása után tanácskozás alá lesz veendő, mily vámtételváltozások szükségesek a legközelebbi 5 évre. A javasolt változások egy az érdekelt felekből alakítandó bizottság által megvizsgálandók s az igy indokolt javaslatok legfelsőbb szentesités alá terjesztendők.

Ha e helyes intézkedések politikailag szilárdult államban tétetnek, ha a Lajta által elválasztott két államfél tökéletes kibékülése esetén a javaslatok alapján hozandó határozatok mindkét törvényhozóit tényező közmegegyezésével foganatosíttatnak: úgy remélhető lett volna az országos érdekek tökéletes kielégitése a kereskedés terén is, s bizonyára Magyarországnak sem lett volna kifogása ez

eljárás ellen, mely a különféle érdekek kimélése mellett a korszerü haladást sem zárja ki.

A pragmatica sanctio, mint kétoldalú alapzerződés kapcsolatba hozta az egy koronás fő alatti szomszéd tartományokat és országokat. Az 1848 után bekövetkezett korszak alatti kormányintézkedések pedig e személyes kapcsolatot anyagiakra is kiterjesztették. Nevezetesen kereskedelem-politikai tekintetben a közbensö sorompók eltörlésével egy vámterületté alakitották a monarchia német-szláv tartományait s a Szent István koronája alatti országokat.

Úgyde régi jogaink még fennállottak s a „regnum nullae aliae nationi obnoxium et proprium habens consistentiam atque constitutionem“ ma is érvényben vannak, s az 1867-diki kiegyezés ez alapon történt. S habár a törvényhozás közreműködése nélkül, s így törvénytelenül eltörült vámvonal helyreállitását nem sürgettük, mert az a XIX-dik század szabadelvü eszméivel ellenkeznék, törvényhozói jogainkat mind a mellett a kereskedelmi ügy eligazitására is fenntartottuk s így köttetett meg Ausztria és Magyarország között azon vámszövetség, mely az 1867. XVI. t. cz. által szentesittetvén 10 évre (1877 végéig) szabályozza ez ügyeket.

Törvényhozói jogainkkal pedig legjobban úgy élhetünk, ha a Szt. István birodalma s az osztrák birodalom érdekében az együvé olvadt egész vámterületre nézve a legszabadelvübb, tehát legkevésbbé korlátozó és csupán okszerü jövedelmezésre alapított vám- és kereskedelmi politikának leszünk szószólói.

A nemzetek érdekei közösek, s igy az osztrák érdekeket is gyámolitjuk, midőn kereskedelmi politikánk végleges megállapításánál arra vagyunk figyelemmel, hogy Magyarország érdekei is folyvást kellöleg ki legyenek elégítve.

3. Magyarország kereskedelme.

A történelmi részben Magyarország kereskedésének évszázadokig tartó vajjudásait, az elméleti részben a keres-

kedelmet általában s azon főtényezőket és irányokat ismertettük, melyek nélkül az üdvösen nem fejlődhetik s nem válhatik oly nemzetgazdasági ággá, mely az országokra és államokra nézve üdvös, fejlesztő, gazdagitó hatást gyakorolna.

Mindez azonban nem adja képét hazai kereskedésünknek, nem ismerteti az ezzel folglalkozó népünket. De ha komolyan vetjük fel a kérdést, milyen hát saját kereskedelmünk, vajjon felelhetünk-e rá lelkiismeretesen és ismertethetjük-e például csak annyira is, mint a mennyire az mezőgazdasági s ipari viszonyainkra nézve lehetséges volt, noha ezek tanulmányozására sem állt rendelkezésünkre valami bőséges statistikai anyag?

Mielőtt a választ megkisértenők, több részre kell osztanunk a kérdést, mint a hogy a kereskedés maga is — a korábban kifejtett módok szerint — két főrészre oszlik: a bel- és külkereskedésre; mely utóbbit ismét lehet szárazföldi s tengeri kereskedésre, azonkivül behozatali s kiviteli meg átviteli kereskedésre osztani.

Magyarország belkereskedéséről eddigelé époly kevéssé szólhatunk, mint a hogy a kereskedés ezen neme egyik államban sincs számszerint, vagy legfeljebb is megközelitőleg ismerve. Magyarország külkereskedése pedig azért nem látszik említhetőnek, mert hazánk Ausztriával egy vámterületet képezvén, csak is együttes magyar-osztrák külkereskedésről lehetne szó.

De valamint a gőz feltalálása a régi iparviszonyokat felforgatta s megváltoztatta, úgy megváltoztatta alkalmazása a hajózásra és vasutakra az összes szállitó viszonyokat, melyeknek befolyása a kereskedelemre is érezhető lett s igy fogja megváltoztatni az összes vámviszonyokat is; mert a vámok korhadt sorompói ily óriási erő és haladás ellenében többé fel nem fogván tartathatni, az elméleti okoskodások heves vitái közben a gyakorlati élet fogja ezen kérdést is megoldani.

Ha pedig a vámhivatalok eddigi működése megszűnik, elfogy egyúttal a kereskedelem eddigi statistikai anyaga is, valaminthogy a vámhivatalok jelen följegyzési,

főleg a szabad kiviteli és behozatali árúkra nézve már most sem megbizhatók többé. De a világ mai haladási iránya nem olyan, hogy bármely, főkép gyakorlati hasznú s tudományos czélú intézmény roszabbul láttatnék el, mint hajdanában és bizonyos, hogy a kereskedelmi statistika, ha semmiféle vámlajstrom sem fog többé rendelkezésére állani, még sem fog hanyatlani a korábbikhoz képest, hanem javulni fog és tökéletesebb lesz, mint a hogy tökéletesedés a világ feladata minden irányban.

Sőt már is meg találtatott a pótszer, mely a vámlajstromok helyébe fog lépni s valamint az újkor majd minden intézménye káros hatásának egyúttal javitását is hordta méhében, úgy a tökélesedett forgalmi eszközök mind nagyobbmérvű alkalmazása a vámlajstromok értékendő leszállitása mellett egyúttal az anyagot is nyújtja az általuk közvetített, a kereskedéssel majd egy értelmü szállitásnak számbávételére.

Noha a nagyobb közlekedési vállalatok által szállitott árúk statistikája még 1863-ban a Berlinben tartott nemzetközi statistikai kongressuson vonta magára a szakférfiak figyelmét, talán Magyarországot és nevezetesen statistikai hivatalát illeti az érdem, hogy legelső vette ezt tényleg gyakorlatba s iparkodott ez úton Magyarország kereskedelmi forgalmát is kimutatni.*)

A magyar-osztrák forgalom a monarchia szempontjából tekintve, voltaképen a belkereskedéshez tartozik. Azon általános érdek azonban, melylyel hazánk viszonyai ismerete iránt viseltetünk, kikerülhetetlenné teszi Magyarország ezen forgalmának is kutatását, s hogy ha kielégitő eredményhez nem is jutunk, legalább némi világosabb fogalmat szerezzünk nagyságáról.

---

*) Az országos magyar stat. tanácsnak 1867. jul. 16-án tartott ülésében Korizmics László tett ez irányban indítványt, mely a tanács által elfogadtatván, a stat. hivatal által foganatosittatott, eredményei azóta évről évre közöltetvén a „Hivatalos statistikai közlemények“-ben.

Eddigelé erre nézve semmiféle támponttal nem birván, kisértsük meg, visszamenve a régen múltba, a függetlenségi harcz előtti korszakba, mire nézve az 1847-diki, mint tán legutóbb kimutatott rendes év szolgálhat némi alapul. Ez évben pedig a magyar-osztrák külön kereskedelmi forgalom olyképen állt, hogy a behozatal Ausztriából 57.680,000 frtot, a kivitel ugyan oda 62.768,000 frtot tett. Az 1841—50-iki évtized átlaga szerint pedig esik évenkint behozatal 52.500,000 frt., kivitel 51.300,000 frt. És részletezve azt a főrovatok szerint:

	a behozatal	a kivitel
mezőgazdasági és nyers terményben	5.000,000 frt	24.400,000 frt
félgyártmány- és segédanyagban .	6.900,000 „	25.900,000 „
kész gyártmányban	40.400,000 „	1.000,000 „
irodalmi s művészeti tárgyban . .	200,000 „	— „
Összesen . .	52.500,000 frt	51.300,000 frt.

A mint látszik tehát, a vámterület egybe olvadását megelőzött ez évtizedben is Magyarország nagy kiviteli összeggel csak a mezőgazdasági terményekre és segédanyagokra nézve szerepelt $19._4$ millió forinttal. Kész gyártmányban majd 40 milliót volt kénytelen behozni.

Ez némileg megváltozott, s noha Magyarország jelenleg is, mint alább látni fogjuk, épen mezőgazdasági terményekben, segédanyagokban s félgyártmányokban szállít ki legtöbbet a lajtántúli tartományokba s rajtuk túl a külföldre: mindenesetre belipara is annyira meggyarapodott, hogy a forgalomban többé nem oly aránytalan számokkal vesz részt. Ha pedig fölteszszük, bár el nem fogadjuk, hogy a Magyarország és Ausztria közötti forgalom 1847 óta csak azon arányban növekedett, mint Ausztria összes külforgalma: a behozatal 1869-ben már jóval nagyobb lehetett.

Mennyiben szerepelt Magyarország az ausztriai tartományokon kivül a külkereskedésben, még azon korszakra nézve is nehezen kideríthető, midőn a Szt. István országai meg az örökös tartományok között még a vámsorompók

fennállottak. Mindaz, a mit e tekintetben ki lehet mutatni, annyi, hogy 1847-ben például vámolás alá került:

	behozatal	kivitel
a német-szláv-olasz tartományokban	103,353,000 frt	97.749,000 frt
Magyarország és Erdélyben . .	18.745.000 „	15.170,000 „
összesen . .	122.098,000 frt	112.919,000 frt.

Minthogy pedig az egész monarchia külforgalma:

1859-ben például . .	194.554,000 frt	215.521,000 ft
1869-ben pedig . . .	420.581,000 „	438.110,000 „ tett,

a fentebbi, csekély arány szerint

Magyarországnak 1859-ben a
behozatalban . . 35.200,000 frttal, a kivitelben 33.300,000 frttal
1869-ben pedig . 45.824,000 „ „ 43.688,000 „
kellett részt vennie.

E silány s a mellett is csupa valószinüségi számitáson alapnló adatok mutatják tehát, mennyire volt szükség arról gondoskodni, hogy Magyarország külforgalma legalább valamennyire megközelitőleg ki legyen tüntethető.

Nem ámitjuk ugyan magunkat azzal, hogy a mi a szállitó központok kimutatásaiból kiderül, az pontosan és mathematice mutassa ki Magyarország külforgalmát. Nem szabad szemet húnynunk azon tetemes hiányra nézve sem, mely a még hézagos vasuti rendszer következtében létezik, miután a közutakon kivitt s behozott árúk a számitásból kiesnek; végül pedig nem lehetünk vakok az iránt sem, hogy a szállitó vállalatok eddigelé nagyon is vegyes csoportokban mutatták ki az árúkat, mi kereskedelmünk részletes ismertetésére nézve eléggé hátrányos. Ámde mindkét irányban biztosok lehetünk, hogy a viszony évről-évre javul; mert nem csak a szállitó vállalatok szoknak mind részletesb s pontosabban beküldött kimutatásokhoz, hanem valamennyi épülő s a forgalomnak átadott új vasut egy-egy új erét tárja fel kereskedelmi életünk megismerésének.

De még az ismert hiányok mellett is megdöbbentők a számok, melyek kereskedelmünknek e módoni kimutatásából erednek s örvendetes a haladás, melyet évről-évre nemcsak a mennyiség szaporodásában, hanem a minőség részletezésében is tapasztalunk.

Hogy az eredmény kissé késön jelenik meg a közönség előtt, összevetve a századok óta tökélesített vámhivatali gépezet által szolgáltatott adatokkal, az természetes, ha elgondoljuk, mennyire kénytelen Magyarország mellékutakon szerezni be azt, mi más országban a hivatalos statistikának úgyszólván fáradozás nélkül, bár Angliában például, egyéb ágra is alig terjedhetőleg, jut birtokába.

Eddigelé négy évnek ily kimutatásával birunk, melynek eredményei értékök szerinti összeállításukban következők:

Magyarország árúforgalma Ausztriával s a külföldel volt

	a behozatalban	a kivitelben	együtt
1867-ben . .	287.614,258 frt	282.771,992 frt	570.886,250 frt
1868-ban . .	377.311,532 „	351.470,990 „	728.782,522 „
1869-ben . .	479.149,234 „	346.941,185 „	826.090,419 „
1870-ben . .	344.076,877 „	342.876,945 „	686.953,822 „

Csak a fősommákat tekintve s szem elől nem tévesztve azt, hogy ez összegekben korán sincs a magyar korona országainak teljes kereskedelme kimutatva, valamint megemlékezve arról, hogy a szállitó vállalatok kimutatásai leginkább csak részletesség tekintetében lettek teljesebbé, örvendetes haladást kell látnunk mégis nemcsak az évek főösszegeiben; hanem óriási különbséget azon csekély milliókhoz képest is, melyeket az 1847-diki forgalom alapul vétele mellett 1857-re és 1869-re kiszámitottunk.

A kereskedelmi mérleg tana szerinti tevőlegességnek nem örülhetünk ugyan, mert a bebozatal mindhárom évben tetemesen múlja felül a kivitelt; de ebben — úgy hiszem — megnyugodhatunk, ha az elméleti részben mondottakat szem előtt tartjuk, egyébkint is ismeretes dolog levén, hogy számos fogyasztási czikkre nézve szorulunk a külföldre, melyet csakis nyers (s ennélfogva kevésbbé értékes) terményeinkkel fizethetünk meg.

Maga a kereskedelmi forgalom 1868-ban a mult évhez képest $27._7$ %-kal, 1869-ben 1868-hoz képest $13._3$ %-kal, 1867-hez képest pedig épen $44._8$ %-kal szaporodott, 1870-ben azonban tetemesen megfogyott.

Közelebbről tekintve kereskedelmünk tárgyait s e mellett, későbbi összehasonlitásnak kedveért, a vámtarifa csoportjait tartva meg, mi egyúttal a kimutatások részletessége iránt is nyújt felvilágositást, következő képlet alakul:

Magyarország árúforgalma Ausztriával s a külföldel

	1869-ben behozatal	1869-ben kivitel
	forint	
I. Gyarmati árúk és déli gyümölcsök	26.653,786	5.666,134
II. Dohány és dohánygyártmányok .	8.976,620	10.608,769
III. Kerti és mezei termelvények . .	4.394,111	123.311,948
IV. Állatok	17.314,967	19.134,619
V. Állati termelvények	20.139,327	16.699,298
VI. Zsírok és zsíros olajok	8.746,597	1.780,012
VII. Italok és tápszerek	2.971,361	10.484,413
VIII. Tüzelő-, építö- és müanyag . .	4.116,362	10.253,305
IX. Gyógy- és illatszer, festö-, eserzö- és vegyészeti segédanyagok . .	11.519,205	4.807,532
X. Fémek, mint ércz, nyersen s mint félgyártmány	7.444,032	3.743.142
XI. Szövö- és kötöanyagok	7.149,412	38.570,732
XII. Fonalak	4.605,686	982,761
XIII. Szött- és kötott árúk	158.801,362	20.146,504
XIV. Áruk sertéből, hánesből, nádból stb., papir és papirárúk . . .	5.378,690	1.466,699
XV. Bör, bör- és szücsárúk	24.965,953	4.562,316
XVI. Csont-, fa-, üveg-, kö- és cserépárúk	20.238,669	9.823,632
XVII. Fémárúk	54.163,154	6.110,192
XVIII. Szárazföldi és vizi jármüvek . .	5.780,625	1.047,390
XIX. Müszerek, gépek és apró árúk .	77.312,431	4.113,188
XX. Vegyészeti termelvények, festö-, zsír- és gyúárúk	4.359,026	1.186,214
XXI. Irodalmi és mütárgyak	1.962,284	500,892
XXII. Hulladékok	1.966,050	2.432,746
Különböző tárgyak	—	508,747

E számok pedig eléggé jellemzik kereskedelmünk minőségét. Legnagyobb két szám a mezei termelvények kiviteli rovata (132 m.) s a szött és kötött árúk, tehát a legszükségesebb öltönytárgyak behozatali rovata (158 m.) Ott van továbbá valamennyi iparczikkben s nagyrészt segédanyagokban a nagy behozatal, s még a hol a kivitel nagyobb számokat tüntet is fel (mint például a gyarmati árúknál), biztosak lehetünk, hogy részben átviteli tételek

is szerepelnek köztük, mit kereskedelmi statistikánk jelen helyzetében bajos még eléggé ki- és szétválasztani.

Mind a mellett nem szomorító tényeket olvasunk ki e kimutatásból. A civilizált s abban haladó ország jellege meg van máris árúforgalmunk lajstromán, mi egyrészt a finomabb gyártmányok és készitmények fogyasztási szükségletét, másrészt termelésünk fokozottabb haladását mutatja, mely nélkül e czikkeket megfizetni nem tudnók.

Lehetne ugyan az árúlajstrom sok tételében épen megfordított alakú a behozatali s kiviteli rovat nagyobb sommáira nézve; de nem rég ideje még, hogy komolyabb szándékkal léptünk a haladás pályájára s egyelőre a jövőnek kell fentartanunk, hogy az folytonos figyelemmel kisérve kereskedelmi kimutatásainkat, a belőlük meríthető tanokat hasznunkra fordítsa, hogy összes gazdasági s iparos életünk reformálásával bennök ezentúl az ország haladó gazdagsága s fejlődése tükröződjék.

A mellett azonban nem szabad megfelejtkeznünk most sem kereskedelmünk szervezéséről. A magyar kereskedelem Pesten összpontosításáról annyit s oly sokfélét beszéltek, szónokoltak, irtak is, hogy azt kellene hinnünk: e tekintetben az eszmék tisztázására több mondani való nincs is, és csupán már a végrehajtás, a tett van hátra. Igen, ámde a tett egyre várat magára.

Ama sok intézmény közül, mely más országok fővárosait, más kereskedelmi székhelyeket nagygyá, keresetté s igy az egész országra nézve gyümölcsözőkké teszi, nálunk vajmi kevés tapasztalható. Valóban nem szükség, hogy barátjai legyünk akármiféle monopolizáló vagy protectionalis rendszernek. Nem óhajtjuk, hogy bármely társadalmi állás — miután az országra nézve valamennyinek létezése szükséges — a másiknak rovására külön kizárolagos előnyökben részesíttessék és épen a kereskedelmi osztály az, mely könnyen kifelé fordítja kosmopolitikus érzelmeit s ez alapon követel előjogokat, melyeket ha nem talál, elhúzódik.

Nem is a kereskedelmi osztályról, nem a kereskedőkről van itt szó, hanem a kereskedelemről magáról. Azt

igenis követelhetjük, hogy, ha beruházásokat tesz az ország mezőgazdasági, bányászati, ipar érdekben, tegyen olyanokat a kereskedés érdekében is. Egyenlő jog, egyenlő mérték mindyájának, a nemzetgazdasági tényező mind egyaránt követelheti a kellő ápolást, felvirágzása akadályainak eltháritását. Nem tagadhatni ugyan, hogy a közlekedési eszközök, például, nagyrészt a kereskedés érdekében működnek; de ne vegyük el egyik kézzel, mit a másikkal adtunk.

A gabonatermelésről szólva, már ki lőn egyik-másik hiány mutatva, mely piaczunkra nehezül. Hasonló mondható egyéb ágakról, kiválóan mutatkoznak ezek például a sertéskereskedésnél, mely Pest-Kőbányán világforgalmi piaczot talált eddig, honnan azonban mindenféle városi, hatósági s szállitói zaklatás készül azt kiszorítani. A helyett, hogy a lehető, más kereskedelmi vagy iparágra nézve nem sérelmes ápolásban részesítenők e piaczot, mely szerencsésen akadt s mintegy magától nőtte ki magát azzá, a mi jelenleg, annyi sarczot vet rá, például, a város a jövedelmi adón kivül, vám- s piaczpénz czimén, hogy a sertésszállitás, melynek Pestet illetőleg még a vasútakkal is kell küzdeni, mindinkább közvetlen indul Bécsbe, ott is azon központositást előmozditandó, melyet Pestről sajnos vakséggal folyton elmozdítunk.

Úgy hiszem, nagy és veszedelmes önámitás van azon hitben is, hogy mi folytonosan még Európa főfogyasztó piaczainak gabonatáraul legyünk tekinthetők. Csak szerencsés konjunctúrák nyújthatnak nekünk nagy kiviteli lehetőséget, rendszeres piaczunk még Svájczban sincs, melyre eddig kizárólag számíthattunk; mert ujabb időben oda is orosz gabona áramlik Marseillen át.

Gazdasági s földmivelő viszonyaink tárgyalásakor már ráutaltunk, de azt hiszem, nem lehet elég sokszor ismételnünk, hogy a puszta gabonatermelés nem tekinthető, viszonyaink között, ohajtandó állapotnak, hanem hogy összes gazdaságunkat más, okszerübb, haladottabb ország helyzetének megfelelőbb rendszer alapjára kell fektetnünk.

Anglia, melyre mindig, Francziaország, melyre néha, Németország, melyre gyakran számitottunk exportunkkal, mindinkább amerikai s orosz gabonával látják el magukat. Amerikának az olcsóbb tengeri út, Oroszországnak az olcsóbb termelés nyújt felettünk előnyt, melyet utóbbinál még a vasutak óriás mérvü kiépitése is fokoz. Ha tekintetbe veszszük, hogy Oroszországnak 1870 végével 1,527 mértföldnyi vasutja volt üzletben, hogy ez év alatt 422 mértföld adatott át a forgalomnak, 504 mértföld volt épités alatt és 855 új mértföldnek kiépitése volt elhatározva, s hogy e vasutak által az egyenes vonalok a keleti és fekete tenger, Moskau és Odessa között majdnem helyre vannak állítva, szinte borzadással nézzük saját gabonakivitelünknek törpévé sülyedését, nem is szólva még Amerikáról, melylyel ottani jó években úgy sem versenyezhettünk.

Gabonakereskedésünknek pedig még más, lehet, még veszélyesebb versenzője akadt. Eddig Pesten, az ország szivében volt legalább valamennyire összpontosítva a kereskedelem. A külföld lassan-lassan megszokta volt hova forduljon megrendeléseivel, melyek most vasuti rendszerünk bölcs decentralisatiója folytán vagy szétforgácsolva a vidékre, vagy a bécsiek erőteljes törekvései folytán amoda fordulnak. A tekintélyes, az imponáló központ tehát hiányzik nálunk, hanem annál erősebben, annál tekintélyesebben kezd alakulni Angliában. Eddig az angol kikötők csak saját szükségletök fedezésére gyüjtötték volt a külföld gabonáját. Ma Belgium s Hollandon kivül még éjszaki Francziaországot is a britek látják el az Amerikából s Oroszországból importált olcsó gabonával.

Ha elgondoljuk, hogy Anglia csak az 1871-diki év nyarán 8 millió mázsa buzát, 4 millió mázsa kukoriczát, harmadfél millió mázsa zabot és másfél millió mázsa árpát, valamint fél millió mázsa lisztet összpontosított kikötőiben; ha elgondoljuk, mily szivósággal s eszélyességgel tudja az angol az egyszer kinálkozó üzletet felhasználni s állandósítani, el lehetünk rá készülve, hogy, ha csak szintoly

óriási megfeszítéseket nem teszünk, gabona- s terménykereskedésünk összpontosításáról le kell mondanunk, nagyszerü gabonakereskedésről ápolt álmaink pedig akkor szintén maguktól is szétfoszlanak.

Vajjon a Dunaszabályozás, a kikötők, silok, entrepôts stb. építése segit-e a bajon, avvagy csak enyhítheti is, azt hihetjük ugyan, de remélnünk sem szabad, mig erélyes intézkedéseket e téren nem tapasztalunk minálunk, hanem tapasztaljuk igenis, Bécsben, Odessában, Londonban.

4. Magyar-osztrák külkereskedés.

Ha Magyarország kizárólagos külkereskedését más államok szokott módja szerint ki sem mutathatjuk, ugyanez nem áll azon vámterületre nézve, melyet a magyar korona országai Ausztriával együttesen képeznek.

A magyar-osztrák árúforgalmat eléggé megismerhetjük a rendelkezésünkre álló statistikai anyagból. De annál kevésbbé merjünk belöle következtetést vonni saját nemzetgazdasági állapotunkra. Mert számos oly czikk, mely az általános vámkimutatásokban kiviteli többletet mutat, Magyarországra nézve az ellenkező, vagyis behozatal Ausztriából. Épúgy áll ez megfordítva, s akárhány oly czikk, mely a magyar-osztrák vámlajstromokban a behozatal alatt szerepel, ránk vagyis országaink összegére nézve valóságos többletet jelent tényleges kivitelünkben, mely, igaz, nagyrészt az osztrák tartományokba szivárog.

Sőt ugyanez állitás még Ausztriára nézve is igaz, s ha más államok vámlajstromaikból tanulságot meríthetnek közgazdasági viszonyaikra nézve, ugy ez a monarchiára nézve épen nem mondható. Itt ugyanis egyrészt kiválóan iparos s másrészt kiválóan mezőgazdasági országcsoportozatok állnak egy és ugyanazon vámhatár által köritve, két különálló, egymástól független kormányzat alatt, mely, ha nemzetgazdasági irányban netalán tájékozást akar meríteni azon számadatokból, melyek más államokban sokat forgatott nyilt könyvképen feküdnek az illető kormányok

előtt, úgy előbb le kell az adatokat kellő mertékükre szállítani, mintegy lefordítani s még akkor is csak félértelmök lesz, mostani alakjukban azonban teljesen hasznavehetetlenek.

Magyar részről legalább kisérletek történtek e részben, és statistikai hivatala legalább tájékoztatókat iparkodott nyújtani kormányának, melyek közgazdasági intézkedések alapjául szolgálhatnának; s ha ezek nem vezettek kellően kimerítő eredményhez, oka nagyrészt abban kereshető, hogy csakis az egyik fél részéről kisértettek meg.

Osztrák részről e tekintetben semmi sem történt s ha a Lajtántúl követendő kereskedelmi politika alapjául netalán a létező árukimutatások akarnak irányadókúl vétetni, úgy bizton állíthatni, hogy ez alap hamis s hogy az illető országok valódi érdekei, szükségletei és kivánalmai ezen számokból ki nem derülnek.

Magyarország-Ausztria összes árúforgalma a külfölddel:

	behozatal				kivitel			
	oszt. érték millió frtokban							
	1845.	1859.	1869.	1870.	1845.	1859.	1869.	1870.
Szárazföldi forgalom:								
a vámegylettel . .	35.92	110.51	301.89	305.0	41.52	110.82	240.99	217.6
Oroszországgal . .	3.92	8.21	11.27	10.9	5.84	13.27	20.51	23.2
Törökországgal . .	14.02	21.02	29.08	27.8	9.73	28.42	70.02	58.3
Olaszországgal . .	13.87	10.52	21.38	19.6	14.68	14.92	30.62	27.5
Svájczczal	2.62	2.62	2.29	2.3	19.83	12.17	1.32	1.3
Összesen . .	71.07	152.86	366.01	365.1	91.61	179.71	363.38	328.0
Tengeri forgalom								
Trieszten át . . .	27.47	24.62	51.52	67.7	12.51	27.09	70.54	64.80
Fiume s a többi ádriai kikötőn át .	23.55	23.14	3.05	3.00	8.79	10.56	3.59	2.80
Összesen . .	51.02	47.77	54.57	70.7	21.30	37.66	74.13	67.2
Összes forgalom . .	122.09	200.63	420.58	436.0	112.91	217.37	438.11	395.2

Az összes forgalom behozatalban s kivitelben együtt volt:

1845-ben	235.000,000 frt
1859-ben	418.000,000 „
1869-ben	858.690,000 „
1870-ben	831.400,000 „

És országok szerint összevonva az egész forgalmat, az volt:

	1845-ben	1859-ben	1869-ben	1870-ben
A vámegylettel	77.44	221.24	542.88	522.6
Oroszországgal	9.75	21.64	31.87	34.2
Törökországgal	24.67	49.44	99.78	85.6
Olaszországgal	28.37	25.35	51.91	47.1
Svájczczal	22.45	14.60	3.69	3.8

Ezen számokból látszik, hogy Magyarország-Ausztria behozatala általában az első másfél évtized alatt 78.54, a másik tizedben 219.95 millióval, kivitele 104.46, illetőleg 220.74 millióval szaporodott. Összes kereskedelmi forgalma tehát 183 és 440 millió frttal, a legközelebbi negyedszázad alatt pedig 623 millió frttal, vagyis 265%-kal gyarapodott.

Úgyde kilátszik e számokból az is, hogy a forgalmi gyarapodás korán sem volt egyforma minden irányban, sőt nem is a legszerencsésebb oldalon. A legfőbb kereskedelmi növekvés ugyanis a vámegylettel volt, melynek irányában a behozatal az első másfél évtized alatt 71 millióval, a kivitel csak 69.5 millióval, a következő évtizedben a behozatal 191.3, a kivitel 130.1 millió frttal növekedett. Oroszország irányában 4.3 és 6.7, Törökország irányában 5.9 és 18 millió a gyarapodás. Tehát a vámegylettel való kereskedés, az activ és passiv mérlegezés tana szérint, vesztességgel járt Magyarország-Ausztriára nézve; pedig épen a vámegylet irányában áldozott Ausztria legtöbbet. Az elhanyagoltabb Oroszországgal harmadfél millió, Törökországgal épen 12 sőt 40 millió frt nyereséget aratott.

A virágzó iparú és nyers anyagokra szorult Svajczczal ellenben hanyatlás mutatkozik, főkép a kivitelre nézve 7.7 és 10.8 millióval; Olaszországgal a behozatalra nézve 3.3 millió hanyatlás, a kivitelben csak fél milliónyi javulás az első 15 év alatt, mit különben az 1859-diki háborúnak is tulajdonithatni; mert a következő évtizedben az emelkedés a behozatalban ismét 10.8, a kivitelben 15.6 millió frt.

A legnagyobb hanyatlás az első másfél évtized alatt Ausztria tengeri forgalmában észlelhető, mi egyúttal hazánkra nézve legsújtóbb, mely földmivelő iparával épen tengeri forgalomra volna leginkább szorítva. Trieszten át a behozatal 3 millióval apadt, habár a kivitel 13.$_2$ millióval felszaporodott, az összes tengeri forgalom pedig csak 10 millióval emelkedett 15 év alatt, mi, Europa kereskedésének roppant fejlődését tekintve, valóságos hanyatlás.

Tényleges hanyatlás azonban az összes árúforgalomban Fiumén s a többi kikötőkön át tapasztalható. Ez pedig nem csupán Velencze elvesztésének tulajdonítható, melynek adatai az 1859-diki kimutatásban még benfoglaltatnak, noha ott is már fél millió csökkenés mutatkozik, holott Velencze 1859-ben 18, sőt még 1865-ben is 11 millió frttal szerepel csupán a behozatalban.

Az utóbb kimutatott évtizedben Fiume s a többi kikötő forgalma (Velencze nélkül) a behozatalban 20, a kivitelben 7 millió forinttal csökkent.

Ha a kiviteli többlet, vagyis a kereskedelmi mérleg valósággal oly előnyös volna az összes kereskedésre nézve, Magyarország-Ausztriának eddig — mint említők — a leggazdagabb államnak kellene lenni.

Volt ugyanis Magyarország-Ausztriában:

	a behozatal	a kivitel	a kiviteli többlet
1861-ben . .	243.847,000 frt	276.734,000 frt	32.887,000 frt
1863-ban . .	233.503,000 „	281.319,000 „	47.816,000 „
1865-ben . .	256.791,000 „	344.509,000 „	87.718,000 „
1867-ben . .	294.314,000 „	407.365,000 „	113.051,000 „
1869-ben . .	420.581,000 „	438.110,000 „	17.529,000 „
1870-ben . .	435.959,000 „	395.414,000 „	— „

Vagyis évenkint, az utolsó 1870-et kivéve, melyben 40 millió kiviteli kevesblet mutatkozik, átlag körülbelől 60 millió frttal gazdagodnék meg külkereskedelme utján a monarchia, mi a függetlenségi harcz óta lefolyt 22 év alatt körülbelől másfél milliárdnyi nyereménynek, vagyis közel azon összegnek felel meg, melylyel Magyarország-Ausztria ugyanez idő alatt egyre szaporodott államadósság folytán elszegényedett.

KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL KÖNYVTÁRA

Ugyanez éveket tekintve külföldön, azon meggyőződésre kellene jutnunk, hogy a folyvást gyarapodó Anglia közel félmilliárdnyi vesztességet szenved évi külforgalmában, a haladó Olaszország, a gazdagodó Belgium mind vesztességre dolgoztak s csak Franczia- és Oroszországnak jutott volna évi 15—16 milliónyi forint nyeresség a külkereskedésből.

Csakugyan Ausztria szolgáltatja a legjobb érvet a mérlegezési tan hibás általánossága és a mellett, hogy ne a behozatali és kiviteli többletet tekintsük csupán irányadónak, hanem a forgalom nagyságát és minőségét, mert, miután tény, hogy nem ingyen adják egymásnak a különféle árúczikkeket a nemzetek, hanem cserében, azonfelül meg egy ország sem győzné csak egy évtizeden át is készpénzzel a kimutatott milliónyi különbségeket, a forgalomnak kell azt kiegyenlitenie, s az országra nézve közönyös lehet árúval vagy épen pénzzel fizeti-e meg forgalma netaláni hiányát. Érdekkel reá csak az bir, több anyagot vagy több munkát ad-e cserében s minél több ez utóbbi, annál hasznosabb az rá nézve, mert a nemzetek, mint az egyesek — ritka kivétellel — csak munkájok után gazdagodnak meg.

A magyar-osztrák kereskedés tárgyainak minőségét véve szemügyre, úgy a régibb Ausztriának külkereskedése, melyben Magyarországé is benfoglaltatott, néhány korábbi év áttekintése következő számokban nyilvánul.

Volt ugyanis s külkereskedés az akkori csoportosítás szerint millió forintokban:

	1847-ben		1857-ben		1860-ban	
	behozatal	kivitel	behozatal	kivitel	behozatal	kivitel
kész gyártmány:						
ruha és pipere nemüek			12.51	32.98	11.74	46.64
fémárúk			15.34	7.83	9.57	7.79
különféle összetett árúk	8.24	36.16	19.03	48.39	12.18	55.43
papir			1.92	3.25	1.32	4.07
vegyészeti termék . .			2.8[illegible]	3.67	2.51	4.97
könyv- és müvészetiek .			7.57	3.01	6.36	2.76
Összesen . .	8.24	36.16	62.16	98.63	43.68	121.54

	1847-ben		1857-ben		1860-ban	
	behozatal	kivitel	behozatal	kivitel	behozatal	kivitel
iparanyagok:						
termesztmények . .	42.30	54.94	66.97	81.28	70.23	72.30
segédanyagok . . .	12.03	6.43	20.76	4.05	18.00	4.18
félgyártmány . . .	10.93	5.24	36.67	8.19	27.45	9.16
Összesen	65.29	66.61	124.40	93.52	115.68	85.64
fogyasztási czikkek:						
gabonafélék . . .	7.84	6.56	8.52	13.82	9.37	28.52
vágómarha	8.49	3.42	10.85	5.13	10.23	6.65
olaj- és zsiradék . .	9.09	0.51	7.49	1.58	5.78	2.73
gyarmati árúk . .	22.35	1.21	20.85	0.55	16.34	1.97
más élelmi szerek .	6.36	3.00	4.13	2.63	5.89	3.22
italok	1.98	1.40	4.48	4.99	1.39	3.32
Összesen . .	56.10	16.39	56.42	28.69	48.99	45.51
mindössze . .	129.64	119.20	242.89	130.84	208.35	252.80

Ez éveknek behozatali- s kiviteli forgalmát összevonva, következő képlet alakul:

	behozatal	kivitel
1847-ben . . .	129.638,000 frt	119.255,000 frt
1857-ben . . .	242.890,000 „	130.839,000 „
1860-ban . . .	208.344,000 „	252.802,000 „
Az összes forgalom pedig volt .	1847-ben	248.893,000 frt
	1857-ben	373.729,000 „
	1860-ban	461.146,000 „

A forgalom tehát általában növekedett, még inkább pedig egyes, főkép ipartárgyakra nézve haladt az örvendetesen. A kész gyártmányok kivitele ugyanis, — melyekben a legtöbb munkabér megtéritése foglaltatik — 1847-ben csak 28, 1857-ben már 36.5, 1860-ban pedig 78 millióval múlta felül a behozatalt.

Az ipar- és segédanyagok behozatala szintén egyre növekedett, és mig 1847-ben a kivitel még 1.6 millióval multa felül a behozatalt, 1857-ben már 30.9, 1860-ban pedig 30 millióval több ily segédanyag hozatott be, mely esetben az úgynevezett passiv kereskedés inkább örvendetes jelenség, minthogy az e segédanyagokból készülendő gyártmány szaporodására, tehát ismét a munkaerő fokozottabb értékesitésére mutat.

Roszabbúl áll az arány a fogyasztási czikkekre

nézve, melyekkel főkép a Magyarországgal kapcsolatos Ausztria önmagát elláthatná. Igaz, hogy e rovatban a gyarmati árúk képezik a legnagyobb tételt, melyekre nézve Ausztria természetesen a külföldre szorul, miből önkényt magyarázódik azon tény, hogy a behozatal 1847. $39._8$, 1857. $27._7$, 1860. meg $3._4$ millióval haladta meg a kivitelt; de csodálatos és sajnos dolog, hogy a gabonaféléket nem is említve, melyek évről-évre nagyobb kivitel tárgyait képezik, a vágómarha, olaj és zsiradék és más élelmi szerek külföldről pótlandók, mely három czikkben 1847-ben 17, 1857-ben 13, 1860-ban 9 millióval többet hozott be a monarchia, mint a mennyit kivitt és csak a behozatali többlet apadása biztat némileg Magyarország-Ausztria önélelmezési haladása iránt.

Még több tájékozást nyerünk, ha Magyarország-Ausztria egész külkereskedését ez évtized elején, közepén s végén 5—5 évi időközben a vámtarifa csoportjai szerint tekintjük. Volt pedig millió forintokban:

	1861-ben		1865-ben		1870-ben	
	behozatal	kivitel	behozatal	kivitel	behozatal	kivitel
1. Gyarmati árú és déli gyümölcsök . . .	$15._{72}$	$0._{06}$	$20._{23}$	$6._{80}$	$20._{11}$	$17._{12}$
2. Dohány és dohánygyártmányok . .	$2._{73}$	$0._{59}$	$5._{12}$	$2._{39}$	$12._{16}$	$4._{32}$
3. Gabonafélék és kerti termények . . .	$12._{91}$	$46._{03}$	$14._{44}$	$49._{56}$	$19._{53}$	$64._{20}$
4. Állatok	$17._{41}$	$9._{40}$	$12._{86}$	$10._{19}$	$19._{75}$	$10._{35}$
5. Állati termények . .	$7._{52}$	$4._{62}$	$11._{46}$	$8._{28}$	$16._{31}$	$8._{68}$
6. Zsírok és zsíros olajok	$13._{39}$	$3._{79}$	$15._{32}$	$4._{73}$	$13._{76}$	$11._{03}$
7. Italok és tápszerek .	$2._{24}$	$3._{93}$	$1._{92}$	$5._{51}$	$2._{97}$	$8._{34}$
8. Tüzelö-, épitö- és müanyagok	$5._{71}$	$24._{79}$	$7._{22}$	$27._{77}$	$14._{42}$	$31._{95}$
9. Gyógy-illatszer, festöcserzö anyag . .	$17._{61}$	$4._{37}$	$14._{52}$	$5._{31}$	$25._{21}$	$4._{91}$
10. Fémek, érczek s mint félgyártmány . .	$35._{37}$	$32._{23}$	$4._{15}$	$6._{27}$	$36._{19}$	$5._{14}$
11. Szövö- és kötö-anyagok	$47._{61}$	$35._{88}$	$66._{37}$	$64._{86}$	$75._{22}$	$31._{51}$
12. Fonalak	$21._{16}$	$2._{59}$	$26._{43}$	$8._{36}$	$31._{22}$	$9._{72}$
13. Szött és kötött árúk	$10._{11}$	$48._{94}$	$13._{05}$	$41._{90}$	$45._{85}$	$56._{97}$
14. Árúk sertéből, hánczból, kokoszdióból, füböl, szilánkból stb.	$1._{25}$	$4._{87}$	$1._{70}$	$7._{94}$	$2._{83}$	$7._{34}$
15. Bör, bör- és szücsárúk	$5._{39}$	$14._{11}$	$6._{23}$	$10._{79}$	$14._{03}$	$14._{35}$

	1861-ben		1865-ben		1870-ben	
	behozatal	kivitel	behozatal	kivitel	behozatal	kivitel
16. Csont-, fa-, üveg-, kő- és cserépárúk . .	3.25	22.62	12.88	20.39	5.94	25.11
17. Fémárúk	2.87	16.02	4.68	9.30	15.50	12.99
18. Szárazföldi és vízi járművek . . .	0.22	3.92	0.18	3.62	2.90	6.61
19. Müszerek, gépek s apró árúk	6.31	22.63	6.81	39.96	23.12	47.47
20. Vegyészeti termelvények	1.92	4.55	2.95	5.81	4.02	6.65
21. Irodalmi és mütárgyak	5.22	1.25	7.93	4.46	10.03	3.52
22. Hulladékok	—	0.11	0.30	0.80	0.14	1.23

Mely összeállitásból kiviláglik, hogy a **behozatal** meghaladta a kivitelt millió frttal:

	1861-ben	1865-ben	1870-ben
gyarmatárúkban	15.66	13.43	2.99
dohánynemüeknél	2.14	2.73	7.84
állatoknál	8.01	2.67	9.40
állati termelvényeknél . . .	2.90	3.23	7.65
zsiradék- s olajnál	9.60	10.59	2.72
gyógy- s illatszereknél . . .	11.24	9.21	20.30
fémek- és érczeknél	3.03	—	31.05
szövő anyagoknál	11.72	1.51	43.71
fonalaknál	18.56	18.07	21.49
fémárúknál	—	—	2.51
irodalmi s müterméknél . .	3.97	3.47	6.51

Viszont a **kivitel** mutat ki többletet millió frtban:

	1861-ben	1865-ben	1870-ben
gabonafélék s kerti termékeknél	33.17	35.12	44.87
italok- s élelmi szereknél . .	1.69	3.64	5.37
tüzelő-, épület s szerszámfánál	19.08	20.55	16.63
fémeknél nyersen s félgyártmányúl	—	2.12	—
szött és kötött árúknál . .	38.83	28.84	11.14
serte-, hánes-, papir- s papirárúknál	3.62	6.24	4.51
bör és bőrárúknál	8.72	4.56	0.27
csont-, fa-, üveg- s agyagárúknál	19.57	7.51	19.23
fémárúknál . . . : . . .	13.35	4.62	—
szárazföldi s vízi járműveknél	3.61	3.44	3.77
müszerek-, gépek- s apró árúknál	16.22	33.15	24.85
vegyészi-, festő- s olajárúknál	2.83	2.36	2.63
hulladéknál	0.11	0.50	1.09

És e szempontból tekintve a kereskedelmi mérleget, az csakugyan Ausztria (de nem Magyarországnak is, mint

feljebb láttuk) javára szól, a mennyiben a behozatali többlet fonalnál, tehát iparanyagnál a legtetemesebb (18—21 m.), holott az aránytalanul legnagyobb kiviteli többlet épen ipargyártmányoknál s pedig főleg szőtt és kötött árúknál (38, 28 és 11 m.) csont-, fa-, üveg- s agyagáruknál (19, 7 és 19 m.) s gépeknél és apró (kurze) áruknál (16, 33 és 24 millió) mutatkozik, a gabonafélékben nyilvánuló (33, 35 és 44 millió), valamint a tüzelő- és építőfánál stb. (19, 20, 16 millió) nagyrészt bennünket illetvén.

Még az átmeneti kèreskedést kell néhány számmal megvilágitanunk, azon országok szerint csoportosítván értékét, melyeknek határain az árúk a monarchia vámvonalán be- vagy kiszállítattak. Itt is millió frtokban szólunk az utolsó tized két szélső éveit vevén fel például.

Az átviteli kereskedés értéke volt:

	1859-ben		1869-ben	
	beszállitva	kiszállitva	beszállitva	kiszállitva
Dél-Németország határán . . .	$12._{35}$	$1._{34}$	$79._{86}$	$6._{80}$
Szászország „ . . .	$22._{66}$	$2._{50}$	$27._{38}$	$2._{94}$
Poroszország „ . . .	$22._{61}$	$3._{06}$	$29._{86}$	$4._{49}$
Oroszország „ . . .	$3._{02}$	$13._{18}$	$4._{99}$	$15._{36}$
Törökország „ . . .	$1._{78}$	$29._{12}$	$5._{89}$	$65._{32}$
Olaszország „ . . .	$8._{78}$	$8._{75}$	$15._{31}$	$39._{36}$
Svájcz „ . . .	$3._{99}$	$0._{20}$	$0._{40}$	$0._{10}$
Triesszten át	$6._{44}$	$19._{25}$	$20._{55}$	$50._{03}$
Velenczén át	$8._{28}$	$12._{92}$	—	—
Fiumén s a többi kikötökön át .	$1._{54}$	$0._{97}$	$0._{94}$	$0._{78}$
Összesen .	$91._{47}$	$91._{47}$	$185._{18}$	$185._{18}$

Az átvitel tehát 91.470,000 frtról 1859-ben 185.180,000 frtra emelkedett 1869-ben, mi egy évtized alatt $93._{7}$ millió forintnak vagyis 102 %-nak felel meg, ugyanez évtized alatt pedig, mint láttuk,

a behozatal 200.630,000 frttól 420.580,000 frtra
a kivitel 217.370,000 „ 438.110,000 „

amaz tehát 219.950,000 vagyis 109 %-kal, emez 220.740,000 frttal vagy 101 %-kal emelkedett.

Az egyes vámterületekkel folyt, korábban kimutatott kereskedelmünkből kiviláglik, hogy a Duna, mint kereskedelmi forgalmunk legtermészetesebb, egyúttal leg-

olcsóbb közlekedési vonala eléggé még most sincs számba véve. Rajta nem csak Törökországba jutunk, de a fekete tenger partjait érő déli Oroszország legvirágzóbb s nagy jövőjü kikötőivel is jöhetünk kapcsolatba. S ha az Angol- és Francziaország által az északi kikötőkön át olcsóbban szállitott gyártmányokkal Szt. Péterváróttt és Moszkában nem is versenyezhetünk, Dél-Oroszországgal s Perzsiával a közlekedési előny Magyarország-Ausztriáé s e térről nem volna szabad magát leszoríttatnia.

Ha két nemzet közt élénk forgalom támad, mindkettő jobban-jobban szokik termelvényei kölcsönös használatához s csak ily módon lehetséges Magyarország borának és egyéb termelvényeinek Oroszországban nagyobb kelendőségét szerezni. Ha ezt olcsó dunai szállitás, Oroszországgal való forgalmunk nagyobbitása által valósíthatnók, érdekeink Ausztria iparos tartományaival karöltve haladnak s különben is ohajtott alkalma nyílik így Magyarországnak arra, hogy gyakran kifejtett szabad kereskedelmi nézeteit valósítsa.

A Törökországgal még 1862-ben kötött kereskedelmi szerződésnek semmi értelme nincs, ha megengedjük, hogy — mint újabban történik — a Dunafejedelemségekbe bevitt finom borra és szeszes italokra az eddig érvényben lévő 5%-nyi vám és ½ %-nyi pótlékon kivül még külön fogyasztási vám legyen vetve, mely minden üveg asztali borért egy huszas, a pezsgő borra nézve pedig két annyi.

Hazai borkereskedésünk érdekében felette kivánatos, hogy az említett kereskedelmi szerződés alapján e külön vám eltörlése eszközöltessék, mely nemcsak érvénytelenné teszi a vámtételeket, de e tárgyakkal való kereskedésünket majd végkép megakasztja. Általában óhajtandó, hogy épen Törökország s a keleti tartományok, ezen, az összes monarchiára nézve is egyik legfontosabb elkelési piaczok felé minél több figyelem fordulna iparosaink és kereskedőink részéről is.

A kereskedés Törökországgal már sokkal virágzóbb vala, mint jelenleg. Ausztria egész kereskedelmi politikája

régebben a vámegylet határai felé fordult, ott fenakadt és a hiú erőlködések közben késön vevé észre, hogy a mig a vámegyletnek előtte elzárt paradicsoma ajtaján kopogtat, e remélt paradicsom lakói Svajcz, Anglia és Francziaország kereskedőivel egyetemben a török és keleti kereskedés fogantyúját csavarják ki kezéből, melyet a legújabb korig Ausztria tartott markában.

Bármi érdekesek egyébiránt a közlött számok, s bármennyire szolgálhatnak tájékozásul a világforgalmat szemügygyel tartó nagy kereskedőnek, mi épen azt látjuk belőlük s látjuk igazolva általuk, hogy a monarchia két külön kormányának nem szolgálhatnak kereskedelmi politikájukban sem tájékozásul sem irányadókul.

Ha már magában a puszta számban sincs meg a magyarázat arra nézve, hogy például fémek, érczek s felgyártmányok mért mutatnak 1861 és 1870-ben behozatali, 1865-ben kiviteli többletet; mért ingadozott szövő anyagoknál a behozatali többlet $11._7$, $1._5$ és $43._7$ millió frt, szőtt és kötött árúknál a kiviteli többlet $38._8$, $28._8$ és $11._1$ millió frt között; úgy még kevésbé adhatnak választ arra nézve, vajjon Ausztria vagy Magyarország volt-e ezen változó árúforgalomnál inkább vagy kevésbbé érdekelve, avvagy a gabonafélék és kertitermények 33, 35 és 44 milliónyi kivitele csupán a szt. István korona országait gyarapítja-e, vagy Ausztria is járult-e s mily arányban a szerzeményhez?

Minél inkább tanulmányozzuk a számokat, annál inkább kell azon meggyőződésre jutnunk, hogy a magyarosztrák külforgalmi kimutatásokat csakis a külföldi kereskedelmi politika számára készítjük, mely ez alapon még inkább megszokja, hogy egy államnak tekintse Ausztria-Magyarországot, a mely csak tengeri lobogója emblemáit változtatta. E két államterület két külön kormánya pedig talán nem szorult kereskedelmi forgalmának ismeretére s ezért érheti be csupán oly együttes vámkimutatásokkal, melyek régi szokásból készülnek ugyan; de itthonra nézve nem kell, hogy tanulságosak legyenek!

5. Tengeren túli kereskedés.

Mióta Revoltella röpirata „Oesterreichs Betheiligung am Welthandel“ megjelent s az osztrák tengeri kereskedés számos hiányait kitüntette, nagy sürgés-forgás mutatkozott e téren. Az idézett röpiratban foglalt nézetek meghányására külön bizottmány ülésezett Triesztben, mely „Revoltella-comité“ neve alatt a császári miniszteriumnak 62 lapra terjedő jelentést nyújtott be, számos melléklettel s Ausztria kedvezőtlen állását a világkereskedésben még inkább kitüntetvén, egyúttal javaslatokat terjesztett elő az állapot lehető megváltoztatása iránt.

Hogy Ausztria-Magyarország a tengeren túli, tehát a voltaképi világkereskedésben mennyiben szerepel, az illető statistikai táblázatokból aligha kivehető, tudva lévén ugyanis hogy az északibb fekvésü tartományok, nevezetesen Bécs és környéke, Morva- és Csehország, melyek mérsékeltebb vasuti árszabályzattal s olcsóbb vizi utakkal birnak, Hamburg s Brema felé szállítanak sokat, mi nagyobbrészt ama városok kiviteli, vagy legalább átviteli táblázatait betölti.

Az 1851—1860-ki évtizedben az átlagos 247.900,000 frtnyi összes behozatalban a tengerpartok 59.$_5$ millióval vagyis 24%-kal, a 250.800,000 frtnyi kivitelben 43.$_2$ millióval vagy 17%-kal szerepeltek. Azóta a tengeri forgalom még alább szállt, a mennyiben 1861-ben a behozatalnak 18%, a kivitelnek 28%-kát képezte; 1862-ben pedig 18% és 19%-kal szerepelt a be- és kivitelben: mi később, nevezetesen 1867-ben 11 és 13%-ra csökkent, 1869-ben pedig a behozatalban ismét 16, a kivitelben 17%-ra emelkedett.

A külkereskedés valamely nagyobb kikötőben csak is a számos, könnyü s olcsó tengeri szállítás következtében virágozhatik. Fiumében ez általában gyenge lábon áll, Triesztben néhány nagyobb szállítótársulat egyedárusága által van akadályoztatva. A Lloyd-társulat az államnak közvetíti póstaszolgálatát, huzza a nagy kamatbiztosítéki

összeleteket, melyekhez Magyarország is tetemes összeggel járul s egyik nagyobb árúszállító vonalát a másik után megszünteti.

Az egyedáruság kizárja az egészséges versenyt és bármi szükséges volna reá akár Triesztben akár Fiumében, szállító társulat mindaddig létre nem jöhet, mig a Lloyd kiváltságos helyzete, általok el nem érhető előnyökben részesül. Pedig máris megérezni a forgalomban e hiányt, mert nemcsak Marseille ragadta magához kelleténél inkább a Németországból s Svajczból kelet felé szánt árúczikkek szállítását, de még Ancona is egyre emelkedik s versenyével máris fenyegeti Triesztet, azon kikötőt, melynek mesterkélten s részrehajlóan juttatott előnyeivel szemben Fiume mind inkább háttérbe szorul.

A verseny kizárására vonatkozólag, világos példa azon hir, hogy nemcsak olasz, hanem svajczi házak is a trieszti „Lloyd"-dal versenyző társulatot akarnak alapítani, melynek az az előnye volna, hogy semleges lobogója alatt még háboru idején is szabadon járna a földközi tengeren és Adrián. Svajcz azonban minden igyekezetével sem tudta még kieszközölni, hogy lobogója semlegességének a népjogi elismerést megszerezze. Aztán meg Ausztria nehezen bizza idegen társaságra a postát. Igy tehát a lobogó semlegessége az első kérdés, csak azután, ha ez tisztában lesz, lehet szó ily társaság alapitásáról. Várható különben, hogy ez ürügy elég sokáig fog fenállni a közérdekből kivánt, magánérdekből rettegett verseny meggátlására.

S itt szinte lehetetlen a szabad kikötők kérdését legalább néhány szóval meg nem említenünk. Főkép Trieszt és Fiume, Ausztria és Magyarország e két legkiválóbb tengeri, egyúttal szabad kikötője miatt.

A szárazföld gyakran panaszszal fordul a kikötők szabadsága, illetőleg a vámkülzetek ellen, melyek egyikének megszüntetése végett erélyes mozgalom fejlődött ki legújabban a monarchia mindkét részében. Habár e pana-

szok nem annyira a szabadság, mint a szabadalom ellen fordulhatnának s nagyobbrészt más szabadalom védelmeért, t. i. az iparosok által kivánt védvámért emeltetnek, mégis tekintetbe veendők. Legkivánatosabb ugyanis az, ha még a szabadság se kiváltságképen tünedezik föl egyik-másik helyen, hanem válnék mind általánosabbá az egész behozatali- és kiviteli forgalomra nézve; mert ekkor bizton várhatnók, hogy a szabad kikötők panaszos oldala is magától megszünnék.

Egyik legfőbb tévedése különben a szabad kikötőket ellenzők nézetének az, hogy azt vélik, mintha a monarchia beltermékei roppant kivitelre volnának képesek, valamint azon balhiedelem, hogy a belföld tudja isten, mily nagy fogyasztásra alkalmas. Alkalmas igenis volna nagy fogyasztásra, de jelenleg nem képes reá, sőt régebbi fogyasztóképessége is egyre hanyatlott s csak a legutóbbi években, nevezetesen szabadabb belélet, fokozott tevékenység s élénkebb üzleti élet folytán kezd lassan ismét emelkedni.

Igaz, hogy a viszvám a kiszállított volt belföldi vagy a belföldre szánt termékek forgalmát nehezíti s itt óhajtandó volna a vámleszállitás addig is, mig általánosan alacsonyabb vámokkal fogunk bírni, de viszont nem szabad felejtenünk, hogy nagyrészt a belföld hanyagsága s csekély vállalkozó szelleme nem használja a szabad kikötőket arra, mire voltaképen hivatvák: bel- és külföldre szánt termékek nagy rakodóhelyeül.

Mikép alakul Trieszt kereskedelmi forgalma részletesebben, következő számokból derül ki, szem előtt tartván azt, hogy Trieszt a monarchiára nézve külföld s igy az ott behozatalként szereplő árúk egy része a monarchiára nézve kivitelt, az onnan kivitt árúk egy része országainkra behozatalt jelent. Saját országainkat tekintve a Trieszten át közvetitett:

	behozatal	kivitel
volt 1859-ben . . .	24.629,000 frt	27.092,000 frt
1865-ben . . .	30.456,000 „	52.969,000 „
1869-ben . . .	51.517,000 „	70.536,000 „
1870-ben		

A város, illetőleg kikötő összes külkereskedelmi forgalma ennélfogva volt:

1859-ben	51.721,000 frt
1865-ben	83.425,000 „
1869-ben	122.053.000 „
1870-ben	

S igy némi haladás mutatkozik ugyan, de korán sem olyan, mely a monarchia összes árúforgalmi szaporodásának megfelelne, mint az a százalékok összehasonlításából is kiderült.

A valuta, melynek ingadozásait s a külkereskedésre való befolyását mindenki ismeri s melyről alább még külön szólunk, sehol inkább nem mutatja káros hatását, mint épen nagy kikötő- s külforgalomra törekvő városban. A londoni, marseilli, vagy hamburgi és genuai kereskedő külön váltó-árfolyammal bir saját városában, a trieszti és fiumei kereskedőnek a Londonban vagy Párisban nyitott hitellel kell beérnie, természetesen provisió mellett. Ez nemcsak drágitja, de lassítja is az üzletet s igazán nagyszerü forgalomról mindaddig szó sem lehet, a mig e városok közvetlen árfolyammal nem bírnak; e közvetlen váltó-árfolyamról meg szó sem lehet, a meddig az osztrák nemzeti bank kényszerfolyású papirpénze helyettesiti s a forgalomból kirekeszti az érczpénzt.

Triesztben 1848 előtt meg is kisérlették a közvetlen váltókiállitást Amerikára s viszont, de a szép lendületnek indult forgalmat a valuta közbejött elértéktelenitése megakasztá, romba döntve mind azt, mit évek alatt felépiteni nagy nehezen sikerült. Sőt a trieszti kereskedelmi bank tovább ment s legalább a nagykereskedésben helyre akarta állitani az ezüstforgalmat. Beszerzett érczpénzt s ebben kezdett számolni. A kormány betiltotta. Azóta az árúforgalom, mely Trieszt és Fiume üzletének főágát képezte, egyre csökkent, és sokkal nagyobb az üzlet az érczpénz adás-vevésében, pedig sem Ausztria sem Magyarország kereskedelmének nem előnyére.

A Keletindiával való üzlet, például, az értékes gyártmányok s termesztmények következtében roppant tőkebe-

fektetéseket kiván s kikerülhetlenné teszi a nagy hiteligényt a londoni irányadó nagy bankárházaknál. Megjegyzendő ugyanis, hogy Keletindiában, mely Londonra hat havi látra szóló váltókat forgat, csak a világhirü régi, londoni házakra kiállitott váltók kelnek jó árfolyam mellett, minélfogva nehéz más országbeli (főkép trieszti vagy fiumei) szállitónek épen ama nagyhirü londoni bankároknál szilárd hitelhez jutni, minthogy oly üzletekről van szó, melyek lebonyolitása hosszú időt s nagy összegeket igényel. Ily hitelnyitások körülbelöl 2 százaléknyi szerzési bérbe kerülnek s természetesen csak a legelsö, biztos üzletekröl ismeretes kereskedöi házaknak nyújtatnak.

A tengermellék egyik föbaja ennélfogva a nagyobb tökehiány, mely abban akadályozza e kikötöi városokat, hogy azzá legyenek, a miknek az anyaországok és a monarchia érdekében lenniök kellene, t. i. oly forgalmi helyekké, melyek a behozatalt közvetitik, a kivitelt elösegitik. Nagy raktárakat alig tarthatnak, s így a világkereskedés fordulatait ritkán fordithatják hasznukra és sok áruczikk arra kerül az országba az éjszaki kikötökön át, a merre drágábban bejut, mintha a minden tekintetben elönyösb hazai tengeri szállitás utján hozatnék be.

Fiume még ekkoráig sincs vasut által összekötve Pesttel, s még Trieszt, a sokat irigyelt s újabban nagy kedvezményekben részesült „birodalmi“ kikötö is hat évvel késöbb kapcsoltatott össze vasut által az anyaországgal s a lajtántuli székvárossal, mint az éjszaknémetországi kikötök. Emezek emelkedtek s egyre elfoglalták a déli kikötöktöl elesett területet és tért mind a kiviteli mind a behozatali kereskedésben. A föbaj pedig itt is ama vak buzgalomban rejlik, melylyel minden áron a németországi kapcsolat felé törekedett, a nemzetgazdasági érdeket oly kevéssé ápoló, bécsi kormány.

Mig a magyar-osztrák lobogó a nagy világtengeren csak kevéssé fordul meg, az Ádria, a Földközi és Fekete tenger hullámai még is sürübben ringatnak osztrák-magyar hajókat.

A kereskedés Oroszországgal, noha eddigelé csekély mérvü mégis nagyrészt a monarchia hajóin történik. Törökországgal meg épen túlnyomólag magyar-osztrák hajók közvetítik a szállitást. Ha számba vesszük, hogy a hajókon kivitt értéknek 56 százaléka török kikötőkbe megy, elég fontosnak kell tekintenünk a magyar-osztrák-török kereskedést s jól esik tengeren túli kereskedésünk némi lendületét remélhetnünk, főleg kelet felé, melynek főkikötői: Konstantinápoly, Trapezunt, Smyrna. Kereskedésünk Perzsia felé is nagy jövőre számithatna, ha kereskedőink ez irányt jobban felkarolnák. Az orosz kormány egy, 1864-ben kelt rendelete ugyanis megengedi, hogy valamennyi európai és gyarmati árú vámmentesen szállittathatik át a kaukasusi területen Perzsiába, és pedig akár Poti és Tiflisen keresztül szárazföldön, akár Bakun keresztül a kaspi tengeren.

Ennek folytán az odessai gőzhajózási és kereskedelmi társulat közvetlenül Bécsből fogad el árúszállitási rendeléseket. Csak üzletvilágunk jobban felhasználná ez előnyöket. Pedig létezik osztrák-perzsa kereskedelmi és hajózási szerződés, mely még 1857-ben köttetett és a monarchia alattvalóit a Perzsiában legtöbb kedvezményben részesült nemzetekkel egyformáknak tekinti, minek folytán mindazon kedvezményt, melyet Perzsia részéről bármely államnak s bármi úton enged, Magyarország a maga részére szintén igényelheti.

Az ázsiai kereskedés legnagyobb része trieszti Lloyd-gőzösön megy Konstantinápolyba, onnan pedig Trapezuntba ismét a Lloyd vagy az orosz társulat gőzösein. Trapezuntból török területen halad a karaván, hol is az értékre vetett 3-%-nyi átviteli vám terheli az árúkat.

Valahára készülnek ugyan komolyabb tárgyalások Törökországgal a vámügyben, melyre nézve még mindig az 1857-diki, elég primitiv szerződés, van érvényben. Ezen, főleg Bosniát illető tarifában 6-%-nyi értékvám van érvényben, mely oly elavult becsléseken alapul, hogy gyökeres átvizsgálása s reformálása immár elodázhatlan.

A keleti kereskedés egyáltalában nem tud magyar-osztrák részről elég tekintetben részesülni. Ez némileg összefügg általános helyzetünk iránt létező ferde fogalmainkkal, részben nemzeti indolentiánkkal is. Az a vésztelje s képzelet, hogy csupa földmivelő állam vagyunk, azon másik tévfogalmat szülte, hogy más, szintén csak földmivelő, részben még majdnem nomad-állattenyésztő tartományokkal nincs mit cserélnünk. Ámde kevésbbé haladottabb országok irányában — s ez illik az összes Keletre — iparállam vagyunk s fokozott iparos termelés mellett, még inkább pedig helyes élénk kereskedelmi összeköttetések létesitése s vállalkozás mellett oda irányulhatna exportunk legnagyobb, legfontosabb s legjövedelmezőbb része.

Hogy Angliának s Francziaországnak engedtük elfoglalni a tért, mely minden okszerü kereskedelmi kombinátio mellett bennünket, mint közvetlen szomszédokat illetne, csak élhetetlenségünk mellett tanuskodik, hogy pedig eme piaczok nem oly megvetendők, mint sokan köztünk, fájdalom, még irányadó körökben is hiszik, ám tekintsük meg a konsuli jelentéseket s másról fogunk meggyőződni.*)

6. Magyar tengermellék.

Fiume az adriai tengerpart azon részén levén, hol az mélyen a szárazföldbe vág és hatalmas öbölt képez, valóban mindazon tulajdonokkal bír, melyek nem csak Magyarország első kikötőjévé, de tán az egész osztrák-magyar monarchiában legtökéletesb kikötőholylyé tehetnék.

Fölösleges itt azon szomorú politikai helyzetet vázolnunk, melynél fogva e nagyreményü tengerparti város jövőjében oly sokáig csalódott. Ellökve és vonzva Ausztriától es Magyarországtól, mint anyaországától, úgyszólván örökké küszöbön maradt s azon apró érdekekhez volt kénytelen csatlakozni, melyek folyvást gátolták, hogy igazán világvárossá legyen.

*) Hivat. Stat. Közl. II. és IV. évfolyam 4. és 2. füzete.

Derék tengerészlakossága nem birja élvezni az előnyöket, melyek után a város sóvárg, ha a gazdag Magyarország legelső kiviteli piaczává válhatik. Kikötője közel 300 nagy és középnagyságú hajó befogadására elégséges s csupán arra vár, hogy szükség esetén tágittassék, mire csak ez évben szavazta meg az országgyülés az első költségrészletet. A kikötő egyik legkényelmesebb egész Dél-Európában, a partraszállás és megrakodás kivánni valót nem hágy; közelében elnyuló számos öböl, sok hajógyárral az utóbbi 10—15 év alatt legalább az ott épült hajók tonnatartalma szerint többet tett, mint Ausztria többi hajógyára mind összevéve. Mind e számos előnyöket biztosit Fiumének, melyeket csak fel kellene használni, hogy a város emelkedésével az egész anyaország gazdagsága, jólléte emelkedjék.

Trieszt, a folyton ápolt, de háladatlan kedvencz gyermek a birodalom millióit fogyasztotta, de vissza nem adta, legalább nem azon arányban, mint a sokkal háladatosabban fizető Fiume tehetné, ha reá a vetélytársának jutott kedveskedések csak tizedrésze is fordíttatott volna. De nem is kedveskedésre szorul ez egészséges szervezetü, rosz bánásmód által beteggé lett emporium; csak kihathasson reá huzamosban Magyarország, mely Fiume virágzóvá tételében saját érdekeit ápolja.

Sokkal 1848 előtt már országgyülési határozatok tárgya volt Fiume vasuti összeköttetése az anyaországgal s még kevéssel ezelőtt is pium desiderium vala e vonal létesülése, melyhez komolyabban csak 1871-ben fogtunk. Akkor még Trieszt sem szülte meg a milliókat elnyelt semmeringi vasutat, mely őt az akkor egyedüli székvárossal összekötvén egy ugrással belesodorta az összes birodalmi forgalom élénk mozgalmaiba.

Fiume árván maradt s rögtönös felvirágzásához most sem lehet nagy reményünk.

A magyar tengermellék, nevezetesen Horvátország-s részben Magyarországnak is csekély iparossága, a földmivelés sokhelytt kezdetleges állapota, a lakosság szegénysége s ennek következtében csekély fogyasztóképessége mind

meg annyi akadályai a tengeri kereskedés felvirágzásának; az iparosság pedig nem igen kényszerült tetemesb kivitelre is számitó termelésre azon védelem folytán, melyben évek hosszú során át kényelmesen élt s a külföldre nem szorult, miután belföldön magasabb áraknak örvendhetett.

A Suez-csatorna ki van építve s vele helyreállítva a legegyenesebb út keletre, mely első sorban monarchiánknak nyújtaná vagy nyújthatná a legnagyobb előnyöket. S mit tapasztalunk? Nem, hogy a mindeddig elhanyagolt Fiume nagy erőlködések mellett talán neki indulna, hogy ez új világforgalmi vonalnak, a mennyire lehet, előnyeit magának is biztositsa. Fiumétől e nagy erőfeszitést tán meg se vártuk, s itt csakugyan nagyobb erőknek kellene kezdeményezni, szerves, rendezett mozgalomnak támadni, mely a sikert biztosítaná. De nem; ilyet még az annyit dédelgetett Trieszten se tapasztalunk.

A trieszti „Lloyd“ — talán épen az állami subventióban vetett bizalmánál fogva — folytatja eddigi csendes életét s mellette a megifjodott Italiában támad oly versenytársa, mely közvetlen s egyenes hajóforgalmat készül megindítani Kelet-Indiába s lehet, kiszorit még a földközi tengerből is s elfoglalja előlünk a suezi csatorna erélyes használata által kilátásba helyezett összes előnyöket.

És mi nézzük-e ez eshetőségeket nyugodtan, keleti fatalismussal? Nem virradhatna-e valahára nálunk is s nem jött-e még el az idő, hogy derék parti lakosságunknak az anyaország is segedelmére siessen? Innen-onnan harmincz éve lesz, hogy Kossuth nagy szava: „tengerre magyar“ fölvillanyozta hazai köreinket. Igaz, hogy az csakis villanyütés maradt, mely talán némi kellemesen fájó vibrátiót okozott e körökben, bár egyéb hatása nem volt. De nem okolhattunk-e 30 év alatt érdekeink iránt? Csakugyan oly semmis-e reánk nézve a tengeri összeköttetés, a tengeren eszközölt világforgalom, melyet a vasutak ki nem szoritottak de nem is csökkentettek, inkább fokoztak új meg új összekötő pontok által?

Ha tengerpartunkon nincs, az anyaországban kell lenni a tőkének — mely egyébiránt talán megis kerülne

— de kell lenni az értelemnek s fogékonyságnak is hozzá, hogy a mit a partvidék maga meg nem bír, az anyaország szolgáltassa. Szolgáltassa pénzben, árúban, vállalkozó szellemben, közlekedési vonalakban. Csak ha mi is és e téren is megtettük kötelességünket, csak akkor várhatunk előnyöket is a tengertől; de ezeket ki kell érdemelni.

Mig a magyar kiviteli kereskedés oly emporiummal nem bír, minőt neki nem Trieszt, de egyedül Fiume nyújthat, addig — s az magyarázatra sem szorul — nagyobb mérvü úgynevezett világforgalomról szó sem lehet.

De szem előtt tartva is az esetet, melynek már közelben úgy is be kell következni, hogy Fiume az anyaországgal vasut által összekötve, első és kiváló kikötője lesz az országnak; magával ez egy ténynyel még ki nincs elégitve a világkereskedés minden igénye s korán sincs elég téve akár az ország, akár Fiume szükségének.

Magyarország pedig okvetlenül hivatva van arra, hogy a kiviteli kereskedésben tekintélyes szerepet játszék, noha vérmes reményeket nem szabad épen a gabonakivitelhez kötnünk (mint azt a vasuti állomások üres raktárai szűk esztendőben, vagy honapokig heverő s ezért nem értékesithető szállitmányaik bő években eléggé bizonyitják); Amerika ugyanis néhány hét alatt gőzösök s szállitó hajók által tömérdek gabonát vitethet Angliába; Spanyolország, újabban szintén rendelkezvén vasutakkal a termesztésben egyre halad; Kaliforniában, az argentini szabad államokban a gabonatermelés évről évre gyarapodik, nem is említve a dunai tartományokat s Oroszországot.

Mégis az egész magyar-osztrák tengeri kereskedés nagyobbrészt oly termelvényekre szorul s azok által nyer éltető anyagot, melyek többnyire Magyarországból kerülnek. A közvetlen tengeri szállitás, ide nem értve az északi német kikötők által közvetitettet: liszt, mely gyakran egész hajóterhekben Braziliába is vitetik, kevés aczél, papir, főkép Fiuméből, valamennyire üveg s fémárúk és magyar bor. Liszt Egyptomba is megy gőzhajón, sőt Suezen át Keletindiába is; a Peninsular és Oriental Company ugyanis egyptomontuli vonalai és ügynökségei egész lisztszükségletét Triesztből

szállítja, de Fiuméből is szállithatná. Ugyancsak Fiume szállithatná, pedig Trieszten keresztül mennek habár kicsiny, mégis rendes borszállitmányok Angliába, s a keleten is mind inkább lábra kap a magyar bor. Szegszárdi vörös bor hordókban már többizben ment Buenos-Ayresbe és szép keletnek örvend. Még trieszti szakférfiak is dicséretesen emliték, hogy a magyar szállitóknak szivén fekszik termelvényeik nemzeti hire s készebbek inkább vesztességeknek és nyereménycsökkentésnek tenni ki magukat nemzeti bélyegök külföldön megtartása által s inkább békén várják, hogy az ottani fogyasztó megbarátkozzék a magyar borküldeménynyel, semhogy boraikat franczia vagy más czég alatt mintegy a fogyasztásba becsempészszék.

A kiviteli czikkek közül Trieszt legfőbb éltetője a fa, ennek legnagyobb részét Magyar- Horvátország szállitja.

Fiuméből mindennemű papir (a legfiomabb levélpapirtól fogva a legközönségebb csomagaló-papirig) megy a világ minden irányába, Anglián keresztül is; és Dél-Amerikával vagy Keletindiával közvetlen összeköttetés esetén az üzlet még nagyobb terjedelemre is képes. Csakhogy az ádriai tenger utóbbi időben szintén kiesik a nagy világforgalomból. Nemcsak a Kelet- és Nyugateurópa közötti közvetitő kereskedés veszett volt el az Ádriára nézve, de a déli Németország és Svajcz felé folytatott kereskedésben is nagyszerű versenytársai akadtak Fiuménak s Triesztnek, és Marseille jóformán túlszárnyalt bennünket. Csak a suezi csatorna létrejötte segithet valamennyire ha elég élelmesek vagyunk azt idejekorán felhasználni

Kereskedelmünk mely tárgyai azok, melyek Fiume s egyéb ádriai kikötőkön át külföldre szállittatnak s onnan behozatnak, egyúttal azt hogy mily arányokban forgott ebbeli kereskedelmünk egy évtized óta, következő számok mutatják:

	Behozatott	
	1859-ben	1869-ben
dohány (nyersen) . . .	228,000 frt	1.485,000 frt
pamut	137,000 „	320,000 „
rizs	23,000 „	223,000 „
bor, szőlő, must . . .	125,000 „	159,000 „

Behozatott

	1859-ben		1869-ben	
faolaj (hordókban) . . .	813,000	frt	129,000	frt
kender	53,000	„	54,000	„
bör és börök (nyersen) .	131,000	„	46,000	„
liszt	234,000	„	44,000	„
szerszámfa (közönséges) .	114,000	„	41,000	„
kukoricza	317,000	„	31,000	„
kávé	205,000	„	22,000	„
zsírok	179,000	„	—	„
czukorliszt	234,000	„	—	„
minden egyéb czikk . .	1.413,000	„	499,000	„
Összesen	4.206,000	frt	3.053,000	frt

Kivitetett

	1859-ben		1869-ben	
liszt	404,000	frt	1.922,000	frt
szerszámfa (közönséges) .	956,000	„	451,000	„
pamutárúk	68,000	„	113,000	„
papir (finom)	575,000	„	86,000	„
kukoricza	52,000	„	80,000	„
szarvasmarha	242,000	„	75,000	„
tüzelőfa	160,000	„	75,000	„
buza s tönköly	167,000	„	56,000	„
papir (közönséges) . . .	131,000	„	18,000	„
rizs	64,000	„	6,000	„
dohány (nyers)	595,000	„	—	„
minden egyéb czikk . .	1.302,000	„	712,000	„
Összesen	4.716,000	frt	3.594,000	frt

A mint látszik tehát mind a behozatal mind a kivitel csökkent ez évtized alatt, amaz 1.153,000, ez 1.122,000, összesen 2.275,000 frttal. Oly eredmény, mely annál szomorúbb, miután ez idő alatt úgy a magyar-osztrák monarchia külkereskedése, valamint saját külforgalmunk is tetemesen gyarapodott, s mi okvetlenül azt mutatja, hogy Fiume forgalmi viszonyain bármely áldozatok árán segíteni kell, ha azt nem akarjuk, hogy ez egyedüli nagyobb kikötőnket a más irányban fejlesztett forgalom tönkre tegye.

Mint a magyar-osztrák korona egyik kiegészitő része különös tekintetbe veendő még Dalmátország, melynek forgalma az összes magyar-osztrák forgalommal össze nem vonható, miután külön vámterületet képez és külön vám-

szabályzattal bir, mely a monarchia gyártmányaira nézve az idegeneknek felét képezi.

Dalmáczia mostoha gyermeke nem Magyarországnak, mely, mint anyaország okvetlenül ölébe fogadná, hanem mostoha gyermeke a monarchiának, mely nyomorogni engedi s viszont általa is szenved. Ez ország, mely hosszú vonalban a török birodalom tartományaira támaszkodik, hajdani dicsőségének csak foszlányait mutatja. Hajdan virágzó kereskedése hanyatlott, fénye elhomályosodott s most inség honol azon népesség közt, mely egykor a büszke Velenczével daczolt. Régenten nagy tengerészete halászbárkákra szállt alá, talaja kiégve, sziklás vidéke termelés nélkül, lakossága nélkülözvén az ipart, teng és koldul, holott gazdagságra vergődhetnék, ha tudná, kihez tartozik, kire támaszkodhatik s honnan várja érdekei előmozditását.

Forgalma csekély s évi átlagban például a behozatal 7.300,000, a kivitel 5.600,000 frtot tesz. De még a behozatalban is nevezetes túlsúlylyal szerepel a külföld. Tesz ugyanis a behozatal

	Külországokból	Ausztriából
fogyasztási czikkekben	2.914,000 frtot	933,000 frtot
iparanyagban	172,000 „	— „
segéd- és félgyártmányban . . .	245,000 „	17,000 „
kész gyártmányban	2.160,000 „	850.000 „
Összesen .	5.500,000 frtot	1.800,000 frtot,

vagyis a kész gyártmányok bevitelében a külföld 72 %-kal, Ausztria pedig csak 28 %-kal részesül.

Dalmátország kereskedelme haladásának képét tárgyai és azon országok szerint, melyeken át a forgalom eszközöltetett, következő, 1869-ből vett számok mutatják

	Behozatal	Kivitel
a horvát határőrvidéken át	7,304 frt	67,322 frt
Törökországon keresztül	203,979 „	197,049 „
Montenegron át	1,320 „	34,330 „
a tengeren át	7.877,672 „	7.674,733 „
Összesen . .	8.090,275 frt	7.973,434 frt

Az ország összes forgalma tehát 16.063,709 frt, melyből, mint látszik, az anyaország legkevesebbet szolgáltat, az egész, különben is csekély kereskedést a tenger táplálván.

Mily nemű Dalmáczia kereskedelme, kitünik, ha ugyan e forgalmat árucsoportjai szerint tekintjük. E szerint

	a behozatal	a kivitel
gyarmati-, gyógy- és fűszerárúkban .	479,680 frt	236,559 frt
mezei és kerti termények	2.383,364 „	193,613 „
állatok és állati termények	373,059 „	1.176,722 „
italok, élelmi szerek, olajok stb. . .	389,766 „	5.287,145 „
szövö- és kötö anyagok	2.484,224 „	334,060 „
fémek, üveg, agyag stb.	525,222 „	22,163 „
egyéb gyártmányok	1.454,960 „	577,554 „
hulladék	— „	125,588 „

A két év összehasonlitásából látni való ugyan, hogy az összes forgalom valamennyire gyarapodott; de azt is látni, hogy mind élelmét és fogyasztási czikkeit, mind a szükséges gyártmányokat kénytelen Dalmáczia beszállitani, kivitele mindössze a halászat eredményeiből, bor- s olajból állván.

Még átviteli kereskedése is csak 4.162,000 frtra emelkedik, s részben a tengerről jövő, nagyrészt Törökországba és Montenegróba szánt árúk közvetitéséből áll olyformán, hogy az összes áruk 85 %-ka Törökországba, 8 %-ka Montenegróba, 6 %-ka ismét a tengerre vitetik, a horvát határőrvidéken át pedig majd semmi sem szállittatik.

7. A forgalom.

Nem szükséges a híres amerikai nemzetgazda, Carey tanait vallanunk, — ki a kereskedést valamely államra s nemzetre nézve a legroszabbnak tartja s csak a termelő és fogyasztó közötti közvetlen forgalmat, a cserét fogadja el üdvösnek, — hogy a forgalomnak mégis nagy nemzetgazdasági fontosságot tulajdonitsunk.

Sőt a kereskedés mellőzhetlen szükségét, gazdagitó és mivelő hatását el is fogadván, mégis külön szólhatunk a forgalomról, melyet ezúttal azonban a legtágabb értelemben kell vennünk. Az ilykép értett forgalom czíme alá esik ugyanis nemcsak az árúforgalom, melyre nézve közvetlen cserének a legkevesebb esetben van helye, de nem is csak azon személy-forgalom, mely, például, a

nagy szállitó-vállalatok által eszközölt helyváltoztatásoknál szinte csekélynek tünhetik fel; hanem itt veendő számba azon másnemű személy-forgalom is, melyet az országban s a külföldön tartózkodó idegenek s honbeliek tüntetnek fel; sőt ide sorolandó mindaz, mi a termelést és fogyasztást s a kettő közötti cserét vagy kereskedést, valamint a népesség általános jóllétét előmozditja vagy reá befolyással van.

A mezőgazdaság terményeit, az ipar gyártmányait, például, a kereskedés nem értékesitheti; de még kereskedelmi közvetités mellett sem juthat egyik-másik termény a termelő kezéből a fogyasztóéba — a mi pedig, mint láttuk, valamennyi termelés fő- és egyedül okszerű czélja, — ha kellő mennyiségben használható utai nincsenek, melyeken a szállitás eszközölhető.

A mai kor kifejlett termelése és kereskedelme másrészt soha nem emelkedik ezen fokra, ha ugyanily kifejlett hitelrendszer nem mozdítja elő mindkettőt; ha pedig a hitelügy, mely e szerint szintén a forgalommal áll viszonyban, nem egészséges vagy ki nem elégitő: összes termelésünk s forgalmunk érzi meg e hiányokat.

Kereskedelem és forgalom végül nem fejlődhetnek kellően, ha a törvények és társadalmi intézmények nem olyanok, melyek fejlődésöket nemcsak lehetővé teszik, de elő is mozditják; mind oly tényező, melyekkel vagy legalább egynémelyikökkel meg kell még ismerkednünk.

a) A személyforgalom.

Az eddigiektől némileg eltérő hazai viszonyokat ábrázol a magyar korona országaiban tartózkodó idegeneknek s az innen távollevő hazabelieknek honosságuk és tartózkodásuk országai szerinti tanulmányozása.

E tekintetben is a közelben lefolyt népszámlálás szolgáltatja a szükséges adatokat. A jelenlevő idegeneket s távollevő hazabelieket legelébb is a jelen- vagy távollét tartama szerint kutatva, meg kell arról emlékeznünk, hogy a népszámlálás végrehajtásakor az egy hónapon innen vagy

túl tartó jelenlét és távollét lőn annak meghatározására elfogadva, vajjon ideiglenesnek vagy húzamosnak tekintendő-e az illetőnek bizonyos helyen tartózkodása.

Az ily értelemben eszközölt összeállitásból kitünik, hogy az összes népesség százalékai szerint:

	ideiglen jelen volt		huzamosan jelen volt	
	férfi	nő	férfi	nő
Magyarországban	0·37 %	0·26 %	49·09 %	50·28 %
Erdélyben	0·33 „	0·22 „	49·68 „	49·77 „
Fiume- s kerületében . . .	0·93 „	0·59 „	44·69 „	53·79 „
Horvát-Szlavonországban . .	0·88 „	0·49 „	48·91 „	49·72 „
A határőrvidéken	1·55 „	1·11 „	49·02 „	48·32 „

E számokból nemcsak az látszik, hogy az ideiglenes jelenlét által felismerhető mozgó (jövő-menő) népesség alig egy százalékát képezi az összes népességnek, ennek legnagyobb része állandó lakhelyhez levén kötve; hanem kitünik az is, hogy e mozgó népesség között a nőnem általában csekélyebb százalékban részesül, valamint az állandóan helyben levő népesség között ismét, a házitűzhelyhez inkább ragaszkodó nők szerepelnek nagyobb százalékkal.

Ha a személyi forgalom némi képét már e csekély számok is nyújtják, úgy érdekességök még növekedik, ha tekintjük, a világ mely országaiból voltak jelen idegenek s ugyancsak a világ mely országaiban tartózkodtak távollevő honfitársaink a számlálás idejében.

Itt előre kell bocsátani, hogy ugyancsak a számlálás alkalmával különbség tétetett az ausztriai országok- és tartományokból, a külföld valamely országából, vagy a magyar korona országai valamely más megyéjéből vagy községéből való idegenek tartózkodtak a számlálás helyén. Egyenkint kutatva e viszonyokat, azt tapasztaljuk, hogy ausztriai országból vagy tartományból volt jelen:

	Magyarországban		Erdélyben		Fiume és kerületében		Horvát-Szlavonországban		A határőrvidékben		Összesen	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
Alsó-Ausztriából	5,578	4,269	251	125	10	12	228	243	102	65	6,169	4,714
Felső-Ausztriából	975	678	56	33	2	1	56	52	86	44	1,175	808
Salzburgból	50	37	2	4	1	1	8	4	—	—	61	46
Stajerországból	1,228	859	54	39	40	51	2,247	2,499	568	330	4,137	3,778
Tirolból	556	172	79	26	14	18	44	58	33	19	726	293
Karinthiából	422	126	2	7	9	20	96	75	95	40	627	268
Krajnából	767	138	80	13	337	448	1,867	1,633	527	279	3,578	2,511
Istriából	394	67	8	5	684	964	180	121	116	54	1,382	1,212
Dalmáciából	89	34	8	6	45	46	134	131	439	262	715	479
Csehországból	7,611	4,516	695	326	64	63	1,054	730	727	598	10,151	6,233
Morvaországból	5,534	3,631	265	113	10	18	304	154	266	218	6,379	4,134
Szilériából	876	488	46	13	3	3	32	15	84	64	1,041	583
Galiciából	3,670	1,645	461	178	18	14	109	77	152	69	4,410	1,983
Bukovinából	59	31	258	213	8	5	2	4	157	125	484	375
Összesen	27,809	16,691	2,268	1,101	1,245	1,664	6,361	5,793	3,352	2,168	41,035	27,417
	44,500		3,369		2,909		12,154		5,520		68,452	

Az ausztriai országokból vagy tartományokból való, de a népszámlálás idején jelen volt idegenek száma föntebbi kimutatás szerint 68,452 lélekre rúg.

Mielőtt azonban az összevetés tovább volna folytatható, szükséges a külföldi országokból jelen volt idegeneket is tekintetbe venni.

Külföldi országokból való idegen volt jelen:

	Magyarországban		Erdélyben		Fiume város és kerületben		Horvát-Szlavonországban		Határőrvidéken		Összesen	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
Németországból	2,755	1,275	203	94	17	22	143	56	94	49	3,212	1,496
Olaszországból	1,281	264	1,197	165	348	345	293	125	160	89	3,279	988
Svájczból	260	237	11	3	29	12	11	2	7	3	318	257
Francziaországból	144	141	15	10	6	6	23	22	3	3	191	182
Spanyol-Portugaliából	2	2	—	—	2	1	—	—	—	—	4	3
Belgiumból	46	20	20	2	1	—	3	2	—	—	70	24
Hollandiából	18	4	—	—	—	—	—	—	—	—	18	4
Angolországból	108	100	150	73	10	6	3	6	2	2	273	187
Dániából	10	7	4	3	—	—	—	—	—	—	14	10
Svéd-Norvégiából	15	5	1	1	—	—	1	—	—	—	17	6
Oroszországból	111	57	16	3	1	3	5	1	1	—	134	64
Romániából	63	32	128	37	—	3	—	1	6	5	197	78
Szerbiából	191	46	—	1	—	—	22	7	170	79	383	132
Törökországból	102	24	50	22	—	—	356	250	160	109	668	405
Görögországból	7	2	3	—	—	—	—	—	—	—	10	2
Európán kivüli államokból	47	16	8	3	—	—	1	3	—	—	56	22
Összesen	5,160	2,232	1,806	417	414	398	861	475	603	338	8,844	3,860
	7,392		2,223		812		1,336		941		12,704	

KSH Könyvtár

Az illető országok vajjon mily arányban szolgáltattak hazánkban tartozkodó idegeneket, következő összeállitásból látható.

Ez összeállitás a férfiak és nők közötti különbségnél, összevágóan az előbbi kimutatással, mindenütt a férfiak számosabb voltát mutatja. A nemi különbség tehát itt elejtetett, valamint bátran el lehetett hagyni a szent korona egyes országainak külön sommázatát, miután alább némi részletezés úgyis ismételve előfordul.

A szent István korona országaiban jelen volt idegenek következő országokból valók:

1.	Csehországból	16,384
2.	Alsó-Ausztriából	10,883
3.	Morvaországból	10,513
4.	Stajerországból	7,915
5.	Galiciából	6,393
6.	Krajnából	6,089
7.	Németországból	4,708
8.	Olaszországból	4,267
9.	Isztriából	2,594
10.	Felső-Ausztriából	1,983
11.	Sziléziából	1,624
12.	Dalmáciából	1,194
13.	Törökországból	1,073
14.	Tirolból	1,019
15.	Karinthiából	895
16.	Bukovinából	859
17.	Svájczból	575
18.	Szerbiából	515
19.	Angolországból	460
20.	Franczia országból	373
21.	Romániából	275
22.	Oroszországból	198
23.	Salzburgból	107
24.	Belgiumból	94
25.	Európán kivüli államokból	78
26.	Dániából	24
27.	Svéd-Norvégiából	23
28.	Hollandiából	22
29.	Görögországból	12
30.	Spanyol-Portugaliából	7

Itt az absolut számok is elég világosan szólván, százalékszámokat szinte fölösleges kivetni, látni való ugyanis

már ebből, hogy Csehország szolgáltatja az összes idegeneknek közel egy ötöd részét, $19._{09}$ %-ot, Alsó-Ausztria (Bécs miatt, a fővárosokban levén a legmozgóbb népesség) $12._{84}$ %-ot, Morvaország $12._{40}$ %-ot; Németországot $5._{55}$ %-kal és Olaszországot $5._{03}$ %-kal még ide számítva, több, mint felét adják a jelenlevő idegenek összegének, közel 55%-kal, a többi 25 ország (köztük az Európán kivüli államok csak egy helynek számittatván) alig érik el a 45%-ot.

A mi ez idegenek eloszlását az országban illeti, elég a határmegyéket és, a főváros miatt, Pest megyét sorolni fel, hogy meglássuk, mennyire szolgáltatják leginkább a szomszéd országok és tartományok az idegenek főösszegét.

Tekintve azt, hogy az ország valamennyi részében s igy a határmegyékben is az iparos Alsó-Ausztria (Bécs), továbbá Cseh- és Morvaországok szolgáltatják a legtöbb idegent nagyrészt az ipar különféle munkásaiban, mi még a határos szász székekben is nyilatkozik: csak egyes feltünőbb jelenségre látszik szükségesnek még figyelmeztetni. Ilyen például Hunyadmegye, hol az idegenek legfőbb számát a számláláskor folyt vasutépitésnél foglalkoztatott olasz munkások képezték s hogy a határőrvidék ezred kerületeiben leginkább Dalmáczia az, mely munkára szorult népével az idegenek számát erősebben szaporítja, mint a határos török tartományok.

E megyék egyébiránt csak mutatványul és mintegy a következőkkel való összhangzat kedveért lőnek az ország minden egyes törvényhatóságát kiterjedő táblázatokban kutatva; a határországokkal való forgalom túlnyomósága a távellevő hazabeliek számánál sokkal inkább fog kitünni.

Ausztriai országban vagy tartományban távol hazabeli volt:

	Magyarországból		Erdélyből		Fiume és kerületéből		Horvát-Szlavonországból		A határörvidékről		Összesen	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
Alsó-Ausztriában	8,248	5,023	313	49	50	26	449	52	135	43	9,195	5,193
Felsö „	799	281	29	7	—	—	165	17	77	28	1,070	333
Salzburgban	26	11	1	—	—	—	17	—	387	349	431	360
Stajerországban	1,059	628	22	3	3	2	674	352	228	127	1,986	1,112
Tirolban	100	17	12	4	—	2	28	1	23	5	163	29
Karinthiában	46	10	2	—	—	—	31	20	8	5	87	35
Krajnában	16	4	—	—	5	10	274	198	66	35	361	247
Istriában	42	6	1	—	42	9	143	72	90	17	317	104
Dalmácziában	72	5	3	—	1	—	43	5	86	29	175	39
Csehországban	1,251	110	17	1	—	—	244	12	190	64	1,702	187
Morvaországban	864	331	30	7	—	—	40	2	53	20	987	360
Szilézíában	158	64	1	—	—	—	1	—	30	13	190	77
Galicziában	866	169	5	3	1	—	7	1	229	123	1,108	296
Bukovinában	109	14	15	11	—	—	2	—	338	180	464	205
Összesen	13,656	6,673	451	85	102	49	2,087	732	1,940	1,038	18,236	8,577
	20,329		536		151		2,819		2,978		26,813	

Az ausztriai országokban vagy tartományokban távollevő hazabeliek száma eme kimutatás szerint 26,813.

A külföld országaira és államaira pedig következőleg oszlik el a távollevő bazabeliek száma:

Tartózkodott	Magyarországból		Erdélyből		Fiume város és kerületéből		Horvát-Szlavonországból		A határőrvidékről		Összesen	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
Németországban	1,632	126	73	19	2	3	118	2	58	2	1,883	152
Olaszországban	121	28	13	2	7	7	23	2	20	1	184	40
Svájczban	114	5	7	—	—	—	7	2	7	—	135	7
Franczia országban	120	24	15	4	—	—	27	1	4	—	166	29
Spanyol-Portugal,	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	2	—
Belgiumban	11	2	1	—	—	—	1	—	2	—	15	2
Hollandiában	3	—	2	—	—	—	1	—	—	—	6	—
Angolországban	27	3	2	—	4	—	430	2	4	3	467	8
Dániában	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
Svéd-Norvégiában	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—
Oroszországban	1,799	22	123	7	1	—	56	1	3	—	1,982	30
Romániában	452	75	12,159	3,708	—	2	9	2	459	308	13,079	4,095
Szerbiában	230	139	1	—	—	—	77	29	1,513	1,192	1,821	1,360
Törökországban	92	10	243	67	1	1	110	15	671	370	1,117	463
Görögországban	6	3	—	—	—	—	1	—	3	—	10	3
Európán kivüli államokban	290	36	11	1	391	78	1,104	6	14	1	1,810	122
Összesen	4,901	473	12,650	3,808	406	91	1,965	62	2,758	1,877	22,680	6,311
	5,374		16,458		497		2,027		4,635		28,991	

KSH Könyvtár

A férfiak túlsúlya a távollevő hazabelieknél még szembetünőbb, mint a jelenvoltakúl kimutatott idegeneknél. Emezek irányában azonban még egyéb eltérések is ötlenek fel, melyek némi magyarázata alább következik.

Látszik ugyanis hogy a külföldi határokat érő Erdély tetemesen nagyobb százalékkal szerepel, mint a sokkal nagyobb anyaország, mely ausztriai határokat érvén, ama viszonyban megint, vagy is az ausztriai országokban és tartományokban tartózkodókra nézve roppant túlsúlyt mutat (75 : 2). Az Erdélylyel némileg hasonló viszonyok között lévő határőrvidék sokkal csekélyebb területe s lakossága mellett is, szintén majd eléri Magyarországot (16 : 18.$_5$).

Ismét jobban fog kitünni, mely országokkal élénkebb a személyforgalom, ha a bennök tartózkodó hazabeliek száma szerint sorozzuk, mint következik:

1.	Románia	17,174	16.	Angolország	475
2.	Alsó-Ausztria	14,388	17.	Isztria	421
3.	Szerbia	3,181	18.	Szilézia	267
4.	Stajerország	3,098	19.	Olaszország	224
5.	Németország	2,035	20.	Dalmáczia	214
6.	Oroszország	2,012	21.	Franczianorszag	195
7.	Európán kivüli államok	1,932	22.	Tirol	192
8.	Csehország	1,889	23.	Svájcz	142
9.	Törökország	1,580	24.	Karinthia	122
10.	Galiczia	1,404	25.	Belgium	47
11.	Felsö-Ausztria	1,403	26.	Görögország	13
12.	Morvaország	1,347	27.	Hollandia	6
13.	Salzburg	791	28.	Spanyol-Portugalia	2
14.	Bukovina	669	29.	Dánia	1
15.	Krajna	608	30.	Svéd-Norvégia	1

Itt is beérhetni az absolut számokkal, nyilvánvaló levén, hogy az Erdélylyel határos Romániában közel egy harmada (30.$_{78}$ %) tartózkodik a távollevő hazabelieknek, Alsó-Ausztriával pedig (25.$_{78}$ %) hol Bécs, a legközelebb nagy világ- és kereskedelmi város gyakorol nagy vonzerőt, az összes távollevők több mint felének tartózkodási helye van kiderítve.

Itt ugyan szükségesnek látszik még egyszer Alsó-Ausztriára hivatkozni, mint a melyben a távollevő hazabeliek tetemes része tartózkodik, de különben eléggé kitünik a határországok túlsúlya főleg Erdélyben s nagy-

részt a határőrvidéken, hol a távollevő hazabeliek nemcsak absolute nagy száma, de magas százaléka is a Dunafejedelemségekben és Törökországban bérelt legelők s az azokon, hazai lakosok által folytatott baromtenyésztés által leli magyarázatát.

Az összes jelenlevő idegenek és távollevő helybeliek összehasonlítása újra igazolja, nemcsak, hogy a jelenlevő idegen általában minden országra nézve több a távollevő helybelinél; de a kivételek az előbb állítottakat igazolják, mert csak Alsó-Ausztriára nézve haladják meg az ott tartozkodó hazabeliek az onnan itt jelen volt idegeneket, mit egyenesen Bécsnek, a nagy világ- és kereskedelmi városnak, részben az ottani tanintézeteknek, részben mint a monarchia egyik székhelyének kell tulajdonítani. Törökország, Szerbia, főleg pedig Románia az ott tartózkodó juhpásztorok miatt mutat föl több távollevő hazabelit, mint onnan itt tartózkodó idegent; az Oroszországban tartózkodó helybeliek nagyobb száma valószinüleg a felső megyékbeli vándor drótosokból s hasonló keresetűekből magyarázható; a görögországi többlet alig jöhet számba, szintoly kevéssé mint Angolországé, valamint az Európán kivüli államokban tartózkodók többletszáma részben az 1849 után kivándorlott s ott megtelepedett hazafiak, részint a tengerparti városok hajós lakosainak száma által is igazoltnak látszik.

Az összehasonlítás az 1857-diki állapottal itt, a már ismert nehézségeken kivül meg ujabb nehézségbe ütközik s ez az ismeretlen tartózkodásuak akkori nagy száma főleg Magyarországban. Ugyanis 144,459 távollevő helybeli közül 22,765 volt ismeretlen tartózkadásu, köztük 21,237 Magyarország-Erdélyből, kiknek nagy része valószinüleg az 184$^{8}/_{9}$-diki események után részint kibujdosott, részint az országban ismeretlenül tartózkodó hazafiakból állott.

Mig pedig a külföldről jelenlevők és külföldön tartózkodók száma 1857-hez képest tetemes emelkedést és ebből következőleg nagyobb világforgalomra mutat, az ausz-

triai országok és tartományok irányában még sokkal nagyobb csökkenés tapasztalható.

A megdöbbentő különbözet azonban rögtön leszállítható kellő mértékére, ha tekintetbe vétetik, hogy 1857-ben a szt.-István korona országai osztrák koronatartományokként szerepeltek s igy

a Magyarország öt kerületéből, jelen volt	. .	25,028	lélek
a Horvát-Szlavonországból	„ . .	5,324	„
a határörvidékről	„ . .	2,631	„
az úgynevezett szerb bánságból	„ . .	10,128	„
az Erdélyből	„ . .	3,846	„
	Összesen . .	46,957	lélek

az 1870-diki eredménynyel való összehasonlitás végett fentebbi 106,410 léleknyi összegből levonandó, miután ezek voltaképen a Szt.-István korona országain belől tartózkodtak s ekkor a különbözet 1870-hez képest 37,410 léleknyi csökkenés helyett, 547 léleknyi szaporodást mutat. Még ezen szám is az akkori viszonyok ismerete nélkül csekélynek látszhatnék; de részben a hadsereget tekintve, mely 1857-ben egészen külön volt kimutatva, mi az ausztriai országokban távollevő hazabeliek nagyobb számára van befolyással, részint annak figyelembevétele, hogy hazánk összes közigazgatása le a megyékig és városokig idegenek kezében volt, aránylag tetemes személyforgalmi szaporodást tüntet fel.

Nagy különbözet mutatkozik továbbá a szt. István korona országaiból magyar részről távollevőkül kimutatott s az ausztriai országok- és tartományokban osztrák részről jelenlevőkül kimutatott hazabeliek között.

A bécsi cs. kir. statistikai hivatal ugyanis közölte ép úgy az országos magyar kir. statistikai hivatallal, mint ez amavval azon egyének számát, nemök szerint elkülönítve, kik amott, mint a magyar korona alattvalói összeirattak.

E kimutatás tetemesen nagyobb számot tüntet ki és az itt eszközölt népszámlálás helyessége iránt erős kételyt támaszthatna, ha figyelembe nem veszszük nemcsak, hogy a jelenlevő mindenütt pontosabban iratván össze, már ennélfogva is nagyobb számot tüntet fel; hanem még

sokkal inkább azt, hogy a Lajtán túl oly honossági törvény létezik, mely az illetőt még évtizedek multán is mindig azon állam kötelékéhez tartozónak tekinti, melyből tényleg el nem bocsáttatott, holott nálunk ily törvény hiányában az egy évi letelepedés volt mérvadó; mely körülmény folytán a Lajtán túl számos oly hazánkfia van Magyarországba vagy Horvátországba stb. valónak összeirva, miután annak vallotta magát, holott régóta családostul és összes hozzátartozóival ott telepedett meg, vagy legalább senkit sem hagyott itt, ki őt és családját itt távollevőnek bemondhatta volna.

Ez állitás helyességét bizonyítja a nők nagy száma, mely ha csak mozgó s nem megtelepedett, vagy legalább húzamos tartózkodású népességről volna szó, ily magasra nem rúghatna.

De valamint az ausztriai számokat magyarázni bajos volna, úgy még kevésbbé lehet bocsátkozni a külföldön élő magyar alattvalók számainak kutatásába, hiányozván ugyanis minden tájékoztatás, miután a legkevesebb állam eszközölt a mi népszámlálásunkkal idő szerint is összevágó számlálást, a követségek utján tett kisérletek értéke pedig rögtön megitélhető, ha elgondoljuk, hogy legfeljebb az önként jelenkező magyar-osztrák alattvalók vétettek az illető követség által számba, teljes kimutatás pedig Törökországból vagy a Dunafejedelemségekből sem volt nyerhető, a hol kormányunk némely közegei az ország beutazása mellett gyüjtötték az adatokat.

Mindenesetre azonban már a magyar eredeti számak is elég emelkedést mutatnak ki s újabb bizonyitékul szolgálnak összes forgalmi életünk fokozott élénksége mellett.

b) A közlekedési eszközök.

Forgalmunk mai napság már annyira megszokta a vasutakat tekinteni kizárólag közlekedési eszközöknek, hogy mellettök a vízi utak, még inkább pedig a közönséges utak, alig jönnek számításba. Pedig ez utóbbiakra nézve is körülbelül ugyanazon arány áll, melyet feljebb a belés külkereskedésre nézve jeleztünk.

Valamint itt a belkereskedés és forgalom közvetlenül nem szemlélhető, legalább számilag eddig ki nem fejezett termékenyitő hatását nem tudjuk nyomról nyomra kisérni, holott a külkereskedés mesés számai előtt tisztelettel vagyunk kénytelenek meghajolni: épúgy a vasutaknak, többnyire kölcsönök utján vagy részvénytársulatok által előteremtett óriás építési költségei, valamint a forgalomban levő vasutak által elég pontosan kimutatott nagy szállítási eredmények összegei által is bámulatra ragadtatunk s könnyen rávesszük magunkat, hogy elfelejtsük a szerényebb mezben ismert közutak nagy forgalmi hatását s azt kevésbe véve, kiépitésökről s jó karban tartásukról is megfelejtkezzünk.

Csak ha hetekig tartó esőzések járhatatlanná teszik utainkat, ha a vidék hónapokig el van zárva nem csak szomszédjaitól, hanem a még mind gyér nagy forgalmi erektől s általuk a világgal való közlekedéstől is; ha ezek következtében maguknak e nagy világvonalaknak sincs mit szállítaniok, mert meg van kötve mind az a kisebb nagyobb ér, mely számára is szolgáltatja a szállitmányokat: csak akkor riadunk fel tunya közönyünkből s akarnók egy pár hét alatt helyreütni, mit évekig mulasztottunk, s mert e helyreütés nem sikerül, ütjük érte a kormányt, melytől — ezt fájdalom, hamar megszoktuk — újabban mindent várunk.

Ilyenkor felriadunk és szégyen pirral arczunkon olvassuk, hogy országutaink híre a külföldre is eljutott már s hogy franczia lap ezt írhatja rólunk: „Az éhség, mely múlt évben Poroszországban dühöngött, e pillanatban (1871) már Magyarországot is kikezdi és hihetetlenül, az ország ép azon részét támadja meg, mely bőséges gabonatárának van elismerve. A bánság nem sokára már csak pusztaság lesz, a hiba pedig inkább politikai és közgazdasági okokban, mint az időjárás kietlenségében keresendő. Még tiz évvel ezelőtt a bánság kitünő utakkal bírván, virágzó, gazdag vidék volt. Ezóta azonban a roszúl fentartott s elhanyagolt utak annyira elpusztultak, hogy a lovak bensülyednek a sárban; a sem el nem töltött, se nem csatornázott vizek elözönlenek a síkon és terméketlen

pestises mocsarakat alkotnak. Igy egy nagy polgárosodási mű újból megkezdendő; mert mai napság a VI. Károly és Mária Terézia alatt kiszárított nagy térségeket hajóval lehet bejárni. — A kultura a földre nézve az, a mi a nevelés az emberre nézve; ha folyton nem küzdünk a természet ellen, ő győz le bennünket."

Külföldi jóakaróink csak a bánságról tudnak ily híreket? Mi közelebbről is szolgálhatnánk hasonlókkal! A legtöbb országutat nálunk nélkülünk építették ugyan az országban — igaz, saját drága pénzünkön — de csak nem akarjuk önmagunkon megboszulni, hogy e drága investitiot, mert nem alkotmányos uton eszközöltetett, az alkotmány mellett tönkre hagyjuk menni? Széchenyink „Por és sár" czimü müvét újra le kellene nyomatni s nem csak szétosztatni, hanem brachiummal fel is olvastatni megyénkint s községenkint, hadd vegyék lelkökre azok, a kiket illet, hogy az nem tekinthető mivelt országnak, melyben ily utak létezhetnek.

A külföld elött, ha szükségét látjuk jó hírnevünk végett, felhozhatjuk, hogy nincs anyagunk az ország nagy részében utépitésre; de önmagunkat ne ámitsuk vele. Ha nincs egy-két megyében, van a többiben, csak ne sajnáljuk hordatni. Avvagy van-e Hollandiának egész országában arra való anyag? Nincs, de megszerzi. Tengeren szállitja a követ, azon kivül hogy mellékutait saját gyártotta téglákkal (Klinker) rakja ki. Kicsiben mi is megkisértettük; de a kisérlet mellett maradt, noha az jónak bizonyult. Egy czélszerü kis könyvecske is jelent meg ez ügyben*), mely oly világos vezérfonalat szolgáltat, hogy még a nem szakember is építhetne szerinte tégla-utat. Vajjon hányan olvashatták, azzal a másikkal együtt, mely a közutak fentartásáról szól?**)

A munkaerő se hiányzik, ha nincs is meg talán kellő mértékben; de vajjon hány megye dicsekedhetik azzal,

---

*) „Gyakorlati útmutatás kongó-tégla-utak (Klinker) épitésére" irta Mihalik János. Pest, 1868.

**) Hieronymi Károly: „A köutak fentartásáról." Pest, 1868.

hogy lelkiismeretes szigorusággal felhasználta. A **közmunka és váltsága** megvan, rendeltetése pedig az, hogy utkészitésre fordittassék; minden megye maga rendelkezik vele, de kötet számra lehetne megirni a visszaélési eseteket, melyek épen ezen közjövedelemnél elöfordulnak. Pedig nem kis munka- vagy pénzre rejlik ebben. A legújabb adatok nincsenek ugyan rendelkezésünkre, s az újabban kiderített népszámra nincs is még a közmunka kivetve. De már az 1864-diki összeirás szerint is következő összegek kerülnek ki. Összeiratott ugyanis:

Magyarország						
megyéiben	1.457,994	kétfogatú	16	egyfogatú	4.302,199	kézi munkanap
városaiban	44,529	„	364	„	439,745	„ „
Összesen	1.502,523	„	380	„	4.741,944	„ „

A megváltási árakat, megyék szerinti különbözőségüknél fogva, csak megközelitöleg lehetvén megállapitani, középszámitás szerint esik megyékben egy kétfogatu munkanapra 1 frt 30 kr., egyfogatuért 84 kr., kézinapért 33 kr.; városokban pedig 1 frt 25 kr., 88 kr. és 33 kr.

E szerint pedig tenne a **munka váltság**

Magyarországban	3.516,200 frtot
Erdélyben	996,300 „
Horvát-Szlavonországban	461,500 „
Összesen a magyar korona országaiban, a határőrvidék nélkül . .	4.974,000 frtot.

Nem oly csekély összeg volna tehát ezen, közel 5 millió ft, hogy vele némi lendületet ne lehetne adni útügyünknek, annál is inkább, mert nem egyszeri elköltésre szánt beruházási összeg ez, hanem évenkint megújuló forrás, mi annyival többet nyom, csakhogy természetesen komolyan kellene behajtásához látni, szabályul a **megváltást** tüzvén ki, a természetben leszolgálást pedig csak oly esetekben engedvén meg, hol a megváltás épen nem eszközölhető, de helyette annál szigorúbban kellene a **jó munkát** követelnünk.

Hogy e tetemes összegek hova fordíttattak, arról most sincs kellő tudomásunk, valamint eredetileg csak szorgos utánjárás mellett sikerült megtudnunk a megyei s egyéb

utak hosszát, állapotát megyénkint s igy az egész országra nézve. Épen csak 1867-ből, a statistikai adatoknak Bécsben történt összeállitásának utolsó évéből tudjuk, hogy volt

	állami ut-mértföld	egyébb (megyei)	esik tehát egy □ mértföldre	folyó öl
Magyarországban	514	1862.5	552	1,998
Erdélyben	159	450.7	670	1,886
Horvát-Szlavonországban . .	68	96.2	800	1,152

Azóta elfogytak az adatok s a mivel jelenleg rendelkezünk, az mindössze az **államutakra** vonatkozik, tudva levén, hogy a megyei utak fentartását az országgyülés, a kormány javaslatára, a törvényhatóságok autonom ügykörébe vágó kezelésére bocsátá.

Ezen, összesen 768 mértföldnyi hosszú utak kiépitésére és fentartására 1871-ben következő összegek vannak előirányozva:

	út épitésére	útfentartásra	összesen
Magyarország-Erdélyben .	1.214,200 frt	3.600,500 frt	4.814,700 frt
Horvát-Szlavonországban .	121,300 „	354,800 „	476,100 „
Összesen .	1.335,500 frt	3.955,300 frt	5.290,800 frt

Itt tehát újra 5 millió és igy összesen 10 millió frt az, mit útügyünk fentartására s kiépitésére évenkint fordithatnánk s mi, ha komolyan reá is fordittatnék, okvetlenül csakhamar más állapotba helyezné utainkat.

Hiába való fáradság volna a külföldre fordulni az utaink számára szükséges összehasonlitó mérték megszerzése végett. Elég csak a monarchia Lajtán-túli részeit tekintenünk s elég különbséget fogunk találni.

Volt ugyanis az utak hossza, folyó mértföldekben, és pedig

	1869-ben			
	állami	egyéb	esik egy □ mértföldre	folyó öl
Alsó-Ausztriában	91.5	516.7	1,065	5,999
Felsö-Ausztriában	90.5	1,008.5	1,738	19,349
Salzburgban	47.8	46.6	1,534	1,496
Stajerországban	103.0	562.4	1,057	5,765
Karinthiában	67.5	151.6	1,506	3,364
Krajnában	64.8	311.3	1,498	7,174
A tengermelléken	82.5	250.5	2,325	7,217
Tirolban	177.4	123.6	1,395	974

	1869-ben		esik egy □ mértföldre folyó öl	
	állami	egyéb		
Csehországban	562.$_0$	1,474.$_7$	2,490	6,433
Morvaországban	106.$_0$	1,062.$_1$	1,099	10,998
Szilériában	43.$_5$	139.$_6$	1,956	6,244
Galicziában	393.$_5$	819.$_4$	1,154	2,402
Bukovinában	53.$_8$	216.$_1$	1,185	1,190
Dalmáczióban	124.$_0$	173.$_2$	2,247	3,117
Összesen és átlag	2,008.$_8$	6,856.$_3$	1,540	5,257

Az előbbi számokkal való összehasonlitásból kitünik ennélfogva, hogy a lajtántuli országok és tartományok közt egy sincs, melyben oly kevés folyó öl államut esnék egy-egy □ mértföldre, sőt hogy a monarchia másik felénk átlaga is majd háromszorosan haladja meg Magyarországét. Az „egyéb“ (megyei, kerületi stb.) utak hasonlóképen kétszer, háromszor múlják felül átlagukban a magyart, egyes országokban pedig, mint például Cseh- vagy Magyarországban, 4—5 ötször annyi folyó öl ut esik egy □ mértföldre, mint nálunk.

Vasutainkat illetőleg már emlitve volt néhány szóval, de kénytelenek vagyunk itt ujra elmondani, hogy a jelen kor ezen nagy közlekedési eszközeinek rendszere Magyarországon nem felel meg az ország kivánságának és szükségletének.

A magyar törvényhozás csak kis mértékben folyt be 1848 előtt a magyar vasuthálózat kiépitésére, vasutaink nagy része az absolutistikus rendszer idejében terveztetett és épült. Az akkori kormányt, lehet, magasabb pénzügyi, lehet, strategiai nézpontok vezérelték, de hogy nemzetgazdasági nézetekből nem indult, fájdalom, eléggé tudjuk. Az országos magyar gazdasági egyesület több évvel ezelőtt készült vasuttervezetét, bármily élénk részvéttel találkozott a hazai lakosság részéről, a régibb kormány kevéssé vette figyelembe, mit a csász. kereskedelemi ministeriumban akkortájt készült birodalmi vasúthálózat terve eléggé bizonyit, ha nem bizonyitaná még inkább a még általa czélba vett, részben munkába fogott arad-szebeni vasut, mely a testvérország határozott akarata ellenére,

erdélyi országgyülés és birodami tanács, szakférfiak és katonák ellenkező s gyakran helyesen indokolt nézete daczára még is meg épült.

Mily roppant befolyása van a vasutak létezésének, fő- és mellékágai irányának valamely ország nemzetgazdasági fejlődésére, oly általánosan elismert tény, hogy hosszasbb bizonyitgatásra nem szorul. Eddigelé mindössze egy irányban halad az ország szivéből, Pestről induló világforgalmi vonal helyesen: nyugat felé a lajtántúli székváros on keresztül a haladott iparú Nyugat-Európa szivébe s az északibb tengermellékhez csak legujabban készülvén el a Zólyom-rutkai, mely Oderbergen át hasonló, sőt még előnyösebb, mert rövidebb összeköttetést biztosit. E világvonal folytatása délkeletnek valamennyire szintén megfelelne iránya szerint, de csatlakozási pont nélkül az még mind csak félig készült mű; a keleti irányban Erdélyen át folytatandó vonal még a legvitásabb volt, és miatta körülte évek óta folyt elkeseredett harcz. Észak felé semmi vasutvonalunk, noha a kassa-oderbergi jó reménynyel kecsegtet; délnyugatnak pedig még most is mindig csak Triesztet élesztjük hazai forgalmunkkal, a magyar tengerpart főkikötője pedig, Fiume húsz év óta folyvást sürgeti a vasuti összeköttetést, mely épül ugyan, de kiépitve még nincs.

Igy állván a világkereskedelem vonalaival, mit mondjunk a hazai felvirágzásra még fontosabb mellék- és szárnyvonalakról? E téren csak is a törvényhozás lenditett sikeresebben, s az országos gazdasági egyesület egyik bizottságának munkálkodása, mely a skót vasutak módjára épitendő szárnyvonalakkal foglalkozván, egyuttal számos ily vonal irányát is kijelölte, gazdag előmunkálatul szolgált az országgyülés müködésének is.

De ha az országos fontosságu vasutak iránya s az egyes vonalak tárgyalásába mélyebben nem is bocsátkozunk, van e jól-roszul irányult vonalaknak, a magyar államiakat kivéve, egyik közös szomoru oldala, s ez a szállitó tarifa.

Ha a versenyképesség az olcsó termelést és szállitást föltételezi, ugy lehetetlen többé csodálkoznunk, hogy Magyarország sikeresebben, több czikkel és nagyobb tömegekben miért nem versenyez a külfölddel?

A magyar őstermelés körül is működnek néhány tényezők, melyek azt drágitják, de korántsem annyira mint a hogy termányeinket drágitja a hiányos és a megnehezített szállitás, főkép a tengerpart, e legolcsóbb közlekedési eszköz irányában. Igaz, hogy Fiuménak nincs még vasutja s igy a legrövidebb vonal még maig sem áll az ország rendelkezésére, egyelőre tehát még Triesztet kell elfogadnunk azon kikötőnek, melyet vasuton legközelebb érünk.

Magyarország terményeinek tengerre szállitását az ugynevezett déli vaspálya volna hivatva eszközölni; de számtalan a panasz, mely, ezen s a mióta a régi államvaspálya a franczia társulat kezébe került amaz irányában a túlmagas szállitási árszabály ellen emelkedik. És csakugyan e vaspálya, a helyett, hogy a belföldnek a termények s gyártmányok számára lehetővé tenné a tengerpart olcsó elérését s igy a kivitelt gyarapítva, a behozatalt is előmozditaná: tulcsigázott árszabálya által sokáig gátot vetett a hazai termelés és ipar emelkedésének.

Számtalanszor az éjszak-németországi vonalak példájára utaltak, melyek saját érdekük helyes felfogásában a szállitódíjat a lehető legcsekélyebbre szabták, mi által azon előnyös helyzetbe jutottak, hogy a kerülő ellenére is az ő utjait használja a délibben lakó iparos és kereskedő, és tömeges szállitás által bőven kárpótolja az egyes tételek olcsóságaért. Ha a külföld nagy előnyeihez, melylyekkel kereskedelem s ipar tekintetében már bír, még olcsó tarifa is járul, azon versenyző országok, melyek a haladásban elmaradtak s azonkivül még magas árszabással is kénytelenek küzdeni, maholnap végkép leszorulnak a versenytérről.

Ezért bátran tulajdonithatni nagyobb fontosságot a szállitóbérnek, mint magának a vámszabályzatnak, minthogy ez főkiviteli czikkeinknek ugyis csekély részére

nehezedik, holott a vasuti szállitásra szorult nagy súlyu és terjedelmü gabona, liszt, gyapju, bor stb. mint termesztményeink legfontosabb tárgyai épen a szállitóbér magassága által szenvednek legtöbbet.

Az északi vaspályák el is álltak már azon nézettől, hogy csak oly czikkekre nézve mérsékeljék a furvadijt, melyek különben saját szállitásukból kiesnének, annál többet azon czikkektől szedve, melyeknél ez lehetetlen. És e nézet csakugyan helytelen is, mert utóvégre bármely forgalmi czikket lehet szállitási túlterhelés által tönkre tenni.

A bécsi kereskedelmi ministerium még 1864 junius 8-kán köriratot intézett valamennyi osztrák vasuthoz, melyben felszólítja, hogy főkép a borra vétett szállitási ártételeket szállítsák le. E köriratra a legtöbb vasuti vállalat tagadólag válaszolt, indokul hozván fel, hogy e czikk a legtöbb osztrák vasuton amúgy is különös kedvezményben részesül s részben kisebb tételeknek van alávetve, mint a külföldi pályákon. Ez állitást aligha igazolhatná a legtöbb vasuti igazgatóság. De még azon esetben is, ha több külföldi pálya drágábban szállítja a bort, nem szabad szem elől téveszteni, hogy Magyarország bortermelő ország, s a mi külföldön, talán az egy Francziaországot kivéve, fényüzési czikk, az nálunk a mindennapi szükséglet tárgya, ha pedig a bor külföldön még is türi a magasabb szállitási bért, nálunk nem; és virágzó kiviteli kereskedésről, melyre bortermelőink mindenek felett hivatva vannak, mindaddig szó sem lehet, mig a különféle pályavállalatok, saját érdekök helyes felfogása mellett, a közérdeket is számba venni meg nem tanulnak.

A magyar bor egyéb akadályok mellett azért nem is számíthat arra, hogy a világ piaczán elfoglalja az őt megilletö helyet, mig országunk s a monarchia szárazföldi helyzete mellett alacsony szállitási bér által képessé nem leszen Francziaország olcsóbb tengeri szállitásával versenyezhetni.

Mennyit sürgették napi lapjaink, hogy a kőszénszállitásoknál a külföldön régen behozott s minden irányban üdvösen ható „fillértarifa“ nálunk is behozassék.

Mindenki meg van győződve, hogy ez intézkedés maguknak a vasuti vállalatoknak is nagy nyereményeket nyújtana. Csak maguk e vállalatok nem akarják belátni s egyedárusági helyzetük önérzetében bátran vélik lenézhetni a közkivánatot és közjólétet, mely viszont önlétezésüket is biztosítaná.

Ismeretes dolog, hogy nagyobb vasuti vállalataink még most is inkább Bécs felé gravitálnak, mint Magyarország felé. Mégis csodálatos az ily hajlamoknak Pest decentrálisatiójára czélzó törekvése. A sokat emlegetett, bár nem épen dicsért vasuti, nevezetesen állam-vasuti tarifáknak még azon alig takart czélja is van, hogy Pestet nem akarják elismerni országos kereskedelmünk főpontjának, vagy talán épen mert annak ismerik, akarnak e körülményből még nagyobb hasznot húzni s az egyes díjtételeket úgy szabják, hogy a nem Pesten lerakodó, habár távolabbra szállított árú kevesebbet fizet, mint az egyenesen Pestre szállított.

Lehet, ha a nagy közlekedési vonalak vezetői csakugyan igy számítanak, hogy Pest mégis középpontja a kereskedésnek s ide vagy innen szállított árúkra bátran vethetnek nagyobb sarczot. De nem gondolják meg, hogy alig van kényesebb valami a vevőnél, kit egykét (de gyakran 10—20) krajczárnyi különbség csakhamar elzavar szokott vásárhelyéről. Törekedhetik aztán a helybeli eladó bármely engedményekre a szállítási bér különbségét — főkép ezrekre menő mázsánál — a vételárból el nem engedheti, s igy a külföldi vevő elpártol, elpártol Pestről az előadott hátrányokért s elpártol később a vidékről, mely más tekintetben nem felelhet meg igényeinek. Elpártol annál könnyebben, mert a gabonakereskedés is, például, csak olyan verseny, mint bármely más, s nála is a legtöbb előny dönt. Tudjuk pedig, hogy Magyarországon kivül is van eladó gabona elég, s sohse ámítsuk magunkat azzal, hogy bármely külföldi vevő épen nálunk kénytelen vásárolni.

Igy tehát a vasuti vállalatok okszerűtlen kezelt díjszabályzata egyrészt maguknak a társulatoknak árt, a mennyiben minden megszorítás a forgalmat csökkenti, másrészt árt az egész országnak az által, hogy fölösleges

nehézségek által elriasztja a külföldi vevőt; végre pedig a díjszabályzatban Pest rovására alkalmazott különbségi rendszer által a belföldi kereskedés rendes kerékvágásba zökkenését, az áruszállitó helyek megállapodását gátolja. Pedig tudhatnák e vasuti vállalatok, hogy épen a belforgalom emelése és gyarapodása nemcsak az országra nézve legfontosabb, hanem egyuttal a vasuti vállalatoknak is a legtöbb tiszta jövedelmet szolgáltatja.

A vasuti tarifa kérdését, mely annyira ránehezül a forgalomra, csak versenyző vasuti társulatok engedményezése vagy épitése által oldhatni meg, mely vonalak létrejötte magának az államnak is legfőbb érdekében van. Ha a vasutak közt nincs verseny, a tarifák egyedáruságra támaszkodnak, és se magánosok, se a kormány, se a közönség együttes véleménye nem szállítja le a vitelbérek magas árszabását.

De még a szállítóbér magas volta ellen emelt panaszoknál is nagyobb a baj a vasutak kiméletlen eljárása iránt a rájuk bízott szállítmányokra nézve. Ki ne ismerné azon számos feljajdulást, mely valamennyi lapunkon végig harsog, ha szerencsésb export-év virrad az országra. A vasuti társulatok ilyenkor előállanak szállitó eszközeik hiányával, mintha az őket használó közönség kénytelen volna ezzel beérni. Mily léha volt az 1870-diki háború utáni mentegetőzés, mintha a külföld tartotta volna vissza a vasuti társulatok összes waggonjait, mig utóvégre is kisült, hogy a kint rekedt kocsik száma aránylag csekély.

A szállító közönség, melyért a vasutak — mint nem önczél — épültek, valóban méltán megkövetelhetné, hogy az amúgy is bőséges jövedelemhez jutó részvényesek érjék be egy-két százaléknyi csekélyebb osztalékkal, mit a gyorsítás által fokozott szállítás amúgy is bőven visszapótolna.

A magyar kormány életbeléptetése óta e tekintetben is sok javult. Az állami pályák díjszabályzata sokkal mérsékeltebb s a hol az állam versenyvonalaknak van birtokában, gyakorolhat hatást azon régibb társulatokra is, melyek a haza érdekeit szivén nem viselt korábbi kormány alatt, mondhatni, könnyelmüen kötött szerződések folytán díjleszállitásokra nem voltak kötelezhetők. E tekintetben

jobbra fordulás állt be az újabban engedményezett vasutaknál is, melyeknél a kormány máris nagyobb befolyást kötött ki magának, noha itt megint a kamatbiztositás nyel el évenkint mind nagyobb nagyobb összegeket.

Egyáltalában a mily üdvös mozgalom következett be a magyar ministerium kormányra lépte óta a vasutügyben, ép oly nehéz volt a kormány állása kezdetben s ép oly kevéssé csodálható, hogy mindeddig rendbe nem jöhetett. Az épités roppantul haladott: mert

1867. végével	$303._{94}$	mértföld	volt forgalomban
épült pedig 1868 ban . . .	$45._{12}$	„	
1869-ben . . .	$13._{22}$	„	
1870-ben . . .	$362._{88}$	„	
1871-ben pedig .	$459._{0}$	„	állt forgalomban.

Épités alatt van 212 mértföld s ha a még folyamatban levő nagy vasuti üzletet is számba vesszük, mely 325 mértföld új vasut építését tervezi, azon reménynek élhetünk, hogy nehány év múlva vasuti rendszerünk meglehetősen ki lesz építve.

Vasutaink állapotáról s forgalmáról tüzetesebb képet adnak következő számok.

	A vonalak hossza mértföldekben:		
	1867-ben	1868-ban	1869-ben
A. Déli vaspálya:			
Buda-Csáktornya, Székesfehérvár-Újszöny . .	$47._{51}$	$47._{51}$	$47._{51}$
Nagy-Kanizsa-Soprony	$25._{50}$	$25._{50}$	$25._{50}$
„ „ Bars	—	9.	9.
Horvátországi vonal	$18._{86}$	$18._{86}$	$18._{86}$
Összesen . .	$91._{87}$	$100._{87}$	$100._{87}$
B. Államvaspálya:			
Délkeleti vonat (Bécs, Pest stb.)	$95._{04}$	$95._{04}$	$95._{04}$
Bécs-Újszönyi vonal	$15._{32}$	$15._{32}$	$15._{32}$
Összesen . .	$110._{36}$	$110._{36}$	$110._{36}$
C. Tiszai vaspálya	$76._{76}$	$76._{76}$	$76._{76}$
D. Magyar éjszaki vaspálya . . .	$16._{70}$	$16._{70}$	$16._{70}$
E. Mohács-pécsi „ . . .	$8._{25}$	$8._{25}$	$8._{25}$
F. Pécs-harcsi „ . . .	—	$8._{93}$	$8._{93}$
G. Első erdélyi vasut	—	$29._{79}$	$29._{79}$
H. Alföldi vasut:			
Szeged-Zombor	—	—	$13._{22}$
Összesen . .	$303._{94}$	$349._{66}$	$362._{88}$

A vasutaknak Európában terjedéséről némi fogalmat nyújt azon tény, hogy 1869-ben egész Európában körülbelől 12,000 mértföld volt, mely olykép gyarapodott, hogy ez

1840-ben	536	mértföldet tett
1850-ben	3,230	„ „
1859-ben	5,800	„ „
1869-ben	12,000	mértföldre emelkedett.

Ez utóbbi évben esett az illető ország egy □ mértföldnyi területére

Belgiumban	$0._{54}$	mértföld	vasut
Angliában	$0._{85}$	„	„
Szászországban	$0._{49}$	„	„
Badenben	$0._{39}$	„	„
Hessenben	$0._{33}$	„	„
Würtembergben	$0._{27}$	„	„
Bajorországban	$0._{26}$	„	„
Svajczban	$0._{24}$	„	„
Németalföldön	$0._{24}$	„	„
Franczia ország ban	$0._{22}$	„	„
Poroszországban	$0._{21}$	„	„
Olaszországban	$0._{13}$	„	„
Ausztria-Magyarországban . . .	$0._{09}$	„	„
Svédországban	$0._{03}$	„	„*)

A magyarországi összes vasutak által közvetitett személy- és árú-forgalom volt:

	polgári	katonai személy	teher mázsa**)
1867-ben	1.643,195	287,319	56.424,019
1868-ban	2.274,278	353,466	109.006,521
1869-ben	3.167,321	411,089	111.191,679

Ezen pályák épitési költségét s beruházott tőkéjét illetőleg azt találjuk, hogy

	az épitési költség		a beruházott tőke	
	összege	egy mértföldre első része	összege	egy mértföldre első része
a déli vaspályánál . . .	36.838,600 frt	563,983 frt	67.375,900 frt	667,900 frt
az állami „	? „	? „	? „	? „
a tiszai „	41.845,300 „	545,100 „	48.035,100 „	625,800 „
a magyar államvaspályánál	5.305,200 „	317,700 „	6.384,300 „	382,300 „
a mohács-pécsi vaspályánál	5.929,900 „	718,800 „	7.139,100 „	865,300 „
az első erdélyi „	12.178,000 „	438,200 „	14.310,600 „	514,900 „
a szeged-zombori „	? „	? „	? „	? „
átlag . .	—	530,000 frt	—	620,400 frt.

*) A lakosság 10,000 fejére esett az éjszak-amerikai Egyesült Államokban 2.32, Angliában $1._{10}$, Franczia országban $0._{82}$, Poroszországban $0._{57}$, Magyarország-Ausztriában $0._{28}$, Oroszországban $0._{12}$, mértföld.

**) A kezelési szállitásokat nem véve tekintetbe.

A befektetett tőke utáni tiszta jövedelem volt

	1867-ben mértföldenkint forint	%	1868-ban mértföldenkint forint	%	1869-ben mértföldenkint forint	%	1870-ben mértföldenkint forint	%
Déli vaspálya:								
Magyarországi vonalok	57,947	9.30	49,662	7.37	53,331	7.78	42,015	6.12
Horvátországi „	63,967		33,788		45,196			
Államvaspálya:								
Délkeleti vonal	84,496	?	101,513	?	103,121	?	76,885	9.03
Bécs-újszőnyi vonal	52,249		57,870		20,778			
Tiszai vaspálya	35,872	6.44	47,438	8.52	40,451	6.46	32,164	5.14
Magyar kir. államvaspálya	14,485	2.30	32,321	6.80	83,696	11.48	27,432	5.42
Mohács-pécsi vaspálya	38,117	4.58	39,005	4.59	26,275	3.03	56,335	6.51
Pécs-baresi „	—	—	564	0.09	15,635	2.30	10,318	1.37
Első erdélyi „	—	—	—	—	18,931	3.67	10,286	1.12
Alföld-Fiumei „	—	—	—	—	—	—	1,982	0.28
Kassa-oderbergi „	—	—	—	—	—	—	2,118	0.17
Keleti „	—	—	—	—	—	—	2,397	0.26
Összesen és átlag	58,292	—	61,468	—	55,319	—	37,366	5.18

A korábban említett nagy vasuti üzletnek is az a czélja látszik lenni, hogy a kezdetben elhibázott rendszeren javitson. Noha részleteit még nem ismerjük, keveselnünk kell mégis, hogy évenkint csak 25 mértföld kiépitéséről van szó, mi a nagy üzlettel nem látszik arányban állani, s habár a kamatbiztositástól e vonalakra nézve meg is

szabadul az állam, az átvállalandó nagy mennyiségü törzsrészvényben s az elsőbbségi kötvényeknek biztosított kamatjában könnyen csak a czime változott meg az állam vállalta terheknek.

De nem szabad felejtenünk, hogy ez üzlet, még ha drágán is talál megköttetni, nemcsak rövidebb idő alatt juttatja az országot a kiépitendő vasutak birtokába; hanem mind a tarifa tételeire, mind a szállítás többi körülményeire azonnal befolyást enged a ministeriumnak, még pedig nem oly másodrendü pályáknál, melyeknek a nagyobb, mondhatni, monopoliumot birtoklók előtt meg kell hajolniok, kényök-kedvökre levén bizva; hanem biztosit befolyást épen az előidézhető verseny által a két legnagyobb pályára: az (osztrák) állami és déli pályára, mitől összes vasutunkra nézve a legjobbat várhatjuk, és mit a tervezett pest-újszőny-bécsi, a zimony-károlyvárosi vonalak engedik remélnünk, az erdélyi pályákról nem is szólva, melyek az ott elhibázott volt rendszert szintén javítani készülnek.

A hibás vasuti rendszeren kivül a magyar kormányralépés pillanatában a szinte meg sem követelhető tájékozás hiánya is nagy nehézség volt a kormányra nézve, számba sem véve a folyamatban levő engedményezési ügyeket, melyekben nagyrészt fait-accompli-k előtt állott; de a melyekre nézve a hosszabb ideig folyt kormánypolitika nem tudta kibékíteni a nagy közönséget, sokáig nem levén eloszolható a hit, hogy ez ügyben is a párt érdeke működik: némelyeknek jutalmául, másoknak (az ellenzék részéről) csalogatásul vagy lekenyerezésül nyújtatván ily engedmények. Tény az, hogy az engedményezés hajhászása üzletté fajult, mely tökéletesen egy szinvonalra esik az alapitó-nyerészkedéssel s hogy a kormány tiszta akarata ellenére leggyakrabban a közügy vallotta e magán-üzérkedésnek kárát.

Ha közvetlen javulást nem is hoz, a jobb felé való haladásnak okvetlenül tekinthető a szállitó-társulatoknak 1871-dik évi gyülekezése (Transport-Enquête) Bécsben. Noha ez enquête kezdetben sok eredményt nem helyezett

is kilátásba, rajta mégis az összes szállitó-ügy legégetőbb kérdései kerültek tárgyalás alá. Ilyenekül említhetők: a szállitó-szerződés megkötésére, a vasutak jótállási kötelezettségére, a szállitó-akadályok esetén felmerülő jogviszonyokra, negyedik kocsiosztály létesitésére, a reclamácziára stb. vonatkozó kérdések. A hozott határozatok minden irányban ki nem elégitők ugyan; de már maga az egy, hogy minden törvényes uton a szállitó eszközök, raktárak és vágányok szaporitására fognak törekedni a vasuti vállalatok, ez egygyel is, ha ténynyé válik, szállitó-ügyünk legnagyobb bajain segitve lesz.

c) *A tőkehiány és valuta.*

Ama korszakban, midőn még az európai államok általában sokkal kevesebbet termeltek, midőn főkép ipartermelésök a jelennél sokkal alacsonyabb fokon állott, de a haladás eszméi már kezdtek meghonosodni egyes kiválóbb nemzeteknél, — Magyarország akkor még sokáig a középkornak nagy részt szomorú maradványai között tengődött. Szoros összeköttetése Ausztriával annak elzárkozottságában részesité s a mire szunyadásából felriadt s mozogni kezdett a téren, melyen egyedül vélt magának jobb jövőt teremthetni, a szándékolt reformok foganatositására már rá nem ért.

Csak nagyon kevés valósult amaz üdvös eszmékből, melyeket az 1848 előtti korszak támasztott és érlelt, de e kevés is elég volt arra, hogy Magyarországban a feltámadt új kor szakitson a régi hagyományokkal s jól-roszúl, úgyszólván, átmenet nélkül lépjen a mai kor nyüzsgő-mozgó, iparos, munkás népei sorába.

Valamint Ausztria 48 előtt a czélzott reformok foganatosításában gátolá Magyarországot, úgy a 49-diki év után bekövetkezett nivelláló államrendszer sem vált Magyarországnak valami különös hasznára. Előnyökben csak a Bach kormánya alatti modorban, saját akarata ellen és német kapta szerint részesült, de a köztehervisélésben bőven kijutott része. E teherviselés alatt nem-

csak az adózást értjük, melyet Magyarország rendei s kiváltságos osztályai 48-ban önként elvállaltak; de értjük ama szomorú örökséget, mely a lajtántúli népekre félszázad óta súlyosodva, minvállainkra is szakadt a nélkül, hogy terhöket könnyítette volna: az államadósság, folytonos tőkefogyasztásával, a zilált valuta örökös ingadozásával, a centrálizáló kormány roppant, de meddő költségeivel. Az elszegényedés, az akkor is csak természeti adományokban gazdag országban azóta nőttön nőtt, s oly arányban terjedt, mely minden gondolkodó államférfit — nemcsak magyarokat értünk — méltán aggodalomba ejthetett az ország közel jövője iránt, melynek pusztulásával pedig a monarchia sem tudott volna gyarapodni és erősödni.

A 49-diki év legszomorúbb öröksége az államadósság s a máról holnapra tengődő osztrák pénzügyi politika volt.

Az államadósság 1848-ban még csak 913.872,700 frt volt, azóta a 2000 milliót meghaladta s a harmadik ezer milliót erősen megközeliti. És ez államadóssagnak legalább háromnegyed része külföldön van elhelyezve, a kamatok már 1864-ben 109.979,600 frtot igényeltek, ebből körülbelül 70 millió frt kiment évenkint az országból és monarchiából, és ennyivel lettünk szegényebbek évenkint. Annyival szegényebbek, minthogy e roppant adósságnak csak nagyon apró részlete lőn nemzetgazdasági czélokra beruházva, csak igen-igen kicsiny része volt a tőkeképzést termékenyitő hasznos vállalatokba fektetve, hanem legnagyobb részét elnyelték háborúk és hadikészülék, béke idején is a hadsereg, régibb adósságok törlesztése és érczpénzvásárlás, mely ismét a külföldön teendő költségek fedezésére kifelé vándorolt.

Angliának is roppant az államadóssága, Franczia-országnak is, Belgiumnak is, de ott mind az ország fiai hitelezői egyúttal az államnak. Ott a közadósság a vagyonosodás egyik tényezője, mert a tőkében beszolgáltatott összegek kamatokban ismét visszaszivárognak, hogy újra tőkesítve, ismét az államnak kináltassanak, mely azokat

közczélokra, dúsan kamatozó nemzeti vállalatokba fekteti s nem a külföldet gazdagítja évi budgetje hiányaival.

De mind az említett országokban nemzetgazdasági politikát üztek és üznek s értik és érzik, hogy csak ha gazdag a nemzet, számíthat az állam is szükségletei bő és könnyü fedezésére. Ott régóta ápolják az egyesek jóllétét s igy támad a vagyonosság, gazdagság, közjóllét, s ennélfogva az állam ereje s hatalma is.

A feljebb vázolt viszonynak az 1867-diki kiegyezés végett szakitott, s habár az osztrák államadósságok terhétől végkép meg nem szabadulhattunk, viszonyaink legalább rendezve vannak. Bármennyit jajgassunk ugyanis a közösügyes állapoton s bármily kevéssé örülhet is magyar ember az országra csakugyan nehezülő államadóssági quotán, annyi tény, hogy függetlenségünket, melynek a tehervállalás talán legfontosabb föltétele volt, túldrágán meg nem vásároltuk, mert az egyszer megállapitott évenkinti 29.188,000 frtuál 1849 óta mindig többet fizettünk; ily elvállalás pedig szükséges volt, ha szövetségesünket, kire támaszkodni ránk nézve ép oly szükséges, mint ő rá nézve, meg akarjuk tartani és nem engedni, hogy a pusztán ránehezülő teher alatt összeroskadjon.

Nagyobb baj, hogy a tőkehiány létezik, mert hazánk nem birt eddigelé annyira megerősödni, annyit megtakarítani, hogy a szükséges beruházásokat is megtevén, forgó tőkére is maradt volna még valamije. Ez pedig két tekintetben áll: mind az államra, mind a nemzetre nézve.

Mióta függetlenségünket visszanyertük s magunk rendelkezünk államháztartásunk fölött, általános lendület tapasztalható minden téren. Folyó, bár tetemes költségeink fedezve vannak; de beruházásokat csak kölcsön utján, idegen pénzzel tehetünk. S bármennyire üdvös e beruházás még idegen pénzen is s noha koránt sem volnék szószólója a takarékosságnak ott, hol századok mulasztását kell pótolnunk s a hol biztosan előre láthatni, hogy csak ily okszerü beruházások emelhetik az országnak termőképességét, nyújtnak kilátást nagyobb jóllétre: azt még sem tagadhatni, hogy ez által az állam az amugy is

csekély forgótőkére nézve is versenyzője lesz az iparnak és kereskedésnek.

Másutt az állam kissebb kamat mellett veszi föl kölcsönét, mint a mennyiért a tőke iparos-vállalatoknak vagy általában az üzletnek kinálkozik. Ausztriában megfordítva áll a dolog, s ez mintegy örökségképen Magyarországra is átszállott. Itt az állam a legveszélyesb versenyző az üzleti tőkére nézve és a munka, az iparos és hitelvállatok nálunk részben azért sem virágozhatnak, mert a magánhitelezőnek nem nyújthatják azon előnyöket, melyekkel az államkölcsön kinálkozik. Mig az államkötvény 8—9%-nyi jövedelmet biztosít azon ingeren felül, melyet a börzejátéknak s azon reményen kivül, melyet sorsolás esetén (pedig mennyi az államkölcsön-sorsjegy) birtokosának nyújt, addig más vállalat nem igen boldogulhat, mert mindenkire nézve előnyösebb, ha pénzét állampapirokba, állam-sorsjegyekbe helyezi, melyek magasabb kamaton kivül a fenn elősorolt előnyökben is részesítik.

És ha az állam, ily előnyöket nyújtván, mégis hiánynyal zárja be évi budgetjét, ha az államnak évenkint több millió függő adóssága van s az ország és monarchia pénztőkékben amúgy is szegény, mennyi juthat akkor a nemzetgazdasági vállalatoknak, a munkának, gazdaságnak, iparnak, kereskedésnek, melyek mind hitelre szorulnak, hitelre oly országban, melynek üzleti tőkéje alig, forgalmi tőkéje kevés van s az is papir, kényszer-árfolyam mellett forgó papir, a külföldön csak annyit érvén, a mennyit a börzén jegyzett váltóárfolyam egy két % levonásával reá megszavaz.

A forgó tőke ezen hiányát pedig meg lehetett érezni vállatainkon, a mikor nagyobb mérvben megindultak s meg lehet érezni, valahányszor a hitelviszonyok, bármely külső vagy belső oknál fogva, főleg Bécsben, kissé elkomolyodnak.

Mellőzve azon számos egészségtelen s erkölcstelen alapon indult, csupán az alapitási nyerészkedés biztos és kapzsi reményében keletkezett vállalatokat, még a helyes

czél felé törekvö, jó hiszemben és viszonyaink között bátran gyümölcsözhető vállalatok nagyrésze is csak azért bukott meg vagy tengődik maiglan, mert kellő tőkével nem indult meg. Az 1869—70-diki nagy válság tisztán annak következménye, hogy tudomásunk nem volt mennyi forgatható tőkével rendelkezünk tulajdonképen, s hogy az egyesek által mértéken túl igénybe vett hitel végül reálisan fedezhető nem volt. Sőt ezen körülmény mindenesetre nagyobb befolyásu volt e válságra, mint a bécsi nemzeti bank, melyet oly könnyü volt önön hibánkért okolni, noha tagadhatatlan, hogy hitelviszonyaink függősége egy idegen intézettől korántsem óhajtandó állapot, melyen egyébiránt csak ugy segithetünk, ha egészségesen fundált bankot birunk magunk alapitani. Mindaddig, mig azt nem birjuk, s mig ez alapot, ezen egyedül biztos alapot meg nem találtuk — pedig ez is csak absolut tőkehiány miatt nincs meg eddigelé — mindaddig kár bántani az idegent. Hozzá hasonló, ugyancsak papirgazdálkodást üző pénzintézetet vagy bankot bármely perczben alakithatunk ugyan, mert jogi nehézség e tekintetben nem létezik; az egy bank- vagy többes bankrendszer elméleti kérdéseit a magunk gyakorlati szüksége szerint megoldani pedig bármikor ráérünk. Csak hogy ezzel a másik bajt, mely a valuta ingadozásában rejlik, nem enyhitettük, hanem fokoztuk; pedig főleg kereskedelmünknek csakugyan egyik főbaja az ingadozó osztrák, s ha lesz olyféle papirbankunk, a hasonlókép ingadozó magyar valuta, melynek minden hullámzása saját piaczainkon is észrevehető és észlelhető lesz. Az érczpénz ugyanis 48 óta eltünvén a forgalomból, jelenleg magunk is csak az osztrák nemzeti bank jegyeit vagyunk kénytelenek használni, pedig e hullámzás 1848-ban $^1/_2$ $^0/_0$-kal kezdődvén, a mai napig sem tért mesterkéletlen névértékre vissza s valamint évről-évre emeli a magyar osztrák államdeficitet, ugy ingadózóvá teszi valamennyi birtok értékét; a kereskedőt pedig, főleg a külfölddel közlekedő kereskedőt épen megfosztja üzlete bármely szilárd alapjától s a komoly kereskedői összevetés helyébe a szerencsejáték szeszélyes, izgalmas véletlenét állitja.

Valameddig az ezüst, vagy a londoni váltók árfolyamától lesz függővé a külkereskedésben remélhető haszon vagy elkerülhetlen vesztesség, valameddig e két tényező szabja meg a legkülönbözőbb czikkek árát és keletét, addig tömeges nemzetközi kereskedésről szó sem lehet.

Hogy ez ingadozás nem épen csekély, bebizonyitani fölösleges; érdekes mindamellett a hullámzás menetét ha csak nagy körvonalakban is láthatóvá tenni. 1848-ban, mint emlitve volt, $^1/_2$ $^0/_0$-kal kezdődött s folyvást emelkedve 1850-ben a londoni váltók 16 pfrton álltak 1 font sterlingre. Az agio e magas állása, igaz, csak rövid ideig tartott s a következő években lassan-lassan majdnem a névértékig szállt alá, de 1859-ben csak ismét 145-147-re emelkedett s ugyan azon évben 117-re szállt. Az 1863-dik évben 109-ig csökkent, de rövid idő alatt ismét 124-re hágott s jelenleg is 115—120 körül ingadozik.

Ez árfolyamkülönbségek, melyek 1848 óta $^1/_2$ és majdnem 60 $^0/_0$ közt ingadoztak, az emlitett bajokon kivül még annyiban is ártalmasak főkép a magyar osztrák tengeri kereskedésnek és hajózásnak, hogy miattuk egy nagyobb kereskedőház sem mer a tengerentúli főpiaczokkal közvetlen összeköttetésbe lépni s árúit egyenesen onnan hozatni, mert e távolság, mint például Kelet-India vagy Dél-Amerika 5—8 havi időt kiván bármely üzlet lebonyolitására. Pedig annyi idő alatt oly sok mindenféle eshetőségnek van kitéve az érzékeny osztrák valuta, hogy a legsikeresebb eredményünek látszó üzlet is vesztességgel végződhetik. Ennek kikerülése végett tehát a tengerparti kereskedőházak inkább a közbeneső kikötőkbe (London, Marseille, Genua stb.) szállitják s onnan szerzik meg áruikat, mert a rövidebb idő több biztositékot nyújt az iránt, hogy az üzlet folyama alatt az agio annyira nem változik, hogy kombinátióikat tönkre tegye.

Ily uton az osztrák-magyar főkikötők Trieszt és Fiume be- s kiviteli kereskedése csökken, a mi pedig forgalmuk van, azzal is nagyobbára az olasz, franczia, angol kikötők közvetitő forgalmát nevelik. Ha meg hozzáveszszük még azon költségszaporodást, mely onnan

ered, hogy valamennyi kereskedelmi czikkért Londonra szóló, aranyban vagy ezüstben fizetendő váltókat kell elfogadni a kereskedőnek, mert bankjegyre szóló váltók nem értékesíthetők, ismét egy magyarázatára akadunk annak, miért drágábbak a magyar vagy osztrák kikötők árúi, miért csekélyebb a versenyképesség.

d) Bank- és hitelviszonyok.

Ugyancsak a valuta az oka, hogy hitelviszonyaink elannyira összezavarodtak. Ma még a fogalmak sem tisztáik többé s pénznek nevezzük azt, mi voltaképen csak képviselője: a bankjegy s az állampapirpénz.

Rendezett valutaviszonyok mellett a bankkérdés is, ezen olyannyira égető, sőt fontosságára nézve — azt hiszszük — kelleténél feljebb csigázott kérdés is könnyebben volna megoldható. Bizonyára nem természetes viszony, hogy a magyar forgalomnak is egyedüli hitelforrása — vagy most már tényleg pénzforrása a bécsi nemzeti bank, vagyis oly kiváltságos pénzintézet, melynek privilegiuma Magyarországon jogilag nem létezik, de tényleg kizárólagos érvénynyel bír.

A bankkérdéshez szólani szinte igazolatlan bátorságnak látszik ma, midőn azon többé meg sem emészthető irodalmon kivül, melyet külföldön az állami bank és bankszabadság, az egy és többes bankrendszer kérdése szült, még Magyarországon is nemcsak egész külön irodalma támadt az elméleti megvitatásoknak, hanem oly halmaza is az ügyiratoknak, melyet hasonlóképen megemészthetetlennek kell tekintenünk, különben nem oly munkálat kerül az országos bank-enquête véleményeképen a közönség elé, melyben — tisztelet a benne kifejtett, tán tudományos nézeteknek — gyakorlati megoldása még sem foglaltatik. Mert, hogy a bécsi nemzeti bankkal való kiegyezés ajánlata nem gyakorlati megoldás, azt mindaz el fogja ismerni, a ki tudja, hogy a pénz- és hitelügyi oldalon kivül oly politikai oldala van e tárgynak, melyet tekintet nélkül hagyni lehetetlen.

A mily hiba ugyanis, hogy pártkérdéssé fuvatott fel ezen ügy is, mely ez által megoldhatóságából okvetlenül sokat vesztett, ép oly tévesnek látszik azt hinni vagy föltenni, hogy Magyarország bele fog nyugodni s képes lesz magát önálló államnak tekinteni, ha hitelviszonyaiban a mai modern államban, melybe hogy léptünk senki sem akarja tagadni, kénytelen legyen függni nehány bécsi bankár kényekegyétől, ki azon hatalmon kivül, melyet neki a jelenleg csakugyan nervus rerum gerendarum-féle papirpénz birtoka nyújt, még külön osztrák szabadalommal is bír.

Bankok, takarékpénztárak, hitel- s egyéb pénzintézetek alakitása nem volt tőlünk megtagadva se a Bach-kormány idejében, se később, s főkép 1867 óta e szabadsággal elég bőven éltünk is.

Több mint 50 millió frt. alaptőkével biró 37 bank létezett 1869-ben a magyar korona országaiban, melyek együtt 27 millió frtot, tehát az alapítványi összegnek több, mint 50%-kát be is fizették. Érdekes ez adatoknak, valamint a bankok forgalmának összehasonlítása a lajtántuliakkal. A bankintézetek számát illetőleg van a Lajtán túl: Bécsben 23, Prágában 5, Lembergben 4, Brünnben 3, Linczben, Gráczban, Triesztben 2—2, a többi főhelyeken egy-egy. Magyarországban van Pestnek 11, Pozsonynak, Szegednek, Temesvárnak 2—2 (az 1870-ben alapítottakon kivül), a többi nagyobb kereskedelmi helyeknek egy-egy bankintézete.

Ez intézeteknek (a bécsi nemzeti bank nélkül)

	váltó-tárczája volt	elöleget adtak
Bécsben	101.801,000 frt	121.777,000 frtot
Ausztriai tartományokban .	26.758,000 „	2.991,000 „
a magyar korona országaiban	16.958,000 „	47.675,000 „
	nyers jövedelem volt	nyeremény osztatott ki
Bécsben	31.801,000 frt	11.3/4 %
ausztriai tartományokban . .	2.441,000 „	7.3/8 „
a magyar koronaországaiban .	3.065,000 „	9.3/4 „

Ugyancsak hitelviszonyaink tanulmányozása végett szükséges egy pillantást vetnünk még a takarékpénztárakra, melyek hazánkban nagyrészt letéti bankokként is szerepelnek. Ezen takarékpénztárok üzletéről némi fogalmat ad,

hogy 1869-ben már 112 ily intézet létezett az országban.*)

Az egyes üzletnemeket s haladásukat következő számok mutatják:

	1869.	1868.	1867.
Befizetett alaptőke	5.898,677 frt	3.410,498 frt	1.913,272 frt
„ tartalékalap . . .	759,796 „	750,280 „	608,903 „
Nyugdíjalap	356,061 „	299,405 „	253,127 „
Betett pénzek forgalma . . .	107.487,014 „	84.842,951 „	63.644,041 „
Ingatlanokra adott összegek . .	45.840,100 „	38.776,232 „	24.557,617 „
Értékpapirokra előlegezett összegek	7.063,798 „	4.559,680 „	3.140,081 „
Váltóleszámitolás	37.740,354 „	28.708,404 „	22.557,259 „
Más intézeteknél elhelyezett s értékpapirok	21.378,015 „	19.519,145 „	12.643,492 „
Tiszta jövedelem	1.502,349 „	1.108,138 „	674,097 „
Jótékony czélokra adatott . .	139,346 „	101,546 „	61,152 „
Osztalék	1,189,134 „	815,443 „	472,256 „

Némileg a bankok üzletforgalmát ismerteti egyúttal a kereskedésre nézve legfontosabb a váltóleszámitolás, mely is volt:

1869-ben	1868-ben	1867-ben
377.153,300 ftt	234.976,900 frt	120.156,500 frt.

Ez összegek nagyságát s összes forgalmi életünkre gyakorolt roppant befolyásukat pedig csak akkor tudjuk kellően megitélni, ha elgondoljuk, hogy 1850-ben, tehát két évtized előtt a pesti kereskedelmi bankon s az első hazai takarékpénztáron kivül alig 30 vidéki kisebb takarékpénztár létezett, egyéb valamennyire jelentékeny pénzintézetünk pedig nem volt, a bécsi nemzeti bank fiókintézetei is csak későbben lépvén be a forgalomba.**)

Ugyanez időben, vagyis 1850-ben összes adózásunk még következőleg állott:

	egyenes adó	közvetett adó	összesen
Magyarországban	11.076,700 frt	12.273,800 frt	23 350,500 frt
Erdélyben	2.506,200 „	1.445.000 „	3.951.200 „
Horvát-Szlavonországban . . .	587,400 „	1 578.900 „	2.166,300 „
Összesen . . .	14.170,300 frt	15.297,700 frt	29.468,000 frt.

Külforgalmunk határozottan kimutatható nem levén a korábban közlött adatok szerint, körülbelöl 100 millió frtra rúgott.

*) Ezeken kivül még fennállt volt az ó-budai, s.-a-újhelyi, újpesti és több, melyek üzletöket csak ez évben kezdvén meg, kimutatást még nem adhattak.

**) A bécsi nemzeti bank első magyarországi fiókja Pesten 1851. okt. 20-kán nyilt meg s ez év végeig 986.000 frtnyi váltót számitolt le.

Ma valamennyire mégis másképp állunk anyagi s nevezetesen hiteléletünkre nézve. Külforgalmunk (Ausztria nélkül) 826 millió frtra emelkedett; összes adónk meghaladja a 126 millió frtot és pedig:

egyenes adó	57.578,000	frt
fogyasztási „	13.238,000	„
illetékek „	12.939,000	„
jövedékek „	43.025,000	„
Összesen	126.780,000	frt.

Takarékpénztáraink száma 1870-ben 155-re, egyéb bank-, hitel- és pénzintézeteinké 62-re szaporodott és forgalmukat csak a váltóüzletben megközelítőleg 500 millió frtra becsülhetjük.

Bizonyára eléggé megváltozott viszonyok forgalmi életünkben, melyekre nézve csak az egyet kell csodálnunk, hogy ma is, mint 20 évvel ezelőtt, a bécsi nemzeti bank jegyei egyedüli pénzünk s habár jegyeinek forgalma ez idő alatt valamennyire megszaporodott, a 300 millió frton túl alig emelkedett, s igy csekélynek kell hogy tünjék fel e szaporodás azon óriási emelkedéshez képest, melyben hitelügyünk általában az ipar s kereskedés gyarapodott forgalma által fejlődött, még ha a bankjegyekhez számítjuk ama 350 millió frtnyi állami pénzjegyet is, melylyel az osztrák kormány újabb időben nem ugyan a forgalom, mint saját háztartási szükségeinek iparkodott segítségére.

Ha csak az osztrák nemzeti bank privilegiumáról s netalán még bankjegyeiről volna szó, talán mégis könnyü volna a megoldás. A szabadalmat ugyanis (nem a jogit, de a tényleg létezőt) valami módon, valami viszontengedmény által meg lehetne váltani. Magyarországon pedig hasonló szabadalommal, hasonló föltételek s arányos részvénytőkével ép oly társulatot alakitanunk, mely ugyanoly módon bocsátana ki jegyeket, illetőleg kezdene bankjegyeivel üzleteket, mint azt 1816-ban a bécsi kezdte, s jó-rosz viszonyok között azóta is folytatta.

Ámde Magyarországon, talán szintén osztrák örökségképen, nem ily egyszerüen szoktak a megoldandó viszonyok kinálkozni. A bankkérdésben is a privilegium, melytől

ideát annak idejében talán legjobban tartottak, a dolog legkönnyebb vége; mert maga az ország pénzügyministere kinyilatkoztatta nem régen, hogy ezen szabadalom ránk nézve nem döntő s ha egyeben nem múlik, e miatt bátran alapíthatunk bankot is. Csakhogy az osztrák bankjegyen kivül amaz előbb csak mellékesen említett állampénzjegy is létezik 350 millió frtnyi összegben, melynek érvényét, illetőleg annak idején beváltását el is fogadtuk, a melyeknek beváltásáról tehát, ha kivánjuk a független magyar nemzeti bankot vagy — ha a többes bankrendszer hívei vagyunk — bankokat akarunk alapitani, gondoskodnunk kell.

Hogy ezen kérdés fontosságát eléggé megitélhessük, szükséges, bár röviden, azon elmétileg megállapított, de gyakorlatilag sem megczáfolható különbségre utalni, mely a bankjegy és állampapirpénz között létezik. A bankjegy soha semmiért nem adatik, vagyis soha, eredeti kiadása, kibocsátása alkalmával nem fordíttatik valamely tartozás lerovására, közvetlen fizetésre, hanem mindig hitelképen jön az illető üzletember kezébe. Ha a bank jegyet bocsát ki, azt mindig valami már nyilvánult szükség kielégítése végett teszi s a kibocsátáson kivül üzlet is támad, melynél fogva jegyei a törvényileg megállapított többé-kevésbbé jó vagy rosz, egész vagy fél, vagy harmadfedezeten kivül, még külön üzleti okmány: váltó, kötelezvény vagy épen árú: papir, érczpénz stb. által fedeztetnek. Bankjegy tehát rendes és egészséges üzleti viszonyok között ki sem bocsátható és forgalomba sem jöhet, ha csak valamely forgalmi szükség nem teszi óhajtandóvá, a mikor is a bankfedezeten kivül még egyéni vagy tárgyi fedezete is kerül.

Az állampapirpénznél ez nem áll. Az állampapirpénz nem egyéb közönséges államadóságnál, melynél — ha külön kikötve vagy biztosítva nincs — a törlesztés módozatai és ideje sincsenek megállapítva s melynek a közönség általi elismerés helyett kényszerfolyam adatik, vagyis kimondatik rá, hogy az egész államban készpénzül elfogadandó, biztosítékul, bár csak szóval, leköttetvén az állam összes jövedelme.

Ez a különbség a bankjegy és papirpénz között oka egyúttal, hogy a bankjegy szivesebben szokott elfogadtatni

s még ha érczpénzért be sem váltatik — mi egyébiránt egészséges bankrendszernek okvetlen föltétele — könnyebben forog, mint az állam papirpénze, melynek kibocsátásával igen könnyü visszaélni s a mely nem hordja önmagában az ellenőrzést arra nézve: nem-e elég vagy épen sok is már a forgalmi szükségletre nézve.

Hitelviszonyaink között, fájdalom, mindkettő szerepel. Van bankjegyünk, az osztrák nemzeti banké, s van állampapirpénzünk, a magyar-osztrák monarchia mindkét államterületének jövedelme által biztosított; de mindkettő kényszerfolyamú, a mennyiben az osztrák nemzeti bank szabadalmat nyert bankjegyei be nem váltására, az államéira pedig az soha komolyan nem igértetett.

E mesterkélt viszonyhoz járul a valutakérdés, vagyis e kényszerárfolyamú két rendbeli papirpénznek az érczpénzben létező értékmérője, mely a belviszonyok által ugyan kevéssé indokolva, folyvást változik s az agióban nyilatkozik.

Hogy a pénzjegyek agiója a belviszonyok által nincs indokolva, az onnan is kiderül, hogy se a bankjegy, se az állampapirpénz nincs túlságos mennyiségben forgalomban, mert az utóbbi időkbeli válságok legnagyobbrészt a forgalmi jegyek csekély mennyiségére szoktak visszavezettetni, melyek a roppantul fokozódott forgalomnak annál kevésbbé tudnak megfelelni, miután oly intézmények, melyek, mint Angliában s Amerikában a cheque és clearinghouse a készpénzforgalmat minimumára szállitják, nálunk még kevéssé léteznek.

Annál szomorúbb azonban, hogy a bécsi banknak, érczpénzkészletét nem is tekintve, általában biztos üzletek alapján kibocsátott jegyei, valamint az osztrák-magyar államnak jelenleg eléggé konsolidált viszonyai között a kettős államjövedelem által szintén kellően biztosított papirpénze csak 15—20 árfolyam mellett fogadtatik el a külföld által, szóval, hogy valamint mi magyarok összes pénz- és hitelviszonyainkra nézve Ausztria kényekedvére vagyunk hagyva, ép úgy Ausztria van összes hitelrendszerével a külföld kegyére utalva.

E szomorú s független államra nézve lealacsonyító viszony megszüntetése okozza bankügyünknek is némileg nehéz megoldását. S mig a bank-enquête férfiai e nehézséget egyszerüen meg akarták kerülni, az ellenzék egyik legkitünőbb szakemberének, Ghyczi-nek ez ügyben készített javaslata nagyrészt ebbe ütközik.

Mellőzve ugyanis az osztrák nemzeti bank ügyét, melylyel némi erélylyel utóvégre is el lehetne bánni, tény az, hogy számba kell venni a forgalomban levő állami papirpénzt, mint oly államadósságot, melynek törlesztetni kell, ha rendezett bankviszonyokat akarunk létesíteni. Ha a törlesztéssel még a valutarendezést is összekötjük, mely koránt sem tőlünk magunktól függ, hanem a hol csakugyan meg kell alkudnunk a lajtántúli viszonyokkal is, akkor a megoldás csak nehezittetik.

S ezzel e szakaszt be is lehetne fejezni, miután tárgyalni kivántuk ugyan nemzetgazdasági viszonyainkat, de nem köteleztük magunkat, hogy minden függő kérdésnek megoldását is keressük. Pusztán statistikai szempontból elég is a tények kideritése, de a nemzetgazdaságtan a kérdések megoldására is törekszik. Ujabb részletes banktervvel föllépni nincs hivatásunk s legfeljebb annyit szabad koczkáztatni, hogy a kérdés megoldása, minél nagyobb egyszerüsitésében látszik rejleni. Nem szükséges az egyés több bankrendszer elméleti szőrszálhatogatásaiba bocsátkozni s mégis el lehet fogadni, hogy egyelőre igen meg lehetünk elégedve, ha csak egy független jegykibocsátó bankot tudunk Magyarországon létesíteni. De ezen bank ne legyen állambank, mi ismét csak megnehezíti a kérdést s ne bonyolódjék semmi kötelezettségbe a valuta helyreállitása iránt. Legyen részvények utján beszerzendő annyi tőkével alapítva, a mennyit forgalmi ügyünk önállósítása szempontjából, alapos meghányás folytán, szükségesnek látunk, a részvények pedig fizettessenek be egészen. A — ha szükségesnek látszik — kormány-ellenőrködés alatti üzletek nyereményének bizonyos százaléka lehetne, minden egyéb adóilleték s más teher alóli mentesség fejében, évenkint arra fordítandó, hogy a forgalomban levő állampapir-

pénz egy része, melyből meghatározott összeget a magyar állam vállal, beváltassék, mely hasonló eljárásra a bécsi bank is volna birható.

Csak minden mesterkélt s erőszakos, vagy az államra új terhet rovó intézkedést kerüljünk és megnyitván az utat a rendezett viszonyok felé, habár hosszú évek sorára van is a végleges rendezés kilátásba helyezve: semmi szabadalom vagy egyéb kikötés ne gátolja a kormányt, hogy fejlődő viszonyok mellett más keletkező bankok hasonló kötelezettsége által a beváltást gyorsíthassa.

e) A törvénykezés és jogviszonyaink.

Habár a törvénykezési hiányok már nem oly nagyok, mint szomszédaink hiresztelni szokták, nagy hiányok léteztek, ez tagadhatatlan, és hogy léteztek, ez épen rendezetlen politikai viszonyainknak volt legsúlyosabb, legszánandóbb eredménye.

Ideiglenes kormányrendszer alatt hiába vártunk volna gyökeres javitásokat, sőt az országnak jogfolytonosságot valló hangulata be sem érte volna bármely oly intézkedésekkel, melyeket országos törvényhozás nem szentesít. Ama provisorium, mely az országbirói értekezlet által megállapíttatott, nem lehetett kielégítő az országra nézve, a mi pedig törvény a magyar felelős kormány létezése óta hozatott, sokkal kevésbbé vonatkozik közvetlen a forgalmi és üzleti életre, semhogy belenyugodhattunk volna. Épen a kereskedői osztály pedig az, mely legkevésbbé tud régi törvényeinkben megnyugodni s nagyrészt igaza is van, a mennyiben ősi törvényhozásunk nem volt kellő figyelemmel akár a kereskedői világban előforduló üzletmenetekre, akár az épen a kereskedelem körében tágabb téren mozgó hitelviszonyok számtalan alakulásaira. És ha mindamellett csak vonakodva egyeznénk a kereskedői testületek egynémelyikében nyilatkozó azon óhajba, hogy Magyarországon is érvényre jusson a német kereskedelmi és váltótörvény, annak oka talán csak azon aggodalmak némi jogosultságában rejlik, hogy a német

kereskedelmi törvény, noha kiváló jogászok tapasztalatain alapul, noha nagy, számos lakosságú s élénk kereskedést üző országban eléggé megfelel föladatának: vajjon jó lesz-e nálunk is, ha szóról-szóra átültetjük s nem várható-e sokkal inkább, hogy ősi törvényeink szellemében s az újkor igényeit számba vevő, országos viszonyainkhoz simuló — a németet csak példakép tekintő — hazai törvény még tökéletesebben felelne meg a kereskedelmi törvény hivatásának, az általános hitelviszonyok megalapitásának s biztosításának?

Mégis a puszta átültetés is kivánatosabb állapot volna annál, melyben jelenleg vagyunk. Az elavult magyar, a vérré nem vált osztrák törvénynyel vegyülten nem nyújthat kielégitő igazságszolgáltatást a forgalomnak ezerféle magánviszonyt érintő mozgalmaiban.

Az anyagi élet minden terén s mind erősebben nyilvánuló azon szükségszülte óhajt nem szabad többé szem elöl tévesztenünk, mely a nemzeteket közösen érdeklő ügyeknek nemzetközi elintézését, vagy nemzetközi értekezleteken megállapított egyforma elvek szerinti elintézését sürgeti. A pénzegység, a meterrendszer elfogadása, a földajzi mérések egyformasitása stb. mindmegannyi jelei azon folyvást erősebben nyilvánuló érzésnek, hogy a népek a természetes határokon, a nyelv- és nemzetiségi különböző-ségen túlemelkedve, egy családdá akarnak tömörülni, melynek egyes tagjai méltán követelhetik, hogy érdekeik egyforma képviseltetést nyerjenek, hogy az igazságnak mindenütt azonos elvei egyformán alkalmaztassanak is.

Ha a nemzetek méltán kivánhatják, hogy egy és ugyanazon súly és mérték alkalmaztassék, egy és ugyanazon pénz forogjon mindenütt, legalább a civilizált világban, mennyivel inkább követelhetik, hogy az alapjában egy igazság is ugyanazon módon szolgáltassék ki. S ha már a magánéletben s különféle viszonyok között találkozunk ez iránynyal, hogyan ütköznénk meg azon a forgalmi életben, melynek üzletei a tengereken is túl terjednek, s a mely ennélfogva az egyes nemzetek, többnyire szokáson alapuló, külön intézményeinek súlyát a legélénkébben érzi?

S e tekintetben túl is kell emelkednünk ama mégis szükkörü felfogáson, mely nem ismer el jónak semmit, ha csak nem őseredeti nemzeti; de a mely legelső is beleesik a másik végletbe, hogy tudniillik létező s jogosultan ápolandó külön viszonyainkat nem is tekintve, azonnal kész átültetni az idegent nyersen s alkalmazatlanúl, ha kifogyott a magyar példából.

Ez pedig — úgy hiszszük — áll igazságszolgáltatásunkra nézve is. A szabadelvüség czime alatt hozzuk meg például a leghaladottabb államok színvonalán álló, a legmíveltebb népre számított törvényeket saját házi használatunkra, a nélkül, hogy népünket azokra neveltük volna. Eltörüljük — és helyesen! — a botbüntetést, el fogjuk törülni a halálbüntetést is a nélkül, hogy előbb amaz ismert mondat szerint megkértük volna a rabló és gyilkos urakat, hogy ők kezdjék meg a sort; megszüntettük a vallatásoknál itt-ott, fájdalom, még előfordult erőszakot; de valamint ott népünk míveltségi állapotára nem voltunk tekintettel, itt nem szüntettük meg az inquisitorius eljárást, hogy esküdtszéki tárgyalással cseréltük volna fel, s igy minden gazembernek menlevelet szolgáltatunk ki önmagunk, csak tudjon mindent erélyesen tagadni, s bármennyire legyünk is meggyőződve lelkünkben a gaz tett elkövetőjére nézve, ha be nem vallja tettét „bizonyitékok elégtelensége miatt“ mégis szabadon bocsátjuk azt.

Igy elég szabadelvü és a mai kor színvonalán álló törvénykezésünk van — mint említém — házi szükségletünkre; de a hol európai, nemzetközi viszonyokkal állunk szemben, ott benne vagyunk a középkornak majdnem kellő közepében.

Kereskedelmi törvényünk nincs, váltótörvényünk elavult, a részvénytársulatokra semmi törvényes intézkedés nem létezik, bár szükségét a közelmúlt évek óriás üzérkedése és nyerészkedése váltig bebizonyította. Épen ipartörvényünk az, mely anyagi életünk ezen nagyfontosságú viszonyait jól fogja rendezni s az érdekeltek s a társadalom érdekeit egyiránt védeni.

Pedig hiányos törvénykezésünknek róvható fel nagyrészt azon már-már mindennapivá vált gyakorlat lehetősége, hogy hamis (fingált) követelések alapján törvényes biztositékot nyerjen a csalásban egyetértő rokon vagy üzlettárs, és kijátszatik a jóhiszemü hitelező.

Nem tagadhatni ugyan, hogy nagymérvü s hosszú időn át büntetlenül fejlődött corruptió nevelhet csak egy, különben legtiszteletreméltóbb osztályban számos oly egyént, ki ily eljárásra vetemedik; de épen azért kell törvénynek, erélyes, szigorú és világosságánál fogva ki nem játszható s el nem ferdíthető törvénynek létezni, mely az ily csalásoknak elejét vegye, s ha meg sem szüntetheti, a kérlelhetetlen szigorú büntetés által legalább gyéritse. Meggondoltuk-e, hogy a kereskedés civilizáló, jóllétet teremtő, az államra nézve főfontosságú hivatásának soha meg nem felelhet, valameddig e rákfenék tüzzel-vassal ki nem irtatnak? Meggondoltuk-e, hogy néhány elvetemedett egyénnek ily lelketlen eljárása, egyeseknek megkárositásán kivül, milliókba kerül az országnak azon tisztes üzleteknek megcsökkenése, ritkulása s végül teljes elmaradása által, melyekbe a külföld velünk többé nem bocsátkozik, mert hitelünket vesztettük?

Pedig törvénykezésünk legnagyobb részével sem vagyunk sokkal különben.

A mezei rendőrség, például, csodálatosan elhanyagolt állapotban van széles az országban. Oly kiválólag mezőgazdasággal foglalkozó ország meg, mint hazánk, kétszerte sulyosan érzi az e téren mutatkozó hiányokat. Sok országban a mezőgazdaság és tényezői bizonyos illetetlen, majdnem szent jellemmel birnak s az éjszakán át a földeken hagyott ekét, a szabadon legelő lovat vagy ökröt senki sém meri bántani. Nálunk némi lovagiassági nimbus környezi a lókötőt, az ökörtolvajt; dinnye-, gyümölcs-, kukoriczalopások meg épen alig tartoznak a büntetendő cselekvények közé. Az enyém és tied közti zavaros fogalom majdnem őrizhetetlenné teszi a szérüket s nemzedékről-nemzedékre rontja az erkölcsi tisztaságot.

A népnevelésen kivül, mely e bajok leggyökeresebb kiirtója, szigorúbb törvény is helyén volna. A mezők biztosságát megfelelő intézkedésekkel meg kell óvni s a hol szükséges, ez intézkedéseket szigorral is foganatosítani. Nagyon helyes elvnek látszik, mely néhol Németországon létezik, hogy a tetten kapott zsivány nemcsak a maga okozta kárt, hanem mindazt is tartozik megtériteni, mit ismeretlenek a legutóbbi büntetés óta tettek. Jobban őrizkednének még az elfajultabbak is, ha tudnák, hogy lopás esetén nem csupán két-három napra zárják be a saját kunyhójoknál jobb szállásra, etetik s itatják meg kieresztik, hogy annál bátrabban folytathassák garázdálkodásukat; hanem tudnák azt, hogy a mi kárt előttük okoztak, melynek tettese ki nem derült, ők tartoznak megtériteni, s ha nincs semmijök — mi Magyarországon ritka eset — addig hajtják napszámba, mig a kártéritési összeg keresményükből ki nem kerül.

A legnagyobb baj törvénykezésünkre s összes jogviszonyainkra nézve azonban nem a törvény hozásában, hanem végrehajtásában rejlik. Ha az egyénekben a kötelességérzet nagyobb, a törvénytisztelet őszintébb s általánosabb, a végrehajtás pontosabb és szigorubb volna, kevésbbé jó törvények mellett is sokkal jobban ellehetnénk.

S itt nem is szükség a kriminalitásig mennünk. Valameddig polgári s magánjogi ügyekben nem vagyunk kénytelenek a társadalmi jogérzet és becsületesség határain belől maradni, mert az ily társadalmi becsületérzés nálunk még kevéssé fejlődött ki s a környezetünk általi morális elitélés súlya nem nyom; — valameddig biztosak lehetünk aziránt, hogy ha prókátori fogások által kilábbadunk a hinárból, a társadalomban ugyanazon helyet foglalhatjuk el ismét, melyet eddig bírtunk, habár jogtalanúl szereztük vagyonunkat s ezren siratják üzérkedésünket, csak a siker szóljon mellettünk; — valameddig a végrehajtó hatalom őrei szemet húnynak elkövetett jogtalanságokra, hogy úgy nevezzük, magánjogi bünesetekre, nehogy szigorúbb kutatás vagy elitélés folytán elveszítsék az illetőnek s rokonságának szavazatát a legközelebbi tisztújitásnál;

— valameddig büntetlenül lehet korholnunk az egyedül valóban haladott koru törvénykezési intézményt, az esküdtszéket s fellázadnunk polgártársaink lelkiismeretük szerint mondott itélete ellen; — valameddig, de ne folytassuk — mindaddig hasztalan a fáradozás jobb törvények hozása iránt, mert nincs a ki megtartsa s nincs, a ki végrehajtsa; mindaddig türjük el, hogy hitelünk csorbuljon és csökkenjen idebenn a jobb gondolkozásuak, külföldön az egyes nemzetek előtt; ha pedig szemünkre lobbantják igazságszolgáltatási viszonyainkat, ne akarjuk lelkünket könnyíteni a számos már meghozott törvényre való utalással, hanem iparkodjunk inkább szigorú megtartásukra utalhatni.

8. A kereskedők és kereskedelmi testületek.

Szám szerint legcsekélyebb azon osztály, mely pénzben talán a legtöbb milliót forgatja hazánkban. A népszámlálás alkalmával sikerült ugyan némely, ez osztályra vonatkozó adatoknak is birtokába jutnunk; de ha már nehéz az iparral és kereskedéssel foglalkozók között megvonni a szigorú határvonalat, úgy még nehezebb a tulajdonképeni kereskedő, a szállitó vállalatok, bizományok, bank- s hitelintézetek körül foglalatoskodókat oly szabatosan elkülöníteni, hogy e foglalkozásokról teljes képet nyerjünk.

Tágabb értelemben vett kereskedéssel foglalkozik:

	önálló vállalkozó	tiszt és munkás	összesen
Magyarországban	55,231 = 0.50 %	57,563 = 0.52 %	112,794 = 1.02 %
Erdélyben	5,567 = 0.27 „	4,277 = 0.20 „	9,844 = 0.47 „
Fiume és kerületében . .	291 = 1.12 „	1,008 = 5.64 „	1,299 = 6.76 „
Horvát-Szlavonországban .	2,665 = 0.28 „	3,074 = 0.31 „	5,739 = 0.59 „
A határőrvidéken	2,120 = 0.17 „	1,876 = 0.15 „	3,996 = 0.32 „
Összesen és átlag	65,784 = 0.42 %	67,798 = 0.44 %	133,582 = 0.86 %

Tehát az összes népességnek alig egy százaléka foglalkozik a magyar korona országaiban átlag véve a kereskedés egyes ágaival. E csekély százalékot csak Fiume haladja meg, mit tengeri fekvése, a város kereskedelmi s népének tengerész-jellege eléggé megmagyaráz; azonkivül pedig az anyaország az, melyben a kereskedő az

illető népességnek valamivel több, mint egy százalékát képezi.

Részletezve a fentebbi osztályzatok szerint a kereskedőket, van

	önálló vállalkozó	tisztviselő	munkás	összesen
kiválóan kereskedelemmel foglalkozó	58,545	6,566	37,503	102,614
szállító vállalatoknál „	7,239	5,517	15,799	28,555
pénz- és hitelintézeteknél „	—	2,413	—	2,413
Összesen	65,784	14,496	53,302	133,582

Ezen mindössze is csekély számban foglaltatik az ország lakosságának egyik kiváló értelmiségü, tevékeny és szakértő része, mely ha közvetlenül nem is termel, de keres és gazdagítja osztálya tagjaiban az országot. Ily kiváló osztálynak vannak érdemei az ország polgárosodásában, művelődésében, gazdagodásában; de vannak hibái is, melyek iránt, épen kiváló helyzeténél fogva, vakok nem lehetünk.

Egy nagy vádat, ugyanis bátran emelhetni kereskedői világunk egy része ellen, mely pedig maga kész csakhamar mindenféle panaszszal előállani, s még a szigorú törvényszerűség vagy a tényleges hatalom intézkedései közt sem igen válogat, azt ugyanis hogy a maga részéről vajmi keveset tesz az általános kereskedelmi viszonyoknak, ennek folytán pedig saját jóllétének is előmozdítására.

Nemcsak a szakképzettség megszerzésére létező kevés intézetek szaporítására, az ipart előmozdító, a szükségletek fokozása által a kereskedelemre is jótékonyan visszaható művészet és tudomány segélyzésére áldoz keveset, de a legszorosabb értelemben vett szakismeretek megszerzésében is vajmi gyéren fáradoz s valóban távol van még azon valóságos kereskedelmi aristokratiától, mely más nagy forgalmi piaczokon minden közügy előmozdítása körül első sorban áll, tesz, buzog, vállalkozik s a halványuló fényü születési aristokratia fényoldalait: a magas műveltséget, a jó és szép pártfogolását, anyagi nagy segélyforrásai arányában bőkezüen ragyogtatja.

A mi kerskedelmi osztályunk — kevés kivétellel — csak úgy, mint a földmivesek nagy része, hagyományszerü szükkörü eljárása s a szerencsés konjuncturák közt

szerzett vagyoni állapot önelégültségében nemcsak maga kisért meg keveset, de még a jövő nemzedék okszerü szakmivelését is elhanyagolja.

Nem a kosmopolita szellem az, melyet vádolunk, s melynek inkább meg volna engedhető az, hogy kevésbbé veszi számba — kivéve természetesen a kiveendőket — anyaországa, hazája közjóllétét, hanem a kereskedők azon félszeg odahajlása egy idegen elemhez, melynél fogva magukat emancipáltaknak gondolják a haza iránti szeretetadó s áldozatok lerovása alól. Azokat hibáztatjuk, kik eleget vélnek tenni osztályuk hivatásának, ha fiaikat Gráczba vagy Linczba küldik egy kis körültekintés végett, hogy visszatérve, elfelejtsék a gyermekkorukban az iskolában dadogott magyar nyelvet s elteljenek a szomszédok szintén szükkörü kereskedelmi nézeteivel a nélkül, hogy elidegenedésükért cserében legalább azon hasznos ismereteket hoznák haza, melyeket a nagy világpiaczokon szerzett tágabb látkör és a forgalmi viszonyok nagyobbszerü felfogása eredményeznek.

Minden társadalmi téren tapasztalunk némi mozgalmat és honfitársaink nagy része ki kezd bontakozni ázsiai indolentiájából, melynek müveltségi elmaradásunkban oly nagy rovása van. A kereskedelem terén is nyilvánul egy-egy kis mozgalom; mégis vajmi kevés történik itt s még e kevés is csekély számmal nyer támogatást épen a kereskedők között. Itt is azok működnek, kiket más téren az elsők sorában látunk és csakugyan nem a nemzet hibája, ha minden vállalat élén valamely nagy históriai családnevet óhajt látni. A kereskedelem terén ennek egyik oka az, hogy a kereskedők nagy része idegennek tekinti magát ez országban, más oka pedig hogy a magyar elem még mind le nem tudta vetkőztetni azon álbüszkeséget, mintha a kereskedés össze nem férne a nemességi oklevéllel s mintha nem sokkal becsületesebb volna a haza javára működni boltban vagy műhelyben, mint büszkeségből henyélni!

Angliában, Brasiliában vagy Kelet-Indiában, de még Chinát s Japánt nem is említve, Keleten, Törökor-

ságban s a földközi tenger mellékén is alig van nagyobb kereskedelmi ház, mely a monarchia kereskedelmi érdekeit külföldön is ápolná; magyart még említeni is alig lehet.

Mind e nagyobb kereskedelmi partokat pedig nagy német szomszédaink erősen látogatják; az északi kikötők bizományosaik által aranyat aratnak e távol világrészeken, s hogy egyebet se említsünk, maga a kis Svajcz is roppant terjedelemre vitte kereskedését valamennyi világrésszel csupán ily apró gyarmatok által, melyek saját s az anyaország javára működnek.

Igaz hogy ama tevékeny országokban nem is találni azon önelégültséget s tunya passivitást, mely az apától fiúra szállt elavult tanokkal beérvén, se ismeretek szerzésére, se alkalmazásukra nem törekszik és vállalkozó szellem és erősebb szorgalom nélkül inkább tizennégy felé osztozik az örökölt hét szilvafában, semhogy bármely irányban szerzett szakismeretek alapján kereskedelmi vagy iparos tevékenységét fejtene ki családja s hazája jóllétére.

Azon körülmény által, hogy Anglia saját fiainak Kelet-Indiában s más gyarmatokban fiók-rakhelyeket teremtett, az anyaország forgalma a koloniákkal a nemzet kezében marad s az eredményezett nyereségek hozzá visszatérnek. A gyáros, ki a belföld által többé el nem fogyasztható termelvényeinek s gyártmányainak új elkelési helyeket keres, az értékmegtérítésben az által nyer könnyebbséget, hogy nemzetfeleihez fordulhat, s a vidéki bankoktól is könnyen kap előleget.

Ez által nyert lendületet s mozgalmas életet a közlekedés Kelet-Indiával, minthogy az angol gyártmányok kivitele s a gazdag termények Angliába szállítása részint értéktörlesztésre történik, részint az illető felek számlájában folytonos üzletlánczolatot képez, melynek nagyságát alig lehet megitélni.

Söt még a kedvezőtlen földrajzi helyzetü, de annál iparkodóbb Szászország, a hanzavárosok, Poroszország, Belgium, Franczia ország kisebb-nagyobb mértékben részt vesznek e világkereskedésben s már évek óta létesitettek

fiókraktárakat Kelet-Indiában, Chinában, Japánban, összeköttetésben vannak földieikkel s igy erejökhöz mérten gyarapítják a hazai ipartermelést.

Poroszországnak már régen van külön képviselője Chinában, kereskedelmi szerződéseket kötött, külön hadihajót állomásoztat ama tengereken s Ausztriát régen túlszárnyalta.

Ugyan igy tettek az amerikai Egyesült-Államok, Oroszország, Hollandia s újabban Svájcz.

A kelet-ázsiai expeditióban mi is részt vettünk s ez tán első jele annak, hogy magunkat a világforgalomra éretteknek nyilvánítottuk, bár némi jóakarat kell hozzá, hogy utólag hallgassunk nemcsak azon számtalan ellenvetésről, melylyel ez expeditió még irányadó körökben is találkozott s azon rövidlátó szükkörüségről, mely a kivetett tőke rögtöni kamatmegtérítését meg nem látván, szélesen megereszti a nagy szózatokat a kidobott pénzről.

Ha püttyhedt tespedésünket elannyira meg nem szoktuk volna, hogy azt már jogosultnak, helyesnek s meg sem változtatandónak kezdjük nézni, valóban szégyelnünk kellene kishitüségünket, mely meg sem meri álmodni, hogy szabad nagyobbra is, többre is törekednünk.

Avvagy azt hiszik-e kereskedő honfitársaink, hogy az idegen államok által koczkáztatott fentebbi kisérletek mind a rögtön megtérített haszon fejében tétettek meg? Vajjon bízhatott-e Poroszország csak néhány évvel is ezelőtt abban, hogy oly szerepre emelkedik Európában, melyet belintézményei helyességén alapuló hadi szerencséje folytán jelenleg elfoglal? És nem-e mint Ausztriánál kisebb, gyengébb s természeti segélyforrásait tekintve, szegényebb állam is tette meg már azon lépéseket, melyeknek köszönheti, hogy jelenleg, nagyobb hatalomra jutván Európában, mint egyik legelső nagyhatalmasság érvényesíti külföldi összeköttetéseit is? Hiszen épen azt hibáztatjuk kereskedelmi osztályunkban s pedig sokkal inkább, mint kormányunkban, melynek a nagyobbszerü conceptióra inkább van érzéke, hogy kereskedőink egyszerre nyárspolgárokká válnak, mihelyt nagyobbszerü kereskedelmi, világforgalmi

vállalatról van szó; de nem tekintik a koczkázatot, melylyel a börzét megkisérlik, a hol összes vagyonukkal kénytelenek néha áldozni valamely elhibázott speculatióért?

Pedig mindazt, mit feljebb a külföld kereskedelmi forgalmának s ennek folytán hatalmassági befolyásának következményekép szemlélhettünk, mindazt a kereskedőtestületek buzgalma létesítette, vagy vitte ki illető kormányuknál.

Vajjon találunk-e kereskedelmi testületünkben elég számú szakférfiút, ki kellő tudományos műveltséggel magasabb szempontból is képes áttekinteni kereskedelmi viszonyainkat, hiányait s előnyeit, jelen és remélhető jövőjét? Van-e elég, a ki szakférfiú és hazafi egy személyben? oly hazafit értve t. i. a ki kiválva a külföldhöz szító kereskedelmi szellem kosmopolita irányából, annak különleg hazánkban követendő irányát ne csak kijelölni, de egyúttal követni, másokat is rátériteni képes volna?

Eddig vajmi kevesen adták jelét e szakértelemnek, e hazafiui buzgóságnak és vállalkozó szellemnek. Majdnem az egyedüli, mit újabb időben létrehoztak, a börze, melynek életbeléptetése valahára központosítá a magyar kereskedelmet s számára több oly biztosítékot szerzett, melyeket, mig Bécshez volt kötve, végleg nélkülöznie kellett. Meg is látszik különben csak a magyar iparpapirok árfolyamán is, mily jó hatással van rájok a magyar kereskedelmi központon való jegyzésök s maga e központ is azóta nyert külföldön is tekintélyben. A börze azonban egymagában nem elég, az különben sem egyéb, mint a kereskedők, hajósok és alkuszok bizonyos helyen és órában a végett való gyülekezése, hogy üzleteket kössenek, árúkat, értékpapirokat vagy pénznemeket áruljanak, vásároljanak, cseréljenek vagy bizonyos kikötések mellett a jövőre szóló üzleteket megállapítsanak. Ha ennek megfelel is, egyedül azért még nem várhatni tőle csodákat. Előmozdíthatja ugyan a forgalmat, mértéket nyújthat a keletkező vállalatok életképességéről s jövedelmezőségéről, intéseket osztogathat egyik-másik államművelet helyes vagy czéltalan, vagy épen káros voltáról, de a börze hangulatára folyvást

ható befolyások is számba veendők és úgy némileg új átszámitás szükséges a börze-nyújtotta értéknyilatkozatokhoz.

Hogy a börzén főkép az általa befogadott állami műveletek iránt bizalom nyilatkozzék, ahhoz szükséges a kereskedők értelmes, okszerű, puszta nyerészkedésen túlemelkedő magatartásán kivül az is, hogy a kormány részén valami biztos, határozott és kitüzött irányban haladó kereskedelmi politikáról meggyőződjenek. Ilyennek Ausztriában soha nyoma nem volt, Magyarországban pedig az talán még csak meg sem állapodott; ha ugyanis az osztrák kereskedelmi politika valamiben kitünt, úgy az nem volt egyéb, mint épen az iránytalanság, a folytonos ingadozás és egyre szaporodó csatavesztések. Elég példa erre, hogy többet se mondjunk: az évekig húzódott s végre is a kormány engedésével bevégződött vasuti kamatbiztosítási perlekedés, a letéteményi bankok megadóztatása iránti súrlódás, a kamatszelvények megadóztatása s e körül is a százalék folytonos emelése-csökkenése, szóval az ingadozás; de meg a börze mozgalmát elő nem segitő, azon egyre növekvő elárasztása is mindennemü állami, sorsolási, ipar s magánvállalatok megemészthetlen tömegü értékjegyeivel, melyhez a forgalmi tőke, az érczpénz hiányában, egyedül pénzértéket képviselő, kényszerfolyású bankjegy semmi arányban sem állott.

Vajha ugyanezt ne kelljen mondanunk a magyar kereskedelmi politikára, a magyar kereskedelmi világra! Amaz ellen sok a panasz az eddig is eléggé sürgetett, mindamellett meg nem hozott törvények miatt, emez ellen méltán felszólalhatunk azon nemesebb s magasabb vállalkozási szellem hiányaért, mely az alapító láz erősebb érlüktetésein s természetszerüleg bekövetkezett elgyengülésen túl alig tud emelkedni.

Ha érheti vád a kormányt azon, a kereskedelmi s forgalmi világot közvetlenül érdeklő egyetlenegy törvényre nézve, melyet eddig a kereskedelmi s iparkamrák ujjászervezése iránt létrehozott, úgy ép oly méltán visszavethető az a kereskedők azon nagy számára, mely elég serényen nem sorakozott, nemcsak, hogy a törvény hiányait

már alkotásakor ellensúlyozza vagy megelőzze, de még akkor sem, hogy azokat utólag helyreigazittassa.

A kereskedelmi kamrák világszerte elismert helyes intézményeknek bizonyúltak, és ha hazánkban — kevés kivétellel — nem tudnak feladatuk szivonalára emelkedni, valóban kevésbbé az intézménynek s az azt fentartó nehány valósággal buzgó férfiunak, mint inkább annak róható fel, hogy kereskedelmi s iparos testületeink nem tudták kellően felfogni az ez intézményben rejlő s kezükbe letett hatalmat. Valameddig azon szükkörü felfogáson nem tudunk túlemelkedni, mely mindenha csak a kamrailleték alig szóba jöhető csekély járuléka elleni panaszokban meríti ki erejét, a helyett, hogy ez intézmény kellő kihasználása által e járulékot magának kamatostul megtérittetné, addig ne is várjunk e téren javulást.

A törvény jó vagy rosz volta iránti itéletünk legfeljebb quantitative állhat, mert az intézmény maga létezik s felhasználása, kiaknázása, hasznunkra fordítása csak rajtunk áll, valamint rajtunk áll a törvény kevésbbé jó határozmányait javítani is. Csak hogy cselekedni kellene e téren. Soha jobban nem alkalmazható ama banális közmondás, hogy „a néma gyermeknek az anyja se érti szavát.“ Ha a kereskedelmi kamrától nem várhatja a kormány, hogy a kereskedelmi világ óhajai, szükségei s kivánalmai általa tudomására jussanak: orvoslás sem várható. De ha viszont a kamra egyes tagjai nem nyilvánítják ebbeli óhajaikat, szükségeiket s kivánalmaikat, ha a tollvivőre hagyják, hogy azokat — ha látatlanban is — tolmácsolja, ha semmiféle indítvány valamely haladási lépés iránt nem tétetik, ha a vállalkozó szellem semmi irányban nem nyilvánul, akkor ne panaszkodjunk az intézmény ellen, de még a kormányra sem, hanem verjük mellünket itt is a „mea culpa, mea maxima culpa“-féle vezekléssel s iparkodjunk legalább jövőre kibontakozni azon, a közügy iránt nem érdeklődő, mindamellett követelő indolentiából, mely annyit tudván, hogy másutt a kereskedés egyik legfőbb tényezője az állami jóllétnek, nem működik ugyan közre, hogy szakmáját ily fontos tényezővé

tegye, de igen is megköveteli mindazon előnyöket, melyeket másutt a társadalom és kormány ez elismert fontosságú tényezőnek szivesen szokott megszerezni.

De ha árnyoldalait említők meg ezzel kereskedelmünknek, viszont nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy anyagi életünk felvirágoztatása körül mégis, mily érdemei vannak. Eredményeit ezen fejezet, előbbi szakaszaiban a mennyire lehetett, számbelileg szemléltük. Hogy e számokban nagyobb összegeket nem mutathattunk ki, kevésbbé a kereskedelemnek, mint a termelésnek róható fel; noha tagadhatatlan, hogy a fejlettebb, vállalkozóbb, nagyobb s tágabb látkörü kereskedés a termelést is roppant mérvben fokozza, valamint a fokozottabb termelés reá is termékenyitőleg szokott visszabatni.

Azt sem tagadhatni, hogy fiatalabb kerekedelmi nemzedékünkben már nyilatkozik is azon egészséges szellem, mely kereskedelmünket nemzetivé is, világivá is óhajtaná tenni. De itt épen sajnálkozva kell tekintenünk e lelkes és törekvő fiatalságot, melynek nincs megadva a mód, hogy magát kellőleg ki is képezhesse nagy, világraszóló hivatására.

Szót is alig érdemelnek az országban itt-ott feunálló kereskedelmi szakiskolák, melyek mindössze elemi ismereteket, nagyrészt csak ismétlési alkalmat képesek nyujtani az okulniszomjas ijúságnak. Magasabb kereskedelmi szakiskola csak egy létezik az országban — nehány jobb magánintézeten kivül — a pesti kereskedelmi akadémia, melyet a pesti kereskedelmi testület tart fen, s melyhez a kormány is járulna némi költségpótlékkal, ha ugyan a törvényhozás által egyizben megszavazott, egyizben megtagadott összeg hovafordítása iránt már határozott volna. Ugyanez ügyben a magyar Tud. Akademia pályadíjat tüzött ki a Dóra-alapítványból, melyre egy igen kielégitő munka be is érkezett*), talán ki is fog nyomatni, s melyre nézve csak az kivánatos, vajha a benne foglalt

*) Matlekovics Sándortól „A kereskedelmi szakoktatás." Pest, 1871.

javaslatok mielőbb foganatosíttatnának, velejök ugyanis az levén, hogy — tekintve folyvást szorult anyagi viszonyainkat — a magasabb kereskedelmi szakoktatás akár a mü-, akár a tudomány egyetemmel kapcsolatban kellő s megfelelő tanszékek felállitása által eszközöltessék.

Egy óhajunk kifejezését azonban nem szabad — ha igazságosak akarunk lenni — kereskedői osztályunk irányában elhallgatni, azt t. i., hogy a mire feljebb, törvénykezési viszonyaink tárgyalásakor már ráutaltunk, saját felei között is előmozdítani iparkodjék. És ez a külföld, nevezetesen Anglia és Németország kereskedőit oly előnyösen megkülönböztető színarany-soliditás. Fel kell tennünk s szivesen fel is teszszük, hogy az e tiszteletreméltó osztályunkban meg van: de nincs meg a kellő szigor arra nézve, hogy kiküszöböltessék kebeléből s testületeiből mindazon gennyedt anyag, melyből a csaló bukások száz meg száz esetei támadnak. Meggyőződésem, hogy a törvényen kivül a társadalmi hatalom segítene ezen leginkább. Mihelyt erősebben meggyökeresedik azon erkölcsi becsületesség, mely ily gyalázatosságot elkövetett egyéneket kebelében meg nem tür: mihelyt lehetetlené van téve a társulati szellem hatalmánál fogva, hogy az ily büntényt elkövetett csaló többé semmiféle becsületes kereskedővel üzleti összeköttetésbe nem léphet, czéget nem rakhat, boltot nem nyithat s a becsületes kereskedővel való tisztes érintkezésre számot nem tarthat: azonnal meglesz szüntetve e ragadós járvány, és visszahatásaként tündöklő fényben helyreállítva a magyar kereskedői jó hírnév, melyre nemcsak ez osztály, de összes hazánk érdekében nem lehetünk eléggé féltékenyek.

IX.

A CSALÁD ÉS VALLÁS.

Valamint az államnak a község, a községnek a család, úgy a családnak alapja az egyén nemi különbségében. A népességi különbözetnek számlálás alkalmával feltüntethető egyik legfontosbika ezért a nemi különbség; ezzel áll kapcsolatban a családi állapot különféle viszonyaiban, emezzel pedig a kor és végül a vallás, mely a családi tüzhelynél találja legelső s az életre való kihatásában talán legfontosabb ápolását is.

Neme szerint a népesség következőleg oszlik meg a Szt. István korona egyes országaiban

	férfi	nő
Magyarországon van	5.499,462	5.618,161
Erdélyben „	1.051,145	1.050,582
együtt . .	6.550,607	6 668,743
Fiume város és kerületében . . .	8,153	9,731
Horvát-Szlavonországban	487,809	491,913
a határőrvidéken	606,991	593,380
A sz. István korona országaiban	7.653,560	7.763,767

Látni való tehát, hogy a magyar korona összes országainak polgári népességében a nő 110,207 lélekkel haladja meg a férfiak számát, mi $1._{43}$ %-nak felel meg. De ha az összeggel a tényleges szolgálatban levő

honvéd	11,036	és
katona	81,092	
összesen . .	92,128	fő

szenbesíttetik, az összes jelenvolt népességben a különbözet 18,079-re apad s igy a két nem létszáma majdnem egyenlőnek mondható.

Az egyes országokat tekintve és a polgári népességet tartván szem előtt, esik 1000 férfira

Magyarországban	1,021	nő
Erdélyben	999	„
átlag	1,018	„
Fiume és kerületében	1,216	„
Horvát-Szlavonországban	1,010	„
a határőrvidéken	977	„
A magyar birodalomban átlag	1,014	nő.

Itt sem szabad azonban számon kivül hagyni, hogy a határőrvidéken, többször fölemlített külön viszonyainál és általánosan katonai szervezeténél fogva, az 53,339 fönyi katonaság az összes népességgel együvé számoltatott. Ha e szám a férfi-népességből leszámíttatnék, tulajdonképen 1,073 nő esnék 1000 férfi-lakosra.

Tudva azt, hogy Európában átlag, a nyugati tartományokban meg határozottan a nőnem van aránylag erősebben képviselve, s igy tekintve hazánkat, azt találjuk, hogy ez az országnak körülbelül csak felére, és pedig éjszaknyugati felére nézve áll, mig az éjszakkeleti és déli rész épen ellenkezőt mutat.

És ebben valami nagyon feltünő se volna, régebben tapasztaltatván már, hogy kelet és délfelé fogy a nők száma aránylag a férfiakéhoz, csak az ország legdélkeletibb csücsén újra azt ne tapasztalnók, hogy itt a viszony ismét europabbá válik, azaz ismét a nőnem jut többségre. Ezen tapasztalat kénytelen-kelletlen tüzetesb vizsgálatra sarkal, összevetésre kényszerít más viszonyokkal és — magyarázó okát e jelenségnek még nem tudván — arra bir, hogy a földalakzattal, a nemzetiségekkel, a vallással hozzuk e tapasztalt tényeket kapcsolatba.

A földalakzatot tekintve, legelébb is feltünik, hogy sem a férfiak, sem a nők nincsenek aránytalan viszonyban egymáshoz a síkon, a lapályban s a szelidebb dombvidéken. Az ország majdnem kellő (csak valamennyire délre nyiló) közepében, Csongrád megyében uralkodik ugyanis teljes összhang a két nem között, ezer férfira átlag épen ezer nő esvén. Csekély, alig latba eső eltérést tapasztaln e központtól éjszaknak, délnek és keletnek, nyugatnak eső

határos területein. Ugyanez ismétlődik Szatmárban, Beregben a nők, Közép-Szolnokban s Kővár vidékén a férfiak javára; sőt ugyanezt tapasztalhatni Erdély kevésbbé hegyes közepe táján is. Épen csak Naszód vidéke zordonabb hegyi tája tesz némi feltünöbb kivételt, itt is azonban a férfiak levén körülbelül 16 fejjel többségben 1000—1000 léleknél. Akár az éjszaki, a Magyarország-Erdélyt elválasztó, vagy az Erdélyt keletről szegő kárpátokat avagy a dinári alpesek déli bérczeit tekintjük, az aránytalanság a két nem között nőttön nő, éjszakon a nőnemnek, délen a férfiaknak tüntetvén ki nagyobb számát. Vajjon a földalakzatnak van-e ezen viszonyra befolyása, azt kutatni avatottabb erőknek kell fenhagyni, a tény konstatálva van, s ily feltünő tény tapasztalásakor bajos, főleg a statistikusnak puszta véletlent fogadni el okozóul.

A nemzetiség szempontjából kutatva az arányt, illetőleg aránytalanságot, ismét azt tapasztaljuk, hogy a két nem közötti egyensúly vagy összhang legpraegnánsabb kifejezést nyer a magyarok lakta vidékeken, a hol is az eltérés legcsekélyebb. Nyugatra s éjszakra, a merre inkább németek és tótok laknak — ismét Csongrádot véve fel központul — a nők túlsulya lassan-lassan mindinkább emelkedik, holott éjszakkelet, kelet és dél felé: az oroszok, oláhok, szerbek és horvátok lakta vidékek felé az ép oly határozottan fogy. Kivételt itt a két legtávolabb fekvő irányban ismét csak Besztercze vidékén az absolut többségben levő németek, Fiume megyében pedig (talán) a részben olaszok lakta vidéken tapasztalunk. De tapasztaljuk azt határozottan Mármarostól délre, Erdély éjszakkeleti sarkában és Fogaras vidék, Brassó, Háromszék stb., tehát délkeleti csucsában, hol ugyancsak a német elem van az oláhok s részben a magyarok között erősebben képviselve. Hogy a különböző népfajok e viszonyra befolyást gyakorolnak, az tehát szintén bizonyosnak tekinthető, csak az sajnálandó, hogy ki nincs derítve, mely okok, körülmények vagy viszonyok alapján.

Hasonló tapasztalatra jutunk, ha a két nem eltérő arányát a vallások szempontjából tekintjük. Itt ugyanis

a római katholikusok és protestánsok vegyesen lakta vidékeken a nők mind fokozottabb többségét kell szemlélnünk, mely ténynek két legvilágosabb bizonyítéka az ismét ellenkező irányban s egymásról távol fekvő Turócz éjszaknyugaton, Szerdahelyszék s Brassó délkeleten, mihez Szebenszék, s Fogarasvidék, részben Háromszék is csatlakozik; de a mit Horvátország nyugati része s itt ismét Fiume megye látszik leginkább tanusítani. Az ellenkező viszony, vagyis a nők aránylagos fogyása szemben a mindinkább túlsulyra vergődő férfiakkal meg épen szembeötlő azon vidékeken, hol a görög-katholikus és görög-keleti szertartásuak absolut többségével majdnem hajszálra összevág a férfiak mind nagyobb többsége. Ezt tapasztaljuk Mármarostól lefelé majd egész Erdélyen keresztül Krassóig, ezt a határőrvidéken le egész a likkai ezredig.

Nem első alkalom ez, hogy a statistika tényeket derít ki, melyeknek magyarázatát máshonnan kell várnia. Sőt akárhány ily tény van kiderítve, melyekre évtizedek óta hiányzik a magyarázat maiglan. Úgy látszik, a jelenlegi is ez osztályba talál esni. Annál könnyebben számíthat tehát mentségre a kutató, ha tapogatózva járván, de a magyarázó ok föllelése iránt komolyan érdeklődve, oly állításokat koczkáztat, melyekre, lehet a közel, lehet, csak a távol jövő fogja a kulcsot nyújtani.

Igy a szóban levő tényekre is egyik magyarázat talán épen a vallásfelekezetekben kinálkoznék, melyekkel a tapasztalt nemi arány leginkább összevág. Azzal ugyanis, hogy 20-nál, 30-nál, 50-nél s ennél is több nő esik 1000—1000 férfira, kevesebbet kell gondolnunk, ez levén az általános viszony, mely talán a nagyobb férfihalandóságban leli magyarázatát. Nekünk leginkább az ellenkező s Magyarországon oly nagy mérvben található viszonyra kellene meglelni a kulcsot, s némi magyarázatot épen a görög szertartású hitfelekezeteknél annál is inkább vélünk találhatni, miután a szóban levő tény mind a három (illetőleg négy) ezen hitfelekezeten levő népességnél egyaránt tapasztalható, s ez a bőjt. Tudvalevő, mily gyakori s mily áhitatosan s lelkiismeretesen betartott szokás a

böjt a görög vallásuaknál. Tudvalevő az is, hogy általában, sőt a köznépnél inkább épen a nők azok, kik ezen hitfelekezeti parancsolatoknak még hívebben vetik alá magukat mint a férfiak, kik különben is itallal (borral, szeszszel) könnyebben ellensúlyozzák amannak károsabb hatását. Ha még hozzávetjük a nő általában gyöngébb, finomabb organismusát, melynél fogva csakugyan több eshetik a természetellenes böjtölésnek áldozatul, egyik könnyen érthető s legalább okszerü magyarázatát véljük lelni azon feltünő jelenségnek, hogy 1000 férfi sokhelytt csak 920—910, sőt azon alul levő számú nőre jut, holott más vallásuaknál 100-zal és még többel is meghaladja a nő a férfiak ezerét.

Támogatná ebbeli föltevésünket, ha Oroszországban, e kiválóan görögszertartású hitfelek által lakott országban hasonlót tapasztalnánk. Csakhogy, fájdalom, ép Oroszország az, melynek statistikájáról legkevésbbé van kimeritő tudomásunk, azon adatok pedig, melyeket Kolb használ, maga is gyanúsítja. Szerintök Oroszország férfilakossága 33.655,000, női lakossága 35.275,000 lélek s igy a nőnem volna, még pedig 1.620,000 fönyi többségben, mely szerint 1000 férfira 1048 nő esnék. Ugyanez adatok szerint a majdnem tiszta katholikus Lengyelországban 2.586,000 a férfi, 2.750,000 a nő s igy 1000 férfira esnék 1,063 nő.

A két nem megkülönböztetésénél nem kevésbbé fontos és érdekes sőt ennek némileg természetszerü következménye a népességnek családi állapota szerinti megkülönböztetése.

A benső érdekességen kivül egyik főok, mely a családi viszonyoknak % szerinti tanulmányozására vezetett, hogy itt-ott mutatkozó eltérésekre figyelmeztetvén mind az illető vidék lakói, mind a kormány meg a tudomány emberei, az eltérések szülőokát kutassák, ha pedig abnormis viszonyok deríttetnének ki általuk, a hivatottak azokon változtathassanak is.

Legelébb is az absolut számokat tekintve, látszik, hogy volt

	nőtlen	nős	özvegy	elvált	hajadon	férjes	özvegy	elvált
	férfi				nő			
Magyarországban	3.072,157	2.260,710	152,922	13,673	2.839,498	2.262,763	494,155	21,745
Erdélyben	584,837	430,967	33,443	1,898	521,677	432,268	93,637	3,000
együtt	3.656,994	2.691,677	186,365	15,571	3.361,175	2.695,031	587,792	24,745
Fiume és kerületében	4,913	2,904	312	24	5,816	2,963	901	51
Horvát-Szlavonország	271,175	199.241	16,377	1,016	244,459	201,960	44,464	1,030
Határörvidék	319,846	263,324	23,665	156	286,997	263,200	43,015	168
A szent István korona országaiban	4.252,928	3.157,146	226,719	16,767	3,898,447	3 163,154	676,172	25,994
Ezenkivül honvéd	9,521	1,477	34	4	—	—	—	—
Katona	76,753	4,126	200	13	—	—	—	—
Mindössze	4.339,202	3.162,749	226,953	16,784	—	—	—	—

Mindenütt a tényleges népesség összes számát vevén alapúl, a közlött absolut számok értéke következő százalékos összeállitásból tünik ki érthetőbben:

	nőtlen	nős	özvegy	elvált	hajadon	férjes	özvegy	elvált
		férfi %	-ban			nő %	-ban	
Magyarországban	27.63	20.33	1.38	0.12	25.54	20.35	4.45	0.20
Erdélyben	27.83	20.50	1.59	0.09	24.82	20.57	4.46	0.14
átlag	27.61	20.36	1.41	0.11	25.45	20.40	4.45	0.18
Fiume város és kerületében	27.51	16.23	1.73	0.13	32.55	16.55	5.03	0.17
Horvát-Szlavonországban	27.68	20.33	1.67	0.10	24.95	20.61	4.54	0.10
Határörvidéken	26.84	21.94	1.97	0.01	23.91	21.93	3.59	0.01
átlag	27.59	20.48	1.47	0.11	25.29	20.51	4.38	0.17
honvéd	86.27	13.89	0.30	0.04	—	—	—	—
katona	94.65	5.09	0.24	0.02	—	—	—	—

Nagyobb eltérés tehát, mint látszik, alig fordul elő, minden egyes országos összegben 1—2%-kal nagyobb a nőtlen férfiak száma a hajadonokhoz képest = 27 : 25, a nős férfiak és férjes nők összege, $20._{48}$: $20._{51}$ majdnem teljesen összevág, az özvegyeknél pedig átlag 3%-kal haladják meg a nők a férfiakat.

Nagyobb kivételt e rendből csak Fiume város és kerülete képeznek, de a hol a feltünően kevés nős férfi (16%) s a feltünően nagyszámú hajadon nő (32%) a népnek a város tengeri fekvéséből folyó foglalkozásából eléggé megmagyarázható, egyúttal az özvegyek száma is itt feltünően legnagyobb.

A honvédek és katonaság merőben eltérő arányszámait ugyancsak foglalkozásuk kellően indokolja.

A családi viszony eltéréseiben tehát valami szigorú szabályosság nem igen tünik ki a népszámlálási eredmények táblázatos kimutatásaiból. Egy azonban mégis felötlik, s ez a nagy különbözet a városi és vidéki lakosság között. Mig ugyanis városokban a nőtlen férfiak és hajadon leányok száma átlag nagyobb az illető megye ebbeli számainál, a nős férfiakra és férjes nőkre nézve e viszony épen megfordítva áll, mit néhány példa eléggé fog felderíteni.

Ugyanis

	a nőtlen férfiak	a hajadon nők	a nős férfiak	a férjes nők
		százaléka		százaléka
Abanj megyében	$26._{89}$ %	$25._{08}$ %	$20._{50}$ %	$20._{65}$ %
Kassán	$30._{10}$ „	$28._{15}$ „	$17._{71}$ „	$17._{29}$ „
Csongrád megyében	$28._{35}$ „	$25._{71}$ „	$20._{48}$ „	$20._{37}$ „
Szegeden	$29._{98}$ „	$27._{33}$ „	$18._{45}$ „	$18._{31}$ „
Esztergom megyében	$27._{07}$ „	$25._{20}$ „	$20._{60}$ „	$20._{00}$ „
Esztergom városban	$31._{51}$ „	$26._{74}$ „	$17._{20}$ „	$17._{28}$ „
Fehér megyében	$28._{05}$ „	$25._{33}$ „	$20._{27}$ „	$20._{35}$ „
Székesfehérvárott	$29._{53}$ „	$29._{24}$ „	$17._{28}$ „	$17._{18}$ „
Győr megyében	$28._{20}$ „	$26._{54}$ „	$19._{50}$ „	$19._{55}$ „
Győr városában	$29._{02}$ „	$30._{33}$ „	$16._{70}$ „	$16._{51}$ „
Pest megyében	$27._{06}$ „	$25._{10}$ „	$21._{07}$ „	$21._{02}$ „
Budán	$28._{39}$ „	$27._{32}$ „	$17._{80}$ „	$17._{04}$ „
Pesten	$33._{40}$ „	$27._{26}$ „	$16._{35}$ „	$15._{70}$ „
Pozsony megyében	$27._{97}$ „	$26._{35}$ „	$19._{98}$ „	$19._{01}$ „
Pozsonyban	$28._{63}$ „	$31._{12}$ „	$15._{88}$ „	$16._{10}$ „

	a nőtlen férfiak a hajadon nők a nős férfiak a férjes nők			
	százaléka			
Sáros megyében . . .	28.14 %	26.20 %	20.53 %	20.00 %
Eperjesen	29.47 „	28.03 „	17.58 „	17.58 „
Soprony megyében . .	27.80 „	26.98 „	19.31 „	19.42 „
Soprony városában .	31.21 „	31.32 „	15.43 „	15.53 „
Temes megyében . .	26.28 „	24.25 „	21.46 „	51.54 „
Temesvárott	30.94 „	27.22 „	17.46 „	16.92 „
Kolozs megyében . .	27.82 „	24.29 „	20.92 „	20.88 „
Kolozsvárott	30.76 „	27.29 „	16.96 „	16.66 „
Alsó-Fehér megyében .	28.19 „	25.16 „	20.26 „	20.38 „
Gyulafehérvártt . .	32.01 „	27.09 „	17.00 „	17.13 „
Zágráb megyében . .	27.90 „	20.57 „	20.5[illegible] „	20.89 „
Zágráb városban . .	33.37 „	30.65 „	13.90 „	14.9[illegible] „

És ezzel elesik a megyék eltérő százalékainak kutatása, mert előre is tudni, hogy a mely megyék területén nagyobb városok feküsznek, okvetlenül az arányszám is megváltozik, magában tehát nem kutatható és hamis következtetésekre nyújtana alkalmat.

Hogy azonban a városokban ez eltérést tapasztaljuk az újra csak a városi és vidéki lakosság közötti különbség mellett bizonyít, melylyel különben is még találkozunk; de egyúttal azon külön viszonyokban, melyek városokban tapasztalhatók némileg magyarázatot is lel. Nagyobb levén ugyanis városokban a kereset, főleg iparosokra nézve, természetes, hogy fiatal munkaerők mindinkább ide gyülekeznek. És ezzel csak igazolva látjuk számaink által ugyanazt, mit a külföld régóta tapasztal s számok által különböző irányban támogat, t. i. a vidéki népességnek városokban összpontosulását. Sőt azt is találjuk a közölt számokban, hogy minél inkább központja valamely város az illető vidéknek, annál erősebb az eltérés a családi viszonyok számaiban. Ezt látjuk például Pesten, Kolozsvártt, Gyulafehérvártt, Zágrábban, Kassán, Temesvártt, Sopronyban stb., hol főkép a nőtlen férfiak száma rendszerint meghaladja az összes lakosság 30%-át, mely szám megyékben átlag csak 26—28% között változik, mig a nős férfiak száma 17, 16, 15, sőt 13%-ra is csökken, holott a megyékben ezen százalék átlag 20—21-re rúg.

A városok ez utóbbi csekély százaléka pedig általánosan szomorú társadalmi viszonyok mellett szól. Általános viszonyokat említek s csakugyan nem is szándékom itt újra épen Magyarország viszonyait mondani különösen szomorúaknak, miután e tekintetben talán előnyösebben állunk a külföldnél. A mi külföldön a nagy munkás többségre nézve áll: a meg nem házasodás meg nem élhetéstől való félelem miatt, az nálunk többnyire csak az értelmesb, a műveltebb néposztályokra alkalmazható. Az iró, a művész, a tanár és tanitó, a tisztviselő, kevés szerencsésebb kivétellel az ügyvéd és orvos, protestánsoknál a lelkész, sok tekintetben az iparos nem képesek annyit keresni, mi az úgynevezett műveltebb nők napról napra fokozódó igényei mellett a tisztességes eltartást biztosíthatná. Innen a sok nőtelen férfi, a még több hajadon nő ez osztályokban, kiknek viszonyait a népszámlálás mostani alakja kideríteni ugyan nem tudta, de a mire talán már a legközelebbi számlálás alkalmával fog lehetőség kinálkozni.

Hanem, ha számbelileg nincs is e viszony kimutatva, létezését tudjuk s a közvetlen tapasztaláson kivül, melyet kiki saját körében könnyen gyüjthet, igazolják azt más, közvetett úton szerzett tapasztalataink is. A nő kereseti körének tágitására, s kereseti képességének fokozására, általában a nők úgynevezett emancipatiójára irányult törekvések mind részben érzett, részben csak sejtett viszonynak, illetőleg szükségnek kifolyásai, de mint ilyenek nagy részt kezdettől fogva elhibázottak.

Nem a nők emancipatiója, talán nem is kereseti körüknek tágitása lehet a főczél, miután a nő természetadta s kijelölte köre mindenkor és örökre a család és családi élet marad és fog, természetszerű viszonyok között, maradni is. Hanem igenis feladata a társadalomnak s a kik benne vezérszerepet vállalnak az, hogy a nők az életre és családra, főleg pedig az ifjú nemzedékre kiható okszerübb neveltetésben részesüljenek. Az üres páváskodás, a külmáz oktalan fitogtatása, a minden mélyebb alapot nélkülöző sima társalgási ügyesség helyett komoly ismeretek,

nemes érzelmek, egyszerűség a szokásokban, igénytelenség, önzéstelenség és erkölcsi öntudat fejlesztése és gyarapítása legyen a főczél a nők neveltetésében és a sok hajadon száma egyre fog csökkeni.

Más tekintetben pedig a férfilakosságban, illetőleg a társadalomnak a férfi lakosságra nézve fenálló szokásaiban s intézményeiben keresendő a másik ok s megváltoztatásukban található a gyógyszer is a házasságok gyér voltának megszüntetésére.

Tegyük lehetővé a magát értelmi keresetre szánt ifjúnak, hogy idejekorán oly jövedelemre tehessen szert, mely kisebb igényü, a fentebb elsorolt elvek szerint nevelt nő eltartását reá nézve lehetővé teszi, s a nők emancipatiójára irányult, okvetlenül társadalmi téveszmének czimezhető törekvések meg fognak szünni; mert meg fog szünni, vagy legalább fogyni azon hajadonok nagy száma, kik életczéljokat — a családot s családnevelést — vesztve, kerülő uton iparkodnak a tőlük megtagadott társadalmi előnyöket megszerezni.

Ha összes társadalmi tényezőinknek fokozottabb művelés által megszerezhető és gyarapítható összeműködése mellett elértük azt, hogy a társadalom tehetségesebb tagja tolla, ecsetje, vagy vésője után bátran megélhet, ha a tanárt és tanitót, a hivatalnokot és tisztviselőt, a mérnököt és iparost alapos tanitás után megfelelő társadalmi állásra segitettük, ha a katholikus papságnak pusztán egy tévedhető ember által szentesitett coelibatusát eltörültük, biztosak lehetünk, hogy műveltebb néposztályaink között is számos baj megszünt s a családi élet természetszerű viszonyai rájok nézve is ép úgy elérhetőkké válnak s a természet örök törvényei szerint ép úgy be is fognak töltetni, mint azt e tekintetben szerencsésebben helyezett köznépünknél eddigelé még hál'istennek tapasztaljuk is.

Ugyancsak a családi viszonyok között tárgyalandók, a mennyiben a családalkotásra tetemes befolyást gyakorolnak, a népesség korviszonyai is. A kor az eddigi népszámlálások alkalmával kutattatott ugyan, de nem elég részletesen, s a legújabb fölvételek e tekintetben annyiban

helyesebbek, a mennyiben az ekkoráig okszerüen még soha meg nem állapitott kor osztályok helyett az egyes kor évek vétettek számba. Ezzel pedig két irányban jelezhető oly haladás, melyre a nemzetközi statistikai kongressusok eddigi tanácskozásaikban törekedtek.

Az egyik haladás, mint emlitve vala, az egyes korévek kitüntése; a másik, hogy a számbavett népességnek nem kora, hanem születési éve kérdeztetett, ez által remélvén pontosabb, megbizhatóbb korszámokhoz juthatni.

Az első teljesen foganatosittatott, a másikra nézve — tekintve népünk egy részének alacsony müveltségi fokát, mely fájdalom, egy későbbi fejezetből is ki fog tünni — már a fölvétel elrendelésekor merültek fel kételyek; kételyek, melyek voltaképen elvi kérdést foglalnak magukban.

Ha ugyanis kérdés alá eshetik, vajjon az illető be tudja-e korát helyesen mondani, valószinüleg még inkább válik kérdésessé: vajjon a határozottabb ismereteket föltételező születési évet inkább tudja-e?

A Szt. István korona alatti országokban szerzett tapasztalatok az ellenkező mellett bizonyitanak. Sok helytt ugyanis a születési év nem levén az illetőtöl megtudható — arra pedig, hogy a keresztlevél elömutattassék vagy az illető lelkésztöl elkéressék, föleg a nem születési helyükön lakóknál gondolni sem lehetett — a számláló ügynök mégis csak korévét kérdezte, s igy, a mi ki lett volna kerülendő, már a 10 évesen kezdve, azontúl pedig a kerek 20, 30, 40 stb. évesek számánál majd folyton szaporodva a 90-es évig mindenütt meghaladja a megelőző korévüek számát, mely jelenség csakis az emlitett körülményböl magyarázható.

Másik feltünő jelenség, de csakis általános európai szemtpontböl tekintve, amaz eltérés, mely a fi- és nőnemüek között találtatik, s mely föleg Erdélyben tünik fel, a hol ugyanis már az első korévben is meghaladja a lánygyermekek száma a figyermekekét, a határőrvidéken ez csak már a második-harmadik, Magyarországban

és Horvát-Szlavonországban csak a harmadik-negyedik korévtől kezdve tapasztalható.

Tudván azt, hogy a fiszületések a Szt. István korona összes birodalmában épen úgy, sőt részben még nagyobb mértékben haladják meg a lányszületéseket, mint más országokban, szinte csodálatosnak tünhetnék fel e viszony, ha nem tudnók, hogy a fiúk sokkal gyakoribb halálozása a születési aránytalanságot csakhamar kiegyenliti, sőt még az ellenkezőre is forditja.

A szoros értelemben vett Magyarországon ugyanis a 3-dik évig túlsúlyban marad, habár csekélyben, a finem; azontúl a 13-dik évig bezárólag egy-egy századrész %-kal ingadozik az arány, mig a 13—14-dik évtől fogva a 25-dikig határozottan a nőnem marad túlsúlyban; 25 és 30 év között ismét ingadozik — mi részben a nők hamis, fiatalabbnak tett bevallásának is tulajdonitható — túl ez éveken pedig folyton-folyvást a finem marad előnyben ellenkezőleg minden más államok tapasztalatával, de összhangzásban ismét a halálozási táblázatokkal. Az itt-ott felmerülő eltérések e szabályosságtól határozottan a kerek tizes évekre esnek s a mellett látszanak bizonyitani, hogy a nők koruk bemondásában még kevésbbé megbizhatók, részint születési vagy korévök nem tudása, részint készakarva hamis bevallása folytán.

Erdélyben, mint emlitve vala, az első korévtől kezdve a nőnem van határozott túlsúlyban egész a 7—8-ik évig. Ez egy-két évben mutatkozó ingadozás után igy marad a 24—25-dik évig. Itt ismét évről-évre ingadozik az arány egész a 42—43-dik évig, melytől fogva azután a finem kerekedik felül, csak a tizes kerek években engedvén kivételt, mi szintén az anyaországnál fentebb mondott okoknak tudható be.

Horvát-Szlavonországban az első három korév emlitett arányán tul, a meddig ugyanis a finem volt többségben, ez csekély egy-két évi ingadozás után igy marad egész a 16—17-dik évig. Azontúl a nőnem javára fordúl a koczka s igy tart majdnem a 30-dik

évig, melyen felül azután — ismét a kerek tizes évek kivételével — előnybe jön és marad mindvégig a finem.

A **határőrvidéken** a 12—13-dik évig marad számosabb, alig latba eső kivétel mellett, a nőnem. Itt egy-két évi hanyatlás következik reájuk; de aztán ismét felvergődik a 25—26-dik évig, melyen túl, ugyancsak a fentebbi kivétellel, mind erősebben lép előtérbe a finem s nem is hanyatlik többé az aggastyánokig, csak a 80-as évektől kezdve látszik a már csak egyenkint előforduló ritka esetekben a nőnem némi túlsulyra vergődni.

A népszámlálási mű táblázataiban foglalt hosszú számsorozatok áttenkintésénél felmerülő észleleteket itt mindössze csak jelezni lehet, s ezt is csak annyiban, a mennyiben a népesedési mozgalmat Magyarországon kitüntető táblázatok mindekkoráig meg nem jelenhettek, holott épen összevetésük az itt nyilatkozó számokkal fokozná ama táblázatok értékét.

Némileg szintén a családi viszonyról szóló fejezet alatt tárgyalandók a népszámlálás által kimutatott azon eredmények, melyek emberségi szemtpontból a legszomorúbbak, noha statistikai tekintetben örvendetes ténynek mondható, hogy valaha azon számoknak is birtokába juthattunk, melyek természeti hiányokban szenvedő embertársainkat kimutatják; mert közintézkedések csak úgy lehetségesek, ha a tények, melyekre vonatkozniok kell, ismeretesek.

A volt helytartótanács által időnkint elrendelt összeirások nem vezettek volt czélhoz, s eddigelé először van az ország azon helyzetben, hogy a feltünőbb természeti hiányokban szenvedők számát országszerte s egyidőben, egy rendszer szerint eszközölt összeirás alapján megismerhesse.

A nyert számok nagysága megdöbbentő, mert összeadva a vak, siketnéma, elmebeteg egyének és hülyék számait, csakis az e nemű természeti hiányokban szenvedők száma 70,000-re, vagyis az összes lakosságnak közel fél százalékára rúg, kik — kevés kivétellel — ke-

resetképtelenek levén, családaik és hozzátartozóik vagy közsegélyzés által fentartandók s ápolandók.

Egyenkint tekintve bajaik minősége szerint a természeti hiányokban szenvedőket, van vak:

	férfi	nő	összesen
Magyarországban	6,937	6,306	13,243
Erdélyben	1,657	1,510	3,167
együtt	8,594	7,816	16,410
Fiume város és kerületében	8	8	16
Horvát-Szlavonországban	760	721	1,481
A határőrvidéken	438	178	616
Mindössze	9,800	8,723	18,523

Siketnéma van:

Magyarországban	8,113	6,283	14,396
Erdélyben	2,444	1,757	4,201
együtt	10,557	8,040	18,597
Fiume város és kerületében	8	2	10
Horvát-Szlavonországban	924	606	1,530
A határőrvidéken	380	182	562
Mindössze	11,869	8,830	20,699

Elmebeteg van:

Magyarországban	5,130	4.426	9,556
Erdélyben	1,261	1,027	2,288
együtt	6,391	5,453	11,844
Fiume város és kerületében	12	20	32
Horvát-Szlavonországban	547	416	963
A határőrvidéken	214	109	323
Mindössze	7,164	5,998	13,162

Hülye van:

Magyarországban	6,571	5,432	12,003
Erdélyben	2,499	2,112	4,611
együtt	9,070	7,544	16,614
Fiume város és kerületében	12	11	23
Horvát-Szlavonországban	637	397	1,034
A határőrvidéken	528	250	778
Mindössze	10,247	8,202	18,449

Ezen kimutatásokból kiviláglik, hogy Fiume városát és kerületét kivéve, melyben a vak férfiak és nők száma egyenlő (8=8), az elmebetegek között pedig a nők vannak nagyobb számban képviselve (20 : 12), a magyar birodalom valamennyi országaiban, de valamennyi itt kimutatott természeti hiányokban is a férfinem sokkal nagyobb arányban szenved, illetőleg szolgáltat sokkal nagyobb illetéket az e bajokban szenvedőkhöz.

Ismerve egyszer az alapszámokat s a kutatandó tér nagyságát, a közegészségügyi személyzetnek lesz fentartva kideriteni, hány esetben születéstől fogva öröklött, vagy később szerzett baj például a vakság, hülye-e (cretin) például a szó általánosabb értelmében itt olyanul kitüntetett egyén? mert bármennyire érdekes lett volna e viszonyokra kitérni, mégis lehetetlennek látszott már előre is, népszámlálás alkalmával, a felsoroltaknál még tüzetesb adatoknak jutni birtokába.

Sokkal fontosabb egyébiránt a tárgy, semhogy e viszonyokat százalék szerint is meg ne tekintenők. Így állitva pedig együvé az adatokat, kitünik, hogy, az összes jelenlevő népességet vevén alapszámul, belőle a

	vak	siketnéma	elmebeteg	hülye	összesen
Magyarországban . . .	0.12 %	0.13 %	0.08 %	0.10 %	0.43 %
Erdélyben	0.15 „	0.20 „	0.10 „	0.22 „	0.67 „
Fiume város és kerületében	0.09 „	0.05 „	0.18 „	0.13 „	0.45 „
Horvát-Szlavonországban	0.15 „	0.16 „	0.10 „	0.16 „	0.51 „
A határőrvidéken . . .	0.05 „	0.04 „	0.03 „	0.06 „	0.18 „
átlag . .	0.12 „	0.13 „	0.08 „	0.12 „	0.45 „

A kimutatott természeti hiányok közül leginkább a hülyeség levén az, melynek mintegy vidékhez kötése, vagy vidéki befolyás alatti fejlődése állittatik a tudomány által, kisérletképen együvé állittattak a népszámlási munkában százalék szerinti sorszámokban a megyék, vajjon kitünnék-e e számokból, hogy hazánk némely vidékei is inkább szenvednek ezen betegség alatt, vagy sem? E százalékszámok egyébiránt sokkal csekélyebb eltérést tüntetnek ki, még kevésbbé tapasztalható pedig bizonyos

rendszeresség, sem hogy ennek alapján határozott következtetésre lehetett volna jutni, s igy nem sikerült dr. Glatter azon állitásának kutatása sem, hogy a hülyék elterjedése aránytalanul nagyobb a Duna jobb partján, mit az idézett szakférfiú a vidék geologiai alakzatával akar összekapcsolni, a nélkül azonban, hogy az alapokat kideriteni eddigelé neki is sikerült volna.

A vallásfelekezeteket illetőleg az 1870-diki számlálási utasitás az eddig szokásosan megkülönböztetett vallásfelekezeteken kivül még a különféle „más keresztyén" és „más nem-keresztyén" vallásuakat is kivánta részletesen kimutattatni. A csekély számon kivül, melyet e kevésbbé ismert felekezetek képviselnek (keresztyén 2714, nem-keresztyén 214 a korona egész területén), bajos volt a szigorú részletezés azért is, mert vidéken sokhelytt nem tudták az egyes felekezeteket szabatosan megkülönböztetni, s mindössze talán a „nazarenusok" kissé elterjedtebb sectája iránt nyerünk némely biztosabb adatokat; ezeken kivül még a „német-katholikusok" (Deutsch-Katholiken) különböztettek meg némely helyen; a többi, köztük methodisták, anglikanusok, dissidensek, sőt „atheisták" is újra csak vegyes rovatba vonattak össze.

Az egyes vallásfelekezetek absolut számát tekintve, van:

	római katholikus	görög katholikus	örmény katholikus	görög keletihitű	örmény keletihitű
Magyarországban . .	5.884,472	981,304	842	1.140,993	223
Erdélyben	263,769	596,502	4,120	652,945	224
együtt .	6.148,241	1.577,806	4,692	1.793,938	447
Fiume város és kerületében	17,669	31	—	19	—
Horvát-Szlavonországban	817,784	2,892	118	138,835	26
Határörvidéken . . .	518,306	6,856	24	646,256	132
Összesen .	7.502,000	1.587,585	5,104	2.579,048	605

	római katholikus	görög katholikus	örmény katholikus	görög keletihitü	örmény keletihitü
honvéd	6,297	737	—	1,086	—
katona	50,261	11,306	29	9,185	41
Mindössze	7.558,558	1.599,628	5,133	2.589,319	646

	ágostai evangelikus	helvét evangelikus	unitárius	más keresztyén	izraelita	más nem keresztyén
Magyarországban	872,673	1.717,085	788	2,407	516,658	178
Erdélyben	209,080	296,460	53,539	223	24,848	17
együtt	1.081,753	2.013,545	54,327	2,630	541,506	195
Fiume város és kerületében	41	11	—	42	71	—
Horvát-Szlavonországban	4,642	6,748	91	17	8,551	18
Határőrvidéken	22,718	4,028	20	25	2,005	1
Összesen	1.109,154	2.024,332	54,438	2,714	552,133	214
honvéd	842	1,741	103	8	213	9
katona	3,512	5,170	281	12	1,295	—
Mindössze	1.113,508	2.031,243	54,822	2,734	553,641	223

Az egyes vallásfelekezetek számarányát mind országonkint, mind megyénkint csak a százalékszámok egymás mellé helyezése után lehet megitélni.

KSH Könyvtár

Ezen százalékszámok, ismét a tényleges népességet vevén alapul, következők

	római	görög katholikus	örmény	görög-keleti	örmény-keleti	ágost.-evang.	helv.-evang.	unit.	más keresztyén	izraelita	más nem ker.
Magyarországban . . .	52.93 %	8.83 %	0.0 %	10.27 %	0.0 %	7.85 %	15.45	0.0	0.02	4.05	0.0
Erdélyben	12.53 „	28.38 „	0.18 „	31.05 „	0.01 „	9.98 „	14.15	2.53	0.01	1.17	0.0
átlag . .	46.50 „	11.92 „	0.03 „	13.56 „	0.0 „	8.17 „	15.23	0.48	0.02	4.08	0.0
Fiume város és kerületében	98.53 „	0.17 „	— „	0.10 „	— „	0.23 „	0.06	—	0.24	0.40	—
Horvát-Szlavonországban .	83.47 „	0.30 „	0.01 „	14.17 „	0.0 „	0.48 „	9.29	0.0	0.0	0.88	0.0
A határőrvidéken . . .	43.18 „	0.57 „	0.00 „	53.84 „	0.01 „	1.90 „	0.33	0.0	0.0	0.17	0.0
átlag . .	48.64 %	10.30 %	0.03 %	16.78 %	0.0 %	7.20 %	13.15	0.35	0.32	3.58	0.0

Tekintve ezen számokat, kitünik, hogy a Szt. István korona egész területén átlag egy vallásfelekezet sincs absolut többségben, Magyarországban azonban (Erdély nélkül), továbbá Fiume városban és kerületében, valamint Horvát-Szlavonországban ez a római katholikusokéi, a határőrvidéken a görög keletieké. Erdélyben nincs absolut többség, valamint nincs Magyarország-Erdély hitfelekezeteit átlag tekintve sem, ámbár így is a római katholikus a legszámosabb.

Az egyes törvényhatóságokat tekintve (a szab. kir. és kiv. városokat itt is a megye lakóival együvé számitva), absolut többségben vannak:

Magyarország-Erdélyben:

	Magyarországi megyékben	erdélyi megyékben	együtt
római katholikusok	31	1	= 32
keleti görögök	4	7	= 11
görög katholikusok	7	3	= 10
ágostai evangelikusok	1	4	= 5
helvét hitv. evangelikusok . . .	1	1	= 2
összesen	44	16	= 60

Viszonylagos többségben vannak, s csak egy-egy más vallásfelekezettel együtt képeznek absolut többséget:

	Magyarországi megyékben	erdélyi megyékben	együtt
görög keletiek	—	6	= 6
helvét hitv. evangelikusok . . .	3	2	= 5
római katholikusok	4	—	= 4
ágostai evangelikusok	—	2	= 2
görög katholikusok	1	—	= 1
összesen	8	10	= 18
Mind együtt	52	26	= 78*)

A hitfelekezetek tekintetében Magyarországon még erősebb tagozás és tömörebb csoportosulás észlelhető, mint a nemzetiségeknél.

A Szent István korona országait összességükben tekintve, azok vallásfelekezetek szerint majdnem két egyenlő részre oszthatók, melynek nagy nyugati felét egészen körülbelül a Tiszáig s annak a Dunával egyenközüen folyó részét fel az éjszaki határig meghosszabbitva képzelvén, Sáros megyét is beszámitva, római katholikusok lakják. Az éjszakkeleti határon, Ungtól Marmarosig s összefüggöen le, bezárólag Dobokamegye déli határáig a görög-katholikusoké az absolut többség; az ország

*) Megjegyzendő, hogy a szepesi XVI városok és a nagy-kikindai kerület Szepes- illetöleg Torontál megye területével együtt mutattattak ki, különben 80-at tenne e megyék száma Magyarország-Erdélyben.

déli határát pedig föl Aradmegye éjszaki határaig délkeletnek pedig egész a dalmát határig (likka ezred) a görögkeletiek vannak elvitázhatatlanul többségben. Éjszaknyugatról délkeletnek képzelve egy, az országot hasitó irányvonalt, ezen találjuk széles szalagon nemcsak a két protestáns felekezetet aránylag legnagyobb többségben, hanem ugyan e téren van a legnagyobb hitfelekezeti vegyülék, ide esvén az átmenetek is mind az említett négy vallás között.

Kissé közelebbről tekintve e négy nagy csoportot, azt látjuk ugyanis, hogy éjszaknyugaton Turócz válik ki, mint protestans (még pedig ágostai hitfelekezetü) absolut többséggel biró megye. Ugyancsak a katholikus csoportba ékelődik be Gömör, melyben egy hitfelekezet sincs általános többségben, és sorakozik melléje: Borsod, Abauj, Zemplén, Szatmár és Szabolcs, mind több-több reformatus elemet tüntetvén ki, Zemplénben és Szatmárban, de főleg Biharban tapasztaltatván mind erősebb átmenet éjszakkelet felé a görög-katholikus valláshoz, délnek s délkeletnek pedig a görög-keleti vallásúakhoz, kik Aradban és Zarándban már absolut többségre vergődnek. Erdély közepe ismét tarka vegyületet tüntet fel. Itt egyenlődik ki éjszak és dél között a görög-katholikusok és görög-keletiek két nagy csoportja; itt megy át lassanlassan az egyik protestans felekezet, a reformatus a másikba, t. i. a szászoknál az ágostaiba; ugyancsak itt vegyül mindnyája közé ismét erősebben a római katholikus felekezet, mely Maros- és Csikszékben már absolut többségre emelkedik, sőt az unitáriusok is itt vivnak ki (Aranyosszékben) tekintélyesebb százalékot.

Ha összevetjük a hitfelekezetekről tapasztaltakat azon eredményekkel, melyekhez a nemzetiségek tanulmányozásakor jutottunk, legelébb is szembe ötlik, hogy a vallásfelekezetek és nemzetiségek között korántsem létezik azon szoros kapcsolat, melyet általában el szoktak fogadni.

Látva ugyanis, hogy a magyar nemzetiség ép az ország szivében terül el legtömöröbben s nyúlik egyrészt Tornán, másrészt Szabolcson végig: itt azt kell konsta-

tálnunk, hogy azt csak részben esik össze a katholikusok elterjedésével, részben épen a legvegyesebb hitfelekezetü — bár tetemes arányban reformatus jellegü megyékre tér át. Majdnem egyforma hitfelekezetü — katholikus többségü — arányokat találunk továbbá túl a Dunán s a legéjszakibb megyékben, holott amazok legnagyobbrészt magyar, vegyesen német és délszláv, emezek épen kiválóan tót nyelvü honfiak által lakottak, az emitt erősebben nyilvánuló lutheranus elem pedig épúgy esik a tótokra, mint a Turóczban és a Szepességben például erősebben belevegyült német, sőt részben magyar elemre is.

A legnagyobb eltérés a hitfelekezet és nemzetiség között Magyarország-Erdély éjszaki s ez utóbbinak déli megyéi között tapasztalható. Mig ugyanis Bereg-, Ugocsa-Mármarosmegyékben az absolut többség a ruthéneké; Kővár és Naszod vidék, Közép-Szolnok s Kraszna, Belső-Szolnok és Dobokamegyékben pedig az oláhoké, mégis vallásfelekezetre nézve mind e kilencz törvényhatóságban a görög-katholikusoké az általános többség, vagyis az orosz is, a román is ezen határos megyékben egy hitfelekezetü, bár kétféle nemzetiségü. Délen pedig ugyancsak az oláh nemzetiségü lakos ismét görög-keleti hiten van s ez átcsap Magyarországba s átvonul az összes magyar határőrvidéken, a horvát-szlavonon pedig délnyugatnak a két báni ezredbe, sőt legdélen a likkaiba is. Itt tehát ismét szerbeket s horvátokat találunk e felekezeten, holott ezek legnagyobb része különben római katholikus, mig az oláhok két hitfelekezethez tartoznak.

Egyelőre annyit lehet és kell e téren konstatálnunk, hogy a római katholikus elem elég nagyszámu s eléggé indokolja, hogy, ha aggodalommal nem is, legalább óvatos figyelemmel kisérjük a katholikus világban tapasztalható nagy, t á r s a d a l m i inkább, mint v a l l á s i mozgalmakat.

A pápa 1864-diki syllabusa óta, mely homlokegyenest ütközik az összes müvelt világ eddigi haladási irányába, az utolsó római concilig s az ezen kimondott pápai csalhatatlanságig annyi, a józan észszel s a tudomány

tanaival ellenkező hitvallási tétel hirdetését volt kénytelen elszenvedni a katholikus, hogy nem is csodálkozhatunk a mind erősebben nyilvánuló visszahatáson, melyet e tanok okoznak.

Valamint művelt ember nem fog soha abba belenyugodni, hogy anathemával sujtsák mindazon nagy és nemes igazságot, melyet az újabb kor tudománya kideritett s melyeken az összes műveltség halad az utóbbi századokban: épúgy nem nyughatik bele világos lelkű s szabadelvűen gondolkozó férfi abba sem, hogy a XIX. század felvilágosodott korában csupán istent megilletö csalhatatlansággal ruháztassék fel halandó s ennélfogva tévedhető ember. De még ha bele is nyugodhatnék az ember s könnyen nézné azon tant, mely öt utóvégre is közelebbről nem illeti — nem nyugodhatik bele a hazafi, látván, hogy e tanok terjesztése által, oly, az államon kivül, de felette is álló hatalom támasztatik, mely befolyását a hivő lelkekre ama feljebb vázolt sötét irányban akarja gyakorolni s általa képes tönkre tenni mindazt, mit a szabadabban fejlett, a nemzet érdekeinek ápolását mind inkább első s egyedüli tekintetnek tartó szabadelvű állam és kormányzat évszázadok óta épitettek.

S a mily megelégedéssel tekinti ennélfogva a felvilágosodott hazafi azon erős társadalmi mozgalmat, mely főleg Németországban ez erőszakos tanok ellen kifejlett s melyet ott az államhatalom is erélyesen támogat: épannyira el kell szomorodni a magyar hazafinak, látva nemcsak azt, hogy a katholikus hitsorsosokban semmi nagyobb, erélyesb és czélhoz vezető lépés nem történik; de tapasztalva azon, ép ellenkező mozgalmasságot, melyet a katholikus magasabb klerus kifejt s azon, a gyengeséggel határos szelidséget s tétlenséget, mely a kormány ebbeli magatartását jellemzi.

Oly határozatokkal szemben, melyeket Rómában az infallibilitás iránti ellenzékhez tartozó püspökeink itthon hoznak, a placetum regium nyilt megsértése után csekélynek látszik az eszköz, melyhez a kormány folyamodott, hogy e tanok terjesztését megakadályoztassa.

A székesfehérvári egyházmegye főpapja tudomásul vette ugyan a verbum regiumot; de az idegen tanok törvénytelen kihirdetésének visszavonását hiába vártuk. Ámde meglepett helyette egyik legműveltebb lelkü más főpapunk hasonló nyilatkozata, mely ugyan sokkal óvatosabban volt inscenirozva, semhogy világos törvénybeütközésnek volna mondható; de annál szomorúbb, mert dönthetlenül bebizonyitotta, hogy a művelt ész és szilárdnak hitt hazafiság sem képes erőt nyújtani arra nézve, hogy Róma tanaival szembe merjen szállani.

Épen mert lehetetlen elképzelni, hogy tiszta meggyőződés sugaljon oly tanok elfogadását, melyek mindenbe ütköznek, mit eddig nagynak, szépnek, nemesnek s hatalmasnak tanultunk tisztelni; mert lehetetlen elképzelni, hogy tiszta, egészséges észszel megáldott hazafi be ne lássa a veszélyeket, melyeket ily idegen hatalom elfogadása által hazájára hozhat: ép azért kell aggódnunk azon közönbösség fölött, melyet a nemzet katholikus nagy része s látszólag a kormány is ez uj mozgalommal szemben tanusít.

A katholikus egyházi autonomia, mely Eötvösünk lánglelkében megfogamzott, ha ténynyé vált volna máris, sokban elejét vehette volna azon veszélyeknek, melyek mindinkább tornyosúlnak. Azon, a botránynyal határos s ismét csak az illető katholikus világiak nagyrészének indolentiája mellett lehetséges volt választási procedura, mely országszerte véghezvitetett s azon lelketlen nyugalom, melylyel az ügy tovafejlését, illetőleg nem-fejlését várni képesek, nem sok reményre jogosíthat a javulás iránt.

A veszély közeledésének nyugodt bevárása nagy lélekre mutat, ha nincs mód és lehetőség kikerülésére. De ép ugy kislelkűség is a nyugodt tétlenség, ha van fegyver, melyet megragadhatunk, ha van eszköz, melyet megmozgathatunk, hogy a veszélylyel megküzdve, azt elháritsuk.

Pedig mind a nemzetnek, mind a kormánynak áll rendelkezésére fegyver és eszköz, hogy magát alá ne

vesse idegen hatalomnak, és a nemzet tagjait ne kényszerittessenek olyasmit hinni és vallani, mi lelkiismeretükkel ellenkezik.

Nemzetünket egyszerre műveltté, felvilágosodottá nem tehetjük; de a kormány igenis támogathatja a felvilágosodottakat, hogy ellentállva az idegen hatalomnak magukkal ragadják a nagy tömeget is. Ha azonban nemzetünk felnőtt tagjait nem is ruházhatjuk fel egyszerre mindazon ismeretekkel, melyek az ellentállásra szükségesek, — mert utóvégre is a felvilágosodás a legerősebb fegyver a sötétség ellen, — az új nemzedék oktatását, nevelését igen is kivehetjük az egyház kezéből, mert ahhoz csakis a családnak, a községnek s legfőbb forumul az államnak van szava.

Törvényes úton visszakövetelhetjük az anyagi erőt, a vagyont is, mely az ifjúság oktatására s nevelésére lőn szentelve a mult századoktól fogva a jelenig, s valamint magunkban bizhatunk, hogy belátva a veszélyt, vele meg is fogunk küzdeni, úgy biztosíthatjuk hazánk jövőjét a számára nevelendő polgárokban.

Az állam nem türhet maga felett más hatalmat, a nemzet tagjai nem lehetnek kétféle hatalomnak alávetve. Az erkölcsöt és igazságot nem lehet bűnnek és hamisságnak dekretálni, s a mely hatalom azt mégis meg akarja valamely országban (vagy mint itt tapasztaljuk, az egész világon) kisérleni, azzal az államnak nem csak meg kell küzdeni, de le is kell azt győznie. És ez nem is oly nehéz, csak azon álhitet nem kell önmagunknak is táplálni, hogy a felvilágosodottság ellensége megtámadhatatlan, mit maga igyekszik leginkább terjeszteni s hogy oly roppant támasza van a népben, hogy hozzá nem lehet nyúlni.

Már egyszer eltörültettek a jezsuiták az országban, s ugyan mi nagy baj érte általa a hazát. S hogy újra befészkelték magukat, vajjon mely törvényen alapszik az? De nem csak a rendet kell eltörülni, hanem ki kell pusztítani magát a jezuitismust, bármely alakban jelentkezzék is az. Minél inkább megtisztítjuk salakjaitól

az egyházat, annál tisztább, erkölcsibb fényben fog ragyogni a valódi katholicismus és a nemes gondolkodású papság, melyben, főkép alsóbb rétegeiben épen Magyarország klerusa gazdag s a mely klerus a tudomány és haladás számos legjelesebb, legderekabb bajnokait szolgáltatta a hazának.

Magyarország egyes hitfelekezeteiről egyenkint szólani fölösleges. A katholikusok nem csupán nagy számuknál fogva tették elkerülhetetlenné a velük való tüzetesb foglalkozást, hanem ez indokolt vala azon számos és nagyfontosságú mozgalmak miatt, melyek épen a katholikusok között hazánkban ép úgy, mint külföldön újabban napirenden vannak.

Lehetetlen azonban ki nem térnünk itt még egy kiváló felekezetre, mely koránt sem számánál, hanem épen más tulajdonainál fogva játszik fontos szerepet az országban. A mózesvallásuakat értjük, kiket a kereskedésről szóló fejezetben készakarva mellőztünk, noha foglalkozásuk legkiválóbb része hazánkban a kereskedés, de a kiket annál érdekesebb bár legnehezebb is társadalmi szempontból tanulmányoznunk.

Az izraelita számszerint:

Magyarországban . . .	516,658	= $4._{65}$ %
Erdélyben	24,848	= $1._{17}$ »
Fiume s kerületében . .	71	= $0._{40}$ »
Horvát-Szlavonországben .	8,551	= $0._{88}$ »
A határőrvidéken . . .	2,005	= $0._{17}$ »
Összesen és átlag . .	552,133	= $3._{58}$ %

Legszámosabb tehát a zsidó, mint látszik, az anyországban, Erdélyben alig haladja meg a népesség egy százalékat, a korona többi országaiban száma a százalékoknak csak törtjeiben fejezhető ki. De Magyarországban is számosabb az izraelita városokban, mint a megyékben. Csak négy megyében érnek el vagy haladnak meg valamivel 10%-ot: Mármarosban $11._{92}$%, Beregben és Ungban 11—$11._{04}$, Zemplénben $10._{58}$%. A városokban már erősebben vannak képviselve. És pedig:

KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL KÖNYVTÁRA

Trencsénben	$25._{04}$ %
Nagyváradon	$22._{43}$ »
Pesten	$19._{65}$ »
Bártfán	$19._{08}$ »
Temesvárt	$12._{86}$ »
Komáromban	$12._{04}$ »
Aradon	$11._{34}$ »
Szt.-Györgyben	$10._{83}$ »
Kassán	$10._{04}$ » stb.

Erdélyben csak egy helyen fordulnak elő nagyobb számmal, Gyula-Fehérvárott ugyanis $15._{30}$ %-kal. Mint a például felhozott megyékből látszik tehát Felső-Magyarországban, a galicziai határ szélén lépnek fel nagyobb arányban, a városokban pedig az ország kiválóbb kereskedelmi városaiban tapasztaljuk számosabb voltukat.

Tizenhatodfél milliónyi lakosságunk között, ismételjük, 552 ezer a zsidó, mi, mint láttuk, átlag $3._{58}$ százaléknak felel meg. Tehát csak a milliókon felüli százezerek esnek az izraelita lakosságra, és tagadhatatlanul életrevaló, mozgékony fajnak kell lenniök, ha ily csekély szám mellett mégis ily fontos szerepet játszanak az országban.

Ez pedig áll mindkét irányban, t. i. hogy faj is az izraelita, s hogy nagy szerepet is játszik. A tudomány hosszabban vitatta, vajjon külön nemzetiség vagy csak külön hitfelekezet-e a zsidó, s hosszu vita után ez utóbbi lőn általában elfogadva, pedig úgy hisszük, hamisan. Mert a hitfelekezeten kivül, vagyis inkább ennek befolyása alatt és következtében külön, még pedig egyik legtisztábban fentartott faj (race) az izraelita, mi annál természetesebb, mert keresztyénnel — legalább hazánkban — össze nem házasodhatván, folytonos szaporodásában mindig csak fajrokonai közül volt kénytelen választani, s igy azt meg is őrizhette tisztán, keveretlenül.

Ha leguehezebbnek volt mondva fentebb társadalmi viszonyaink ezen fejezetének tárgyalása, úgy nem fog azon elcsodálkozni senki, tudván, mily bajos tárgyi-

lagosan foglalkozni olyasmivel, mi iránt a népesség egyik elfogult része kevés rokonszenvvel, másik, érdekelt része, nagy érzékenységgel viseltetik. Hogy a felekezetiségnek itt legkisebb szava sem lehet, azt szinte fölösleges megemlíteni; mert a ki annyira nem emelkedhetik, hogy a tényleges vallás bármely formáin túl tudja magát tenni s a honfitársban csak az embert, az egyént lássa, az e kérdéshez nem is szólhat.

Akár a talmudot, akár a bibliát vagy koránt vallja valaki tényleges vallása kútforrásaúl, az erkölcsi élet irányadóját nem onnan meríti, ennek mélyebben, a lélekben kell feküdnie, s az a társadalmi életre nézve és szabad államban teljesen mindegy is lehet; de nem mindegy a társadalomra nézve, mikép nyilatkozik ezen belső érzelem, melyen az élet cselekvényei alapúlnak.

Ha a nyelv a nemzetiségnek — mint korábban vallottuk — legerősebb ismertető jele, zsidó nemzetiségről se Magyarországban, se másutt nem lehet szó. A héber ugyanis nem élő nyelv többé, tárgya lehet az tudományos kutatásnak, meg iskolai oktatásnak is, mint akár a latin, akár a görög, de nem nyelv többé, melynek társadalmi vagy társalgási jogosultsága volna; a tőle bármely élő nyelvre átszármazott idiomot pedig senki se fogja komolyan külön nyelvnek nevezni, s igy a kérdés ezen oldala — a nemzetiséget illetőleg — bátran mellőzhető.

Nehezebb az állítás másik részével elbánnunk, t. i. azzal, hogy számuk által nem indokolt szerepet játszanak a zsidók társadalmunknak. Ezt, ha tagadni akarnók, nem az 500 ezer zsidó, hanem a 15 millió más hitfelekezetű lakosság vádolhatna igaztalansággal, s igy közelebbről kell a dolgot szemügyre vennünk. Ha ekkor is a többség fordul ellenünk, ám mentsenek ki a viszonyok, melyeket alaposan, tárgyilagosan iparkodtunk tanulmányozni.

Talentumot sok irányban, élelmességet bármely téren, életrevalóságot minden viszonyok között s e mellett folytonos, fáradhatatlan mozgékonyságot nem fog a zsidótól eltagadni senki. Mindmegannyi tulajdon, mely bár-

mely nemzetet, ha nagy számmal van meg egyéneiben, okvetlenül nagygyá, gazdaggá, hatalmassá tehet.

Ha ehhez még azon szivósságot számitjuk, melylyel tervbe vett szándékához ragaszkodik s azon önmegtagadást veszszük, melylyel jó s rosz viszonyok között meg tud az élettel alkudni, valóban oly képét festettük a zsidónak, melyről csak azt kell sajnálni, hogy saját fajunkra, az e hazának nevet adott nemzetiségre is nem illik nehány kiváló főbb vonásában.

De ezzel körülbelől meg is van oldva a kérdés. Mert különbséget kell tenni a zsidó között általában s a zsidó között Magyarországban, mely utóbbival csak a Lengyel-, Oroszországban s Romániában élő, szintén számos zsidó jöhet párhuzamba.

Müvelt, vagy a fent jelzett tulajdonokkal hasonlólag biró lakosságú országokban a zsidó se számilag nincs meg oly arányban, mint ez utóbb nevezett országokban, sem oly szerepe nem jut, mint milyet nálunk játszhatik. Ott a zsidó is csak oly tagja a társadalomnak, mint bárki más s annyit nyom s annyit ér, mint a mennyit nyom és ér saját egyénisége.

Nálunk s az emlitett országokban a zsidó nem mint egyén, hanem mint faj nyom és szerepel, azon kiváló tulajdonok összegei arányában, melyekkel a müveletlenebb s tétlenebb nép és egyes osztályai fölé emelkedik. Itt azon ellentéte által nyom és szerepel, melyben egyszerű, önmegtagadó természete népünk sallangos, pazar természetével, tevékenysége ennek tétlenségével, minden iránti érdeklődése ennek érdektelenségével áll szemben.

Hogy a zsidó minden kiváló fajabeli tulajdonait nem idealistikus czélokra, hanem saját hasznára működteti, hogy mind e tevékenységét nem a magyar szép szemeért, hanem önhasznáért fejti ki, az természetes s ebben nem különbözik a világ semmi fajta nemzetétől sem. Hogy bármily üzleti ágba vág, mely neki hasznot igér, az csak élelmességének kifolyása, hogy e mellett akárhány jó üzletet elkap előlünk, az a mi élhetetlenségünknek, gyakran álbüszkeségünknek, mindenesetre pedig

azon balfelfogásnak következménye, mintha bizonyos üzletnemek és kereseti források nem magyar embernek valók volnának, mintha ezt az úristen jókedvében csak úrnak, dologra nem született — bár tétlenségben elcsenevész úrnak — teremtette volna. Ha sok zsidó, a hol ily feltétlen fölényét felismeri, zsarol is, azt szintén csak magunknak köszönhetjük, valamint azt is, ha minden józan ellenőrködés hiányában sok csalásra is vetemedik, mi a zsidó ellenében felhozott egyik legáltalánosabb panasza társadalmunknak.

Nem szeretnék félreértetettni, s a miért minmagunkat magyarokul hibáztatok, az korán sem akar a zsidók apologiája lenni. Ha tárgyilagosak kivánunk maradni, egyik oldalon elkövetett hiba iránt sem szabad vaknak lennünk.

A mi élhetetlenségünk miatt, igaz, hogy nagyrészt zsidók kezébe került a mi kereskedelmünk. Ám viseljék is aztán a felelősséget azon insoliditás vádjaért, mely üzleteinket, főleg a külföld irányában nagyrészt terheli. A fölületesség, mely minden kiváló tulajdona mellett, megvan a zsidóban, oka egyúttal, hogy ritka közöttük, a ki ama szinarany kereskedői tisztességgel (Biederkeit) folytatná üzletét örök időkig. Ritka — mondom — s ezzel el van ismerve, hogy vannak köztük. De a nagy többség az, mely inkább a pillanatnyi nagyobb hasznot, mint az állandó kisebb nyereményt nézi. Innen az általános vád, melyet a „silányabb zsidó portéka“ névvel szoktak jelezni, s mely részben onnan is magyarázható, hogy a zsidóban kevesebb a helyhez s innen a hazához is ragaszkodás, mint más fajbelieinkben.

Természeti mozgékonysága könnyebbé teszi a zsidó számára, hogy lakhelyét változtassa, üzletét cserélje s új hazába is településön. Sőt zsidóinkban egész határozottsággal mutathatni ki ily vándorlást, mely, igaz, csak feltünőbb egyéneiben konstatálható, de az egész fajban megvan. Hány nagyobb czég birtokosa szerepel most Bécsben az úgynevezett financiék között, ki Magyarországban s itteni üzletekben szerezte fejedelmi vagyonát;

s nem-e legtöbbje, vagy apjuk, nagyapjuk kis falusi csárdában, vagy felvidéki deszkakunyhóban kezdte meg üzletét pálinkaméréssel, később földet bérelt, utóbb üzletet nyitott Pesten s végül elszármazik innen is, vagy Bécsbe, vagy valamely még nagyobb centrumba.

Az egyénnek nem szabad megtiltani, hogy úgy és ott keresse anyagi jóllétét, a hogy s a hol ezt legsikeresebben teheti s ott telepedjék meg, a hol az igényeinek leginkább megfelel. Sokkal szabadelvűbben kell, hogy gondolkozzunk, semhogy e tekintetben az egyéni megszoritást megtürhetnők.

De, ha egész fajban tapasztalunk ily hajlamot, viszont nem lehet rosz néven venni a nemzetnek, ha nem bízik ebbeli honfitársai nagy hazafiságában s nem tartja olyanoknak, kikre minden bajban s minden viszonyok között úgy számíthatna, mint saját fajabelieire. Fokozza még ez ellenszenvet — ha nevén akarjuk szólítani a gyermeket — azon könnyü odahajlása a zsidóknak amaz elemhez, mely Magyarország történelmének legszomorúbb korszakában vele ellenségül állt szemben. Egyesek hazafias önfeláldozása, egyesek buzgó magyarsága pedig annál kevésbbé térithette jobb véleményre közönségünket, miután a nagy többség nem így cselekedett s az egyesek nemes példáját számosabb nemtelen busásan ellensúlyozta. Midőn pedig a közönség a legpiszkosabb helyeken — mint újabban is a zugsajtó irodalmárai között — ismét csak a zsidóságot látta legerősebben, ha nem kizárólag képviselve, ezen nézete csak megerősödött.

Igaz, és nem szabad tagadnunk, hogy a maga részéről se sokat tett Magyarország zsidó fiai rokonszenvének megnyeréseért, s azon körülményt bajos velök felejtetni, hogy a mit haladottabb államok évtizedek előtt tettek, a zsidók teljes egyenjogosítását, azt csak az 1868-díki országgyülés mondta ki, s hiába hozzuk fel a 20 évi interregnumot, mert arra ráérhettünk volna, ha előbb nem, 48-ban s amaz országgyülés dicső törvényei mellé a zsidóemancipatio is legméltóan sorakozott volna.

Itt is, mint majd valamennyi társadalmi viszonyaink között, melyek eddigelé még szóba kerültek, több részen van a hiba. Tényekkel számolván azonban, nem lehet azokat eltagadni, s recriminatiók helyett inkább gondoskodnunk kellene, miként hozható létre e téren is azon összhang, mely főleg hazánkban óhajtandó, melynek minden fiára elannyira szüksége van.

Szerintünk erre is csak egy mód kinálkozik: a szabadság. Valamint a politikai szabadságot zsidó honfitársainkkal az egyenjogusitás által megosztottuk, úgy meg kell osztozkodnunk kölcsönösen a vallásszabadságban is. Hiába adjuk meg a zsidóknak a választói jogot. Valameddig a különféle tényleges vallások — nem a belső vallást, a hitet értjük — nyüge alá hajtjuk magunkat s eltűrjük, hogy bármely egyházi kanon gyakorolhasson befolyást polgári, családi életünkre, mindaddig nem vagyunk szabadok; mindaddig fenn fog állani a keresztyén és zsidó közötti válaszfal, mindaddig nem fogja emez magát teljes, egyenlő fiául érezhetni a közös hazának; mindaddig nem fogja amaz testvérének fogadhatni a zsidót. A kölcsönös ellenszenv fen fog maradni s amott üzérkedésben, emitt gyülölségben fog, ha takarva is némi polgárisultság által, létezni.

A papnak semmi köze a családhoz, hacsak maga is családos ember nem akar lenni. Se házasságaink kötése, se gyermekeink nevelése nem őtet illeti. A polgári házasság, melynek behozatala annyit pengettetett, habár komoly törekvés e téren mindekkoráig nem nyilványult — a polgári házasság megvalósulása az egyedüli eszköz az ellentétes érdekek kiegyenlitésére. A magyar és zsidó vegyülékében pedig általán oly fajt nyernénk a hazának, mely minél jobban elszaporodik, annál inkább biztosíthatna bennünket is az ország fenmaradása iránt. Ha értelem és erő, munkaképesség s mozgékonyság egyesül, legjobban vegyültek az elemek arra nézve, hogy derék és gazdag, erős és hatalmas nemzet lakja ez országot,

---

X.

MÍVELTSÉGI ÁLLAPOTAINK.

Bármely társadalmi kérdést pendítsünk meg hazánkban, melynek kielégitő megoldása nem akar sikerülni, a sok tapogatózás után osztogatott tanács utóvégre is abban összpontosul, hogy a nép müveltségi állapotán kell segítenünk.

S ha komolyan megfontoljuk a megelőzött fejezetekben tapasztaltakat csakugyan azt kell konstatálnunk, hogy őstermelésünk és iparunk, kereskedelmünk és üzleti életünk mind abban sínlik, hogy népünk müveltebbjeinek száma nem áll helyes arányban a milliókkal, melyek e számot kiadják, és hogy e milliók épen nagyon is müveletlenek.

A népben a legelemibb müveltség azon foka, mely magasabbnak megszerzésére képesítene, az olvasni-irni tudás hiányzik; a középosztályban hiányzik nagyrészt a müveltség azon foka, mely a szükséges ismeretek megszerzése iránt fogékonynyá s igy fokozottabb keresetre képessé tehetné; a középen is kiváló osztályoknál végül szintén hiányzik vagy azon általános müveltség, melyet europainak nevezünk s a mely egyedül képes oly magaslatra emelni, hogy elfogultság nélkül tanulmányozhassuk saját nemzeti viszonyainkat s iparkodjunk rajtuk javitani; vagy ha ez európai müveltség mai alakjában megvan, akkor hiányzik ismét a nemzeti nézpont, a hazai ismeretek azon nélkülözhetlen mennyisége, mely nélkül Európa civilizált polgárai nagy tömegében ellehetünk s

mozoghatunk ugyan botrányos feltünés nélkül, de europai műveltségü magyar ember számában soha sort nem foghatunk.

1. Az olvasni-irni tudás.

Az olvasás-irni tudásból álló műveltségnek számbavételén túl statistikailag nem mehetünk. Bármely irányú magasabb művéltséget közvetlenül nem szedhetünk lajstromba, erre legfeljebb következtethetünk egyik-másik közművelődési tényező szorgosabb kutatása, vizsgálása közben, minők: a középiskolák és magasabb tanintézetek látogatottsága, a humaniora és reális tanszakok hallgatása, legfőbb tanintézeteink, mint a tudomány- és műegyetem állapota stb., melyek egynémelyikére alább amúgy is kitérünk.

De tudván azt, hogy olvasni-irni tudás nélkül a legkezdetlegesebb műveltség megszerzése is lehetetlen, bizonyára oly fontos tényezőnek kell tartanunk ezt is, hogy örömmel ragadhatjuk meg az alkalmat megvizsgálására, melyet ezúttal először nyújtott a népszámlálás.

A népesség műveltségi állapotának megismerésére hazánkban eddigelé semmiféle lépések sem történtek. Nemcsak, hogy az 1850-diki és 1857-diki népszámlálások ezen közmivelődési tényező kutatására semmi tekintettel nem voltak; de még, a mire más államokban kiváló gondot fordítanak, az ujonczozások alkalmával sem állíttatott eddig együvé legalább nem közöltetett a sorozás alá eső legények olvasni-irni tudása. És mi több, a hadsereg számlálása alkalmából is épen e tényező maradt számon kivül, noha a népességnek fegyver alatt szolgáló részének számbavétele végett az illető hatóságokkal ugyanazon minták közöltettek, melyek a polgári népesség megszámlálása alkalmával használtattak.

Hogy a sem olvasni, sem irni nem tudó népesség számáról kellő fogalmat szerezhessünk, szükséges a népesség összes számából levonni az oly korévekben levő gyer-

mekek számát, kik ez ismereteket zsenge koruknál fogva még el nem tulajdoníthatták. Ezen kor meghatározása iránt létezhetnek nézetkülönbségek, de a Szt. István korona országainak népességét illetőleg az 1868. XXVIII. törvényczikk értelmében történt a megállapodás, mely szerint a 6—12 éves gyermekek iskolakötelezettek (a 13—15 évesek ismétlő iskolát levén kötelesek látogatni) s igy egy évet, a 6-dikat az olvasni tanulás számára még hozzáadva, a születéstől bezárólag a 6-dik évig levő gyermekek száma vonatott le az összes népesség számából olyanul, melytől ez ismereteket méltán még nem követelhetni.

Lehetett volna ugyan még egy évvel tovább menni s a 7-dik évig bezárólag olyanoknak tekinteni a gyermekeket, mint a melyek olvasni-irni nem tudhatnak, sőt talán 10 éves korukig kihagyni a zsenge nemzedéket e számításból — mint újabban Németországban történt, — de ez legfeljebb a külföld némely állama irányában változtathatná az arányszámot, a magyar korona országain belől ez különbséget nem tesz s az országok általános müveltségi viszonyaira elegendőleg hágy következtetni.

A népszámlálás alkalmából korévek szerint is kimutatott népesség között:

	az 1—6 éves gyermekek száma			az összes jelenlevő népesség százalékában		
	fiú	leány	összesen	fiú	leány	összesen
Magyarországban	958,414	970,056	1.928,470	$8_{.62}$	$8_{.72}$	$= 17_{.34}$
Erdélyben .	171,180	173,577	344,757	$8_{.14}$	$8_{.26}$	$= 16_{.40}$
együtt .	1.129.594	1.143,633	2.273,227	$8_{.54}$	$8_{.65}$	$= 17_{.19}$
Fiume város és kerületében	1,244	1,243	2,487	$6_{.95}$	$6_{.95}$	$= 13_{.90}$
Horvát-Szlavonországban .	84,314	83,845	168,159	$8_{.60}$	$8_{.56}$	$= 17_{.16}$
A határőrvidéken	111,486	110,654	222,140	$9_{.29}$	$9_{.21}$	$= 18_{.50}$
Összesen	1.326,638	1.339,375	2.666,013	$8_{.60}$	$8_{.69}$	$= 17_{.29}$

Az 1 egész 6 éves gyermekek százaléka a népességhez aránylag tehát valamennyi országban elég egyformának bizonyul. Fiume eltérésében, vagyis csekély százalékában csak a családi állapotról korábban mondottak találnak igazolást, valamint a határőrvidék kissé nagyobb százaléka az ottani honvédelmi viszonyból folyó s még a katonaságra is kiterjedő nagyobb házassági arányból magyarázható.

Ezen gyermekek számát levonva az összes népesség számából, marad:

	férfi	nő	összesen
Magyarországban . . .	4.541,048	4.648,105	9.189,153
Erdélyben	879,965	877,005	1.756,970
együtt .	5.421,013	5.525,110	10.946,123
Fiume város és kerületében	6,909	8,488	15,397
Horvát-Szlavonországban	403,495	408,068	811,563
A határőrvidéken . .	495,505	482,726	978,231
Összesen . .	6.326,922	6.424,392	12.751,314

Ez tehát, vagyis egy összegben 12.751,314 lélek azon népesség, melyről kora szerint föl lehetne tenni, hogy olvasni-irni, vagy legalább olvasni tudjon.

Miként áll e viszony a valóságban, következő számok mutatják:

	olvasni vagy olvasni-irni tud szám szerint	az ország összes népességének százalékában	sem olvasni sem irni nem tud szám szerint	az ország összes népességének százalékában
Magyarországban . . .	4.501,439	$48._{90}$ %	4.687,714	$51._{01}$ %
Erdélyben	374,795	$21._{33}$ „	1.382,175	$78._{67}$ „
együtt . .	4.876,234	$44._{55}$ „	6.069,889	$55._{45}$ „
Fiume város és kerületében	7,156	$46._{45}$ „	8,241	$53._{52}$ „
Horvát-Szlavonországban	129,056	$15._{90}$ „	682,507	$84._{10}$ „
A határőrvidéken . . .	322,365	$32._{95}$ „	655,866	$67._{05}$ „
Összesen .	5.334,811	$41._{84}$ „	7.416,503	$58._{16}$ „

Már az első összehasonlításnál is az tünik ki tehát, hogy a kellő korban levő összes lakosságnak több mint fele része (58 : 42) nem tud sem olvasni, sem irni.

A legjobb arányt mutatja a szoros értelemben vett:

Magyarország . . .	= 49	tudó:	51	nem tudóhoz
utána Fiume és kerülete	= $46._5$	„	$53._5$	„
azután a határörvidék	= 33	„	67	„
továbbá Erdély . . .	= $21._3$	„	$78._7$	„
végül legroszabb Horvát-Szlavonország . .	= $15._8$	„	$84._1$	„

A valamit tudók s semmit sem tudók irányában itt együvé voltak számlálva, ha mindjárt csak olvasni tudtak is.

Nagy különbség levén azonban a csak olvasni tudók között az irni-olvasni tudók irányában, még e viszonyt is tüzetesebben kell fejtegetni, mire egyébiránt elég lesz csak százalékokkal működni: de a férfi- és nőlakosság közötti különbséget itt, miután egyéb következtetésekre fog alapot szolgáltatni, máris ki kell tüntetni.

Tudott pedig:

	olvasni-irni		csak olvasni	
	férfi	nő	férfi	nő
Magyarországban . . .	$44._{49}$ %	$27._{65}$ %	$8._{46}$ %	$17._{40}$ %
Erdélyben	$21._{74}$ „	$10._{96}$ „	$3._{85}$ „	$6._{08}$ „
Fiume város és kerületében	$53._{81}$ „	$40._{33}$ „	$0._{11}$ „	$0._{08}$ „
Horvát-Szlavonországban	$19._{18}$ „	$11._{01}$ „	$0._{65}$ „	$1._{01}$ „
A határörvidéken . . .	$36._{13}$ „	$18._{25}$ „	$6._{41}$ „	$4._{77}$ „

Tetemesen csekélyebb része ennélfogva a nőknek az, mely olvasni és irni tudván, kerekebb műveltségnek örvendne, akár az eredeti elemi oktatás roszabb voltának, akár azon körülménynek tulajdonitsuk e jelenséget, hogy későbbi hivatásuk és napi foglalkozásuk között könnyeb-

ben elfelejtik az egyszer megtanultat. Az előbbi feltevés mellett látszik azonban szólani, ha ugyan annak is nincs némi része benne, miszerint a lánygyermekek hamarább tanulják meg az olvasást, hogy a csak olvasni tudók között megint átlag a nők százaléka nagyobb, csak a határőrvidék és Fiume képezvén ebben csekély kivételt.

A férfiak és nők közötti e tetemes eltérést ugyancsak a nők hátrányára még a semmit sem tudók számai is bizonyitják, ha az illetőket a nemi különbség szerint szétválasztjuk.

Van ugyanis a sem olvasni, sem irni nem tudók között:

	férfi		nő	
	szám szerint	százalékban	szám szerint	százalékban
Magyarországban . . .	2.135,503	47.$_{05}$ %	2.551,211	54.$_{89}$ %
Erdélyben	654,682	74.$_{41}$ „	727,493	82.$_{96}$ „
Összesen és átlag . .	2.791,185	51.$_{49}$ „	3.278,704	59.$_{34}$ „
Fiume város és kerületében	3,183	46.$_{08}$ „	5,058	59.$_{59}$ „
Horvát-Szlavonországban	323,490	80.$_{17}$ „	359,017	87.$_{98}$ „
A határőrvidéken . . .	284,243	57.$_{36}$ „	371,623	76.$_{98}$ „
együtt és átlag . .	3.402,101	53.$_{77}$ „	4.014,402	63.$_{45}$ „

Szinte fölösleges megjegyezni, hogy a százalékok külön csak a megfelelő korban levő férfi-népesség, s ugyancsak külön a megfelelő női népesség alapúl vételével számíttattak ki.

E számokból eléggé kitünik, hogy a női népesség műveltségi állapota a férfiakéhoz képest mindenütt roszabb, a különbözet

tevén Magyarországban	7.$_{34}$	%-ot
Erdélyben	8.$_{55}$	„
Fiume város és kerületében . . .	13.$_{51}$	„
Horvát-Szlavonországban	7.$_{81}$	„
A határőrvidéken	19.$_{62}$	„
átlag . .	9.$_{68}$	„

és pedig a férfiak előnyére.

Hogy az egyes országokon belől, legalább a törvényhatóságok határaig is némi rendszeresb áttekintést nyerjünk a népesség műveltségi állapotáról, miből jelesen a népoktatás állapotára is lehet és méltán következtetni, szükségessé válik az egyes megyéket azon tényező sor-

száma szerint sorozni, mely őket a sem irni, sem olvasni nem tudók minél csekélyebb száma szerint megilleti.

E sorozásnál a szabad királyi és kiváltságos városok is a megyei összegek közé befoglaltattak, nehogy igazságtalan itéletre legyen alkalom szolgáltatva azon megyék irányában, melyek területén, nem ugyan külön törvényhatóságot képező, mégis inkább városi — s ennélfogva méltán követelhetőleg — műveltebb elemeket bírnak falaikon belől. Hogy azonban egyúttal a nők műveltségi foka is kitünjék, ezek megfelelő százaléka az átlagos százalék mellé szintén jegyeztetett. E számokból im közlünk itt néhány mutatványt:

Magyarország-Erdélyben sem olvasni sem irni nem tud:

		átlag	a nők közül
Legjobb megyék	Mosony megye	16.88 %	19.16 %
	Soprony „	22.16 „	25.34 „
	Gömör „	22.56 „	23.30 „
	Torna „	28.78 „	29.49 „
	Veszprém „	29.25 „	33.40 „
	Győr „	29.95 „	34.35 „
Közép-szerük	Brassó vidék	49.88 „	57.40 „
	Nagysink szék	50.23 „	55.11 „
	Medgyes „	50.95 „	54.02 „
	Heves megye	52.89 „	54.70 „
	Csongrád „	55.77 „	61.71 „
	Csanád „	55.89 „	61.36 „
Legroszabbak	Kövár vidék	92.77 „	96.0 „
	Doboka megye	93.29 „	95.19 „
	Hunyad „	94.50 „	96.78 „
	Zaránd „	95.70 „	89.97 „

A népesség műveltségi foka nem egy és ugyanaz levén mint emlitők a városi és vidéki lakosságnál, helyes megitélhetése szükségessé teszi a kitérést a városi lakosságra is.

A szabad királyi és kiváltságos városok egyébiránt nem képezik kizárólag az ország városi lakosságát, azért a többi nem külön törvényhatóságot képező, de 10,000-en felőli lakossal biró városok e sorozatba annál is inkább felvétettek, mert ebbeli viszonyaik kutatása kiválóan a

magánstatistikusnak látszik feladatul kinálkozni, ismeretükre pedig alább különben is szükségünk lesz.

Hogy tehát a városi lakosság müveltségi állapotáról is fogalmat szerezhessünk, nemcsak a külön törvényhatóságot képező, Erdélyre nézve pedig még a székkel együtt egy törvényhatóságot képező szab. k. városok is, a határőrvidékre nézve, végül, az úgynevezett katonai községek, hanem mindazon városok is tekintetbe vétettek, melyek legalább 10,000-nyi lakossággal birnak.

Im ezekből is nehány mutatvány:

Köszeg	15.08	%	Eperjes	42.37	%
Kis-Marton . .	17.93	„	H. M.-Vásárhely .	42.58	„
Soprony . . .	18.38	„	Kolozsvár . . .	43.33	„
Debreczen . . .	20.06	„	Temesvár . . .	46.13	„
Székes-Fehérvár .	26.02	„	Nagy-Károly . .	46.47	„
Pozsony . . .	27.27	„	Maros-Vásárhely .	46.89	„
Karczag . . .	27.38	„	Brassó	50.09	„
Györ	28.05	„	Arad	50.29	„
Pest	28.12	„	Baja	50.54	„
Szarvas	28.37	„	Kecskemét . . .	53.45	„
Buda	30.48	„	Jászberény . . .	53.86	„
Pápa	30.71	„	Szászváros . . .	54.24	„
H. Böszörmény .	32.82	„	Szeged	62.32	„
Pécs	33.78	„	Szászsebes . . .	63.85	„
Esztergom . . .	34.07	„	Zombor	72.53	„
Kassa	37.22	„	Nagy-Kikinda . .	73.91	„
Modor	37.57	„	Abrudbánya . .	74.90	„
Szatmár-Németi .	37.84	„	Félegyháza . .	74.90	„
Miskolcz . . .	37.76	„	Szabadka . . .	78.45	„
Nagy-Várad . .	38.72	„	Kolos	81.45	„
Halas	38.94	„	Bereczk . . .	84.17	„
Vácz	40.42	„	Szék	85.45	„
Körmöczbánya .	40.95	„			

Szétválasztva egyszer a megyei és városi lakosságot müveltség tekintetében, a városok sokkal előnyesebb helyzete e tekintetben azonnal kitünik s még inkább kiemelkedik, ha a két rendbeli népesség emez átlagszámai is egymás mellé helyeztetnek, megjegyeztetvén mindazonáltal és ismételten, hogy az itt ilyenül kitüntetett népesség korántsem tekinthető kizárólag, legfeljebb kiválóan városi lakosságnak.

	Az általános népesség		Levonva az 1—6 éveseket marad	
	megyékben	városokban	megyékben	városokban
Magyarországban .	10.136,518	981,105	8.341,960	847,193
Erdélyben . . .	1.973,094	128,633	1.647,056	109,914
Fiume város és kerületében . . .	4,570	13,314	3,919	11,478
Horvát - Szlavonországban . . .	902,913	76,809	744,783	66,780
A határőrvidéken .	1.139,812	60,559	926,366	51,865
Összesen .	14.156,907	1.260,420	11.664,084	1.087,230
	15.417,327		12.751,314	

Folytatva ilyformán az összehasonlitást, kitűnik, hogy:

Magyarországban:	megyékben		városokban	
	szám szerint	%-ban	szám szerint	%-ban
olvasni irni tud férfi	1.752,020	42.48	268,573	64.38
nő	1.083,854	25.76	201,543	46.87
együtt . .	2.835,874	34.00	470,116	55.10
csak olvasni tud férfi	373,774	9.07	10,178	2.44
nő	785.232	18.61	26,265	6.11
együtt . .	1.159,006	13.89	36,443	4.30
sem olvasni sem irni nem tud férfi . . .	1.998,051	44.85	138,452	33.18
nő . . .	2.349,029	55.69	202,182	47.02
együtt . .	4.347,080	52.11	340,634	40.21
Erdélyben:				
olvasni irni tud férfi	163,235	19.79	28,110	51.19
nő	78,804	9.59	17,336	31.52
együtt . .	242,039	14.70	45,446	41.34
csak olvasni tud férfi	32,027	3.88	1,911	3.48
nő	49,704	6.05	3,668	6.67
együtt . .	81.731	4.96	5,579	5.08
sem olvasni sem irni nem tud férfi	629,792	76.53	24,890	45.33
nő	693,494	84.36	33,999	61.81
együtt . .	1.323,286	80.34	58,889	53.58
Horvát-Szlavonországban:				
olvasni irni tud férfi	58,126	15.67	19,255	59.28
nő	29,165	7.50	15,760	45.95
együtt . .	87,291	11.72	35,015	52.43
csak olvasni tud férfi	2,486	0.67	138	0.42
nő	3,856	1.03	270	0.79
együtt . .	6,342	0.85	408	0.61

		megyékben szám szerint	megyékben %-ban	városokban szám szerint	városokban %-ban
sem olvasni sem irni nem tud	férfi	310,403	$83._{66}$	13,087	$40._{30}$
	nő	340,747	$91._{17}$	18,270	$53._{26}$
	együtt . .	651,250	$87._{43}$	31,357	$46._{96}$

És összevonva a Szent-István birodalma összes országait kitünik, hogy:

	olvasni irni tud		csak olvasni tud		sem olvasni sem irni nem tud	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
megyékben	2.136,450	1.270,224	435,393	857,424	3.219,508	3.745,085
városokban	335,097	248,748	16,881	34,594	183,593	268,317
együtt	2.471,547	1,518,972	452,274	892,018	3.403,101	4.013,402
	3.990,519		1.344,292		7.416,503	

és ezt százalékokban kifejezve, kitünik, hogy:

	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
megyékben	$36._{89}$	$21._{83}$	$7._{52}$	$14._{60}$	$55._{59}$	$63._{77}$
városokban	$62._{57}$	$45._{09}$	$3._{15}$	$6._{27}$	$34._{28}$	$48._{64}$
együtt	$39._{06}$	$23._{64}$	$7._{15}$	$13._{89}$	$53._{79}$	$62._{47}$

Az olvasni és irni tudás tehát, vagyis a tömegesen kimutatható müveltségi fok nagyobbika a városi népességnél majd kétszer akkora százalékot tüntet fel mint a férfiaknál, mint a nőknél. Ugyanez áll a csak olvasni tudóknál is, s mig a sem olvasni, sem irni nem tudók városokban a férfiaknál az összes férfi lakosságnak egy harmadát alig haladják meg, a nőknél is innen maradnak számuk felén, addig a megyékben a sem olvasni, sem irni nem tudó férfiak is már közel 60, a nők épen közel 64 százalékát képezik összes számuknak.

2. A miveltségi fok összevetve a területtel, nemzetiséggel és vallással.

Az irni-olvasni tudás és nem tudás, vagyis a népességnek az ennek segedelmével kimutatható legáltalánosabb, legelemibb müveltségi állapota, mint a táblázatokból látszik elég szomorú. Ha e viszonyt a magyar korona egész birodalma szempontjából tekintjük, azonnal felötlik, hogy nyugati része az, melyben az annyit hangoztatott „nyugati civilisatio“ leginkább fogott, csak itt találkozván oly megyék, melyeknek lakói közül 20—30%-nál kevesebb az, a ki

olvasni-irni nem tud. Éjszakfelé haladva, e viszony már hanyatlik s az egész határon az 50% körül hullámzi, hol innen, hol túl maradván egy-két százalékkal e viszonyon, némileg pedig már rosszabb arány is nyomulván előtérbe.

Éjszak keletfelé (Ung-Bereg stb.) már észrevehetőleg hanyatlik a miveltségi fokozat, Mármarosban épen (80—90%-ra) száll alá s ily arányban vonul végig majd egész Erdélyen, csak a szász székekben mutatván kedvezőbb, Három- és némileg Csikszékben legalább tisztességesebb arányt; de azért Kővár vidéken, Doboka-, Zarándés Hunyadmegyékben egyúttal a legszomorúbb (90% felüli) arányokat is tapasztaljuk.

Majd ugyane fokozat csap át délnek Krassó-megyébe s Arad és Temes megyékben valamennyire enyhülvén, közel ugyanez arány marad meg állandóan egész Horvát-Szlavonországban s terjed le a tengermelléken a dalmát határig. Csak az újabban polgárositott Belovármegye s a horvát-szlavon határőrvidéknek a Száva mentén vonuló része képez örvendetesebb, a magyar határőrvidék épen határozottan előnyös, sok magyar megyével vetekedő ellentétet.

Ez a Szent-István korona országainak általános képe. De, ha igazságosak akarunk lenni, ezúttal külön kell választanunk a korona egyes országait s régibb tartományait, hogy némi átlátszóbb számcsoportozathoz jussunk.

Elfogadva ugyanis tizes fokozatot, mely egyúttal elég világos fogalmat szolgáltat, könnyű levén megérteni hogy 100 ember közül 20, 30, 50 vagy épen 90 nem tud olvasni-irni, s ezt az összes területhez és népességhez viszonyítva, kiderül, hogy az ország mekkora része, a népességnek mekkora százaléka esik az egyes osztályzatokba.

És pedig olvasni-irni nem tud:

I. Magyarországban

20%-on alúl . . .	$33._{79}$	□ mértföldön lakó	75,486	lakós
20—30% között . .	$236._{84}$	„	732,449	„
30—40 „ „ . .	$766._{43}$	„	2.594,839	„
40—50 „ „ . .	$737._{88}$	„	2.149,526	„

50—60% között . .	761.14	□ mértföldön lakó	2.366,352 lakós
60—70 „ „ . .	474.75	„	1.410,267 „
70—80 „ „ . .	345.35	„	1.012,856 „
80—90 „ „ . .	329.09	„	660,722 „
90-en felül . .	41.48	„	115,126 „
Összesen . .	3.727.07	„	11.117,623 „

II. Erdélyben:

40—50% között . .	64.09	„	158,114 „
50—60 „ „ . .	107.96	„	248,232 „
60—70 „ „ . .	51.97	„	110,055 „
70—80 „ „ . .	114.53	„	238,600 „
80—90 „ „ . .	458.09	„	1.051,305 „
90-en felül . .	158.21	„	295,421 „
Összesen . .	954.85	„	2.101,727 „

III. Horvát-Szlavonországban:

70—80% között . .	41.0	„	120,352 „
80—90 „ „ . .	293.58	„	859,370 „
Összesen . .	334.58	„	979,722 „

IV. A Határőrvidéken:

a) magyar

30—40% között . .	46.39	„	129,120 „
40—50 „ „ . .	143.50	„	212,775 „
60—70 „ „ . .	54.11	„	102,765 „
Összesen . .	244.00	„	444,660 „

b) horvát

50—60% között . .	64.42	„	159,248 „
60—70 „ „ . .	63.22	„	144,136 „
70—80 „ „ . .	24.34	„	66,096 „
80—90 „ „ . .	186.92	„	286,231 „
Összesen . .	339.0	„	755,711 „

Százalékok szerint vonva össze pedig a megelőző számokat, azt látjuk, hogy sem olvasni sem írni nem tud

	Magyarországban	Erdélyben	Horvát-Szlavonországban	a magyar határőrvidéken	a horvát határőrvidéken
20%-on alúl . . .	0.68 %	—	—	—	—
20—30% között . .	6.59 „	—	—	—	—
30—40 „ „ . .	23.36 „	—	—	29.04 %	—
40—50 „ „ . .	19.23 „	7.52 %	—	47.85 „	—
50—60 „ „ . .	21.29 „	11.84 „	—	—	21.07 %
60—70 „ „ . .	12.70 „	5.23 „	—	23.11 „	19.07 „
70—80 „ „ . .	9.11 „	11.35 „	12.29 %	—	8.75 „
80—90 „ „ . .	5.91 „	50.01 „	87.71 „	—	51.11 „
90-on felül . .	1.03 „	14.05 „	—	—	—
vagyis átlag . .	51.01 %	78.07 %	84.10 %	45.88 %	77.80 %

KSH Könyvtár

Ezen kis összeállítást szükségesnek láttuk bemutatni, mert csak ily csoportosítás nyomán látjuk, mennyivel előbbre van a magyar anyaország egynémely vidéke például a határőrvidék fölött, noha ennek átlaga kedvezőbb amazénál. Csak igy tapasztaljuk, hogy 20%-on alúl de még 20 és 30% között levő olvasni-irni nem tudók Magyarországon kivül sehol nincsenek. Még a legkedvezőbb arányú magyar határőrvidék lakossága is csak oly miveltségű, hogy 100 ember közül legfeljebb 30—40 nem tud sem olvasni sem irni, tehát nála az a legjobb osztály, a melybe az anyaországnak már legnagyobb százaléka esik. Erdély egy fokozattal még későbben kezdi meg a sort valami csekély (7.5) százalékkal, holott népének legnagyobb része (50%-on felül) azon fokozatba esik, a hol 100 közül csak 10—20 tud olvasást vagy irást, sőt még az utolsó fokozat, melyben 100 ember közül 10 se akad, ki olvasni-irni tudna, Magyarországon csak 1%-ot tüntet fel, Erdélyben az már 14%-ot mutat, a többi országrészekben pedig elő sem fordul. Egyébiránt Horvát-Szlavonország áll legroszabbúl, mert itt legjobb esetben is csak 20—30 ember akad 100 közül, ki irott betüket ért, majd kilencz-tizedrésze pedig olyan, hogy 100 ember közül alig tud 10 olvasni-irni. És e tekintetben a horvát határőrvidék se áll sokkal különben, mert itt is a lakosság felénél több olyan, a mely közül 100 emberre csak alig 10 esik tudó, 80—90 pedig olyan, a ki sem olvasni sem irni nem tud.

E viszony kutatása sokkal érdekesebb, de sokkal fontosabb is, semhogy össze ne vessük azon két tényezővel, mely vegyes lakójú országunkban is oly nagy szerepet játszik, t. i. a nemzetiséggel s a hitfelekezettel.

Ha ez eljárást legelébb is a nemzetiséggel összevetve vizsgáljuk, azt kell tapasztalnunk, hogy valamint a férfiak és nők közötti viszonyban itt is a magyarság az, mely úgyszólván középen áll a műveltségi fokra nézve. Azaz más szavakkal: tisztán vagy kiválóan magyarok lakta megyékben egyik véglet felé sem hajlik a népesség általános müveltsége; t. i. fele tud, fele nem tud olvasni-irni s ez aránytól alig tér el egy-két százalékkal. Nagyobb

eltérés a jóra itt csak azon megyékben tapasztalható, melyekben a nemzetiségi vegyület is nagyobb, nevezetesen a hol a németek vegyülnek erősebben: Vas, Veszprém, Soprony és első sorban Mosony, az egyedüli megye az anyaországban, melyben a német absolut többséget képez. Ugyancsak ide sorolható Gömör, noha itt aligha a nemzetiség adja meg a jobb arányt, mint inkább a protestáns vallás, melyről azonnal szólunk. Ugyan e mellett is bizonyítanak még a szász székek Erdélyben s az erősen német lakta magyar örvidék.

A tót nemzetiség által erősebben lakott megyék nem sokban térnek el a magyaroktól, erősebb hanyatlás a műveltségi fokra nézve tán egyedül Trencsénben, Sárosban található. De már ugyanez nem áll a ruthenekre nézve, mert a mint ezek az éjszak-keleti megyékben többségre vergődnek, épúgy hanyatlik a műveltségi fok, mely Kővár vidékén esik a legalsóra.

Ugyancsak határozottan az oláh nemzetiséggel esik össze az alacsony művelési százalék mind Erdélyben, mind Magyarországban. Ezt tapasztaljuk az utóbbira nézve Kraszna-, Középszolnok s Zarándban, Arad, Temes s Krassó megyékben egyaránt.

De ezen viszony nem is emelkedik a szerbek s horvátok lakta vidékeken se és pedig sem a Bánságban, sem Horvát-Szlavonországban, sem ez utóbbi határőrvidéken.

S ez főleg Horvát Szlavonországra nézve annál feltünőbb, mert valamennyire megbontja az összhangot a vallásfelekezetekkel való összevetésben. Tudván ugyanis, hogy a népiskola, mely egyúttal az általunk keresett műveltségi foknak alapját teszi le, még nagyrészt az illető hitfelekezetek kezén van, szinte lehetetlen volt meg nem kisérteni azon kapcsolat keresését, mely kettejök között létezik.

Itt azonban a kombinátió csak kevéssé vág össze a tapasztalattal. A kiválóan katholikus Horvátország például: Fiume, Zágráb, Varasdmegye egy vonalban ép oly rosz műveltségi arányt mutatnak, mint a részben

vegyest, részben kiválóan görög-keleti és görög-katholikus vallású többi horvát-szlavon megyék.

Magyarországban, sőt Erdélyben már jobban talál a két elem összevetése. Itt a katholikus többségü megyék mutatják a semleges 50%-ot s a körül forognak, mindinkább magasabb műveltségi fokot mutatván, minél erősebb arányban vegyül közéjük a protestáns elem, akár a reformatus, akár a lutheránus hitfelekezetet tekintsük, ámbár ez utóbbiban még erősebb művelődési tényező látszik rejleni. Példák erre ismét a korábban (a nemzetiségnél) említett Vas, Veszprém, Soprony, Pozsony és Mosony, mihez itt még Győr is járul s a mely alapon Gömör, Torna kiváló jó aránya is igazolva van, sőt a mi Hont-, Zólyom- és Liptómegyék nagyobb műveltségi arányát is indokolja. Se a Tiszától keletnek, se Erdélyben nem tud a protestáns (itt már inkább reformatus) elem elég többségre vergődni, hogy a részben görög-katholikus, részben keleti-görög vallással versenyezhessen, mi csak a szász székek egynémelyikében, Beszterce vidékén s Erdély legdélkeletibb határán sikerül az ágostai hitvallásuaknak.

A görög-katholikus és görög-keleti hitfelekezetüek elterjedése összeesik a legroszabb műveltségi százalékkal, itt legfeljebb a magyar határőrvidék százaléka tesz kivételt, azon túl úgy Erdélyben, mint az anyaországban vagy Horvátországban és a határőrvidéken, mindenütt teljes, noha — fájdalom! — szomorú összhang uralkodik.

S ha ennyire jutottunk összevetéseink között, nem önkényt ajánlkozik-e népiskoláink számarányának és minőségének is kutatása? S nem méltányos-e, ha azon megdöbbentő rosz műveltségi számarányért nem annyira a nemzetiségeket, nem is a kormányt, mely csak rövid idő óta hazai, hanem egyenesen a hitfelekezeteket és papságukat tesszük felelőssé, melyek a népnevelés ügyét kezükben tartották s nagyrészt jelenleg is tartják.

3. A népnevelés és szakoktatás.

A megelőzőleg közlött számokban a tényeket láttuk és az állapotot ismertük fel, melyben általános műveltségünk van vagy inkább sínylik: illő tehát, hogy ez állapot okait is kutassuk. Tudván ugyanis, hogy az olvasás-irás ismeretét a népiskola szolgáltatja, természetes, hogy a népesség általános műveltségi állapotának a népiskolák állapotával bizonyos viszonyban kell lennie.

És mit mutat e téren a statistika? melynek adataival a magyarországi s erdélyi népiskolákra nézve igen, a horvát-szlavon és határőrvidékiekre nézve, fájdalom, nem ugyan ily mértékben rendelkezünk. De még Magyarországra nézve is csak azon első adatok léteznek, melyeket b. Eötvös József gyüjtetett volt ministersége alatt s melyek a népoktatási törvény életbeléptetésekor létezett állapotot elég híven ábrázolják; de az azóta történt változások ismeretlenek s azon évi kimutatások, melyek megjelenését oly biztosan vártuk most, mikor a népnevelés állapotának megismerésére az alap valahára le van téve, e kimutatások egyre késnek és tudomásunk sincs róla, vajjon tétettek-e lépések megszerzésükre.*)

Ama táblázatokból legelébb is az tünik ki, hogy egy népiskola esik:

Magyarországban	Erdélyben	
$0_{.33}$	$0_{.35}$	□ mértföldre,
$1_{.98}$	$1_{.15}$	helységre,
997	792	lélekre,
173	134	tanköteles gyermekre,
86	54	iskolábajáró gyermekre.

*) A második kiadás nyomatása közben jelent meg a közoktatásügyi minister újabb jelentése, mely 1871-diki adatokat is tartalmazván, becses anyagot szolgáltat közoktatásügyünk megismeréséhez; de a sok időt igénylő átdolgozás itt többé nem volt eszközölhető.

Mindenféle jobb-roszabb összehasonlitás kikerülése végett tekintsünk csak egy, ámbár ugyancsak egyik legjobb példát, t. i. Svájczét, hol is egy népiskola esik:

0.10	. . . . .	□ mértföldre,
0.41	. . . . .	helységre,
360	. . . . .	lélekre,
58	. . . . .	tanköteles gyermekre,
és ugyanannyi	. . . . .	iskolábajáró gyermekre.

A roppant eltérés hazánk és ezen kicsiny ugyan, de népnevelésére busásan áldozó ország között egy pillanatra feltünik és szinte fölösleges példákat keresnünk a közelben és hivatkozni például Lajtán túlra, a hol mindamellett, hogy a mieinkhez hasonló viszonyok léteznek, például Galicziában s Bukovinában, mégis tetemes eltérést mutatnak a számok.

Hogy azonban a műveltségi foknak a nemzetiséghez és valláshoz fentebb említett viszonyitását könnyebben eszközölhessük, ahhoz igen alkalmasnak kinálkozik az iskolakötelezett és a tényleg iskolába járó gyermekeknek eme megkülönböztetések szerinti összehasonlitása.

Az iskolakötelezett gyermekek közül tényleg jár ugyanis:

	Magyarországban	Erdélyben
a római katholikusok közül	55.45 %	40.61 %
a görög „ „	39.75 „	35.10 „
a görög keletiek „	27.25 „	31.27 „
a helvét hitv. evangelikusok közül . .	48.57 „	41.81 „
az ágostai hitv. „ . .	58.67 „	84.10 „
az unitáriusok közül	18.75 „	47.60 „
az izraeliták „	42.64 „	31.37 „
átlag pedig . .	49.85 %	40.97 %

Mielött e sokat mondó százalékszámokat közelebbről vizsgálnók, helyesnek látszik felsorolni ugyan e viszonyokat a nemzetiségeket illetőleg is s itt azt találjuk, hogy tényleg jár iskolába az iskolakötelezettek közül:

	Magyarországban	Erdélyben
magyar	51.08 %	42.01 %
német	67.00 „	79.75 „
román	27.67 „	33.16 „
tót	49.68 „	46.15 „

	Magyarországban	Erdélyben
szerb	35.76 %	33.33 %
horvát	50.47 „	97.02 „
orosz	41.86 „	40.44 „
tehát átlag szintén . .	49.85 %	40.97 %

Látnivaló tehát, hogy se Magyarországban, se Erdélyben nem jár a tanköteles gyermekek közül átlag 50%, vagyis fele sem iskolába, sőt hogy Erdélyben ehhez majdnem 10 egész százalék hiányzik, holott Magyarországban a tényleg járó gyermekek nehány századrész percent hiával megközelitik az iskolakötelezettek felét.

E számok pedig magyarázói a műveltségi állapotoknak is, mert akár a vallást, akár a nemzetiségeket tekintsük, ugyanazon főeredmények tünnek ki. Nagyobb műveltséget találunk ugyanis Erdélyhez képest átlag az anyaországban, hol többségben van egyrészt a katholikus, másrészt a magyar; mindkettőből pedig felénél több gyermek jár tényleg iskolába. Látunk helyesebb műveltségi arányokat a protestáns és német (néhol tót) többség lakta megyékben, roszabbat a görög-katholikus és görög-keleti vallásnak többsége által lakott megyékben, valamint azokban, hol az orosz, oláh, szerb nyelvü lakosság emelkedik nagyobb számra.

Ugyane tények ismétlődnek, ha azon viszonyt tekintjük, mely szerint egy-egy népiskola bizonyos lélekszámra esik. A nemzetiségekre nézve ez ugyan nehezebben deríthető ki, miután nem a nemzetiségek, hanem csak a vallásfelekezetek birják az egyes iskolákat. De csupán ez utóbbiakat kutatva is, elég érdekes adatok kinálkoznak; egy népiskola esik, ugyanis:

	Magyarországban		Erdélyben	
a római katholikusoknál	1.183		1,072	lélekre
a görög katholikusoknál	792		727	„
a görög keletieknél	1,175		1,031	„
az ágostai evangelikusoknál . . .	781		746	„
a helvét hitvallásuaknál	878		595	„
az unitáriusoknál	—		519	„
az izraelitáknál	1,106		1,080	„
átlag . .	997	és	792	lélekre.

Itt ugyan Erdély nyomul fel átlagával az első sorba, mit azonban épúgy protestáns és unitarius lakosságának köszön, valamint Magyarországban is a protestáns elem az, mely aránylag legtöbb népiskolával rendelkezik. Az iskolák száma ugyan mind az anyaországban, mind Erdélyben jó arányú a görög-katholikusoknál, csak hogy itt az iskolák minősége s a gyér iskolalátogatás nagyon is ellensúlyozza puszta számukat. Legjobb arányt tüntet fel Erdélyben az unitárius, utána az ágostai és helvét hitvallásu, Magyarországban e két utóbbi hitfelekezet; a római katholikus a középszám körül mozog, a zsidó pedig körülbelül egy fokon áll a keleti görögökkel. E viszonyon azonban kévésbbé csodálkozhatunk, elgondolva, hogy az izraeliták szétszórva laknak az országban s noha ezért nem képesek kellő számmal iskolát tartani, mégis jobban látogattatják gyermekeikkel a keresztyén iskolákat, mint ezek közül bármely felekezet, s innen van, hogy olvasni-irni nem tudó zsidó szinte a ritkaságok közé tartozik.

Mindent összevetve, az a tanulság az imént közlött viszonyokból, hogy a népnevelés ügye nem áll hazánkban azon fokon, melyen állnia kellene s habár számbelileg bátran sorakozhatnánk népiskoláinkkal műveltebb államok mellé is, mihelyt a minőséget tekintjük, e képzelt előny is azonnal elesik. Ez állításnak igazolása némileg abban is lelhető, hogy olvasni-irni tudó kikerül évenkint:

	Magyarországban	Erdélyben
a római katholikusok iskoláiból . . .	16.58 %	20.37 %
a görög „ „ . . .	10.58 „	10.92 „
a görög keletiek „ . . .	14.80 „	14.26 „
a helvét hitvallásuak „ . . .	15.44 „	20.91 „
az ágostai „ „ . . .	20.59 „	12.39 „
az unitáriusok „ . . .	— „	19.29 „
az izraeliták „ . . .	15.09 „	6.70 „
a községi iskolákból	17.00 „	15.96 „

Ezek szerint Magyarországban az ágostai, Erdélyben a református iskolák s utánuk a katholikusok látszanak legjobbaknak; az ország mindkét részében a görögkatholikus iskolából kerül ki legkevesebb olvasni-irni tudó, kiknek száma Erdélyben épen a zsidóknál legcsekélyebb.

Itt egyébiránt megjegyezendő, hogy e számokhoz fér némi kétely, miután az országos fölvételek alkalmával az egyes iskolák különfélekép értelmezték e kérdést, honnan az ágostai hitvallásuaknak Erdélyben, ismert jellességű iskoláik mellett is csekély százaléka egyedül látszik magyarázhatónak.*)

Egyik legérdekesebb tanulmányt képezne e téren a községi iskolák jelen számának és viszonyainak kutatása. E tekintetben azonban, fájdalom, újabb adatokkal nem rendelkezünk; az 1869-diki iskolai adatok pedig sokkal inkább összeestek ez új és — nézetünk szerint — egyedül czélhoz vezető intézmény létesítésével, semhogy számaikból már következtetni lehetne s igy újabb fölvételeknek s a'velök eszközölt összehasonlításnak van fentartva, hogy ezen viszonyokra is több világot derítsenek.

Ha már a népnevelés legelemibb közegei, a népiskolák sem elégítenek ki se számukra se minőségökre nézve, ugy ez még kevésbbé mondható a magasabb tanintézetekről, legkevésbbé a szakmüveltségről és eszközeiről.

A népiskolai törvény rendelkezik ugyan polgári iskolákról minden 5000 lakosnál többel biró községben; de eddigelé vajmi kevés városról hallottunk, mely a törvény ezen követelményének eleget tett volna. A magasabb (gymnasialis és reáliskolai) oktatásról ugyan gondoskodva van némileg, sőt gymnásiumaink száma és tanulóink mennyisége épen feltünően nagy más államokéihoz viszonyítva; csakhogy a gymnasiumok iránt még egyre foly a tárgyalás gyökeres reformjuk és okszerübb tanterv létrehozása végett, a reáliskolák és reálgymnasiumok üdvös, hasznos volta és mikénti szervezetők iránt pedig még a tanférfiak között sincs befejezve a tusa.

Tulajdonképi szakiskolák dolgában épen szegények vagyunk, szegények főleg a tekintetben, hogy valahára a csupán mezőgazdasági állam nyügéből kibontakozhassunk, mit csakis az ipar erőteljesebb művelése tehetne. Csak-

*) Mind a viszonyok bővebb ismertetése található a „Hiv. Stat. Közlemények" III. évfolyamának 5-dik füzetében.

hogy az iparos munka haladásának is, mint tudvalevő, szükséges a technikai műveltség megszerzésének lehetősége. Ha már műveltebb földipar és virágzó mezei gazdaság sem képzelhető a megfelelő szakműveltség nélkül, ha szükségét érezzük és megalapítását sürgettük oly tanintézeteknek, melyekben az okszerű gazdaság ismereteit megszerezhesse hazánk fiatalsága, mennyivel szükségesebb még a technikai művelődés megszerzése oly országban, melyben az ipar minden áron meghonosítandó, ha eddigi elmaradásunkat helyre ütni, elszegényedésünket meg akarjuk állítani s vagyonosságra óhajtunk vergődni.

Valamint a folytonos és okszerű munkálkodás, a gazdaság, ipar és kereskedés mezején előteremti azon tőkét, mely nélkül nagyobbszerű vállalat s bőségesebb termelés lehetetlen, ép úgy szerzi meg a folytonos tanulás, oktatás és ismeretgyüjtés ama szellemi tőkét: a tudományt és szakképzettséget, mely nélkül az anyagi munkálkodás meddő, az értelmiség nélküli erőlködés gyümölcstelen marad.

Az ismeretek gyarapodása a polgári élet bármely osztályában nélkülözhetetlen. A szükséges népiskolák nélkül nem okul, nem erkölcsösödik és nevelődik az értelmes, erőteljes és serénykedő munkás; a reálismeretek elhanyagolása esetén nem terjednek az iparüzéshez szükséges alap- és szakismeretek; a humaniorák elhanyagolásával nem művelődik a magasabb tudományosság, s a mi ebből haszon háramolnék a föld- és müipar gyarapítására, elvész s az ország nem emelkedik.

Szóval: népiskolák a legalsóbb osztályok erkölcsiségének s értelmiségének nevelésére; reáltanodák, gazdasági tanintézetek és kereskedelmi iskolák az iparos osztály ismereteinek gyarapítására és szakemberek kiképzésére; gymnasiumok a tudományos műveltség alapjának megvetésére; mindezek fölött végre mű- és tudományos egyetemek, a magasabb tudományosság művelésére, mind megannyi elmaradhatlan kellékek oly országban, mely tisztán a földmívelő állam kezdetleges állapotából kilépni, tömeges iparra átmenni s virágzó kereskedés által a hazai

termesztmények és gyártmányok milliókra menő értékét hasznosítani, az egyesek jóllétében a közvagyonosságot előmozdítani kivánja.

Kisebb mértékben mind e kellék meg van hazánkban is, de, fájdalom, sokkal csekélyebb mértékben sem hogy a szükséges nagyobb termelés követelményeinek elegendő szakképzett egyén kinevelése által eleget tehetne.

A népiskolákról többé nem szólva, melyek száma bármennyire elégtelen a közszükségnek, mégis a műveltebb országokkal összehasonlítva épen szégyenünkre nem válik, szükséges mégis, legalább futólag, megtekintenünk a gymnasiumokat és reáliskolákat, melyek létszáma és látogatása ugyanis épen megfordított arányban áll más iparűző országokhoz képest. Nálunk nem csak a gymnasiumok száma, de látogatásuk is aránytalanul nagyobb, mint a reáliskolák-, a valódi ipartanodáké.

A gymnasiumok száma ugyanis 1863-ban az egész monarchiában 244 volt 62,756 tanulóval. Ezekből esett:

Magyarországra	90	gymnasium	21,052	tanulóval
Horvátországra	6	„	1,116	„
Erdélyre	27	„	5,159	„
Katonai örvidékre . . .	3	„	442	„
Összesen . .	126	gymnasium	27,769	tanulóval.

Vagyis a gymnasiumok száma a magyar korona országaiban jóval meghaladta a monarchia összes gymnasiumainak felét, holott a tanulók száma alig haladta meg az egy harmadát. Jelenleg Magyarország-Erdélyben a főgymnasiumok száma 103, az algymnasiumoké 54, a tanulók száma pedig 22,058 és 8,011, összesen 157 gymnasium 30,069 tanulóval.

A monarchiának 25 fel- és 30 alreáltanodájából, 12,147 tanulójával esett 1863-ban:

Magyarországra . . .	4	fel- és	13	alreál-tanoda	2,335	tanulóval
Erdélyre	—	„	3	„	198	„
Horvátországra . . .	1	„	—	„	112	„
Dalmátiára	—	„	1	„	56	„
Összesen . .	5	fel- és	17	alreál-tanoda	2,701	tanulóval.

Jelenleg csupán Magyarország-Erdélyben a főreáltanoda 11, az alreáltanoda 17, a tanulók száma amott

4,123 emitt 1,488; vagyis együtt 28 reáltanoda 5,611 tanulóval. A számarány az utóbbi 6 év alatt tehát tetemesen megváltozott, mert az 1863-ban a magyar birodalomra kimutatott 22 reáliskola 2700 növendékével oly szomorú adat, mely, ha jelenleg is állna, kétségbe ejtene mindenkit, a ki a haza iparos felvirágoztatását reméli.

De bármint változott légyen a viszony, annyit láttunk, hogy a gymnasiumi látogatás még folyvást túlnyomó s kelleténél nagyobb azon, többnyire középosztályú földbirtokosaink ivadékaiból állók száma, kik reálismeretek megszerzése helyett gymnasiumokat járnak s jogi pályára készülnek, ügyvédekké lesznek vagy hivatalt vállalnak, legalább akarnak vállalni s igy feles számmal szaporítják a szoros értelemben nem termelő osztályokat.

Pedig a mezőgazdaságban csakúgy mint az iparban, ebben szintúgy, mint a kereskedésben, szóval egész és összes anyagi mozgalmainkban élénken érezzük a technikai műveltség, a szaknevelés és ebből eredő személyes képzettség hiányát s ez még sokkal inkább magánnevelési rendszerünk, mint iskolaügyünk hiányos voltának tulajdonítható.

Csakugyan, mig a magyar faj idegenkedni fog az ipartól és kereskedéstől s mind csak földmivelésre adja magát, melyet igazi szakképzettség- és tőkehiány miatt tőkélyre vinni még sem tud, vagy épen csak hivatali pályára készül, melyen ismét csak kevésnek juthat kiválóbb szerep, vagy ügyvéddé lesz, hol a túlságos számnál fogva az egyes egész életen át csak tengődni kénytelen, ha csak, mint a Bach-rendszer idején polgártársai rovására és a közvagyonosság kárára meg nem gazdagszik; valameddig ebben — mondjuk — fordulat nem áll be, mindaddig álmodnunk sem lehet, hogy Magyarország túlnyomólag iparüző állammá legyen, pedig jövője, a kor megindúlása szerint, csak ilyennek lehet.

A létező tanodák és intézetek gyér látogatásán kivül a népnevelés és közoktatás rosz állapotáról szóló panaszok is, fájdalom, eléggé igazoltak. Szomorú, de való tény, hogy a hazai iparosok legcsekélyebb száma kerül

ki az országból. S ez állapotban nem is állunk sokkal hátrább az egész monarchiánál, melyben ugyane panaszok hangzanak. Nálunk cseh, morva, osztrák iparosok működnek, gyakran a legegyszerűbb művességek körül; a hol pedig kissé emelkedetebb szellemi tevékenység igényeltetik, meg épen a külföldre szorulunk. Egy pillantás elég gyér ipartelepeinkre, a nagyobb városok kézműveseire, vagy épen vasutainkra eléggé meggyőzhet e szomorú tényről.

A mit nálunk különben a lajtántúli német-szláv lakosság pótol, azt viszont Ausztria haladottabb iparának belga s nagynémetországi munkásokkal kell pótolnia. Szakiskolák, főkép a munkaosztályok számára se a Lajtán innen se a Lajtán túl nem igen találkoznak, s a magasabb technikai műveltség is csak kevéssé felelhet meg minden igénynek, mert jó iskolákat járt külföldiek, vagy ritka esetekben jó külföldi iskolákban képzett belföldiek még mind jobban kerestetnek műhelyekbe, irodákba, gazdaságba, vagy gyárakba egyaránt.

Anglia az ipar és kereskedés terén kivivott nagy eredményeit főkép azon körülménynek köszöni, hogy a nemzetgazdaság alapelveit majd valamennyi honpolgára ismeri, érti és gyakorolja. A munkások, kik néhány évtized előtt egy kereskedelmi válság alkalmával az ellenségeiknek tekintett gépeket szétrombolták, ma már megbarátkoztak velők, ismerik nemzetgazdasági jó hatásukat, melynek köszönik ők is jóllétüket, de ismerik a válságok okait, a kinálat és tudakozás elvét is, s megadva magukat a kikerülhetetlen előtt, méltóságos nyugalommal állják át például a közelmúlt pamútváltság nyomorát.

És e nemzetgazdasági felvilágosodottságnak, a haladás öszvényére tért nemzet e nélkülözhetlen ismeretkörének az alsó nép- és elemi-iskolák vetik meg alapját, az irodalom kimüveli, de közös tulajdonná úgyszólván csak a közélet, a parlamenti viták és tárgyalások teszik. A hol minden nagyobb, a közjóllétre befolyással levő kérdés a nép küldöttei által szakértelemmel és buzgósággal nyiltan meg lesz hányva, ott csakhamar megérti az egyes hon-

lakó, hogy e nagy kérdések közt összefüggés van, melynek megértése nélkül saját állapotát, a közhöz való viszonyát fel nem foghatja; érdekkel hallja a közvetve róla és állapotáról szóló tárgyalásokat, megszerzi a kellő ismereteket, kiegészíti a hiányzókat s lassan azon szabad, korlátlan látkörhöz jut, melyet a szakértelem ád, s melylyel később maga is képes lesz okosan hozzá szólani a közügyekhez.

Vajjon saját törvényhozó-testületünk, s a kebelében oly gyéren található szakemberek képeznek-e ily iskolát, azt mindaddig kétségbe kell vonnunk, míg a szakismeretek iránti megbecsülésről népeségünk maga, választásai által tanúbizonyságot nem tesz.

Elősegitik a szükséges közművelődést nyilvános felolvasások is, melyek Angliában és Németországon, például, már napi renden vannak, újabban Franeziaországban is lábra kaptak s úgyszólván, már napi szükséggé váltak. Nemcsak a fővárosban, de a vidéken is egyre szaporodnak: Lyon, Marseille, Toulon, Aix, Havre s más kisebb helyek is egészen rendszeresiték e fölolvasásokat.

Magyarországnak a nép művelődésében nem volna szabad más ország mögött elmaradnia, pedig jelenleg még az osztrák örökös-tartományok is túlszárnyalják, s hogy ott is mily keveset költenek a népoktatásra, a budget e rovatának csekélysége eléggé bizonyitja. Közoktatási célokra ugyanis az osztrák 1864-diki költségvetés szerint, például, mindössze 3 millió frt fordíttatott, miből Magyarországra a saját alapjaiból fedezett költségeken kivül mindössze csak 644,000 frt került.

Haladunk ugyan e téren is és az 1871-diki magyar költségvetésben már 2.$_3$ millió frt van e czélra kivetve. A vallás- és közoktátásügyi ministerium költségvetésében **közművelődési, népnevelési és közoktatási czélokra** forditott összegek ugyanis következők:

rendes szükséglet:	1869.	1870.	1871.
felsőbb tanintézetek	278,700 frt	323,250 frt	585,630 frt
középtanoták			204,960 „
tanitóképezdék, elemi-, felsőbb-, nép és polgári iskolák	460,300 „	564,210 „	1.301,530 „
összesen	739,000 „	887,460 „	2.091,850 „

közmüvelődési czélokra:	1869.	1870.	1871.
nemzeti muzeum	25,051 frt	67,757 frt	81,834 frt
erdélyi muzeum-egylet . .	— „	10,000 „	— „
képzőmüvészeti czélokra .	15,000 „	18,000 „	20,000 „
történelmi müemlékek felkutatására s fentartására	— „	— „	16,500 „
régészeti javitásokra (löcsei templom)	— „	2,500 „	5,000 „
Magyar történelmi források és emlékek kiadására . .	14,000 „	14,000 „	15,000 „
A m. tud. Akadémia könyvtára gyarapitására . . .	5,000 „	5,000 „	5,000 „
Központi lebészeti intézet .	— „	6,000 „	9,550 „
A természettudományi társulat évi segélyzése . .	— „	5,000 „	5,000 „
Elszegényedett hazai iróknak	— „	— „	2,500 „
Tornamesterek kiképzése .	— „	5,000 „	5,000 „
A zenészet felsegélésére .	— „	— „	5,000 „
Földtani kutatásokra . .	4,000 „	— „	— „
Összesen . .	63,000 „	133,257 „	170,384 „
rendkivüli szükséglet:			
tanintézetek segélyzésére .	100,000 „	— „	27,000 „
nemzeti muzeumnak . . .	— „	43,400 „	— „
Mindössze . .	902,000 frt	1.064,117 frt	2.289,234 frt.

A haladás ebbeli költekezésünkben tehát évről évre látszik, s a mily örvendetes, hogy ez összegek majd minden évben megkétszereztetnek, a látható eredményre mégis, már a kiadások természeténél fogva, még jó ideig fog kelleni várnunk, mindaddig csak a reménynek élhetvén, mely jobbrafordulást helyez kilátásba.

A tömeg oktatása pedig égető kérdés nemcsak nálunk, de külföldön is. Csakhogy külföldön, ha szükségét érzik ilyesminek, valósításához is fognak. Igy a franczia közoktatási minister egyik főgondja volt a népoktatás. Elszaszban népkönyvtárakat alapitottak még 1870 előtt nem társadalmi vagy pädagogiai regényekkel, hanem valóban oktató olvasmánynyal mozditván elő a felnőttek további müvelődését s rendeztek nyilvános előadásokat. Szintez történt Lyonban is, hol egy társulat tetemes összegeket gyüjtött a népnevelés czéljára, a Németországi viszonyokat emliteni sem érjük.

Mennyire hátra vagyunk e téren még a legmüveltebb osztályok között is, mutatja a többek közt a magyar képzőművészeti társulat, mely évek óta egyetlen egy fölolvasási estélyt tudott rendezni, melyen mindössze öt hallgató volt jelen; az iparegyesület, mely szintén fölolvasásokat rendezett, kénytelen volt azokat közönség hiányából abban hagyni. Nem említve a m. Akademia tudományos fölolvasásait, melyeknek már a tárgyak tudományos komolyságánál fogva sem igen jut közönség, épen csak a legutóbbi két-három évben tapasztalható e téren is némi egészségesebb lendület, nevezetesen a természettudományok köréből rendezett fölolvasásoknál.

4. Irodalmi viszonyaink.

Állapotaink hű festése és tények kideritése levén a jelen munka czélja, az irodalomról oly gyakran hallott általánosságokat egyelőre mellőzve, azonnal osztályozásához kell fognunk. S itt azt tapasztaljuk, hogy azon három nagy irodalmi ág, mely külföldön is létezik: az időszaki, nagyrészt politikai irodalom, a szépirodalom részben időszaki is, meg a tudományos irodalom nálunk mind külön-külön kört képez, mely nem olvad össze elég harmoniailag arra nézve, hogy összességében gazdag hazai irodalmat alkosson.

Ez állitás magyarázatra, a kimondott eszme fejtegetésre szorúl.

Az, hogy irodalmunk egyes ágai — fajoknak nem nevezhetni — nem olvadnak kellően együvé, ez korán sem az irókra értendő, mert hiszen legóhajtandóbb állapot az volna, ha az iró szakot választván, azt mivelné lelke egész erejével, értelmisége egész hatalmával s vinné a választott irodalmi ágat mind nagyobb tökélyre. Nem, ezt korán sem tapasztaljuk; hanem tapasztaljuk, fájdalom igenis azt, hogy, néhány legtiszteletreméltóbb kivétel mellett, a többé-kevésbbé képzett iró, és a műkedvelők egész serege

ma politikai vezérczikket habar, holnap novellát gyúr vagy regényen farag, harmadnap meg a tudományban kontárkodik.

Ha ifjabb nemzedékünkben is nem ezt tapasztalnók, könnyen azzal vigasztalhatnók magunkat, hogy az még a jó táblabiró időből átvett szokás, a mikor ugyanis mindenki mindenhez értett. Igy azonban mélyebben kell az okot kutatnunk s talán meg is találtuk a külön körökről szóló fentebbi állitásban. Ez ugyanis a közönségre értendő s azt jelenti, hogy az időszaki (nagyrészt politikai) irodalomnak van külön s nagy közönsége, de a mely semmi egyebet nem olvas; van valamennyire közönsége a szépirodalomak, itt is nagyrészt az időszakinak s kiválóan nők között; végül pedig lehetne, de nincs vagy alig van közönsége a komolyabb, a tudományos irodalomnak.

Másutt a napi-irodalom mintegy nevelője a nagy közönségnek s azt mind komolyabb szakmunkák olvasására szoktatja. Nálunk az időszaki irodalom megfelel ugyan a közönség egy része igényeinek, egyúttal azonban absorbeálja is azt annyira, hogy más olvasmány neki többé nem kell, Igy lett az iró is üzletember s a verseny átcsapott a szellemi térre; de nem azon verseny, mely a tudományt vinné előbbre, hanem azon anyagi verseny, mely nálunk nemzetgazdasági téren is egy-egy ágban túltermelésre vezet, mást meg parlagon hagy.

Iró a szó szorosabb, nemesebb értelmében, oly iró, ki alapos tanulmány által mivelt dús szellemmel, belső hivatásból csakis az irodalomnak élne, talán nincs is, vagy alig van közöttünk. Nincs, mert ahhoz függetlenség kell, melyet akár a vagyon, akár a munka utáni megélhetés nyújthat csupán. Ily irodalmi munka nem létezik nálunk, vagy csakis az időszaki sajtó s a kisebb iskolai tankönyvszerkesztés terén. Ha pedig más irányban kénytelen az iró élelmét keresni, ha a nap nagy részét oly munkával kell töltenie, mely kenyeret ad: lelkitesti erejének legjobb része elfogyott, mielőtt hivatásszerű magasabb feladatához fogott volna s ily viszonyok között csak a legritkább esetekben születhetik jeles irodalmi termény.

Másutt és főleg Németországban a magasabb tanintézetek tanárai azok, kik a tudományos irodalom leghivatottabb ápolói és fejlesztői, mert a szakbeli oktatás s ugyan e szak irodalmi művelése igenis összefér. Nálunk a csekély számú magasabb tanintézetek részben hivatott és jeles tanárainak sem anyagi állása nem eléggé dotált arra nézve, hogy gondtalan függetlenségben csupán egy szaknak élve, azt vihetnék mind előbbre, sem a törekvés nincs meg kellő arányban arra nézve, hogy ez irányban működni kivánnának.

Hiszen még nem hosszú ideje annak, hogy amúgy is gyér szakférfiaink hitfelekezeti okokból voltak kizárva legmagasabb hazai tanintézetünkből, az egyetemből! s a kik benne voltak, nemcsak számos tanszakot voltak kénytelenek ellátni — nagyrészt ismét a könnyebb megélhetés szempontjából, mert a tudománynak ez ugyan nem lehetett s nem lehet előnyére; — de még azonkivül is országos képviselők, igazgató-tanácsosok, lapszerkesztők stb., szóval annyira benne vannak politikai s társadalmi mozgalmaink kellő közepében, hogy némelyeknél a tanitásnak is csak félerő, az irodalminak, egyszerü tankönyvszerkesztésen kivül, talán épen semmi sem jut.

Irodalmi keresetet pedig, mint említém, leginkább csak az időszaki sajtó nyújtván, ide tódúl azután a kevés hivatott és számos hivatlan és, mint a malomiparnál láttuk, addig árasztja el a tért új meg új vállalattal, mig a túltermelés folytán se a gombakint termő silánynak, se a komoly törekvése, egészséges irányú irodalmi vállalatnak nincs többé megélhetési tere vagy csak nyomorultan kénytelen tengődni, mert egyiknek sincs elég közönsége.

A szerepek fel vannak cserélve. A verseny, melynek üdvös voltát nem tudjuk eléggé becsülni nemzetgazdasági téren, átvittük a szellemire, de meghagytuk anyagi jellegét s mig ott ki nem fejtjük kellő és minden irányban a közonség javára, itt a közönség rovására fejlesztjük azt mindnyájunk kárával.

Ha összes közönségünk elég művelt volna, hogy maga meg tudná itélni a jót s elválasztani az ocsút a

buzától, még hagyjám. De mikor azon kis olvasóközönségünket, mely létezik, úgyszólván a hazafi demonstratio korszakában gyüjtöttük, s azt is nem annyira, hogy olvasson, hanem hogy vevője legyen számos, többnyire hazafiság szülte s a mellett belső becsére nézve kevésbbé szigorúan megitélhető irodalmi terménynek; mikor összes irodalmunkba, — a szépirodalmit talán kivéve, de még azt sem véve ki egészen — belevittük a pártharczot és pártgyülölséget s most már csak egymásra licitálással tarthatjuk meg az egyszer elfoglalt tért vagy szerezhetünk ujat!

Ez elfajult pártharcz, mely tárgyilagosságától fosztá meg az irót, nyugodt itéletétől a közönséget, ez, a mint átka társadalmi életünknek s legnagyobb ellensége gazdasági fejlődésünknek, megölője egyúttal irodalmunknak is. A Széchényiek és Dessewffyek, az Eötvösök és Kossuthok hajdan; de még később is Csengery, Toldy, Greguss, Gyulai, Salamon stb, ők is vivtak irodalmi harczokat, de azokban eszme eszme ellen, érv érv ellen küzdött s a személyeskedés a ritkaságok közé tartozott. Azok irodalmi polemiái, ha vágtak is a politikába, egyes igazságok, tanok vagy irányok körül forogtak, meggyőzőleg akartak hatni, de nem sértőleg, felvilágosítók s oktatók valának az egész közönségre nézve és mindenekfölött kritikaiak voltak. Ma az eszmeharczot a személyeskedés, a kritikát a pajtáskodás váltotta fel.

Vannak komoly lapjaink, de nem hatnak, vannak botrányosak, s a közönség egyik, fájdalom, nagyrésze ezek után kap. Érdemes, de szerényebb iróink mindinkább visszavonulnak e térről, melyre helyettök az éretlen elbizakodás tolul. A legbecsületesebb törekvés gúnynyal találkozik, a legsilányabb, de merész férczelés bizton pöffeszkedik; mert tudja, hogy senki meg nem támadja, röstelvén belekeveredni a harczba, melyben a babérok nem az ő számára teremnek.

Ezért nincs kritikánk, s mert kritika nem létezik irodalmunkban, hanyatlik ez maga is. Aristid „Önbirálata“ annak idején nagy hullámokat vert; de mikor az álnév alatt rejlő iró (neve megtudatván) nem szolgáltatott

kellő illustrátiót munkájához, félretették. Apulejus iránt kezdetben tartózkodással viseltetett időszaki irodalmunk, s mikor ez álnév egyénisége is kiderült — mert viszonyaink közt a névtelenség sem képez titkot — úgy találták, hogy az iró nem áll azon magas polczon, melyről nézetei szólanak s félig gúnyosan, félig absolute agyonhallgatták.

Napi irodalmunk legerélyesebb, egyúttal legdicséretreméltóbb tette talán azon egyértelmű összeműködés volt, melylyel napjainkban a német zúgsajtót tette tönkre. Soha a sajtó hatalma, társadalmi téren, fényesebben nem bizonyult, mint ez alkalommal. Néhány czikk s komolyabb lapjaink szerkesztőinek egyetlen egy nyilatkozata elég volt arra, hogy a német zugirodalom léte lehetetlenné váljék.

Vajjon nem volna-e folytatható ez eljárás a magyar, bár más irányú zugirodalom s irodalmunk egyéb kinövései ellen is?

A dohánytermelésről szóltunkban idéztük egy helybeli kereskedő szavát, ki óva inti honfitársait, ne hagyják magukat egy-két évi rosz termés vagy egy-két évi rosz ár által elriasztatni a dohánytermeléstől s utal Hollandia s a Pfalz példájára, melynek dohánytermesztőit szintén sújtja a rosz idő és a rosz ár; de termelésöket folytatva mégis boldogulnak.

Ugyan nem-e épugy cselekednek jobb s lelkesebb iróink is, mint dohánytermesztőink? A helyett, hogy komolyabb törekvés, vállvetett munkásság és egymás kölcsönös erkölcsi támogatása által megtartani vagy épen visszafoglalni iparkodnának a tért, melynek ápolására — ha hivatásuk van reá — polgártársaik s a haza iránt erkölcsileg kötelezve vannak; a helyett, hogy a legszigorúbb kritika által tisztán tartanák a kezökre bizott tért a burjántól s a leglelkiismeretesebben ápolnák tisztán és szentül a nemzet legdrágább kincsét, irodalmát: megfutamodnak. Viszavonulnak harcz nélkül, meg sem kisértve a győzedelmet, mely oly nehéz sem lett volna.

Valóban az illetők hivatottságában kellene kételkednünk ily dolgok látására! Avvagy menthető-e a duzzogás, mert egy pár éretlen ifjú rosz relatiót irt közönségének

az Akadémiában tartott felolvasásáról? s a kiben buzog a jó ügy iránti lelkesedés s a ki fejleszti tudományát s van mondani valója, el fog-e azért hallgatni, mert az újabbkori hazai kritika abból áll, hogy minden új művet vagy egekig magasztaljon indokolatlanul, vagy ép úgy kellő indokolás nélkül agyon sújtson?

Az irodalomban is franczia ledérséghez szoktatott közönségünknek jobb részéből még nem halt ki teljesen az emelkedettebb érzelem hazai irodalmunk iránt. Az Akadémia és Kisfaludy-Társaság nagygyülései e mellett bizonyitanak, Toldy félszázados irói ünnepélye épen fényes bizonyságot szolgáltatott hozzá. De igenis ki fog halni e nemesebb érzelem, ha magára hagyják jobb iróink, és el fognak tántorodni még a jobbak is, ha a komoly kritika nem jön segitségökre.

Az iró hivatása nem csak szolgálni, de nevelni is a közönséget. A közönséget szolgálják azon irók, kik az irodalomból is üzletet csinálva, gyakran ferde izlését legyezgetik s a divat szerinti szükségletre termelnek. A közönséget neveli a nemesebb irodalom s hogy ez iránt tájékozva legyen, arra kell a kritika, melyhez tanácsért folyamodhatik a közönség, ha kételyei vannak.

De a mely kritika ezt akarja mivelni, annak komolynak, tárgyilagosnak és mindenekfölött igazságosnak kell lennie. Csak az birálhat, kinek valamit, ha nem is volna képes úgy tenni vagy irni, legalább is ép úgy kell értenie. Ama csak általánosságokban mozgó magasztaló vagy tönkre tevő phrázis-faragás nem birálat; de különben is eljátszta hitelét a közönség előtt s ennélfogva hatását is reá.

Az állam a közönség érdekeinek óvása végett megkövetelheti, hogy a ki a nép testi egészségét lesz ápolandó: az orvos, s a ki jogviszonyai fölött lesz őrködendő: az ügyvéd, bizonyítsa be, kiállott szigorú vizsga által, hogy eme hivatásra kellő képzettsége van. De a ki a közönség szellemi érdekeit lesz gyámolítandó: az iró s főleg a vele naponkint közlekedő hirlapiró, az nem vethető államvizsga alá, mert nincs erre hivatott vizsgáló-bizott-

ság, az atyáskodó censura pedig, hál'istennek, a holtakhoz temettetett.

Ámde erre nincs is szükség, mert a szabad sajtóban meg van a kellő erő arra nézve, hogy a mit az ő nevében vétettek az ő hatalma által helyre is legyen hozható. A visszaélés, mely a sajtószabadság szent nevében elkövettetett, ugyanezen szabad sajtó itélőszéke előtt meg is szüntethető. Csakhogy mindez nem történhetik egyének nélkül. S valamint a honvéd vérét, a gazdag vagyonát köteles feláldozni a hazáért, úgy köteles az iró is feláldozni kényelmét és nyugalmát, hogy a hazai kincsnek azon részét, melyet a sors reá bizott megőrizze s nemesbítve s öregbítve hagyja az utókorra.

Jobb neveinknek kell sorakozni, hogy irodalmunk régi jó hirneve visszaálljon, hogy az a stagnatió s corruptió jelen állapotából kiragadva, ne hagyjon az irodalomtörténészre oly szomorú feladatot, hogy hosszúnak legyen kénytelen jelezni azon korszakot, mely összeesvén az ország politikai ujjászületésével hanyatlása volt a legszomorúbb időszakban fejlődött irodalomnak.

Hazai két legnagyobb tudományos és szépirodalmi intézetünknek volna itt feladata batni és tenni és fájdalommal kell említenünk, hogy egyik koszorús irónknak ez irányban évek előtt tett javaslata, egy komoly irányu kritikai lap kiadása iránt, foganatosítva még ma sincs.

Ugyancsak az irodalmi viszonyokhoz tartozik s talán nem épen legelőnyösebb oldalához a viszony, mely nálunk az iró és kiadó között fejlődött.

Tudvalevő és gyakran elpanaszolt dolog, hogy kiadóink meggazdagodnak, mig az iró alamizsnához fogható „tiszteletdij“ mellett teng; de kevésbbé ismert dolog talán, hogy kiadóink is nem tudományos, söt szépirodalmi munkák kiadásával sem szerzik meg az anyagi hasznot, hanem megszerzik valamely olcsón kiállítható s számos példányban elkelő iskolakönyv, kalendárium vagy épen szakácskönyv mellett. Csak az ilyféle vállalatok körüli nyereség folytán képesek aztán valamely nagyobb mű kiadására „áldozni“, mi hirnevőket emeli, ha közvetlen

anyagi hasznot nem is hajt. Azért tagadhatatlanúl van valami igaz, bár még több lealázó azon gyakran olvasott eldicsérésekben, hogy „N. N. lelkes hazai kiadónk nagy áldozatkészségének köszönjük“ ezt vagy ama kiadást. Az ember nem tudja ugyan, az irónak, a közönségnek vagy saját magának hozott-e áldozatot a kiadó, de tény az, hogy számos mű nem látott volna napvilágot e buzgó „áldozatkészség“ nélkül.

S ha irodalmi viszonyainkat tüzetesen szemléljük s a róluk feljebb mondottakra emlékezünk, csodálkoznunk sem szabad, hogy valamely tapasztalt kiadó nem fog csak hirnevesb iró munkájának kiadásához, mert vesztessége ez esetben is bizonyos, s ha kiadja, azon remény fejében adja ki, hogy más uton, talán ugyanezen iró közbenjárása mellett megkerül valami. Állandó, kinevelt s megbizható olvasóközönségünk nincs, legalább nem komoly s tudományos munkák számára. A ki vesz is könyveket nem szükségérzetből teszi, nem azért, hogy ez rá nézve oly szellemi táplálék, mely nélkül, mint a testi táplálék hiányával el sem lehetne; hanem veszi egyrészt divatból, vagy hazafiságból, másrészt szégyenszemre hiuságból, mint az irodalom pártolója, és komolyan is hiszi, hogy ezzel áldozatot hozott a szegény irónak. Megszokván az úgynevezett birálatokból, hogy valami nagy kincset úgy sem szerzett, vagy meggyőződvén arról, hogy a véletlenül kincsnek elhiresztelt mű sem sokat ér, némileg lenézi az irót, maga alatt állónak, kegyéből élőnek tekinti. Elkényeztetve pedig a „tisztelt olvasóhoz“ intézett kérelmezések, a férczműnek is superlativusban hajtogatott eldicsérése s az élelmesen licitáló kiadó által aláirási gyüjtésekre igért almanach, karperecz, sőt tajtékpipa (!) praemium által, oly „közönséges“ üzletnek tekinti, de kénytelen is gyakran tekinteni az irodalmat, hogy az irodalom nagy, nevelő, nemesítő hatása irant el is vész az érzéke.

Pedig ha elgondoljuk, hogy irodalmunknak — igaz jobb korszakában — köszönjük talán a haza, mindenesetre pedig a magyar nemzetiség fentartását; ha elgondoljuk, hogy mikor az egész nemzet el volt tiporva, épen bátrabb

s lelkesebb iróink voltak azok, kik, gyakran fejökkel játszva, mertek az elbizott nyers hatalommal szembe szállani: csodálnunk kell a merészségen, melylyel „irodalompártolásról“ lehet szó ott, hol a nemzet irodalmának köszöni nemcsak legnagyobb szellemi kincseit, de physikai fenmaradását is.

Az irodalom statistikájáról szólani szinte nevetségesnek látszhatik. Bibliografiánk nem levén, legalább rendszeres, kimerítő és teljes bibliografiával nem dicsekedhetvén, ez csak ugyan bajos volna, mert kiadványaink, szerzőink számáról stb. nincs is kellő tudomásunk. Azon sovány adat sem nyújt sok felvilágosítást, melyet a népszámlálás alkalmával szereztünk s melyből kitünik, hogy iró volt

Magyarországban	604
Erdélyben	73
Fiumében	3
Horvát-Szlavonországban	25
A határörvidéken	10
Összesen	715

Nem elég pedig e szám, legfeljebb tájékozásul azért, mert e csekély összegben is legnagyobbrészt lapszerkesztők, lapirók s a szerkesztőségben közreműködők szerepelnek, említve levén, hogy iró, minden egyéb foglalatosság nélkül, alig van az országban, a magyar tudományos Akadémia 293 tagjából is alig néhány szerepelvén a fentebbi összegben. *)

Némi képet adhatnának egyébiránt, főleg az irodalmi termények elkelésére nézve, népünk foglalkozási viszonyai, melyeket korábban ismertettünk. Itt kinálkozik például:

*) A m. tud. Akadémia tagjai:

igazgató tanács (köztük 9 tiszt. tag)	25
tiszteleti tag	23
rendes „	39
levelező „	159
külső levelező tag	72
összesen	293

az értelmiségi kereset után élők száma . .	138,000 melyből	
ha a tanulókat le is vonjuk	50,000-et	
marad még mindig . .	88.000,	ennek
felét véve olyannak, mely könyvet vásárolhatna, lesz .		44,000
ott van a középbirtokos, ki 200 holdon felül bír 11,500, ennek csak felét véve .	5,300	
továbbá az 1000 holdon felül bíró . . .	4,500	9,800
a 36,000 haszonbérlőnek fele		18,000
a 13,000 gazdatiszt 10-ed része		1,300
a bányászati birtokos, bérlő és tiszt, összesen 2,400, harmadrésze		800
az iparral foglalkozók közül csak a tisztviselőket, mint általában nagyobb miveltségüeket tekintve 8,300, fele		4,100
ugyanigy a kereskedésnél foglalkozó 12,000 tisztnek negyedrésze		3,000
az iparnak 238,000 önálló vállalkozója közül csak egy századrész		2,400
az 55,000 kereskedő közül egy huszadrész		2,800
a tisztán birtok (ház) és járadék után élő 69,000 egyének egy ötödrésze		13,800
összesen . . .		100,000 egyén.

Megjegyzendő hogy csak a magyar anyaországra voltunk tekintettel, mi tehát az összes népességnek csak $0._8$, tehát nem is egy, ha pedig csupán a magyart számítjuk, $1._5$ százalékát képezi. Csakis ennyire véve olvasó közönségünket, vajjon adnak-e el könyvárusaink egész éven át mindenféle megjelenő munkákból, — naptárt, iskolakönyvet s ilyesmit ide nem értve — 100,000 példányt, feltéve, hogy az említett egyének közül mindegyik csak egy-egy könyvet vesz évenkint?

Sőt még a tudományszakokra is lehetne fentebbi számokból következtetni. Így például el kellene kelnie egy éven át:

gazdasági szakmunkákból	29,000	példánynak
bányászati „	800	„
mindenféle technikai szakmunkákból . .	6,000	„
kereskedelmi „ . .	5,000	„
vegyes és szépirodalmi tartalmú müvekből	50,000	„

Vajjon mely kiadónk vállalkozik bármely szakművet, ha ugyan nem a **népnek** van szánva, csak 2—3.000

példányban is nyomatni s ha egy-egy nagyobb munkából 1000-et nyomatnak, azt is nem-e csak azért teszik, hogy a többi költséghez aránylag a nyomás és papir már úgyis alig jön számba s hátha valami előre nem látott esemény talán mégis némi kelendőséget szerez?

Valóban ezek szomorú viszonyok és kevéssé biztatók az iróra nézve, kire a „tiszteletdíj" úgy sem gyakorolhat nagy ingert, ha kénytelen elgondolni, hogy szíve vérével írt művét nem olvassa senki, mert 15 millió honfitárs, vagy ha csak a magyarul beszélőket tekintjük, tehát hetedfél millió közül nem akad nehány száz, ki valamely komolyabb irodalmi terméket megszerezzen.

5. A művészet.

A művészet nyújthatna ugyan bő statistikai anyagot termékeiben, csak hogy eddigelé e számokat még kevéssé kutatták külföldön is, annál kevésbbé pedig hazánkban. De a művészet a nemzet legfőbb nevelője s valamely nemzet müviszonyainak ismerete nélkül műveltségi állapotát sem lehet megitélni.

Ily magasabb szempontból tekintve a művészet feladatát már előre is elkomorodunk, szemlélve állapotainkat s megemlékezve azon számos, indokolt s keserű kifakadásokról, melyek épen müviszonyaink körül és miatt oly gyakran felhangzottak. Szinte elképzelhetni, hogy e sorok is olvasatlanul fognak forgattatni, mert az olvasó előre tudja, hogy újra csak feketén színezett fejezettel találkoznék bennök. Pedig ezúttal csalódik az olvasó, mert noha müviszonyaink sem festhetők rózsaszínben, mégis e téren két oly nemzeti ténynyel állunk szemben és e téren fajunbelieinek tagadhatlan művészeti hivatásán és képezhetőségén kivül sokkal több érdekeltséget, sőt némi mozgalmat is tapasztalunk, semhogy az ismertetést emelkedettebb hangon legalább ne kezdhetnök. E két nemzeti tény, mely látszatra tán nem is egyenlő nagyságú de minden esetre egyenlő czélú s irányú; sőt

mahalnap egyenlő hatású is lesz: az Eszterházy-képtárnak az ország számára megvásárlása és az országos mintarajztanoda- es rajztanárképezdének megalkotása. Az immár nemzetivé vált képtárnak közel másfél millió forintnyi értéke is már olyan, mely a nemzet pénzével kifizetve, — viszonyaink között legalább — nagyszerű ténynyé emeli megszerzését, nem is szólva egyelőre a benne képviselt s talán megbecsülhetetlen szellemi tőkéről. A másik, kevesebb zajjal alapított mintarajztanoda is közel egy fél millió frtnyi tőkének igényli évenkint kamatait, szellemi értéke pedig évről évre nagyobb lesz.

Mindkét intézménynek főczélja a müizlés nevelése, nemesbitése; tehát az, mire égető szükségünk volt, de a mire mindekkoráig hiányzottak az eszközök. Ha a kettőhöz hozzászámítjuk a muzeumban létező nemzeti képcsarnokot s a képzőművészeti társulat szerény ugyan, de buzgó működését, és számba veszszük művészeinknek, egyéb müveltségi tényezőinkhez aránylag nagy számát, némelyikök jelességét tekintve pedig, a külföld jelesbjeivel is versenyezhető képességét, nem tagadhatni, hogy számosabb művészeti elemnek vagyunk birtokában, mint magunk is hisszük s értékesebb anyaggal rendelkezünk ép olyan téren, melyen a nemzetek legmagasabb műveltsége kulminál.

Csak hogy a felsoroltakkal körülbelül ki is merítettük az előnyöket s a fényes éremnek sötét túllapja ép azzal fordul kifelé, hogy csakis az anyagnak vagyunk birtokában, hatását még kevéssé tapasztaljuk, nevelő s nemesbitő befolyását a művészet minálunk még kevéssé fejtette ki.

Az anyagi és szellemi élet, bármennyire különbözzék nyilvánulásaiban, nem oly merev ellenkezője egymásnak már azért sem, mert mindkettő az ember természetén alapúl s így csak látszólag különböző, alapjában pedig ugyanazon törvényeknek van alávetve. Itt és ott a szükség szüli a termelést, itt és ott a fogyasztásban mutatkozik a szükség s a hol kellő fogyasztási erő nincs, erőteljes termelés sem kaphat lábra.

Valamint tudományos irodalmunk nem fejlődhetik megfelelő arányban, mert közönsége (fogyasztója) nincs, úgy nem fejlődhetik a művészet sem kellően, mert a művészet fogyasztása nem vált még szükséglettté. Polyglott országunkban az irodalmi szükséglet is könnyebben elégíthető ki a szómszéd nagyobb nemzet irodalmi termelése által. Az a tulajdonságunk, hogy könnyen s jól tanulunk meg idegen nyelveket, mire oly büszkék vagyunk, megölő betűje hazai irodalmunknak és büszkeségünk is csakhamar megsemmisülne, ha elgondolnók hogy ezen kiválónak látszó tulajdonságban a kis nemzetekkel osztozkodunk, melyeknek az épúgy átka mint saját magunknak.

Ha irodalmi tekintetben el is tudjuk felejteni mivel tartozunk nemzetiségünknek, mert némi mentség fekszik abban, hogy inkább eredeti nyelven olvassuk el azt, mit forditásban tán kevésbbé jól kaphatunk, úgy a művészet tekintetében még e mentség is elesik, mert a művészet nyelve kosmopolitikus, ezt minden művelt nemzet egyaránt megérti s minél müveltebb s minél inkább tudja megérteni az idegent, annál jobban iparkodik nemzeti művészete ápolására, ha ilyennel már bir, vagy annak megteremtésére, ha hagyományaiban ilyet örökségül nem kapott.

Pedig ha a művészet önálló belső becsére nézve volnának is kételyeink, tekintsük a művészetet mint nemzetgazdasági tényezöt s lássuk egyelőre azon tagadhatatlanul nagy és fontos befolyást, melyet például az iparra gyakorol.

Századunk gazdasági életében nincs termelés, mely oly hatalmas, nem régen még meg sem álmodott mérveket öltött volna, mint az ipar. A mezőgazdasági termelés is egyre gyarapodik ugyan; de fejlődése lassúbb, haladásának netovábbját ismerjük s az egyrészt a terület korlátoltságában, másrészt a termő erőnek fejleszthető ugyan, de a végtelenig nem fokozható mennyiségében rejlik. A föld felületét nem nagyobbíthatjuk ugyanis s még ha a vízborította lapályokat mind lecsapoltuk, a kopár hegyhátak sziklatalaját mind termő réteggel borítottuk

is, az csak aránytalanúl csekély térmennyiséggel szaporítja a mívelhető földet. Gondos művelés, okszerű vetésforgás s a mesterséges trágya gazdag alkalmazása megtarthatja ugyan a földet szüzies erejében, de újabb, ismeretlen, a természet adta erőn kivül mást is bele nem csöpögtethet.

A mezőgazdasági termelést és termelhetést ennélfogva korlátoltnak kell elismernünk; s habár a mai haladáshoz mérten évszázadokig sőt ezredekig nem fognak a porainkból sarjadozó nemzedékek kifogyni a mívelhető térből s élelemből — birodalmát mégis végesnek tekinthetjük az ipar végtelen birodalmához képest.

Véges és végtelen! Mily nagy hangú szavak, melyeknek földi életünkben még helyes fogalmával sem birunk! De, valamint az ember nem teremthet semmiből semmit, csak alkothat és átidomíthat s mégis teremtésről szól, előtte lebegvén az arányok, melyek az ősanyag csekélysége s a termelvény nagyszerűsége közt gyakran léteznek: ily átvitt értelemben csakugyan nevezhetjük végtelennek az ipar birodalmát is, mert határait nem ismerjük, újabbkori fejlődése pedig mennyiség s minőség tekintetében semmi arányban sem áll eddigi termelésével.

Ősanyagra szorul ugyan az ipar is, és ez ősanyagnak szintén földünkből, annak méhéből és felületéről kell egyaránt kerülnie. De az anyag kifogyásáról itt nem is szólhatunk; mert a teremtő ész, még mielőtt fogytán volna egyik fontos ősanyag, máris pótlásáról gondoskodik. Sőt az ipar hatalmának s óriás haladásának egyik főoka épen abban rejlik, hogy eddig értéktelen, hasznavehetlen anyag után nyúl, hogy a természet mérhetlen adományait és erőit meghódítva, munkájával termékenyíti s a nemzetgazdasági fejlődés ezen másik, főfontosságú tényezőjének minél nagyobbmérvű alkalmazása által oly műveket alkot, melyek majdnem teremtésnek mondhatók, fennen hirdetvén az emberi szellem hatalmas fejlőképességét.

De vajjon önmagából merít-e csupán az ipar, pusztán saját erejénél fogva emelkedett-e a hatalom azon fokára, melyen ma szemléljük, mely országokat hódít meg

s mintegy szabadalmat nyert arra, hogy az emberi szükségletek legpazarabb kielégítése által, az emberi nem boldogításához kiválóan járuljon?

Nem.

Nem, mert önmagában az iparos képzettség mai fokára, az iparra való hajlam mai fejlettségére koránt sem juthatnak vala, ha segítségökre nem jön az emberi szellemmívelödés, az emberi ismereteknek századok örökségén gyarapodott, rendszerekbe öntött világkincse, a tudomány.

Csak a tudomány számos ágaiban gyűjtött szellemi tőkének alkalmazása az emberiség életfentartó s élvezetnyujtó szükségeinek fedezésére fejleszthetö magát e termelést is olyanná, mely a véletlennek iránytalan tapogatózásából kibontakozván, okszerű cselekvéssé, a kapkodás bizonytalan kisérletei helyett rendszeres tevékenységgé változott.

És e tekintetben egyrészről a természettudományokat, másrészről a nemzetgazdaságot illeti meg az érdem, hogy amazok az egyes iparágaknak tudományos alapot nyújtva, emez az iparosok szétzajló törekvéseinek határozott czélpontokat kitűzve okszerű, összhangzó működésre serkentettek egyeseket és társadalmakat s a külön működő magánkeresetágakat tökéletesbítvén, az országok közgazdaságában harmonikus egészszé fűzték.

Ámde ugyanezen tudományok összes vívmányaikat a mezőgazdaság terén is érvényesíték. Az okszerű gazdálkodást épúgy a természettudományok inaugurálták a földmivelésben, mint a hogy helyét a társadalmi tevékenységben a nemzetgazdasági tudomány állapitotta meg. Honnan tehát a különbség kettejök között, melyet korábban a véges és végtelen átvitt, bár ki nem elégitő értelmezésében iparkodtam volna tolmácsolni?

Az anyagban csupán ez nem rejlhetik, mert az anyag fogyhatóságát kénytelenek voltunk az iparra nézve is elfogadni. Kell tehát egy második hatalmas tényezőnek létezni, mely az iparban érvényesülvén, a gazdaságban hiányzik; tényezőnek, melytől a teremtés merész

képletét kölcsönzők s a mely a végtelen fejlődhetés fogalmát nekünk megérthetővé teszi.

S ily tényező valóban létezik, az iparban működik is és ez a **művészet**! A művészet, örökifjú szépségében, hóditó bájaival, mely az emberiben az isteni szikrát képviseli, alkotásaira az éginek bélyegét nyomja, az iparra alkalmazva pedig a remeknek lesz kútforrása!

Ipar és művészet, ha nem is egy ágy törvényes szülöttei, közel rokonságukat meg nem tagadhatják. Szükség fakasztotta mindkettőt. Amazt a testnek legkezdetlegesebb életfentartási és érzéki szükségei, emezt az emberi kebelnek kielégitést nem kevésbbé vágyó érzelem szükségei. Amaz az értelemmel párosult mihamarább, tőle várva legfőbb, legközvetlenebb gyámolát, emez e szellemmel lépett, későbbi ugyan, de annál nemesebb gyümölcsöket igérő frigyre.

És ez nem képzelet, nem képies hasonlat csupán. Avvagy nem-e az iparos képességnek habár a szükségnek is legelső kifolyása, mely az ősemberrel ágat töretett, hogy fegyverül használja a támadó vadak ellenében? Nem iparos működés-e, mely a leterített vad bőrét öltönyül aggatá az éghajlat zordonával küzködő első emberre?

Avvagy nem művészet-e, ha bármily kezdetleges is, és nem-e az emberi kebelben fakadt kegyeletérzetnek kifolyása, mely az első elhúnytra kőhalmazt hányatott, nem hogy megjelölje csupán a helyet, hanem a nagyszerűség idomaiban a magasztosnak utánzására, kifejezésére törekedvén.

S midőn kunyhóját rakta faragatlan szikladarabokból és kézzel tört ágakból az őskor embere, ki gondolta volna, hogy azzal az építészetnek teszi le alapkövét, azon építészetét, mely a legelső műforma, melynek szobrászat és festészet csak ifjabb testvérei s melynek remekeit az ezredéves piramisok nagyszerűségében, a román és gót styl pompás ívhajlataiban valamint a renaissance diszitményeiben s a mai kor pompázó palotáiban egyaránt csodálunk!

Az emberképzelet haladta kökor legnyersebb eszközeiben is már nyomára akadunk némely vésési kisérleteknek, melyek a szép iránti érzés kora fejlődését bizonyítják. Maiglan meg nem számlált nemzedékek szálltak sírba a kő- és bronzkorszak közé eső időközben, de még a bronzkorszak is annyira esik történelmi hagyományaink első, inkább még mythosszerű gagyogása mögé, hogy méltán elcsodálkozhatunk eme régi kor műizlésén, mely napfényre került eszközeinek szép idomaiban, díszes faragványaiban és gazdag ékszereiben nyilatkozik.

A görög művészet fejlettsége köztudomásu tény. Festményeit az idők viszontagságai tönkre tették, csak ujabbkori ásatások hoznak ismeretünkre némely, nem is a görög művészet fénykorából való falfestményeket, de szobraik mindenha mintaképek lesznek a nemes műizlés legfejlettebb korából. Iparművészeti termelvényeit pedig maiglan irigyli annyira haladott iparunk. Az antik szobrok és szobrocskák, vázák és edények sőt a mindennapi használat legegyszerűbb eszközeinek remek idomai és műbecse nemcsak ősrégi s majdnem felülmúlhatatlan példányképei a műérzelemnek, hanem a mellett is tanuskodnak, hogy Athénében az iparos művész, a művész iparos vala s az ipar és művészet rokonsága gyakorló mester-művészeikben személyesítve volt.

Ugyan e forrásból merítettek, az antik minták tanúlmányozása közben lelkesültek, műizlésöket azokon nevelték nagygyá a renaissance nagy művészei. De ekkor is karöltve haladtak ipar és művészet s a szép nemcsak a magasztossal párosul Rafael madonnáiban, hanem párosul a hasznossal is Benvenuto Cellini faragványaiban s véséseiben. A középkorban az olasz félsziget csak a régi Görögország művészeti fénykorát idézte fel újra s valamint az a mythologiai istenek ábrázolásában, a fenségest a széppel együtt ecsetelve, kora szellemének volt hű tükrözője, úgy az Olasz- s utána Németalföld és Németország művészei is csak koruk szellemében jártak el, midőn a keresztyén vallás legendáiból meríték képeik tárgyát. Hibásan következtettek egyébiránt e tényből úgy-

nevezett vallásos vagy egyházi művészetre, mely ily értelemben nem létezik, s melyre nézve a kritikaibb műtörténelem rég napirendre tért.

Nem szabad az ipar és művészet rokonságát, az utóbbinak fénykorában összeforrtságukat egy pillanatra is szem elől tévesztenünk, ha tisztán akarjuk megőrizni itélőképességünket épen azon időszakra nézve, melyben az úgynevezett keresztyén művészet fénykorát élte.

Vallásos volt ama korszak — ha nem is erkölcsös — és soha hatalmasabb, soha gazdagabb nem volt a pápa és a főpapság mint akkor. Csoda-e, ha az akkor újra fejlődő és a tökély még alig ismert fokát elért művészet, mely a maecenásokat talán soha nem nélkülözhette, a hatalmas egyháziak zsoldjába szegődött? A vallásos szertartások pompájában gyönyörködő világi nagyok — népről akkor szó sem lehetvén — az e pompát öntudatosan fokozó egyháznagyok nem nélkülözhették a művészet egyik ágának sem közreműködését. A művészek megrendelései egyháztörténetiek valának, Krisztus élete s halála, családja, a szentekkel bővelkedő mennyország alakjai, a hit vértanúi szolgáltatták az anyagot s a ránk maradt az időbeli müremekek legnagyobbrészt ily tárgynak.

Ne feledjük el azonban, hogy nemcsak templomokat emelt az építészet, díszitett a szobrászat és festészet; hanem még számosabb szintoly fényes palotát épitett a nagynemesség és a kereskedés által virágzásra emelkedett városok közönsége. Az egyházi pompa szükséglete számos müterméket igényelt ugyan, de a világi nagyok is vették ki részöket; a fényüzés nemcsak az egyházban folyt, és Olasz- s Németország gazdag városaiban is a művészek által gyakorolt műipar számos terméke épen nem volt vallásos jellemü.

Egyet nem szabad azontúl felejtenünk, hogy azon művészi lelkesültség, mely halhatatlan műveket foganzott az akkori nagy mesterek agyában s melyeket vésőjük és ecsetjük megörökitett, nem volt kizárólag a vallás ihlete. A torz s művészietlen bizanczi műformák elleni visszahatás, az úgynevezett renaissance korában ép az antik

görög művészet felkarolásában nyilatkozik. Mint a tudomány a classicismusnak, a művészet az antiknak emlőin táplálkozott s az ember örökké változatlan érzelemvilágából fakadtak ama csodás vegyülékű alakok, melyeknek törzsei deliségét és drapperiáit a szobrászat fenmaradt remekei, tárgyát és csoportositását az egyháztörténelem szolgáltatta, ez utóbbi, leginkább szembeötlő körülmény adván rájok, bár jogtalanúl, az egyházi, vallásos jelleget, mely alá a renaissance műalkotása oly könnyen volt osztályozható.

Igy tekintvén a mütörténelem feltünőbb mozzanatait, el kell ámulnunk ama könnyelműségen, mely az okozatot az okkal oly könnyű szerrel fölcserélé s nem lehet csodálkoznunk, ha komolyabb műkritikus, minő Pfau is, keserűen kifakad az ellen, hogy a művészet hanyatlását a vallási közérzelem hanyatlásával akarják kapcsolatba hozni, úgy tüntetvén fel a művészetet, mintha felvirágoztatása a vallás dogmáira szorult volna, holott a vallás sok részben épen a művészetnek köszöni századokon át leghatalmasabb eszközeit, melyekkel a nép érzelmére hatott. „Vegyétek el — mond Pfau, — az egyházi szószéktől az epikai mythost és a szónoklati díszt, melyet a költészet kölcsönöz: szedjétek le az oltárról az eszményi alakokat, melyeket festész és szobrász állitottak oda; zárjátok el a templomot azon harmonikus hangok elől, melyekkel a zenész tölti be; foszszátok meg az egyházat azon magasztos épülettől, melyet az épitész emelt számára; szóval vetköztessétek ki a kultust a művészeti elemekből, melyeket valamennyi művészettől kölcsön vesz s . . . . barbár műzagyvalékká kotyvaszt — vegyétek el mindezt, s mondjátok meg akkor nekem, mi marad meg . . . . .“ Hogy mit mond Pfau megmaradandónak s miként küzd a dogmák ellen, az nem tartozik tárgyunkhoz. Itt csak azon, ugyan epés szavakban kifejezett, de igazolt felháborodását iparkodtam ecsetelni, melyet benne a positiv vallás és eszményi művészet közötti viszony téves megitélése szült.

Szükség volt pedig e kitérésre annálinkább, mert valamint régebben az egyház és művészet hálakötelezett-

ségére nézve oly könnyen felcseréltettek a szerepek, úgy jelenleg is vajmi könnyen zavarodik meg az itélet oly képen, mintha nem a nemzet köszönné művészeinek és általuk művészetének legnagyobb emelkedését s legnemesebb kincseit, hanem a művészet és művészek volnának az oly gyéren nyilvánuló, gyakran alamizsnaként kinálkozó „műpártolás“ iránt valami roppant hálára kötelezve.

Minthogy a nemzetgazdaságban és statistikában eddigelé csak az ipar szerepel külön tényezőül, a művészet pedig még nem talált helyet ezen tudományokban: róla csak is annyiban szólhatnánk, a mennyiben az iparral kapcsolatosan fejt ki termelést; ámde ezen nézet hibás. A nemzetgazdaság legtisztább tanai szerint ugyanis — mint láttuk — három tényező működik közre minden termelésnél, vagy legalább szerepel benne kisebb-nagyobb mértékben s más-más arányban. E három tényező a természet, a munka és a tőke. Hogy munka kell a legcsekélyebb nemű termeléshez is, azt talán nem is vonja kétségbe senki, elgondolván, hogy a tisztán természeti erők segélyével termett ehető vad bogyónak szedése is már munkát képvisel, szedés nélkül pedig az nem hogy valami iparos czélokra, de még a legkezdetlegesebb életmód mellett, táplálásra sem használható. A természetben meglevő s hozzáférhető bokor, mely e bogyókat termi, a vadon élő emberre nézve a múltból fenmaradt, az általa netalán gyűjtött s rögtön el nem költött bogyómennyiség a jövő számára eltett tőke.

Ez egyszerü példában közreműködött három tényező keresztülvonul valamennyi emberi termelésen, csakhogy mai bonyolultabb gazdasági viszonyaink között nem mindig oly könnyen mutatható ki, a tevékenység mely része illeti a természeti erő, az emberi, állati vagy gépi-munka meg a tőke működését.

Főkép zavarttá lesz nem ugyan a fogalom, de a szétválasztási kisérlet, ha az embernek ugyancsak természet adta szellemi tulajdonait is számba veszszük, melyek egyszerre s egy időben természeti erőkül is, munkául is, tőkéül is szerepelhetnek. — Természeti erőkül: a meny-

nyiben mint ösztön, hajlam vagy képesség nyilatkoznak az emberi természetben, lehetővé tevén reá nézve szükségei kielégítését, mi már bizonyos nemű termeléssel jár; munkául, a mennyiben a szellemi erők bizonyos czél elérésére összpontositva a termelés módjait megállapítják s a testet a czélnak megfelelő tevékenységre birják; — tőkéül végre, a mennyiben a megelőzött korok ismereteit magukba gyűjtve, bizonyos irányban, bizonyos ágban a munkaképességet kifejtve, gyakran csodálatos fokra emelve, az embert jövőbeli termelésre kiválóan hivatottá teszik.

Igy értelmezve az egyik tényezőt — a mint kell is, hogy értelmezzük, mert a nemzetgazdaság nem érheti be természeti erőkül csupán a vizzel, levegővel, széllel, tűzzel stb., — alkalmazzuk a mondottakat a művészetre s azt fogjuk találni, hogy a felsorolt három tényezőt ugyancsak megtaláljuk a művészeti termelésben is s akkor a művészet is helyet talál a nemzetgazdaságban annálinkább, mert a művészet legalább a műveltebb nemzeteknél életszükség s igy terméke is t. i. a mű, az összes forgalom hajlai közé sodortatik.

A művészet önállóan értéktermelő fontos gazdasági tényező, melynek épen gazdasági nagy fontossága — mellőzve minden egyéb, még nagyobb és magasztosabb érdekeket képviselő szellemi tulajdonait — megérdemli, hogy a nemzetgazdák csupán saját szempontjukból is vele tüzetesebben foglalkozzanak.

Minden emberi cselekvénynek, főleg olyannyira kifejlett társadalomban, mint minőben napjainkat éljük, van anyagi oldala is. A görög költők és művészek kora, melyben a legnemesebb szellemi termelés fötörekvésének czélja a babérkoszorú vala, lejárt. Sőt még ama babéros időben is csengő talentomok is jutottak a kitűnő művésznek s a nemzet, ha nem is díj alakjában, háladatossága jeléül csatolt a diszitő koszorú mellé pénzbeli jutalmat; ha pedig ezt elmulasztá, a művészet pártolása által magukat megtisztelő Maecenások vállalták el szerepét.

Nálunk ez ugyan kevéssé tapasztalható. Akárhány jelesebb művészünk külföldön jeleskedik; a kik pedig itt-

hon vannak, keserü szivvel kénytelenek tapasztalni, hogy a közönség leszokott a Maecenások szerepéről s gyér megrendeléseivel is a divatnak vagy az értelmetlenségnek hódolva, külföldre fordul s akárhányszor kontárhoz folyamodik.

Pedig ne higyjük, hogy nagyjaink s gazdagaink imez eljárása nehezen kielégithető finomabb müizlésöknek következménye. Korántsem! Söt határozottan a müizlés hiányának kell tulajtonítanunk, ha tehetősbjeink pusztán a szokásnak és divatnak hódolva, gyakran oly szerzeményeket tesznek, melyeken a müértő kénytelen megbotránkozni.

Ez pedig nagyban és kicsiben foly igy egyaránt. Ha — a mi a nagy ritkaságok közé tartozik — valamely monumentalis épület művészi diszitéséről van szó, másodharmad, söt tizedrendü bécsi festész mázolja az izléstelen diszteremben az amouretteket, melyeket hazai erő sokkal tökéleteseben lett volna képes kiállítani. Az esztergomi bazilikában valami münchenivel festettették a freskokat méregdrágán s izléstelenül, mig utólag kénytelenek azokat lekaparni.

Egy-két kitünő müizlésü főúr kitünő régi mesterek szemenszedett képeit gyűjti s a tehetősbek müizlés nélküli nagy száma a képeknek csak régiségét látva, kevésbbé drágával ugyan, igaz, de annál roszabbal is beéri és fogadó-termének falait a kapu alatt vásárolt hamis Oldmasterekkel aggatja teli; vagy ha valamelyik csakugyan áldozott néhány szász forintot, hogy hazai művészszel festessen magának jobb képet, rögtön oly maecenásnak lesz elismerve, ki nem müérzéki szükségletét iparkodott kielégiteni, hanem megbecsülhetetlen nemes tettet követett el.

Ugyanazon viszony, melyet elöbb az iró és közönség között tapasztaltunk, ugyanazon viszony létezik a közönség és művész között is. Napilapok ujdonsági rovatában, néha-néha egy-egy komolyabb czikkben eldicsérjük ugyan a tudós vagy művész művét, ajánljuk is a közönségnek s appelálunk hazafiságára; de ha valaki a képet

vagy szobrot megvásárolta, ugyane lapban találjuk a nagy müpártoló dicsőitését is, ki nem önmagát tisztelte meg, hogy fejletebb müizlésének s ez által fokozott szellemi szükségérzetének keresett kielégitést, hanem megtisztelte a müvészt megrendelésével, talán a tudóst is könyvének megvétele által!

A müveltebb középosztály, mely a „szobadiszités“ szükségérzetének magaslatáig már felemelkedett, gyárilag készült bécsi férczmüveket szerez be, mely alkalommal csak a keret értéke határozza meg az egész darab értékét, melyben kép is van, s a legborzasztóbb festmények az ily szobákban találhatók.

Az egyházak szükséglete: oltárképek, szent képek, templomdiszitések stb. egy bécsi társulat által láttatnak el széles ez országban, szivrepesztő gyarló kiállítás mellett, s e férczmüvekért ezrek vándorolnak ki évenkint az országból, pedig e dolgokat még másodrendü müvészeink, talán olcsóbb árért is, de okvetlenül helyesebben készitnék el.

Épitészeink mintába gyúrt kaszárnyákat emelnek, melyek izléstelen terra-cotta diszitményekkel ellepvék, hogy a styltelenség el legyen takarva s még e minták is Bécsből kerülnek. Csak kivételesen épül izlésesebb ház és kisebbszerü palota s bármennyire tiszteljük ezért azon főurainkat, kik ezt divatba kezdték hozni, müvészeti diszitésről még e palotákban is a legritkább esetben van szó, odáig a szükségérzet még legmüveltebb köreinkben is alig emelkedett. A hol pedig nehány hazai müvész valamely középület diszitésével lőn — még boldogult Eötvösünk eszméje szerint — megbizva, úgyszólván napszámban dolgoznak.

Kifelé tekintve, korunkat kiválóan gyakorlatinak nevezik, de szégyen volna reánk nézve, ha ezt úgy értelmeznők, hogy a költői, a müvészi, az örökszép iránt többé nem tudnánk lelkesülni s merőben anyagiságba akarnánk sülyedni. Nem! Még meg tudjuk becsülni a költő lelkesitő dalait, élvezni tudjuk a müvészi ecset remek teremtéseit, csak hogy meg nem kivánjuk, legalább a nálunk-

nál haladottabb nemzetek nem türik meg többé, hogy a költő éhezve daloljon, a festész dideregve fesse alakjait, melyeknek látásán lelkesedésre gyuladjon a nemzeti önérzet. Gyakorlatiabbak vagyunk, legalább franczia, angol s német kortásaink azok, semhogy akkor fizessük meg ezrekkel a művész alkotásait, ha az már régen túl van a földi nyomoron, gyermekeire hagyván koldusbotját, melynél egyébre életében nem vihette.

A mesés árak, melyeket a gazdagabb nemzetek műgyüjtői egy-egy évszázados műremekért oly készségesen s egymásra árverezve, fizettek, a kortárak műalkotásainak jobb megfigyelésére is vezetett. Egy Larmartine, Victor Hugo, Disraeli irói tiszteletdija, egy Dela Croix, Doré, Knauss, Meissonier stb. képének ára százezrekre emelkedvén, kezdi megszüntetni azon anomaliát, hogy csupán a kiadó és képárus birjanak házakat venni, a teremtő iró, az alkotó művész pedig mindenha a nemzet koldusai maradjanak.

Semmit le nem vonva a művészet magasztos, izlésnemesitő, nemzetnevelő jelleméből, ezen oldala csakugyan a nemzetgazdaságba tartozik.

De itt meg nem a laissez-faire, laissez-passer kényelemtanát látom alkalmazandónak, sem a művészet közgazdasági tárgyalását a kinálat és keresés köznapi kaptájára nem akarnám üttetni; mert a művészet termelése állandó, söt évről-évre a fejlődő műveléssel fokozottabb értékü s habár a nagyobb keresés a termelést — legalább középszerüekben — gyarapithatja, kitünőbb művészekre inkább a természeti monopolium tana alkalmazandó.

A mellőzhetetlen vagy csak meg is szokott fogyasztás, könnyü szerrel fokozható vagy korlátozható termeléssel szemben, eléggé szabályozódik a kinálat és keresés törvénye szerint. Szabad ipar, szabad kereskedés minden állami beavatkozás nélkül, ez jelszava minden felvilágosodott nemzetgazdának s ezt hangsúlyoztuk egész müvünkön keresztül. De vajjon úgy vagyunk-e vele a gyakorlatban is? Mi tiltakozunk ugyan az állam közvetlen beatvatkozása ellen

valamely bizonyos iparág fejlesztése, pártolása körül. Eltéltük a tilalmi rendszert, mellöztetni kivántuk a védvámokat s a szabad verseny terére utaltuk a termelőket, a termelők pedig hol jajvészekléssel, hol fogcsikorgató megadással rákényszerültek e természetes útra s a mi egészséges volt, az megállt és tovább virult és a mi mesterségesen ápolva, betegesen lézengett, az elhullt saját s a nagy többség javára, a társadalom pedig fejlődött s az annyira féltett ipar hallatlan mérveket öltött.

De a minek az állam részéről való közvetlen alkalmazása ellen tiltakoztunk, annak közvetett foganatositását annál inkább sürgettük. A pamut-, a vas-, a len- stb. ipar egyenes pártolása ellen felszólaltunk ugyan, de követeltük az ez iparágaknak szükséges vasutak épitését, követeltük a szesz- és czukoripart sújtó adóviszonyok megváltoztatását, követeltük, hogy egyebet se mondjunk, az iparosok szakképzettségének fejlesztését, nevelését, a hitelt szabályozó törvényeket, válságok alkalmával az állam támogatását stb., szóval sokkal több millió értékü államsegélyt követelünk most, mint a hány százezerbe az ipar közvetlen támogatása azelőtt került.

Mindezt követeljük, s reméljük helyesen, az ipar érdekében s nem engedtünk követeléseinkből ugyancsak a szabad verseny, a szabad ipar, a szabad kereskedés czége alatt.

A müvészet, igaz, szabad mesterség s az volt még a legkonokabb czéhrendszer idejében! De talán ezért alkalmazzuk-e épen reá a szabadságot illethetetlen szeplőtlenségben, s ne iparkodjunk-e sokkal inkább számára is megnyerni egyenes úton azon támogatást, melyet az ipar kerülő úton oly busásan meg tudott magának szerezni?

Látszatra nincs egyszerübb mesterség a kereskedésnél. Kiki azt veszi meg — ha kerül miből — mire szüksége van, azt adja el, mi neki fölösleges. De mert ez közvetlenül nem megy oly könnyen s mert a szükséglő és bővelkedő oly egyszerüen nem találkozhatnak, közvetitők vállalják el szerepüket s igy foly az adásvevés kicsiben-nagyban, s habár a gépezet komplikálttá válik, a

cselekvények mégis egyszerűek s méltó követelése a kereskedésnek, hogy ügyeibe senki se avatkozzék. Szabad kereskedést tehát, s az államnak nincs hozzá többé semmi köze! Mennyire csalódunk pedig, ha azt hiszszük, hogy csakugyan nincs. Ám tekintsünk körül, van-e a kereskedésnél hatalmasabb követelő az államban? A vámtarifával keveset bibelődhetik már, tehát a szállitási árjegyzéket veszi elő. Követeli és méltán, még pedig az államtól, hogy a vasutakat kényszeritse oly árszabásokra, melyek neki nyereséget biztositnak, követeli a vaspályák azon irányát, melyek forgalmi viszonyainak megfelelnek; követel magának külön biróságot, mert a közönséges, a rendes biróság nem ismerheti usance-ait! követel, illetőleg vindikál magának külön legfelső itélőszéket, a börzét, melyen még az államcselekvényeket is megbirálja, különkülön oly kalkulust szolgáltatván az állam értékeinek, melyet a haute politique-nek, általa, állitólag, legjobban értett esélyei szerint helyesnek lát; és sok minden egyebet is követel magának, és nagyrészt helyesen, mert virágzó kereskedelem az állam és ország jóllétét biztositja, az állam főfeladata pedig polgárainak szellemi s anyagi jóllétét előmozditani s a társadalmat főczéljai elérésére segiteni.

De vajjon a szellemi s anyagi jóllét előmozditásában nincs-e szerepe a művészetnek is? A művészet — állitják némelyek — önczél. Az igaz szépben való gyönyörködés a legmagasabb élvezet; a művészet ezen szellemi élvet nyújtja, nyújtja pedig két irányban: alkotásai szemléletében a nagy közönségnek; alkotásai létrehozásában magának a gyakorló művésznek.

Ez utóbbira nézve, kit megszállt az isteni ihlet, ki gazdag képzelete merész szárnyröptének alakot tudván kölcsönözni lihegő kebellel áll vászna előtt, mig rajzóna lázas izgatottságban varázsolja reá a soha nem látott jelenetet; a művészre nézve, ki szive érzelmeibe mártja ecsetjét, tőlük kölcsönözve a ragyogó szinpompát, mely teremtményén előmlik; reá nézve, ki lelke harmoniájából meriti az összhangot, melyet müve szemléletekor mélyen

meghatva csodálunk; reá nézve, ki kedélye hangulatát titkos ösvényen csempészi át a szemlélő kebelébe, hogy vele lelkesedünk az általa ábrázolt dicső jeleneten, hogy borzalom fog el alakjai sorsa felett, szánalom, ha alakitása tárgya ez; a művészre nézve — mondom — elfogadhatjuk a művészetet önczélnak. Mi reánk, többi halandókra nézve, kik nem vagyunk képesek a művészet rózsás üvegén át szemlélni az életet, ránk nézve, kik a szellem hóditó erejét, az anyag legyőzhetlen követeléseit egyaránt vagyunk kötelesek számba venni, a művészet többé nem önczél, eszköz az, fájdalom, csupán; de siessünk önmagunkat igazolni — a legnemesebb eszköz, melylyel az emberiség tökéletesbitésére élhetünk: nevelési eszköz, mely által egész nemzeteket akarunk azon polczra emelni, hogy a legtisztultabb szellemi élvezetre képesitve levén, jellemük s kedélyük nemesbülése által az örökszép, s mi vele egyértelmű, a jó befogadhatására, cselekvésére is serkenjenek.

Elérve e czél még sehol nincs; de megközelitésére nézve óriási különbségek léteznek az egyes nemzetek között.

Az út is meg van találva elérhetésére. Müveltebb nemzetek régóta haladnak rajta s oly eredményeket értek el, melyekről nekünk ma még álmodnunk sem szabad. Reátérni ez útra sem valami nehéz, igen egyszerü a „recipe," melynek hűséges használata biztosan vezet a gyógyulásra, sőt első adagait most kezdjük szedegetni, hazai kormányunk üdvös kezdeményezése folytán. Nem egyéb az, mint sok művészi szépnek szemléltetése! Folytonos szemlélet által először előkészitjük, utóbb önálló itéletre birjuk, végre pedig nélkülözhetlen szükséggé változtatjuk a szép szemlétetését s műfogyasztóvá teszszük a közönséget, mely, hogy e fogyasztást megbirja, fokozott termelésre kényszerül egyéb téren.

Magától — ez, fájdalom! igaz — igen lassan, hosszú századok lefolyása alatt fejlődik csak ilyenné a nemzet. De a mai társadalomnak nem azért mozgató ereje a gőz, nem azért levélhordója a villany, hogy századok lassú

taposásában mászsza meg csigamódra azon haladási pályát, melyet óriás segédeszközeivel sokkal nagyobb sikerrel rohanva is benyargalhat. Kitalálták már előttünk, még pedig ugyancsak gyakorlati nemzetek — angolok, belgák, francziák — mi vezethet rövidebb idő alatt is biztosan czélhoz. Egyszerű szabály az is, mely e téren követendő: mig ugyanis a nagy közönség műszükséglete nem elég nagy, hogy termékeny művészetet fentarthatna, az államnak kell közbelépni s részint művészek neveltetése, még inkább pedig a létezők foglalkoztatása által, műtermékeket életre segíteni, monumentalis építmények s művészeti diszíttetésük által mindaddig kecsegtetni művészeket s közönséget, mig ez a műtermékeket többé nem nélkülözhetvén, maga kezd megrendeléseket tenni s utóbb maga tartja el és még számosabban művészeit.

Itt könnyen felmerülhet a kérdés, valamint fel is állíttatott már azon tétel, vajjon van-e joga az államkormánynak arra, hogy az adózó honpolgárok filléreit oly czélokra forditsa, melyeknek mindig csak a mivelt kisebbség veszi hasznát? A többek közt About, a franczia negyven halhatatlanok egyike, nehány éve „a haladás“ czíme alatt megjelent és George Sand-nak ajánlott szellemdús könyvében állítja, hogy a kormánynak nincs joga egy fillért is fordítani a budgetből művészetek s tudományok ápolására. „Mig a királyok voltak — úgy mond — a budget gazdái, addig hagyán; — hanem ma a budget a nemzeté s utolsó fillérig azok javára fordítandó, a kik fizetik. Miután pedig azok száma igen csekély, a kik tudomány és művészet iránt érdeklődnek, minden ily költség megfordított progressiv adó azon czélból, hogy a nélkülözök túlterheltetése által mások fölöslegét szaporítsa“.

Ha e nézetek Francziaországban fel-felmerülhettek, hol a kormány milliókat s milliókat fordított tudományos és művészeti czélokra, arra mi mondhatnók hogy „hagyán“; de általában felállítani ily elméletet tán még se szabad. Avvagy az összes nemzetgazdasági haladás nem-e épen az általánositás felé irányul-e s belátva, hogy az állam-

intézmények hasznát helyes arányban fejek szerint szétosztani nem lehet, az összes adózási rendszerek nem-e oda törekesznek és helyesen, hogy mindenki tehetségéhez — itt jövedelméhez — képest járuljon, az állam terheihez arányban állván nagyobbrészt jövedelmével, nemcsak közbiztossági szükséglete, melyet épen az állam nyujt, hanem fogyasztóképessége is, még pedig nemcsak az anyagi, hanem a szellemi fogyasztás nagyságát is tekintve.

De még más oly intézmények és intézkedések hasonlata is szól a művészet állami pártolása mellett, mely intézkedésekre nézve az állami interventio kötelezettsége többé kétségbe sem vonható. Ilyen — hogy egyebet se említsek — a korábban tárgyalt közoktatás is. A közoktatás, kezdve a legelemibb népneveléstől fel a tanítható tudomány legmagasabb fokáig, melyre nézve még az egyéni jogra oly féltékeny Albionban is mind több több tért nem csak foglal, de kénytelen foglalni az államhatalom, s melyre nézve nem is szorítjuk meg a kormány iránti követelésünket.

Nevelési eszköznek mondtam a művészetet, nevelési eszköz a népiskola, nevelési eszköz az egyetem is. Mihelyt pedig megkövetelhetjük az államtól, hogy — mint a legfőbb hatalom képviselője — mérlegbe vesse e hatalmat arra nézve, hogy a honpolgároknak megadja a módot azon míveltség megszerzésére, melyre életén át szüksége lehet, magunk rontottuk le a határjelzőket ilyen vagy amolyan míveltségi fok között.

Ugyanis nem önkényére akarjuk hagyni az államnak, hogy saját tetszése szerint mérje ki a mívelhetést százok, ezrek vagy százezrek között; hanem kötelességteljesitést követelünk tőle s azért kivánunk súlyt fektetni e szóra, hogy a míveltség megszerzésére adja meg a módot. Ne is gondoljuk, hogy az elemi oktatás — bár legtökéletesebb berendezésével már eleget is tett volna hivatásának. Nem az irás-olvasásnak a tömegbe csöpegtetése a czél. Eszköz ez épúgy, mint a középiskolai, a tudomány-egyetemi, a műakademiai tanitás. Eszköz az összes tanitás, nem pedig czél s koránsem állami czél, mely

mindenha a honpolgárok anyagi-szellemi jóllétének előmozditása. Hanem mert e czélt minél tökéletesebb míveltség által közelíthetni meg leginkább s mert, emberi tökéletlenségünk érzésében, legmagasabb foka az anyagiaknak kielégitése után a szellemi élvezetek legtisztultabb legnagyobb mérvü kielégitésében rejlik: azért követelhetjük az államtól minden nevelési eszköz legterjedtebb alkalmazását, ezért követelhetjük tőle a tudományon kivül a művészet pártolását is, mint legnemesebb, legfejtettebb, legtökéletesebb nevelési szert — s követeljük akkor is, ha a nemzet budgetjéből, ha a közvetlenül nem érdekeltek járulékaiból kerül is rá a költség. Követeljük pedig, mert az érzés nevelése a közerkölcsiségre nézve époly fontos, mint az értelemség fejlesztése.

E kérdés ugyan szintannyira a politikába vág, mint a hogy anyagi oldala a pénzügyi tudományba tartozik. Mindkettőnek rokonsága a nemzetgazdasággal és statistikával azonban eléggé ismeretes s elég volna e rokonságra utalni, hogy a művészet tárgyalása itt igazolva legyen.

Áll azonban rendelkezésünkre egyéb, közvetlenül a nemzetgazdaságba tartozó műanyag is s igy nem vagyunk kénytelenek, kerülő utakon folyamodni oly tények felsorolásához, melyek követelésemet indokolnák, támogatnák.

Eddig a művészet történelmének vázlatos rajzolásában csak két feltünőbb korszakot volt alkalmunk fölemlíteni, az antikot s a renaissance-t. Mindkettőben az ipart nem csak rokonságban találtuk a művészettel, hanem úgyszólván összeforrva vele, összeforrva egymás kölcsönös javára s elannyira, hogy még az elválasztó határvonal kijelölése is bajos volna. Van azonban korszak történelmünkben, még pedig az említetteknél jóval közelebb fekvő, mindnyájunk által jobban ismert, nemzetgazdasági fejlődésünkre nézve kiváló fontosságú, melyben ipar és művészet elváltak egymástól s külön-külön mindegyik hanyatlásnak indultak.

Az újkor századai ezek egész a legközelebb évtizedekig, melyekben ismét egészségesebb fordulóra ébredtünk.

A művészetre nézve ezt ellenmondás nélkül fogadja el mindenki, ellenmondás nélkül annyira, hogy szinte késztetve érezzük magunkat saját századunkat védelem alá fogni, miután nem csak azt vetették szemére s nagyrészt méltán, hogy épitészeti stylja nincs — hacsak a legújabbkori vasuti épitészetet nem akarjuk rideg csupaszságával, bár okszerü oeconomiájával ilyennek elfogadni; hanem szemére vetik az általános magasabb művészet hiányát is, mit szabad volna tagadni.

Nemúgy az iparra nézve, melynek tekintetében szinte látjuk felzúdulni a nemzetgazdák összes tiszteletreméltó hadát, kérdőre vonván merész állitásunkért s utalva az iparnak, korábban általunk is elismert nagyszerü vivmányaira.

És e tekintélyes támadásra okvetlenül lehajtanám fejemet s megadnám magamat, ha korábbi állitásom bevégzett volna s az ipar hanyatlását nem azon szempontból állitanám, melyből összes tárgyunkat kell megitélni. Remélem azonban tisztelt elleneimet is kibékíthetni azon egyszerü állitással, hogy a hanyatlás nem mennyiségileg, hanem minőségileg, nem általában, hanem a müiparra értendő.

Az ipar óriás haladását nem azért dicsöitettem korábban magam is, hogy most egy könnyelmü szóval ismét lerontani iparkodjam érdemeit. De tekintsük közelebbről, miben áll az ipar újabbkori haladása, s tapasztalni fogjuk, hogy a tömeges termelésben s azon ágaiban, melyben a tudomány kutatásai jutottak gyakorlati érvényre.

A mig csakis a tudomány termékenyitette az ipart, mindig új meg új irányban kezdett termelni, addig alig sejtett szükségeket bőven fedezett s a mellett mind újabbakat támasztott. A mily kevéssel beérte hajdan a népek nagy tömege, csak választottjainak jutván az élet magasabb fokú élvezete, époly számtalan ma a szükség-

let még a legegyszerübb életmodú osztályoknál is s a mit hajdan országos törvények drakoi szigorral megengedhetetlen fényüzésül elitéltek, az ma, fejletebb viszonyaink között üdvös nemzetgazdasági haladásnak, fokozott jóllétnek, örvendetes állapotnak tekintetik.

Az ipar ez irányú haladása általában szerencsés eredménynek tekinthető, megbecsülhetetlen demokratú jelleme ebben rejlik.

S ha kérdjük, mi igazolja hát előbbi állitásunkat az ipar hanyatlásáról, hol vannak az árnyoldalak e tagadhatlanul ragyogó fényü társadalmi képben? újra azt kell ismételnünk, hogy a hanyatlást csak viszonylagosnak mondám, árnyoldalait csak most akarom említeni.

A tudomány legfőbb vívmánya az iparban a gép. De a gép a mint kivetközteté az ipart egyéniségéből azon mérvben munkált közre ama materialismus terjesztésére, melyben az emberiség magasabb, nemesebb tulajdonai el kezdtek merülni, nem hagyván fel egyebet az üzérnél, ki a szellemi erő müködésének legszebb gyümölcseit, a felfedezéseket is csak azon árszabály szerint kezdte mérlegelni, mely a termelő tőkének kamatait szabályozza.

Nem abban volt káros hatása a gépnek, mit általában szemére hánynak, hogy a munkás kéztől megvonta a tért. Rég ellenkezőjét bizonyitá be épen a nemzetgazdasági tudomány s ma már mindnyájan tudjuk, hogy sokkal többen s jobb kereset mellett találnak alkalmazást, a gépi munkánál mint a gépek előtti korszakokban valaha. A gép a termelésnek — hogy úgy mondjam — egyensúlyát bontotta fel, tömeges termélésével olcsón birta előállítani a szükségest s még azon felül is. De a munkafelosztás nagy elvét, mely nélkül meg nem élhet, a túlságig fokozván, az értelmes embert is sok tekintetben gépies munkára kárhoztatá, munkára, mely valamely termelvény csak századrészének elkészitésére pazarolván egész hosszú emberéletet, s a felköltött halálos verseny rohama közepett egyéb mívelésre időt nem engedvén, az anyagi fogyasztást gyarapította ugyan, de a szellemi

fejlődés rovására. A gép termelése óriási volt ugyan, de termékei nyers izléstelenségökben nem hatottak az emberiség izlésének fejlesztésére; az ember anyagi szükségei bővebben fedeztettek ugyan, de lelkének vajmi kevés jutott, s az ipari termelés hanyatlása, szerintem és magasabb szempontból tekintve, ebben rejlett.

Vigasztalódjunk azonban! E hanyatlás csak ideig óráig tarthatott s az emberi természet istenalkotta harmoniája sokkal erősebb, semhogy az hosszabb időre megzavartathatnék.

Tudomány és művészet, igaz és szép, sokkal rokonabbak, mindkettőjök czélja: a tökéletes sokkal inkább egy és ugyanaz, semhogy egyik a másik rovására sokáig egyoldalulag fejlesztethetnék.

S íme saját nemzedékünk találta meg a szert a felbomlott összhang helyreállítására.

A tömeges termelés, a gép méltó bámulása, az élénk üzérkedés, az értékek óriás gyarapodása, a hajdan távol nemzetek folytonos közeledése s az összes anyagi életnek nem álmodott fejlettsége nemcsak méltó büszkeséget öntött a termelőkbe, hanem némi elbizakodott önhittségre is serkentette, melyben egymással versenyre kelve, be akarták az ámuló világnak mutatni, mire képes az emberi elme, s a mit meghodított a zsoldjába fogott természet, a rabszolgává szegődtetett gőz s a külön tűhegy csiszolásig aprositott munkafelosztás.

És a miben az anyagiságba merült emberiség legfőbb diadalát volt ülendő, az első nagyobbszerü világkiállitás Londonban, 1851-ben, az szülte a reactiót, az termette meg az üzér-szellem s anyag-tömeg hóditó káprázatai közt az izlés, a művészet, szóval a szép győzelmét.

A világ ámult s a tömeg ujongott, de maguk a termelők s a kik segitői valának a technikai tudományok mívelői érezni kezdték, hogy a mit termelvényeik nyers és közönséges alakjaiban nyújtanak, az nem elegendő, hogy a mit mennyiségben nyertek, azt minőségben vesztették, és hogy, valamint a természetben a hő és erő

csak egymás rovására fokozható, az iparban is ki lehet ugyan elégíteni a kezdetleges életszükségeket tömeges termeléssel, de, a mi haladottabb társadalomban nem kevésbbé életszükség, a szépet, a nemesebbet soha.

És visszatértek a honnan kiindultak, az ipar nevelő anyjához, a művészethez. A tudomány termékenyítheti ugyan az ipart, de nemesíteni, szépíteni csak a művészet bírja. Mindkettőben csak a lelkes egyén tud fejleszteni s az ipari termelés nemesbitése végett újra csak az egyént kellett jogaiba visszahelyezni.

Ezzel van megtalálva az összhang, de ezzel van szentesítve a művészet szerepe is az iparban és nemzetgazdaságban. Mindenha csodálni fogjuk a gépek naponkint fokozó tökéletesbülését, de tetszésünket, rokonszenvünket csak a szép vívhatja ki állandóan.

A londoni első világkiállitás óta évről évre ismétlődnek, hol egyik, hol másik világvárosban a nemzetközi kiállitások, és a művészet mindegyikökön ki-kiválóbb mérvben szerepel s az 1873-ra Bécsben létesitett, tervezete szerint ekkoráig legnagyobbszerü világkiállitás ugyan csak rászorul s egyik legelső helyet biztosít számára. A mi első kezdetben csak decorativ díszitési czélból volt alkalmazva, az ma elmaradhatatlan kellék; s a kik a tömeges termelésben legelsők valának, az angolok, ők ismerték el ez izlés fölényét, ők karolták fel legbuzgóbban a művészetet s a mit általa elértek: iparos terményeik nemesült alakjában, gyártmányaik finomult idomaiban büszkén mutatják be a világnak.

Kensington muzeumuk, melyet méltán irígyel tőlük a mívelt világ, Europaszerte utánzásra talált. A műkincsek közvetlen látása a közönség izlését nevelte s követelővé tette az iparosok irányában, kik ugyan ez intézet gazdag műmintaiban lelik a lehetőséget, hogy a finomult izlés igényeit kielégíthessék. A rajziskolák ezrei nemcsak fogékonnyá tették a fiatalabb nemzedéket a szép iránt, hanem képessé is arra, hogy az ipart tökéletesebben mívelhesse. A művészeti sokasitás százféle nemei soha nem sejtett virágzásnak indulnak, s a mint

a maguk részéről hozzáférhetővé teszik a műtermék tökéletes másolatának birtokát a kevésbbé vagyonosra nézve, viszont ezrivel foglalkoztatják a művészeti alapismeretekkel biró egyéneket, és seregökből nem egy emelkedik ki csupán azon coriphaeusok közül, kiket műveikben csodálunk.

Nem hiába támogatják felvilágosodott nemzetek, kormányaik által is az iparművészeti muzeumokat és műkiállitásokat, nem hiába szervezkedett hazánkban is az iparegyesület és képzőművészeti társulat kezdeményezése folytán egy országos bizottság, mely ily iparművészeti muzeum megalakítását tervezi; mert ilyenekben az elmúlt idők munkája, művészete, tudománya lesz láthatóvá s tanulmányozhatóvá.

A görögök nemes egyszerüsége és bája, a keleti népek iparterményeinek ragyogó színvegyüléke, a bel- és külföld mármár elfelejtett izléses művészi munkája eszméket érlel vagy gazdagít, lelkesedést szül s a haladást fejleszti.

A művészettel rokon, általa táplált, általa nemesbített ipar, mint ilyen nem is hanyatlóképes többé; de korántsem is társadalmi baj, mint a minek bizonyos rövidlátó moralisták hirdetik. Erkölcsbirók, kik, mert az iparban, mint minden emberi, főleg anyagi cselekvényben rejlő, vagy inkább azzal járó társadalmi hiányokra nézve az universalis gyógyszer még meg nem találtatott, a felfelmerült socialista s communista mozgalmak miatt az ipart akarták általában elitélni. Ezek ellen fordul ama franczia iró, midőn gondviselésnek nevezi az ipart. Valóban, egyéb okokon kivül, a művészet által nemesbített iparnak is fogjuk egynap köszönhetni, hogy mindnyájan felvilágosodottak s becsületesek leszünk. Tagadhatatlan, hogy minden fölfedezésnek és feltalálásnak, mely az életet bármiben megkönnyíti az a végeredménye, hogy az életet művésziebbé, eszesebbé teszi. A ki azon titkot felfedezné, hogy egy hold földön száz mérő buzát termeszszen, vagy félforintért egy pár czipőt készíthessen, közvetve a művészet birtokát tágitaná. Neki volna köszönhető, hogy

mindnyájan több időt nyernénk szép tárgyak szemlélésére vagy termelésére.

Látnivaló tehát, hogy a művészetnek megbecsülhetetlen szellemi értékén kivül, igenis megbecsülhető, sőt fejletebb viszonyok között számilag is kifejezhető gyakorlati, anyagi haszna van.

És ez a művészet valamennyi ágára illik: az épitészetre épugy mint a zenére, a festészetre szintúgy mint a szobrászatra stb. S ha megdöbbenve vesszük tudomásul, hogy olcsó élczczel lehetett elütni egykor törvényhozásunk termében az országos zenedére javasolt összeg megszavazását, mert: „mi hasznunk volna abban, ha valamennyien énekelni tudnánk“, ám vegye tudomásul értelmes közönségünknek a művészetért amúgy is lelkesedő része, hogy a művészetben érzelem- s erkölcsnemesitő, kedély- s izlésnevelő nagy hatalmán kivül, roppant anyagilag gyarapitó erő is rejlik, melyet mire megérteni tanulja a nemzet, hatását és eredményeit akkorára már bőven élvezte is.

XI.

VÁROSI ÉS VIDÉKI NÉPESSÉG.

Város és falu között, mióta rendezett viszonyú államok léteznek, mindenha létezett különbség is, habár a különbséget leginkább csak a nyelvszokás állapitá meg, a város fogalmának megállapítása pedig örökké nehézségeket okozott, melyek maiglan sincsenek végleg eloszlatva.

Újabb időben többizben találkozunk, legalább külföldön, tudományos kisérletekkel, melyek a város fogalmának meghatározását tüzték ki czélul s nem egy helyütt merült fel azon állitás, hogy a város és falu közötti különbség kriteriuma egyesegyedül lakosságuk száma, tovább víve pedig ez állitást kimondatott, hogy 10,000 lakón alúli helységek a falusi, azon felül biró községek a városi népesség közé számíthatják lakóikat.

Mennyi jogosultsága van ez állitásnak külföldön, hol a lakosság kisebb községekben is általán míveltebb, iparosabb s a városi lakosság több elemével bír, egyelőre nem kutatom; de hogy ez minviszonyainkra sehogy nem illik, az rögtön világossá válik, ha tekintjük, hogy Buda-Pest például közel 300,000 lakojával époly szab. királyi város, mint az 1,300 lakójú Ruszt s ép annyi joggal vagy kiváltsággal bír, mint az 1,800 lakójú Hátszeg vagy 1,300 lakójú Illyefalva, melyek kiváltságos mezővárosok. De mit mondjunk viszont a 40,000 lakón felül számláló Hódmezővásárhelyhez, vagy a 30,000-nyi lakosságú Békés-Csabához, melyek épannyi joggal bírnak, illetőleg nem bírnak, mert szintúgy a megyei hatóság

alatt álló mezővárosok mint akár Soroksár vagy hasonló, s vásárjogukon kivül talán nem is különböznek 5-600 lakójú falvaktól, vagy csupán az adófizetésre nézve előjogot nyert egyszerű pusztáktól.

Látni való tehát, hogy gyakorlatilag véve maga a népszám még koránsem állapítja meg valamely község városi voltát s ha kételkedhetnénk még az iránt, hogy a történelmi jog hozzájárul a czim birtoklásához, e kétség azonnal eloszlik, mihelyt több rendbeli városaink különböző elnevezése jut eszünkbe s megemlékezünk arról, hogy van nálunk szabad királyi-, szabad püspöki-, szabad bánya-, kiváltságos nemesi-, kiváltságos mező-város stb., nem is szólva a rendezett tanácsu városokról, melyekben legalább a magistratus összealkotása s ennek folytán ügyvitele látszik némi városi színezettel bírni.

Ha csupán a czím jogosultságának megállapitásáról volna szó, megnyughatnánk a fölemlitett történelmi jog hagyományaiban s valóban meddő kérdés volna a városi és vidéki községek különbségének kutatása. De nem a helységeknek, hanem a bennök lakó népességnek viszonyai, részben jogviszonyai is kerülnek itt tárgyalás alá s e szempontból annál is inkább megérdemlik a kutatást, mert a községek rendezéséről szóló törvényjavaslat megengedi a községeknek, hogy autonom s a megyei hatóságtól független községgé alakuljanak, több ily község megalakulása pedig annál érzékenyebb lesz az illető megyére nézve, minél kisebb az, s minél súlyosabban fog ránehezedni a saját területén behajtandó adó, melyet közhatósági költségeinek fedezésére kénytelen fordítani.

Habár a privilegiumok kora lejárt s a „kiváltságos", de még a „szabad királyi" elnevezésnek maholnap nem lesz értelme, ha a czímmel járó autonom jogok gyakorlatára a lehetőség és tehetség nincs meg, mint az a törvénykezési költségeknek több város által kért kormánymegtérítéséből is látjuk; — mégis, miután a város és falu között létező különbséget eltörülni nem tudjuk, maholnap be fog kelleni következni az időnek, hol a puszta nyelvszokással többé be nem érjük, hanem mint más államok

közül, például Poroszországban is, törvény fogja meghatározni, mi a város, mi nem. S miután törvény, legalább jó törvény nem hozathatik a nélkül, hogy alapja legyen azon határozatoknak, melyeknek foganatot akar szerezni, talán jó lesz eleve is tisztába jönni azon viszonyokra és körülményekre nézve, melyek a város fogalmát megállapítják, s azon elemekre nézve, melyekből a népességnek állani kell, hogy az általa lakott helység városnak neveztethessék.

Noha az ily viszonyok magyarázatánál és megállapitásánál a külföld példája csak keveset nyomhat; sőt idegen viszonyok osztályozásának chablonszerü utánzása épen elvetendő, s noha tisztán tudom, hogy Szent István birodalmában csakis a tényleges viszonyok kellő ismerete és számbavétele után lesz lehetséges megállapodni, valamint egy, meggyőződésem szerint, szintén kikerülhetlen politikai okszerübb beosztásra nézve is csak saját viszonyainkból merithetjük a nélkülözhetetlen anyagot: a külföld korábban említett tudományos kutatásai mégis számba veendők, mert a tiszta elméletet csak a tudomány állapítja meg. Tudományosan kutatva pedig a kérdést, talán mi is hozzájárulhatunk az elmélet tisztább megállapitásához, melynek okszerü alkalmazása azután a gyakorlat dolga.

A városok azon politikai jelentősége, melylyel, mint az autonom jogok úgyszólván egyedüli képviselői a középkorban bírtak, nagyrészt lejárt s ezzel megszünt legnagyobb megkülönböztető jellemök a vidék iránt, mely akkortájt, úgyszólván, kivétel nélkül hübéri kötelékben sínlődvén, gyakori esetben magukhoz a városokhoz volt jobbágyi függésben. A föld felszabadulásával, a hübéri kötelékek lazultával s a községi autonomia terjedésével a városok ez autonomiai kiváltsága nagyrészt megszünt s vele együtt elmosódott a város politikai jelentősége; de annál inkább nyomult előtérbe a társadalmi, nemzetgazdasági és míveltségi, melyet egyrészt a bennök letelepedett iparosok egyenisége által, a polgári osztály megérősödésében és gyarapodásában, foglalkozása által a

termelés tökéletesbülésében, a mind inkább tömörülő különféle osztálybeli lakosság és gazdagodása által pedig a müvészet és tudomány fejlesztésében tanusítnak.

Mig ugyanis a külföld míveltebb államaiban alkotmány- és törvényszerüen nem létezik semmi jogi különbség a városok és falvak között, minden honpolgári jog a község illető lakosára levén ruházva, a tényleges különbség természetesen létezik a mint az a társadalmi életben önként fejlődött.

E tényleges különbséget kénytelen számba venni a tudomány, főleg a statistika s a gyakran mesterkélt, mindenkép pedig eltérő különbözetekre kevésbbé súlyt fektetvén, leginkább arra szorítkozik megtudni, vajjon tömör- vagy szórványos-e a népesség, ha ugyan a szó kifejezi azt, mit a franczia a „population agglomerée“ vagy „non agglomerée“, az angol pedig a „proximiti of population“ vagy „distance of population“ szókkal jelez.

Ily módon tekintve a népességet, helyesnek látszik, mit Schwabe H. a porosz városi ügy statistikájáról írt s Hildebrandt évkönyveiben megjelent értekezésében mond: „hogy a város és vidék közötti különbség egy szóval kifejezve a míveltség összpontositása, mely míveltség ugyanis mindenkor az emberek nagyobb összpontosulásának következménye“.

Ez állitás helyességében nincs okunk kételkedni, noha ez nem kényszerít arra, hogy beérjük vele a város és vidék közötti különbség jellemzésére.

Összekötve ugyanis „a míveltség összpontosulásának“ fogalmát a „tömör népesség“ fogalmával, könnyen azt hihetnők, hogy e kettő egy, illetőleg elég a lakosság tömörsége, hogy összpontosított míveltség is helyt foglaljon, és csakhamar ott lyukadnánk ki, hogy bizonyos népszám elég arra, mely határvonalúl kitüzetvén, azon innen vagy túl a falu vagy város létét bizonyítsa.

Bármily kényelmesnek látszik ez értelmezés, a tapasztalás egyebet bizonyít. Egyebet bizonyít legalább hazánkban, hol elég 5, 10, 20 sőt azon felüli sok ezernyi

lakosságú község van, melynek neve város ugyan, melyben a population agglomerée-t tehát megtaláljuk, de a mely mindamellett távol áll a míveltség összpontosulásának eszméjétől, melyeket a közönséges életben „parasztvárosoknak“ neveznek, s a melyek, ha igazán városi ember meglátogatta, emlékében mindenkor nagy falukként szerepelnek.

Kell tehát az eddig említett ismertető jeleken kivül még másoknak is létezni, melyek a felsoroltakban talán lappangva ben is foglaltatnak, de megnevezve nem levén, megérdemlik, hogy keressük, vagy, ha azt hisszük megtaláltuk, elemezzük; mert szerintem a legdöntőbb s leghatározottabb ismertető jel a népesség alkatrészei, vagyis azon elemek, melyekből valamely község lakossága alakul.

Eddigi kutatásaim között a népességnek hatféle oly viszonyára akadtam, melyek, ha külön külön vagy együtt nagyobb arányban vannak meg valamely községben, azt jogosultabban teszik várossá, bármely eddig bírt jogczíménél fogva.

Megjegyzendő előre, hogy eme részletezéssel nem is jutunk ellenkezésbe a külföld korábban ismertettem állításaival, hanem talán csak szabatosabban tovább fejlesztjük.

Azon hatféle viszony tehát, melynek nagyobb arányban való létezése — véleményem szerint — a város jellemét meghatározzák:

1-ször a népszám;
2-szor a lakosság foglalkozása;
3-szor míveltségi foka;
4-szer az értelmiségi kereset;
5-ször a családszám;
6-szor a lakviszonyok.

Ha be sem értük feljebb azon értelmezéssel, mely pusztán a népszám után akarja a város létezését konstatálni, abból korántsem az következik, hogy azt egészen mellőzhessük. Sőt a „tömör népesség“ fogalma is elvész, ha bizonyos nagyobb számhoz nem kötjük. Sőt még, ha a mindennapi élet tapasztalatait tekintjük s a múlt

századok agyafúrt szabadalom osztogatásait mellőzük, bizony senki sem fog az ujabb korban városnak tekinteni oly helységet, melynek több ezerremenő lakossága nincs. Ha pedig hazánkat nézzük, hol a 2-, 4-, 6-ezer lakosságú falvak nem is tartoznak a ritkaságok közé, talán nem tévedünk, ha a megismertető jelül tekinthető, vagy a városi jellem érvényesitéséhez legalább a tehetőséget megadó puszta számot 10,000-re tesszük.

Miután jelen fejezet nem csak merő állításokból akar állani, hanem az állításokat számbeli kutatásokkal is kivánja támogatni, természetes, hogy a város jogczimét viselő községek e kutatásba bevonandók még akkor is, ha lakosságuk a 2000 lelket sem üti meg; de szintoly természetes, hogy a puszta városi czimet, mely mezővárosainknál legio, nem lehetett annál kevésbbé sem tekintetbe venni, miután még a 10,000-en felüli városoknál is akárhányat fogunk találni, melyben a többi tényezők közül egyik sincs meg kellő arányban, a hol tehát a puszta népszám amúgy is vajmi keveset nyom.

Mielött azonban az általam jelzett második ismertető jelre, t. i. a foglalkozásra áttérnénk, szükséges talán röviden érinteni, hogy az anyagot, vagyis a szükséges adatokat ezúttal is a népszámlálás szolgáltatta; terjed az pedig az Erdélylyel egyesült magyar anyaország 80 megye, szék s vidék és 78 szabad királyi és egyéb kiváltságos városára, melyhez 53 más, 10,000-en felül számláló mezőváros és egyéb község járul.

Az első feltételt, t. i. a népszámot illetőleg, ha a korábban említett 10,000-nyi lakosságot fentartjuk, az ismert szabad királyi és kiváltságos városokon kivül még 53 várost kapunk, melyek ekkép sorakoznak. Van

	sz. kir. és kiváltságos város	10,000 lakoson felüli város	összesen
Magyarországban	48	53	101
Erdélyben	30	—	30
Horvát-Szlavonországban	10*	—	10
A határörvidéken	10	—	10
		Mindössze tehát	151 város.

*) Belovár, Zeng és Ivanics-ot már ideszámitva.

A 10,000 lakoson felül számláló várost a többi feltétek elősorolásánál amúgy is meg fogjuk ismerni, mért is itt helykimélés szempontjából elmaradhatnak.

A míveltségi állapotot illetőleg, tekintve azon névsort, mely feljebb az e czím alatti fejezetben bemutattatott, csak annyit szükséges megjegyezni, hogy legfeljebb is oly népességet fogadhatnánk el városi elemnek, melynek legalább fele tud olvasni írni. Ily város van

	szab. kir. és kiváltságos	10,000 lakoson felüli	együtt
Magyarországban . . .	38	33	71
Erdélyben	12	—	12
Horvát-Szlavonországban	10	—	10
A határőrvidéken . . .	10	—	10
Összesen	70	33	103

Mily különbség van pedig a városi és vidéki népesség között miveltségi állapotára nézve, ha eltérőleg a korábbi fejezet kimutatásától még a 10,000 lakoson felüli városokat is beszámitjuk, mutatja következő képlet, mely szerint sem olvasni sem írni nem tud

	megyékben		városokban	
	férfi	nő	férfi	nő
Magyarországban . .	49.30 %	56.11 %	21.53 %	27.82 %
Erdélyben	76.38 „	84.36 „	45.33 „	61.81 „
Horvát-Szlavonországban	83.66 „	91.17 „	40.20 „	53.26 „
A határőrvidéken . . .	59.81 „	78.82 „	20.50 „	40.70 „

A foglalkozást illetőleg két tekintetre kell figyelemmel lenni. Első az iparral és kereskedéssel foglalkozók nagyobb százaléka s itt ismét az önálló vállalkozók és munkások közötti arány; másik az értelmiségi kereset után élők nagyobb arányszáma.

Foglalkozik pedig iparral és kereskedéssel átlag:

	megyékben			városokban		
	iparral	kereskedéssel	összesen	iparral	kereskedéssel	összesen
Magyarországban . . .	3.82	0.73	= 4.55 %	11.08 %	2.77 %	13.85 %
Erdélyben	2.29	0.30	= 2.59 „	14.30 „	2.96 „	17.26 „
Fiumében	—	—	—	18.06 „	6.76 „	24.82 „
Horvát-Szlavonországban	2.09	0.32	= 2.41 „	14.40 „	3.63 „	18.03 „
A határőrvidéken . . .	0.75	0.17	= 0.92 „	11.55 „	3.38 „	14.93 „

Már e nehány számból is látszik tehát, mennyire tér el a vidéki és városi lakosság ipar-kereskedelmi keresetére nézve, s míg ez vidéken együtt alig emelkedik 5 százalékra, városokban csak az ipar után élők százaléka 11 és 18% között, a kereskedőké épen 14 s 25 között váltakozik csak az országok főösszegeit tekintve.

De nem csak az ipari átlagra nézve jutunk ily eredményhez, hanem azok még fokozódnak, ha az intensiv iparüzés egyik főjellemzőjét, az önálló vállalkozók (mesterek) és munkások (legények, inasok vagy gyármunkások) közötti viszonyt tekintjük. Nem tagadhatni ugyanis, hogy az oly iparos, ki — mint a falusi mesteremberek nagy része — csak maga, legfeljebb egy-egy segéddel vagy inassal dolgozik s még így is nem kizárólag mesterségének él, hanem az évnek legalább felében szőlejének s kukoricza földjének mívelésével foglalkozik; hogy az korán sem mérkőzhetik a városi iparossal, kinek mesterségén kívül semmije sincs a miért is azt, hacsak lehet nagyobb, illetőleg számosabb munkaerővel üzi; s nem mérkőzhetik még kevésbbé a gyárossal, ki egy levén csak vállalkozó, a munkások százait, néha ezreit foglalkoztatja.

Ekkép csoportosítván a számokat, azt találjuk, hogy iparral foglalkozik:

	megyékben		városokban	
	önálló vállalkozó	tiszt és munkás	önálló vállalkozó	tiszt és munkás
Magyarországban . . .	50.75%	49.25%	35.65%	64.35%
Erdélyben	45.42 „	54.58 „	49.25 „	50.75 „
Fiumában	—	—	2.70 „	15.30 „
Horvát-Szlavonországban	51.70 „	48.30 „	37.54 „	62.46 „
A határőrvidéken . . .	63.46 „	36.54 „	43.85 „	56.25 „

Erdélyt kivéve tehát megyékben általában az önálló vállalkozó, a mester van többségben, holott a városi népesség között kivétel nélkül a munkások száma túlnyomó. E viszony pedig még feltünőbb, ha elgondoljuk, hogy a mezőgazdasági ipar egyes uradalmakban, elszórt számos gyáraival voltaképen a vidék iparát neveli.

Az értelmiségi kereset után élők elemei a IV-dik fejezetben részleteztetvén, kiderül, hogy pap, tanár, orvos,

tanuló stb. mind erős városi elemet képvisel; a népesség minél nagyobb százalékát képezi tehát az ily kereset után élők száma, annál inkább lehet az illető helységet városnak tekinteni.

Értelmiségi kereset után él:

	megyékben	városokban
Magyarországban . . .	0.89 %	3.22 %
Erdélyben	0.92 „	5.14 „
Fiume város és kerületében	—	4.36 „
Horvát-Szlavonországban	0.24 „	5.53 „
A határőrvidéken . . .	0.39 „	2.60 „

Bármily csekély tehát általán véve az értelmiségi kereset után élők százaléka szemben az összes népességgel, a városi és vidéki népesség közötti ellentét mégis eléggé kitűnik, a mennyiben az városokban 3—5% között változik, vidéken pedig egy százalékot sem ér el, még a magyar anyaországban sem, noha ott azt eléggé megközelíti.

Még a cselédviszonynál is tetemes eltérések mutatkoznak a városi és vidéki népesség között, mint azt következő számok tanusítják.

A személyes szolgálatot teljesitők százaléka:

	megyékben	városokban
Magyarországban . . .	7.61 %	12.87 %
Erdélyben	7.11 „	12.42 „
Fiumében	—	10.58 „
Horvát-Szlavonországban	2.13 „	12.45 „
A határőrvidéken . . .	0.37 „	3.67 „

A cselédviszonyt kitüntető íme számok tehát egyrészt a nagyobb vagyonosságot mutatják, mely szintén városokban gyül inkább, másrészt onnan származnak, hogy a mezőgazdasággal foglalkozó népesség cselédje legnagyobb része magánál az őstermelés ezen neménél van foglalkozásban. De még az országok között itt mutatkozik bizonyos állandó átlagszám, mely Horvát-Szlavonország szegényebb megyéiben már hanyatlik Magyarország- Erdély egyformább számai mellett. S míg a városi cselédség átlaga majdnem változatlan marad, csak a határőrvidéken hanyatlván tetemesen, ezzel csak

igazolja a szegényebb vidékekről feljebb tett említést, épen itt, a határőrvidék megyéiben illetőleg ezredi kerületében egy százalékra sem tudván emelkedni.

A lakviszonyokat illetőleg a népszámlálás alkalmával eszközölt részletes fölvételek nem nyújtják még a kellő támpontokat. Ilyekül mégis el lehetne fogadni, városokra nézve először a magasabb lakházakat, az emeletek (két, három stb. emeletüeket is ide számítva) arányszámát a földszintiekhez képest, másodszor azon körülményt, hogy egy-egy lakházra, illetőleg lakásra és szobára kevesebb lakó esik.

Ez utóbbi körülményt ugyan valamennyire egyensúlyozzák részben a szegényebb vidékek körülményei, melyek szerint az egész család egy-egy házra, annak is leginkább csak egy szobára szorul, holott a földmivelő cselédség épen három-négy családostul lakik a majorházak egy-egy szobájában. De viszont ott van a városi gyármunkás és szegény ember is, hol e viszonyok ismétlődnek, itt is két-három család esvén gyakran egy-egy pinczeszállásra.

Az adatokat illetőleg megjegyzendő, hogy az épületek, és számaiknak s egyes részeiknek megszámlálása folytán a lakviszonyok új, az eddigi népszámlálások alkalmából még meg sem kisérelt fölvétel tárgyát képezték.

Ez első fölvétel foganatosítása nem csekély nehézségekbe ütközött, tekintve azt, hogy a vidék legeltérőbb építkezési viszonyai szerint még a ház fogalmának meghatározása is bajos volt. Mig ugyanis épületnek mind az nevezhető, mi külön fedél alatt áll, népünk nyelvszokása alig nevezhetné háznak a külön épületet képező istállót, csűrt vagy pajtát stb. Ezért az épületek száma alatt korántsem valamennyi épület értendő, hanem e fogalom alá inkább csak a lakásra vagy közczélokra szolgáló házak (ide értve a templomokat is például, mint imaházakat stb.) foglalandók; egyéb épületek (melléképületek) mint istálló, csűr, raktár és mások a házak külön kimutatott lakrészei közt levén felsorolva.

Legelébb is a középületeket tekintve, kitünik, hogy összes számuk vagyis 61,693 a 2.450,213-mal kimutatott összes épületeknek vagy inkább házaknak csak $2._{52}$ %-át képezi, holott $97._{48}$ % magánépületekre esik. Hogy a megyék és városok számai között e tekintetben különbség létezik, az a városok természetéből foly, melyekben a közélet sokkal inkább összpontosul, miért is ezekben a középületek száma közel 3%-ra ($2._{92}$) emelkedik, holott a megyék a 2%-ot ($2._{05}$) alig haladja meg.

A középületek czélját tekintve legszámosabb az egyházi (24,456) mit a számos templom s a községi (15166) mit a község természete magyaráz, majdnem minden falúnak levén egy-egy bármily kisszerü községháza. Az iskolai s egyéb itt tovább nem részletezendő czélokra szolgáló épületekre nézve azonban megjegyzendő, hogy számuk korántsem tüntetheti ki a valóságos czélt — például nem csak annyi iskola van, a mennyi iskolai czélú középület — mert akármennyi van bérelt házban elhelyezve, mely, ha bármi közczélnak szolgál is, a középületek közé még sem volt sorozható.

A házak legnagyobb számát ($97._{48}$ %-ot) tehát a magán épületek képezik, melyek ismét fekvésök vagy építkezésök és czéljok szerint mutattattak ki külön külön.

Először is az építkezést tekintve, természetes, hogy a földszinti tünteti ki a legnagyobb számot $98._{59}$ % $1._{41}$ % emeleteshez képest. De a városi jelleg egyik ismertető jele, az emeletes épület itt már a nagy számokban is kitünik, mert a megyék külön összegei szerint az emeletes épület a házak összes számának csak $0._{86}$ %-át képezi, $99._{14}$ % esvén földszintiekre, holott a városokban (pedig itt csak is a szab. királyiakat és kiváltságosokat értve) e számok az emeleteseknél $10._{03}$ %-ra rúgnak, a földszintieknél $89._{97}$ %-ra csökkenek.

Az összes épületek czélja szerint:

csak közczéloknak szolgál . . .	19,470
köz- és lakczéloknak	32,905
csak lakczéloknak	2.232,007
lak- s üzleti czéloknak	159,882
csak üzleti czéloknak	5949

Itt fölösleges százalékszámok kiderítésébe bocsátkozni, maguk az általános számok is világosan kitüntetvén, hogy az aránytalanúl túlnyomó szám csakis lakczéloknak szolgál, legfeljebb azt lehetne megjegyezni, hogy számos lakásban folyván a különféle üzleti munkálkodás, ez eléggé aligha kitüntettetett s igy az iparviszonyokra alapos következtetést nem enged.

A mely viszony a földszinti és emeletes házakról nyilvánosult, ugyanaz, és a középületek elesése után, természetesen még nagyobb mértékben tünik elő a lakásoknál. Ugyanis az egész magyar birodalomban kimutatott 2.991,277 lakás közül 2.914,464 vagyis $97._{43}$% földszinti, a többi $2._{57}$% pedig fölöszlik a többiek közé oly formán, hogy

pincze lakokra (ide értve az úgynevezett putrikat is)	14,596
első emeletiekre	50,279
másod emeletiekre	7613
három emeletiekre	1886
négy és több emeletiekre	187
padlási lakokra végül	2252
összesen .	76,813 esik.

A házakban levő lakrészek összes száma — tekintettel a külön épületekről feljebb megjegyzettekre — 12.380,617. Ezek közül

szoba	3.884,456	vagyis	$31._{37}$%
kamra	1.835,087	„	$14._{82}$ „
konyha . . .	2.091,454	„	$16._{90}$ „
egyéb helyiség .	4.569,620	„	$36._{91}$ „

A városok és vidék közötti különbség a lakviszonyokra nézve itt tünik ki legerősebben és igazolja leginkább a külön (fent egyéb helyiségeknek mondott) épületek iránt kifejtett nézeteket.

A helyiségek aránya ugyanis, százalékokban kifejezve

	a megyékben	a városokban
szoba . .	$30._{26}$%	$42._{82}$%
kamra .	$15._{11}$ „	$11._{81}$ „
konyha .	$16._{55}$ „	$20._{45}$ „
egyéb . .	$38._{08}$ „	$24._{91}$ „

Mig tehát a szobák száma városokban több mint 12%-kal haladja meg ugyan e lakrészeket a vidéken, konyha is közel 4%-kal van több, addig csür, istálló, akol stb. 13%-kal többet ád a vidéken, mint a városokban, noha ezek javára esik inkább az előszoba, bolt, raktár, stb.

Még egy tekintetet kell vetnünk azon viszonyra, melyben a lakrészek az épületek szerint megoszolnak s a melyben a népesség a felsorolt épületeket és lakrészeiket lakja.

Esik pedig:

	egy épületre lakrész	egy épületre lakó	egy szobára lakó
Magyarországban . . .	$5._{21}$	$6._{34}$	$3._{81}$
Erdélyben	$4._{08}$	$4._{79}$	$3._{78}$
Fiume város és kerületében	$10._{52}$	$12._{75}$	$2._{44}$
Horvát-Szlavonországban	$6._{15}$	$7._{88}$	$4._{88}$
A határőrvidéken . . .	$5._{01}$	$8._{99}$	$5._{90}$

Bármily részletesek voltak egyébiránt e tekintetben a fölvételek s még részletesebbek az arányszámítások: a kivánt eredményre még sem vezettek, vagyis más szavakkal fejezve ki ez állitást: a szám maga nem adja itt a kellő felvilágositásokat, hanem a lakviszonyok terén külön és egyenkint volna tanulmányozandó országszerte az állapot, csak így lehetne azután a közigazgatásra nézve is annyira fontos közegészségügyi tekintetben szükséges intézkedéseket megtenni.

Föltéve ugyanis, hogy városokban esik több lakrész és lakó egy-egy épületre, mit Fiume város és kerülete számai ($10._{52}$ és $12._{75}$) igazolni is látszanak, s a mi mellett némileg Magyarország nagyobb arányszáma ($5._{21}$ és $6._{34}$) is szólani látszik: mit tanusít akkor Horvát-Szlavonország nagy arányszáma ($6._{15}$ és $7._{88}$), ha ugyan a házközösségnek itt is nincs némi befolyása, mert ez országról csak nem állíthatni, hogy a városi épitkezési és lakviszonyok túlnyomók!

Hasonlóképen legelőnyösebb viszonynak látszanék, ha minél kevesebb lakó esik egy-egy szobára s itt Fiume

példája ($2._{44}$) ismét az állitás mellett szól. Amde mért volnának Erdély ebbeli viszonyai kedvezőbbek Magyarországéinál, holott tudjuk, hogy a nép nagy része, nevezetesen az oláh lakosság egy-egy szobát szokott lakni családostul. A határőrvidék roppant nagy száma, közel 6 lakóval egy-egy szobára szintén felötlő, de talán magyarázható.

Egy okvetlenül kitünik egyébiránt a fölvételből, hogy az első kisérletnél megállapodni nem lehet s habár a közlemények által sok anyag van nyújtva arra nézve, hogy összevessük a lakrészek és lakók számát a házak és helységek számával, annyit mégis már itt ki kell mondani, hogy a nyert eredmény becses ugyan kezdetnek s habár eddigelé nem áll talán arányban a reá forditott munkával, azt mindenesetre kideritette, hogy a kutatásokban haladni kell, ha — a miben a lakviszonyok tüzetes ismerete leginkább volna haszonra forditható — közegészségügyi tekintetben akarnók értékesiteni.

Az egyes városokra alkalmazva azon tapasztalatokat, melyeket eddig a városi és vidéki népesség közötti különbségre nézve szereztünk, legelébb is táblázatot kellene alkotnunk, melybe a városokat először is népességök száma szerinti sorrendben bevezetvén, melléjök jegyeznők minden egyes tényező sorszámát is. Ezeknek átlagából azután ki fogna tünni, vajjon mely község bir a városi elem valamennyi vagy kiválóbb tényezőivel s ily alapon lehetne további következtetéseket vonni arra nézve is, mennyire legyenek az illető községek, bármely törvényhozási vagy közigazgatási cselekvény alkalmával, városokul számba veendők.*)

Tagadhatatlan ugyan, hogy a számba vett jellemző viszonyok nem egyenértékűek s hogy az ipari és kereskedelmi foglalkozás, például, vagy az értelmiségi kereset nagyobb százaléka többet nyom, mint például a cseléd-

*) Az első kiadásban ezen kisérlet keresztül is vitetett, itt azonban elhagytuk a hosszabb táblázatokat, csak a kitüntetett eredményekből vonván a következtetéseket.

szám nagysága. Ámde ép e viszonyok összege képezi egyúttal az általános városi jelleget és 131 várossal vivén keresztül e műveletet, azt tapasztaljuk, hogy az összesitett (talán városi hányadosnak nevezhető) sorszám szerint rendezve a városokat, ép azok fordulnak elő az első helyeken, melyeket különben is nem jogczimüknél, de tényleges állapotaiknál fogva csakugyan városoknak ismerünk. Ez egyúttal arra jogosit, hogy a hol e viszonyokat csekély arányban találjuk meg, azokra nézve kimondjuk, hogy legfeljebb régi jog vagy nyelvszokás szerint viselik czimüket, de hogy sem nemzetgazdasági, sem törvényhozási vagy közigazgatási szempontból nem képeznek városi elemet.

A kütön osztályozás nem lehet egyes statistikusnak feladata, miután ez osztályozásra különben is több mód kinálkozik. Lehetne ugyanis az egyes elemeknek külön kalkulust adni (a népszám minden ezerének, például egyet, a müveltségi fokozat minden százalékának egy-egyet stb.) s ezek összegéből állitani össze a hányadost. Az ismert számokból ez bármely kutatónak lehetővé tétetvén, a következő összeállitásban csak a sorszámok összege szerint soroztattak a városok.

A városi elem mennyisége szerint sorozott községek.

sor-szám		Összesitett sorszám (városi hányados)	sor-szám		Összesitett sorszám (városi hányados)
1.	Pozsony	113	16.	Nagy-Kanizsa	250
2.	Nagy-Szeben	126	17.	Arad	252
3.	Pest	140	18.	Székely-Udvarhely	257
4.	Kassa	142	19.	Kézsmárk	262
5.	Győr	144	20.	Trencsén	265
6.	Székesfehérvár	172	21.	Pápa	265
7.	Buda	175	22.	Gyulafehérvár	265
8.	Soprony	180	23.	Debreczen	268
9.	Nagy-Várad	184	24.	Temesvár	277
10.	Nagy-Szombat	186	25.	Pécs	286
11.	Besztercze	198	26.	Maros-Vásárhely	288
12.	Veszprém	212	27.	Segesvár	293
13.	Kolozsvár	217	28.	Löcse	301
14.	Kőszeg	242	29.	Ungvár	303
15.	Miskolcz	245	30.	Eperjes	328

sor-szám		Összesitett sorszám (városi hányados)
31.	Brassó	334
32.	Selmeczbánya	342
33.	Szatmár-Németi	353
34.	Kis-Marton	357
35.	Besztercebánya	360
36.	Fogaras	360
37.	Vácz	365
38.	Esztergom	367
39.	Eger	370
40.	Szászváros	375
41.	Nagy-Becskerek	394
42.	Baja	398
43.	Szamos-Ujvár	404
44.	Kézdi-Vásárhely	404
45.	Bazin	404
46.	Szászrégen	409
47.	Megyes	416
48.	Lugos	420
49.	Nagy-Károly	421
50.	Nagy-Enyed	422
51.	Torda	423
52.	Zólyom	426
53.	Gyöngyös	427
54.	Ó Buda	428
55.	Szegszárd	430
56.	Szent-György	435
57.	Nagy-Bánya	439
58.	Csik-Szereda	440
59.	Zombor	448
60.	Szakolcza	451
61.	Komárom	457
62.	Ujvidék	459
63.	Kecskemét	463
64.	Makó	464
65.	Szarvas	464
66.	Bártfa	464
67.	Ruszt	473
68.	Deés	476
69.	Körmöczbánya	479
70.	Hátszeg	484
71.	Versecz	485
72.	Nagy-Körös	488
73.	Mohács	488
74.	Abrudbánya	489
75.	Kis-Szeben	495
76.	Czegléd	499

sor-szám		Összesitett sorszám (városi hányados)
77.	Sepsi-Szent-György	503
78.	Békés	505
79.	Békés-Csaba	506
80.	Hódmezö-Vásárhely	509
81.	Vajda-Hunyad	507
82.	Hajdú-Nánás	514
83.	Apatin	518
84.	Erzsébetváros	519
85.	Kalocsa	521
86.	Göllniczbánya	521
87.	Zilah	529
88.	Szeged	531
89	Szabadka	538
90.	Modor	539
91.	Uj-Bánya	545
92.	Bakabánya	546
93.	Vizakna	549
94.	Jászberény	558
95.	Szász-Sebes	562
96.	Halas	565
97.	Szolnok	573
98.	Szentes	576
99.	Duna-Földvár	582
100.	Orosháza	584
101.	Hajdú-Szoboszló	590
102.	Felsöbánya	590
103.	Karczag	592
104.	Korpona	595
105.	Libetbánya	599
106.	Békés-Gyula	603
107.	Mezö-Berény	607
108.	Nyiregyháza	610
109.	Ó-Becse	615
110.	Török-Szent-Miklós	616
111.	Nagy-Kikinda	626
112.	Breznóbánya	626
113.	Hajdú-Böszörmény	628
114.	Nagy-Szalonta	633
115.	Kis-Ujszállás	645
116.	Abony	645
117.	Túrkeve	647
118.	Mezötúr	655
119.	Oláhfalu	658
120.	Pécska	662
121.	Félegyháza	682
122.	Zenta	698

sor-szám		Összesitett sorszám (városi hányados)
123.	Ilyefalva	713
124.	Csongrád	731
125.	Ó Kanizsa	731
126.	Déva-Ványa . . .	780
127.	Bereczk	794
128.	Kolozs	812
129.	Dettva	824
130.	Szék	878
131.	Kún-Szent-Márton, hiányos %-ok miatt nem volt besorozható.	

Noha a közlött táblázatban csak a legegyszerübb módszer alkalmaztatott, mégis kiviláglik belőle hazánk mely községeiben kell keresnünk a városi elemet, egyúttal az is, mely városokban számithatunk az annyira fontos középosztály egyik kiváló részét képező polgári elemre.

A polgári elem kutatásának érdekességét amúgy sem fogja tagadhatni senki; nemcsak mert az államra nézve egyáltalában ez, a földmivelőn kivül, legközvetlenebb termelő, de azért is, mert hazánkban épen e nagyfontosságú osztály van aránylag gyéren képviselve.

Vajha az e számokban rejlő tanulság tekintetbe vétetnék a küszöbön álló községi rendezésnél mind a kormány, mind maguk az illető községek által, még inkább pedig a képviselő-választási kerületek megalkotásánál. Mert hogy a városi elem s ez által iparos, kereskedelmi és értelmiségi polgári osztályunk számosabb képviseletet igényelhetne, szemben a kiválóan földmivelő vidékkel, az tán kétségbe sem vonatik. Hogy e képviselet nem megfelelő, az kitünik, ha a következő fejezetben elmondandókat összevetjük az imént közlött táblázati sorrendel.

Bármely intézkedést várhatunk egyébiránt jövőre, az, a mit e fejezet elején állitottunk, kellő igazolást talált a közlött számokban, hogy ugyanis a puszta népszám egymagában korán sem állapítja még meg valamely község városi jellegét. Ha pedig volnának még az iránt kételyeink, elég összehasonlitani a városok sorrendjét, melyben lakosságuk száma szerint következnek, azon sorrenddel, melyben a városi elem többi ismertető jele is számba vétetett.

Amott nehány nagyterjedelmü alföldi városunk sorakozik az első tiz között, emitt az intensivebb iparos és

kereskedelmi, habár kisebb városok nyomulnak előtérbe. Ez intensivebb városi életben fejlődik pedig a magasabb műveltség. A túlnyomóan földmivelők lakta bármely számos népességű városok mindenkor csak a vidék, a falusi élet jellegét öltik s lakosságuk csak kis része az, mely a városi elemnek magvát képezi ugyan, de a falusi népességtől alig különböző nagy számban elvész s igy statistikailag számba nem is vehető.

KSH Könyvtár

XII.

POLITIKAI ÜGYEINK.

Midőn hazánk és népe viszonyainak a nemzetgazdasági és társadalmi statistika szempontjából való tanulmányozásához fogtunk, nem lehetett e mozgalmas időben szándékunk az, hogy valami középkori kényelmes contemplatiónak képezzék tárgyát a kiderített állapotok és észlelt viszonyok. Oly időben, midőn minden forr és képződik, midőn újra berendezkedünk hosszú időn át minmagunkra nézve idegenné lett saját hazánkban: a létező állapotok megismerésére nem azért törekszünk, hogy becses anyagként polczra rakjuk nyugodtabb időben folytatandó tudományos vitatkozások körüli alkalmazás végett; hanem, hogy közvetlen hasznukat vegyük a frissen pezsgő gyakorlati életben, hogy hasznukat vegyük a közel már félévtizedre terjedő hosszadalmas berendezkedési készülődések megrövidítéséhez.

A családnak, községnek és országnak, legtágabb értelemben pedig az egész emberi társadalomnak, iparkodásaiban és törekvéseiben nincs és nem lehet egyéb feladata, mint a földön elérhető legnagyobb anyagi jóllétet, párositva az elérhető legtöbb szellemi élvezettel az egész- és összességre s tagjai minél nagyobb többségére nézve hozzáférhetővé tenni, az emberi hatalom körén belől minél inkább megközelíteni.

Ha ez az élet czélja egyesekre és nemzetekre nézve, az ország politikájának sem lehet egyéb feladata, mint

e czél elérését közvetiteni, a hon polgárai közül minél többet képesíteni arra, hogy e törekvésekben ők is közvetlenül és tevékenyen közreműködhessenek, ez értelemben alkotni meg az államintézményeket s a körül eszközül, habár egyik leghathatósbikául, használni föl a kormányhatalmat is.

Még ha a nemzet összes köztevékenysége a politikában kulminál is, a politika maga még sem egyéb eszköznél; eszköznél, mely arra szolgál, hogy a nemzetnek és egyeseinek csakis társadalmi téren nyilvánulható, csakis erre vonatkozható kivánalmai s óhajai teljesüljenek, szükségei fedeztessenek s ez által a, fájdalom, teljesen el nem érhető megelégedés legalább minél tágabb körökbe terjedjen.

Ha ez előzmények állanak — pedig az állambölcsész alig ha fogja tagadni, — úgy ezzel jellemezve van egész közéletünk, mely 1867 után is nem csak főfeladatának tekinti a politikai tevékenységet, hanem azt önczélnak nézi, a társadalmi szükséget és igényeket csak mellékesen, vontatva s gyakran a politikai szempontnak alárendelve, intézi el.

Alkotmányos országban a korona és az országgyülésen képviselt nép képezvén a törvényhozás két egyenjogu tényezőjét, de meg a kormány is, mint a korona tanácsa és képviselője a törvényhozási többségből választatván, természetes, hogy az ország politikai szereplése a törvényhozásban összpontosul, és ebből önként foly, hogy politikai helyzetünket tanulmányozandók, legelébb is az országgyülésen kell kezdenünk.

Noha alkotmányunkban a két kamra elve uralkodik s a képviselőházon kivül „urak házát“, újabban „felsőházat“ is birunk, mégis természetes, hogy a törvényhozás súlypontja a képviselőházban fekszik, miért is ezt szemügyre véve legelébb is meg kell tekintenünk miként alakul az meg.

Képviselőházunk — mint tudvalevő — jelenleg is az 1848 V. t. cz. alapján ül össze és választanak bele:

Magyarország megyéi	268	képviselőt
városai	60	„
szabad kerületei . . .	6	képviselőt
együtt . .	334	„ [1])
Erdély megyéi, székei stb.	51	„
városai	18	„
együtt . .	69	„ [2])
Horvát-Szlavonország	28	„
A határőrvidék	15	„
Mindössze . .	446	képviselőt.

E szerint a Szt. István birodalomban 1848-ban (az 1850-ki számlálás eredményeit vevén alapul, mert korábbi népszámlálási adat nincs) átlag 29,500 lakóra esett egy képviselő, és pedig:

Magyarországban körülbelül	27,500	lélekre
Erdélyben „	28,900	„
Horvát-Szlavonországban körülbelül . .	31,000	„
A határőrvidéken „ . .	63,900	„

Hogy a képviselők országok szerinti kivetése és a választókerületek felosztása 1848-ban nem volt arányosabb, azon csodálkoznunk sem szabad, elgondolva, hogy népszámlálási eredmények nem álltak az akkori törvényhozás rendelkezésére, csak is így történhetvén, hogy az anyaországban már 27, a határőrvidéken majd 64 ezer lélekre essék egy képviselő, mit amarra nézve soknak, emerre nézve kevésnek kell tekintenünk, habár a korona országainak átlaga (körülbelül 30,000 lélekre egy képviselő) valamennyire megfelel a legtöbb ország képviselői számának.

Az új választási törvény azonban, ha a javaslat értelmében talál keresztül menni az országgyülésen, megváltoztatja ugyan a választók összeirását, sőt a censust nem is bántva, szabályozza a választói képességnek birtok s jövedelem utáni jogosultságát s ezt az egyenes adóra

---

[1]) Fiume város képviselőjét is beszámítva.

[2]) Az 1869-ki választásnál csak 44 megyei (széki, vidéki) és 18 városi kerület volt megalakulva.

vezeti vissza; de sem a választó-kerületekhez*) sem a képviselők számához nem nyúl. Így új alapot nem keresve az 1848-ban kikerekitett s részben az akkor ismert népszámhoz arányositott választó kerületeknek tanulmányozása most is eléggé érdekes.**)

Az első kiadásban foglalt részletes kimutatásban iparkodtam a képviselőknek az 1848. V. t. cz. alapján szabályozott számát a jelen népszámmal s politikai felosztással összevetni, hogy ezek alapján az eredményekhez is szólhassunk. Megjegyzendő egyébiránt, hogy az idézett törvényczikk másképp értelmezi a határőrvidéket, mint az 1868. XXX. t. cz. és Szlavonországot különben is Magyarországhoz számitván, a három szlavon megye követeit a magyar megyék között sorolja fel.

Mely kimutatásból kitünik, hogy egy-egy képviselő esik:

Magyarországban	30,100	lakóra	2,400	választóra
Erdélyben	30,500	„	1,590	„
Horvátországban	33,200	„	—	
Szlavonországban	38,100	„	—	
A horvát határőrvidéken	76,400	„	—	
A szerémi végvidéken	82,300	„	—	
A csajkások kerületében	34,300	„	—	
A bánsági végvidéken	102,500	„	—	

Ha már az egyes országokra és országrészekre nézve is ily tetemes különbség létezik a népszámra nézve, melyre egy-egy képviselő esik, úgy ezt a közelebbről vizsgált magyar anyaország egyes megyéi közt is tapasztaljuk, a hol ugyanis 11,500 és 58,000 fej között esik egy-egy képviselő. Nehogy azonban azt higyjük, hogy e különbözet

*) A régebben változtatott Naszód vidéki képviselet s a külön törvényhatósággá emelt nagy-kikindai kerület itt ép oly kevéssé nevezhető nagyobb változásnak, valamint Belovár megye sem tesz e tekintetben nagy különbséget.

**) Az első és második kiadás közötti időbe esik az 1872-diki ülésszak ismert botrányos befejezése, mely alatt az ellenzék a választási törvényjavaslaton, a szó szoros értelmében, agyonbeszélte, minélfogva ez új (1873-diki) ülésszakra új javaslat lön bejelentve, melyet azonban eddigelé még nem ismerünk.

csak a népszámra nézve átlag áll, mely esetben menthető volna a törvény, a mennyiben ugyanis némely megyében nem akadna elég számmal a választási képesség: azért tekintettük meg ezt is és azt tapasztaltuk, hogy csupán a megyékben az egy-egy képviselőt választók száma 300 és 4,300 között ingadozik.

A városokat tekintve pedig, melyek külön képviselőküldési joggal birnak, ez eltérés még nagyobb, s mig városok léteznek melyekben már 8—10,000 főre jut egy képviselő, kinek 4—500 a választója, vannak ismét városok, a hol a lakosságnak épen csak 30—40,000 fejére esik egy képviselő, kire 3—4,000 választó szavazhat.

Mégis a legnagyobb szabálytalanságot a választói körök beosztásánál épen Erdélyben tapasztaljuk. Az 1848-diki törvény 69 képviselőt rendel Erdélynek, az 1869-diki összeirás szerint csak 62 választókerület létezett. Erdély 2.101,000-nyi lakossága pedig úgy oszlik ezen 62 választókerületre, hogy egy képviselő átlag 30,500 lakosra és 1,590 választóra esik. Tehát több lakos és kevesebb választó jut egy-egy képviselőre Erdélyben, mint az anyországban, mi csak az ottani különös viszonyokból magyarázható.

A lakosság száma pedig annál inkább tekintetbe veendő a választókerületek alkotásánál, miután ugyanis kezdetben a választói képesség még kevéssé van tudva, s noha nem dönt egymagában, mégis fontosabb tényezőként kellene szerepelnie, mint jelenleg, ha aránylatosabb képviseletet kivánunk az ország minden vidékének. E tekintetben pedig az anyaország de főleg Erdély a legcsodálatosabb viszonyokat tüntetik fel. Az egy-egy képviselőre eső választók száma 200 és 12,000 között ingadozik. Naszód vidéke ugyanis 52,000-nyi lakóival két választókerületet képez, melynek egyik-egyikében tehát 26,000 lakosra esik egy képviselő, de az összeirt 397 választó közül már 198 választ egyet. Udvarhelyszék azonban 90,000-en felüli lakóira csak egy képviselő esik, melyet 12,370 választó választ. Ezek ugyan a szélsőségek: de 2, 3, 400 s viszont 3—4, sőt 6,000 választóval akárhány

kerület akad a megyékben és székekben. A városokban pedig még nagyobb az aránytalanság s igy például az 1,200 lakosú Csikszeredát, az 1,800 lakosú Hátszeget stb. szintén a külön képviselőt küldő városok között látjuk, holott Magyarországban mindössze két város akad 8—8,000 lakossal (Körmöczbánya és Esztergom), mig viszont több tekintélyes város, mindegyike 10,000-nél több lakossal: Dunaföldvár 12,382, Hajdu-Nánás 13,198, H.-Szoboszló 12,269, Kalocsa 16,302, Karczag 14,486, Mohács 12,140, Nagy-Károly 12,754, Ó-Buda 16,002, Orosháza 14,554, Szegszárd 11,069, Vácz 12,894, Veszprém 12,002 lakossal stb. épen nem választanak külön képviselőt.

Soha élénkebben nem nyilvánult a statistikai ismeretek hiánya törvényhozási ténynél, mint az 1848-diki választói kerületek megalkotásánál s azon városok kijelölésénél, melyek képviselő küldésére feljogositattak. De ha ez eljárás menthető volt 1848-ban, nem vala többé menthető 1871-ben, és ma, annyi tényleges anyag birtokában, mely a puszta népszámon kivül valamennyire az elemeket is kitünteti, melyekből a lakosság egyes megyékben, de városokban is alakúl, valóban méltányos kivánat, hogy ne érjük be a régi rosz beosztással, hanem alakitsunk a tényeknek s jobb belátásunknak megfelelő újabb választókerületeket, akár tetszenek azok egyik-másik pártnak, akár nem; mert utóvégre is az igazságosság a legjobb és leghelyesebb politika.

Az új választási törvényjavaslat megváltoztatja némileg — mint említve volt — a választóképességet, de annak mikénti alakulására az első összeirásig hiányoznak az adatok. Annál érdekesebbek az eddigelé legutóbbinak, az 1869-diki választói összeirásnak adatai, melyek szerint választói jogát gyakorolhatta:

	Magyarországban		Erdélyben		Összesen
birtok alapján .	532,896 =	67.2 %	14,495 =	13.1 %	547,391
kézmüvesség alapján	46,032 =	5.9 „	3,699 =	3.3 „	49,731
gyáripar alapján .	654 =	0.1 „	12 =	0.1 „	666
kereskedés „ .	14,012 =	1.8 „	431 =	0.4 „	14,443

	Magyarországban		Erdélyben		Összesen
jövedelem alapján	65,447 =	8.2 %	866 =	0.8 %	66,313
értelmiség „	39,455 =	4.9 „	1,421 =	1.2 „	40,876
régi jog (Erdélyre nézve 1791. XII. t. cz.) alapján .	94,243 =	11.9 „	74,134 =	67.4 „	168,377
adó alapján . .	— =	— „	11,684 =	10.6 „	11,684
füstök száma után	— =	— „	3,258 =	3.0 „	3,258
Összesen . .	792,739 =	100 „	110,000 =	100 „	902,739

Külön tekintve a megyék és városok választó népességét s e különbözetet Magyarországra s Erdélyre is kiterjesztve, következő képlet alakul; választó volt:

	Magyarország megyéiben	Magyarország városaiban	Erdélyben megyéiben	Erdélyben városaiban
birtok alapján	67.7 %	67.2 %	52.6 %	8.5 %
kézművesség alapján . . .	5.1 „	5.9 „	9.0 „	2.7 „
gyáripar „ . . .	0.1 „	0.1 „	0.1 „	0.0 „
kereskedés „ . . .	1.3 „	1.8 „	1.3 „	0.2 „
jövedelem „ . . .	8.7 „	8.2 „	6.0 „	0.1 „
értelmiség „ . . .	4.3 „	4.9 „	5.1 „	0.9 „
régi jog „ . . .	12.8 „	11.9 „	24.9 „	72.5 „
adó „ . . .	— „	— „	0.7 „	11.8 „
füstök száma után . . .	— „	— „	— „	3.3 „
Összesen	100 „	100 „	100 „	100 „

Ez összevágása a számoknak Magyarországban a megyék és városok választóinál annál feltünőbb, miután mint az előző fejezetben meggyőződtünk, a kézművesség, ipar és kereskedés, valamint az értelmiségi keresetre nézve tetemes 5 és 10 % között változó különbség létezik megyék és városok között. Még a régi jog is — nagyrészt nemességen alapúlva — majd ugyanazon százalékot mutatja megyékben és városokban, pedig tudvalevő, hogy ez elem egyformán itt és ott korán sincs képviselve, a városok lakói képezvén kiválólag a voltaképi polgári osztályokat, melyek a megyékben sokkal gyérebben találhatók. Erdély százalékai, illetőleg eltérésük e tekintetben sokkal helyesebb képet adnak legalább a birtok alapján választóknál; az ipar s kereskedésnek a városokban tapasztalható kisebb százaléka pedig itt a régi jog (1791 XII. t. cz.) az adók és füstök száma alapján választók, többnyire iparosok száma által kellő helyreigazítást nyer.

Az új választási törvénytől megvárhatni ugyan, sőt eddig ismert határozmányai oda is irányulnak, hogy a puszta birtokon és jövedelmen kivül az értelmiség, valamint az iparban és kereskedésben nyilvánuló termelő erő, legalább választóképesek legyenek. De vajjon oly arányban lesznek-e választóképessé, hogy érdekeik az országgyülésen képviseletet is leljenek, az még nagyon kérdéses s remélnünk igen, bizton várnunk azt nem lehet.

Minden törvény elhibázott, vagy ha jó, csak véletlenül az, hogy ha nem a tényleges állapotok ismeretén alapúl. Ugyanezt fog kelleni mondani az új választási törvényről is, ha nem veszi figyelembe a tényeket és ha — feltéve mindig a legjobb szándékot és semmi mellékvagy pártczélok nyomatékát el nem ismerve — csakis jó akaraton alapszik.

A vidéken, vagyis a megyékben ugyan alig fog lehetni más képviseletet eredményezni az egyszerű birtoknál, még pedig a földbirtoknál; de annál inkább kellene törekedni a városokban arra, hogy a polgári elem, a magasabb értelmiség és szakképzettség nyerjen minél nagyobb befolyást a választásoknál, elannyira, hogy az activ választóképességen túl a választás által közvetlen képviseltetését is elérné.

Hogy a különböző irányú szakképezettségnek valamivel sűrűbb képviseltetése a törvényhozó testületben e testületnek magának nem fogna hátrányára szolgálni, azt bővebben indokolni szinte szükségtelennek látszik, mert valahára talán mégis ki fogunk bontakozni azon szerencsétlen helyzetből, hogy országgyülésünk drága idejének kilencztizedrészét kénytelen legyen szervezkedési munkálatokra fordítani s közben-közben legnagyobb részét meddő politikai viszálykodásokra pazarolni; hanem el fog jönni a kulturai és nemzetgazdasági törvényalkotásnak nem a budgetvita alkalmával való futólagos megérintése, de komoly és rendszeres megmunkálása, s vajjon akkor hogyan áll meg országos képviseletünk jelen megalkotásában s kik lesznek azok, kik, nem annyira a nyilt ülések szónoklataiban, hanem a bizottságok szerényebb, de gyümölcsö-

sebb munkálataiban fognak oroszlánrészt vállalni, annál kevésbbé látható be, miután számos kérdés még eldöntendő odáig, milyenek például a pártalakulás, az incompatibilitás, a felsőház reformja stb.

Egyik kiváló országos képviselőnk jegyezte meg egyizben törvényhozó testületünk keményebb megbirálása közben, hogy a legnagyobb szerencsétlenség volna, ha a képviselőház mind kitűnő férfiakból állana, mert ki-ki saját feje szerint indulván, se tanácskozás, se együttes eljárás nem volna lehetséges.

Én batorkodom más véleményben lenni s azt óhajtom, hogy a nép, melynek az országgyülés a képviselete, mindenütt s minden kerületből legjelesebb embere által legyen képviselve. Ha ezzel nehezebben folynának a tanácskozások, annál eredményesebbek is volnának az országra nézve. Mert hogy most nem foly tanácskozás, legalább a házban nem, de még az osztályokban és bizottságokban is alig, azt senki nem fogja tagadni.

A bizottságokban, a törvényhozás valódi műhelyeiben egy-két vezérférfi szólal fel s a tömeg, parancsszóra mintegy utána indul. A párt-clubban folyt discussiók talán egészségesebbek, az egyéni vélemény a párton belől tán itt nyilatkozhatnék még legelébb; de itt kénytelen egyúttal megadni magát a „magasabb pártszempont"-nak. A házban is folynak ugyan capacitatiók; de nem hiszem, hogy valaha meggyőztek volna valakit, ha csak nem azon legritkább esetekben, mikor a pártállást szabad volt mellőzni s ki-ki belátása szerint szavazhatott. Különben oly biztos a szavazási eredmény (legfölebb a szélső-bal utánjárhatlan észjárása okozhat változást), hogy mathematikai szabatossággal lehetne azt előre megmondani, ha ugyan képviselőink legnagyobb része egyedüli feladatát, a szavazást is pontosan teljesitené. E tekintetben azonban annyira hiven van képviselve országunk indolentiája és laza kötelességérzete, hogy minden névszerinti szavazásnál bátran lehet 150—200 hiányzó képviselőre számitani.

A hiányozni szokott képviselők száma tehát a legbővebben számitott összes törvényszerü képviseletnek

(pedig a határőrvidék még eddig nem volt képviselve) 35—40 %-át teszi!

Vajjon ily körülmények között csodálkozhatunk-e, hogy a működés nem oly eredményteljes, minőt az ország képviselőitől követelhet, s ha annyian nem teljesítik képviselőink közül a legegyszerűbb, legkönnyebb kötelességet, az ülésben való megjelenést, kik azután azok, a kik tényleg dolgoznak? Valóban kevesen, mert köztük folyvást egy és ugyanazon nevekkel találkozunk, de a kiknek száma ismét meg fog fogyni, ha a már többizben hangsúlyozott szigorú incompatibilitás ki talál mondatni és foganatosittatni.

Országos képviselőtől három dolgot lehet megkövetelni: először, elvállalt kötelezettségének hű teljesitését, vagyis a tényleges részvételt a törvények hozásában; másodszor, hogy a fölmerült tárgyaknak alapos tanulmányozásából merített meggyőződése szerint járuljon a szavazáshoz, s hogy ennélfogva, harmadszor, megőrizze függetlenségét.

Az első és harmadik követelés a hivatalviselésbe, a középső a pártfegyelembe látszik ütközni.

Majd minden államban léteznek szabályok arra nézve, hogy bizonyos állam- és egyéb hivatalviselés incompatibilis a képviselőséggel; de alig ismerünk olyat, mely az állami hivatal viselését általában összeférhetlennek mondaná, mint a hogy nálunk egyik oldalról folyvást sürgetik. S ha ily értelemben találjuk meghozni a törvényt, körülbelül úgy járunk vele, mint a törvénykezésről általában szóló szakaszban láttuk, hogy ugyanis, számba nem véve kellően a létező viszonyokat, nem annyira a szükségnek, mint inkább valamely doctrinnak megfelelőleg hozzuk a törvényeket.

Azt el kell fogadnunk, hogy vannak hivatalok — még pedig nem csak állami, hanem törvényhatósági és egyéb, sőt magánhivatalok is — melyeknek lelkiismeretes ellátása annyira igénybe veszi az egyént, hogy a mellett másra s igy a képviselői feladatok teljesitésére is rá nem ér, s az ily hivatal incompatibilis. Azt is el kell fogad-

nunk, hogy vannak állam-, de még sokkal inkább municipális hivatalok, melyek annyira az executiv hatalom kifolyásai, hogy ez alapon nem férnek össze a képviselőséggel; de azt sem tagadhatjuk, hogy akárhány oly állás vagy hivatal van — még pedig korán sem csupán állami — melyek irányában a kormány és törvényhozás annyira képes kedvezményt osztogatni vagy megtagadni, hogy ez alapon kell incompatibiliseknek nyilvánítanunk az ily hivatalt a képviselőséggel.

Látni való tehát, hogy igenis szükséges volna rendezni ez ügyet s igenis kell törvényt hozni ez incompatibilitásról. De az épen nem következik belőle, hogy az államhivatalnok azért nem lehet képviselő, mert a kormánytól függ. Ez oly állitás, mely minden becsületesen gondolkozó, önérzetes államhivatalnokat kell hogy sértsen, mert egész általánosságban olyanul állitja az ország elé, mint a ki meggyőződését eladta a kormánynak s lemondott függetlenségéről.

Már pedig ez állitás alapjában is hamis. Tudvalevő, hogy az államhivatalnok fizetett egyén, de nem a kormány fizeti, hanem az ország, nem is ingyen részesíti évdíjában — kivéve a már alig létező, vagy csak az egyén haszontalansága folytán olyannak feltünhető sinecurát — hanem cserében kapja munkáját, mely a serény munkásnál legtöbb esetben többet ér a bérnél s így a hivatalnokoskodás ép oly kereset, mint bármely más munka utáni kereset.

De mi több, tudvalevő, hogy az államhivatalnok nem mozdítható el hivatalából, csak fegyelmi kereset alapján; pedig csak nem fogja senki sem állithatni, hogy bármely minister fegyelmi keresetet indíthatna a hivatalnok ellen azért, mert az, más meggyőződésnek hódolva, másképp szavazott, mint a minister; az pedig, hogy a minister módjában volna akár az előléptetés megtagadása, akár egyéb zaklatások s hátratevések által büntetni az ily hivatalnokot, azt se fogja senki is komolyan venni ma, a nyilvánosság korában, s bizonyára mindenki tudja, hogy épen minister óvakodnék az ilyentől leginkább. Aztán képviselő inkább csak kiválóbb tisztviselő szokott

lenni s az annyira mégis csak túl van az apró protectión és kedvezésen, hogysem függetlensége valami nagyon koczkáztatva lenne.

Oly kevéssé független, vagy annyira függő, mint az államhivatalnok, mindörökké lesz és akárhány képviselő; mert mi adja tulajdonkép, vagy mi biztosíthatja jelen fogalmaink szerint a függetlenséget? Egyedül a vagyon vagy a kereset. De miután a kereset másoktól függ, ama képzeleti függetlenség is elvész s legfeljebb úgy volna meg látszólag a vagyont nem öröklött egyénre nézve, — mi mellesleg mondva a függetlenségnek legkényelmesebb, de egyúttal legolcsóbb, mert érdemetlen neme — ha a képviselői napdíj emeltetik oly magasra, hogy abból magából megélhessen az illető.

De még ha ezt meg is birná az ország, — mint a hogy elég könnyen meg is birná, csak a választókerületeket szorítaná meg valamennyire s általa a képviselők feles számát csökkentené, — akkor is a képviselői napdijra szorult egyén, igen könnyen mindig hazafelé szavazna, talán jobb meggyőződésének is ellenére, csakhogy képviselői állását jövőre ne koczkáztassa.

E szerint tehát nem képzelhető függetlenség? s csakugyan csak a legszigorúbb incompatibilitási törvény biztosítaná azt valamennyire?

Korántsem. Csakhogy sem a törvény, sem semmiféle intézkedés nem adja meg azt, hanem az e g y é n válogatja meg.

A hol értelmiség és szakismeret becsületességgel párosul, ott megvan az e g y é n i függetlenség, mely többet ér a vagyonnál, legyen az illető bár állami vagy megyei tisztviselő, vagy bankigazgató, vasuti vállalkozó, vagy legyen épen csak a nagyobb napidíjra utalva. Mindegyik függ más hatalomtól, de csak is hivatala, keresete körén belől, azon túl és esetleg a törvényhozásban ép oly független, mint akár az iró, ki tisztviselő is lapszerkesztő is lehet, s a kinek tollát csak az absolut kormányforma itélhetné hallgatásra; de ott képviselőről sem lehet szó. Mindenkor azonban csakis az egyén válogatja

meg, vajjon megbirja-e mindkét hivatás lelkiismeretes betöltését; mert a tények bizonyítják — ha számilag nem is nyilvánulnak — hogy egyéb közügyeink sokáig parlagon hevert téreit is ép azok művelik, kik a képviselőházban is tisztességes munkaerőt fejtenek ki, holott törvényhozásunkban is azon megválasztott képviselőinkkel nem találkozhatni soha, kik működésöknek egyéb téren se adják jelét.

Bármennyire tiszteljük pedig a vagyoni osztályt, abban ez maga is egyet fog érteni velünk, ne engedje a sors, hogy képviseletünk valaha kizárólag csak is rájok legyen bízva; mert mig be nem bizonyítják, hogy a vagyonnal jár párhuzamosan a szellemi képzettség is, hogy a jellemerő és becsületesség kizárólag birtokuk az anyagi birtokon túl is, addig fentartjuk kezdetben kifejezett óhajunkat, hogy bár mely térről keressük is elő, jeleseink legjelesbjeit kivánjuk a törvényhozók közt látni.

És ezzel a pártfegyelem kérdése is valamennyire érintve van. Nagyobb actio együttes működés nélkül nem képzelhető; az együttműködés szükségét pedig, mi egyesegyedül okszerű feladata a pártfegyelemnek, ismét az értelmiség itélheti meg helyesebben. De a független gondolkozásu férfiak nagyobb száma meg is fog óvni attól, hogy még művelődési és közgazdasági kérdések is pártszempontból oldassanak meg.

Valamint hajdan a passivitás, úgy jelenleg a pártharcz az, melyet, habár politikailag mindkettő üdvös hatású volt és lehet: társadalmi szempontból, legalább tapasztalt mértékében, okvetlenül el kell itélnünk.

A tények, melyeket a statistika kiderített, s melyeknek egynémelyikével alkalmunk volt e munka fonalán is megismerkedni, nem olyanok, hogy a közgazdát, kinek az egész nemzet jólléte kell hogy szivén feküdjék, megnyugtathatnák. A statistikus és nemzetgazda nem ex professo politikus is, és bármennyire érdeklődjék a napi viták iránt s bármennyire vall maga is színt, még sem szabad szem elől tévesztenie a tárgyilagosságot, ha itéletet mer politikai helyzetünkről is koczkáztatni.

A politikai passivitás, minden üdvös eredményei mellett a közjogi téren, káros volt nemzetgazdasági és kulturai haladásunkra nézve; mert amúgy is tétlenségre hajló jellemünknek jogczímet adott a tétlenségre oly téren is, hol csak a legbuzgóbb s legszívósabb munka vihetett volna előbbre. Magasabb, politikai szempontból helyeselnünk kellett azt ugyan, de túlzásában csak annyiban lett volna megbocsátható, ha győzelemre segítve, arra bír, hogy mindazt, mit évtizedek alatt mulasztottunk s halasztottunk, megkétszerezett, megtizszerezett munkával iparkodtunk volna helyreütni.

Ha a politikai passivitást mozgalmas, teremtő s alkotó parlamentáris tevékenység váltja fel, akkor a társadalmi téren, nemzetgazdasági s művelődési viszonyainkon ejtett csorbákat rég kikőszörüljük vala s a mulasztások sebei rég behegednek.

De mit tapasztaltunk e helyett? A passivitást a pártharcz s ennek következtében mindkét félen a legszigorúbb pártfegyelem s legmagasabb fokú elkeseredés váltotta fel. S valamint hajdan átvittük a passivitást, ugyszólván, valamennyi működési körre, csakhogy még a gyanúját is kikerüljük annak, mintha hűtlenek akarnánk lenni a fegyelemhez, melyet akkor az egész ország gyakorolt: úgy átvittük most a politikai küzdelmek közt a csorbulásig kiélesedett pártharczot a társadalmi és közgazdasági életbe s nem merünk többé önállóan gondolkozni, nehogy gondolkozásunk s e szerint intézett cselekvésünk a fegyelembe ütközzék.

Másutt, hol nem oly élesek az ellentétek, vagyis a hol a pártkülönbség az alkotmányon belől, csupán eltérő nézetekben nyilatkozik, nemcsak a pártok tömörülése könnyebb a nélkül, hogy az illető, ki nézeteit megváltoztatta, renegátnak czimeztessék; de az ellenkező pártnézeteken belől annyi a szabad mozgási tér, hogy társadalmi, műveltségi és gazdasági kérdésekben bárki saját meggyőződése szerint nyilatkozhatik és szavazhat, mi nálunk a legritkább esetekben fordul elő s mindannyiszor rendkivüli csodálkozásra ád alkalmat.

KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL KÖNYVTÁRA

Képzeljük ezt, mint a hogy tény is, alkalmazva a legegyszerűbb kérdésekre és azonnal magyarázatát leljük nemcsak annak, mért annyira elkeseredett a harcz s mért keverődik bele minden ügybe a közjogi kérdés, melynek a legkevesebbhez van köze; hanem megmagyarázható azon lassú, eredményei csekélységében a tétlenséggel határos ügymenet is, mely szerint törvényeink hozatnak és közügyeink elintéztetnek.

Más államokban a ma kormányon levő politikai párt valamely fontosabb kérdésben elvesztvén a parlamenti többséget, helyét elfoglalja az ellenpárt, mig annak uralkodása idejére maga lesz ellenzékké, várván az időt, hogy a helyette kormányra jutott pártot ismét ő teheti oppositióvá, felváltván azt a miniszteri karszékekben.

Ez a tények folyása alkotmányos országokban szerte a világban, s ez jól van így, mert csakis oly kormánytól várhatni üdvös működést, mely soha el nem bizhatja magát, tudván, hogy a mely perczben cselekedeteiben nem az ország közvéleményét képviselő többség akaratával találkozik vagy támogatására számíthat, azon perczben le is játszta szerepét s kénytelen visszavonulni oly férfiak elől, kik a hon kivánalmait nálánál jobban képesek érvényre juttatni.

Igy van ez — mint mondám — széles a világban, csak nálunk nincs ez így, noha mi szeretjük magunkat Europa egyik legrégibb alkotmányos nemzetének neveztetni.

Hogy kormány és ellenzék igy váltakozhassanak a hatalomban, arra nézve természetesen legelső szükség az, hogy valami közös, megtámadhatatlan, de meg is ingathatatlan talapzaton álljanak, melyen mozogniok, sőt eltérő irányokban is mozogniok igen, de lábok alól azt kirúgni nem lehet. E közös talapzat pedig maga az állam, létét szabályozó, biztosító közjogi intézményeivel, melyeken belől bármely politikai és társadalmi törekvés akár reformáló, szabadelvű és haladó, akár konservativ vagy reactionarius irányban jogosult — ha nem is okszerű; — de a melyen kivül többé nem lehet parlamen-

táris, ha mindjárt bármily szabadelvűnek, reformálónak vagy haladónak van is hirdetve. Az e körön kivül álló pártra nézve komoly kisérletek esetén, szigorú következetesség szerint csakis a forradalom lehetséges, noha formái szelidebb voltánál fogva az oly ártatlan is lehet, hogy még a parlamentaris ellenzék szinezetét is megtarthatja.

Rendes, parlamentáris pártalakulás tehát a jelen közjogi alap elismerése és megtagadása mellett lehetetlen. Lehetetlen, hogy a kormánypárt többsége ellenében tömör s szabadelvű oly ellenzék képződhessék, mely a kormányt folyton a legszabadelvűbb s legtökéletesebb intézkedésekre sarkalván, azon perczben kész és képes legyen átvállalni azt saját pártjára, a mely perczben a kormányt valamely fontosabb kérdésben legyőzte. Nagy, komoly s igen bizonytalan kimenetelű válságnak kellene újra bekövetkezni, mely a közjogi alap által összeforrhatlanul szétválasztott két pártot üdvösen keverhetné.

Vajjon ily válság bizonytalan eredményével kivánatos-e az országra, arra nézve fölösleges még csak véleményt is mondani, valamint fölöslegesnek látszhatik e százszor hallott, noha talán soha elég világosan nem ecsetelt viszonyoknak újra elmondása, ha az országra nézve oly szomorú gyakorlati következményei nem volnának. A szomorú pedig nemcsak a meddő közjogi viták végtelen, befejezést nem is reméltető, de annál több pénzt és időt rabló hosszú sorában rejlik, hanem rejlik abban, hogy valameddig e viszonyok nem változnak, Magyarországnak nem lehet sarkaló s ez által üdvösen működő ellenzéke, de kormánya is csak addig jó, a meddig neki teszik, de sohasem lehet oly tökéletes, minővel más parlamentaris országok legalább időnkint dicsekedhetnek.

A kormány ugyanis annál jobb, minél jobb, tevékenyebb s erélyesebb az ellenzék. Nálunk nem létezik ily ellenzék, legalább nem oly félelmes, mely a kormányt rendes viszonyok között és parlamentáris alapon képes volna megbuktatni.

Az a tiszteletreméltó komoly ellenzék, mely lehetőségében birja a hatalmat, mely tervszerűen jár el s kényszeríti a kormányt, hogy minden lépésére ügyeljen s a mely lépést megró, azt fegyverül is használhatja a kormány léte ellen, ilyen nálunk nem létezik. A tervnélküliség, mely kormányunknak oly gyakran szemére lobbantatott, vajjon nem-e annak köszönhető, hogy folyton résen kell állnia nem azon támadások ellen melyek őt, hanem a melyek a hazát megdönthetnék? S azon gyakran mamelukoknak czímzett hazafiak nem-e azért sorakoznak mindannyiszor s nem-e oly kérdésekben is, melyekre nézve törvényszerű ellenzék létezése esetén, egyéni meggyőződésök szerint tán máskép szavaztak volna, ép azért a kormány körül, mert tudják, hogy nem a miniszteri fauteuillekben ülőket, hanem a magyar miniszterség fennmaradását kell védeniök.

Hátra volna még a törvényhozó testület másik tényezőjéről, a felsőházról szólanunk.

Az urakháza reformjának szükségessége oly általában van elismerve, hogy csak az iránt léteznek még véleménykülönbségek, illetőleg nem tisztultak még eléggé az eszmék, mi lépjen helyébe. A magyar országgyűlés felsőházát képezi jelenleg:

3 herczeg az uralkodó házból, 31 érsek és püspök, 11 ország zászlósa, 57 főispán, 3 herczeg, 219 gróf, 81 báró, 2 horvát-szlavon követ, összesen 407 tag, kik közül alig 40—50 szokott az ülésekben tényleg részt venni.

Hogy a felsőház ily alakulásban meg nem maradhat, az természetes, mert se nem pairs-kamra, se nem senatus, mi az újabbkori államoknak, mint láttuk, szokottabb formája, hanem egyszerű továbbtenyészete azon középkori intézménynek, mely szerint a „született úr," meg a világi és egyháznagy egyúttal törvényhozói tényező is. Hogy ez intézmény egyébiránt egyszerűen el nem törülhető, már abból is következik, mert az érdekképviselet általában nincs meg alkotmányunkban s a felsőház eltörlésével csak a véletlenre volna bízva, vajjon a nagybirtok, például, az egyház stb. találna-e képviseletre?

Okvetlenül ez ugyan nem szükséges, hanem szükségesnek látszik, hogy egy, netalán felforgatóan haladó képviselőházzal szemben némi konservativ elem is biztosíttatnék a törvényhozásnak; de a mely nem a véletlentől függő születéssel és kormányhivatal viselésével járjon, hanem részben közvetett választások, részben kinevezett tudományos, művészi stb. capacitások által alakíttatnék meg.

Vajjon senatussá, államtanácscsá, vagy netalán kodifikáló bizottsághoz hasonló alakúvá tétetik-e a mostani felsőház, az kevésbbé látszik fontosnak; fontos csak az, hogy, ha a két kamra rendszerét egyáltalában megtartjuk, minél kitünőbb tagjai legyenek e háznak. A választás és kinevezés vegyes rendszerének alkalmazása talán épen hazánkban kinálkoznék helyesnek, a mennyiben ekkor a megyéktől újabban megvont némely jogok, általuk választandó felsőházi tagok által lehetnének a központon s így mindenesetre czélszerübben gyakorolhatók.

Politikai beléletünkről legkevesebb mondani valónk lehet most, mikor a régi megye megszünt, az újnak müködését pedig még alig ismerjük. Csak az elbizakodás akarhatná birálni jelenleg az új megyei intézményt, melynek még gyakorlati múltja nincs, de fölös munka volna a réginek is birálása, miután gyakorlati érvénye megszünt.

De legyen bár jó vagy rosz az új megyei szervezés, annyit tudunk, hogy az 1870. XLII. t. cz. meg nem szüntette a megyei autonómiát, ha politikai müködését tán szükebb körre is szorította. Azon szempontból pedig, melyből hazánkat s népünket eddig tárgyaltuk, okvetlenül haladásnak kell azt tekintenünk, mert — mint egy helyen már említém — a politika nem lehet önczél, az mindenkor csak eszköz a czélhoz. Eszközül megmaradt most is a megye kezében, de léte czéljait magasabbra kell tüznie, működése terét a társadalomban kell ezentúl keresnie.

És ebben látjuk az új megyei intézményben rejlő nagy haladás lehetőséget.

A megyei szervezés előtt s utána folyt hosszú vitákban egyet nem láttunk eléggé hangsúlyozva, ez egy-

ről megfeledkeztek az 1861-diki megyék is, hogy ugyanis, a mely pillanatban elveszté a megye a követküldésnek s utasitásadásnak jogát, s a mely pillanatban az országos karok és rendek országgyülési alsóházából a törvényhozás képviselőháza lett, abban a pillanatban a megye is lejátszta politikai szerepét.

E perczben azonban fel is kellett volna ocsúdnia azon, lehet, kellemes, de valóságnak épen el nem fogadható álomból, mintha az alkotmány s az ország bástyája, törhetetlen védje lett volna. Gyönge ellenséggel szemben igen s a középszerűségen nagyrészt túl nem emelkedő bécsi kormányférfiakkal századokig folytatott újhúzásban s apróbb ingerkedésekben igenis győzelemre segíték gyakran az ügyet; de mihelyt komolyabbra fordult a dolog, a megyei szervezetben nem hogy erőt talált volna az ország, hanem ép e szervezet, mint a particularismus nevelője, megzsibbasztotta az ország összes erejének kifejtését. Ha pedig kételyeink volnának ez állításra nézve — mely könnyen kegyeletlenségnek czímezhető, — ám tekintsük, hogy régibb időkre se térjünk, a Zápolyiak, Rákócziak s Bocskaiak idejét s meg fognk győződni igazságáról. Az 1848—49-diki, történelmünkben örökké dicső erőkifejtés is korán sem a megyéknek, hanem az ország erélyes központi kormányának köszönhető; ha pedig a legújabb időt is tanubizonyságul akarjuk hívni, ám tekintsünk 1860—61-re, a reconstituált megyék korszakára, melyre, a megyéknek leghazafiasb s korán sem kelletén tul szelíd vagy nem elég aggressiv, még pedig országszerte egyhangú s egyöntetű eljárása daczára, minden komolyabb erőhatalmi vagy épen fegyveres beavatkozás nélkül, mégis csak a provisorium következett. A provisorium, melyet ismét nem a megyék, hanem a központ, a társadalmi téren működő hazafiak s utóvégre is az ország képviselete szüntetett meg s váltott fel felelős magyar kormánynyal.

Minden mélyebb szívfájdalom nélkül láthatjuk tehát sírba szállani az avitikus megyét, mert sokkal üdvösebb működést várunk oly autonom testülettől, mely valahára

lehántotta magáról a nemeslevél kiváltságos uralkodását, melyben a kutyabőr nélküli honoratiorok kénytelen-kelletlen befogadása útóvégre is keveset változtatott.

Az eddigi megyének ezen jellege magyarázza meg egyúttal a konok ellentállást, mely épen a megyék egyes uralkodó családainak ivadéka s a közülök kiváló néhány oligarcha részéről folytattatott, kiknek küzdelmében csak az volt a tragikomikus momentum, hogy a szabadelvűség bajnokaiként kivántak szerepelni s látszólag annak martyrjaiként hulltak el oly ügyben, melyben a valódi szabadelvüség nem az ő részökön volt.

A polgári elem, a nemzeti munka, a szellemi és anyagi haladás képviselői nem találtak eddig helyet a megyében s ezért kellett megszüntetni oly intézményt, mely az újkort inaugurált 1848-diki törvényhozásban végmegoldást nem lelt s mint a középkornak — bár akkor kitünő — intézménye, óriási dissonancziaként csapott át a modern államba.

Vajjon a virilis szavazat helyes megoldási járuléka-e ezen ügynek, arra nézve mindaddig függőben tartandónak vélem az itéletet, mig statistikailag kiderítve nincs, mily elemek kerültek ez alapon a megyei képviselőtestületbe. Egy azonban máris világosnak látszik előttem, hogy, ha az anyagi vagyont akartuk e módon bevinni a megyeházába (mert az értelmiségi keresetnek kétszeresen számított adója mégis vajmi csekély, sőt hibás egyenértéke a puszta vagyonnak), úgy hibáztatandónak találom, hogy a megyei határ véletlenségére lőn bizva a legnagyobb adófizetés maximuma, mely alapon a legeltérőbb vagyoni fokozatok jutnak egyenlő, a honfitársak bizalma által nem támogatott, mert nem választás által felajánlott jogokhoz; holott általános adófizetési maximum s ez alapon kiszámított országos kulcs által ez sokkal igazságosabban látszott volna elérhetőnek, mely esetben az egyes megyékben fekvő birtok vagy ott nyert jövedelem ezért eléggé tekintetbe vétethetett volna.

De még ezen, egyelőre csak látszólagosaknak mondható hiányok mellett is üdvözölnünk kell az új megyét,

mely elég tág autonomiát nyújt a megye anyagi s szellemi érdekeinek gyámolítására s érvényesítésére, sőt épen e térre irányozván s összpontosítván inkább a megyei lakosság működését, elannyira elhanyagolt társadalmi haladásunknak látszik megnyitni a haladás ösvényét.

Hogy a megyék politikai tevékenysége ez által, lehet, de csak is lehet, kisebb térre szorúl s általa a csupán más idő intézményeihez való névhasonlatosságból annyira rettegett kormánybeli centralisatiót találja előmozdítani, azt bajnak korán sem szabad tekinteni.

Csak a centralisált absolutistikus kormány ellentéte, de ellensége is a szabadságnak. Az alkotmányos centralisatio, komolyan ellenőrködő parlament mellett, vagyis erélyes és erőteljes központi kormány oly törvényhozással szemben, melynek komolyan és tényleg felelős is, okvetlenül jobb politikai állapot a parlamenti mindenhatóságnál, de és még sokkal jobb olyannál, melynek végrehajtási intézkedései kisebb autonom testületek jóakaratától függnek.

Sőt, ha puszta elvi fejtegetéseken s a szabadelvűség jóhangzású frázisain túlemelkedve, gyakorlati szempontból tekintjük hazánkat és népét, bátran koczkáztathatjuk azon állítást, hogy Magyarországon csakis erős, szigorú és erélyes kormány hathat üdvösen, kormány, mely a törvényen s a törvényhozás iránt tartozó, szintén komolyan értett felelősségén kivül más tekinteteknek ne legyen kénytelen hódolni, mely a törvény végrehajtásában se egyes politikai, se vallási vagy egyházi, vagy bárminemű testületek külön kiváltságait ne legyen kénytelen tekinteni s a mely saját tekintélye fentartása mellett tiszteletet bírjon szerezni a törvénynek is, mi nélkül legtökéletesebb intézményeink is hasztalan papirfogyasztások.

Egy azontúl szükségesnek látszik a megyei szervezkedéshez, mind a megyének magának, mind a törvényhozásnak, mind végül a kormánynak szempontjából, s ez a statistika minél teljesebb művelése.

Itt könnyen a személyes elfogultság vádja érhet, mégis kimondandónak vélem, mert erős meggyőződésem, hogy sem autonom megyei intézkedéseknél, sem a törvények hozásánál, sem a kormány tevékenységében nem vagyunk kellő tekintettel a létező állapotokra. Összes intézkedéseink gyakori sikertelensége, törvényeink megtámadhatósága nagyrészt ebben találja magyarázóját. Mig a megye saját szükségérzetéből, úgyszólván soha nem kutatja, nem tanulmányozza s nem iparkodik megismerni saját állapotait s viszonyait, és csak vontatva és kelletlenül enged a kormány egyes felhivásainak; mig minden egyes miniszter csupán saját pillanatnyi szükségére gyűjtet adatokat, tekintet nélkül az általános összes szükségletre s igy gyakran egy és ugyanazon adat többfelé kell, hogy szolgáltassék, mi nem csak a megyéket elkedvetleniti, hanem különböző s eltérő adatok megjelenését is lehetővé teszi; mig egy szóval egyöntetü s tervszerü működés nem kap e téren lábra, addig javulás ez irányban nem is remélhető.

A hazai állapotok statistikai megismerése minden müvelt államban elannyira nagyfontosságúnak van elismerve, hogy ez irányban évről évre nagyobb áldozatok hozatnak, mert tudvalevő, hogy csak a pontos ismeret alapján létesíthetők üdvös új intézmények.

Törekvés e czél felé nálunk is tapasztalható, mint ezt az országos statistikai hivatal és tanács felállítása bizonyítják. De a legbuzgóbb törekvés e közegek részéről hajótörést szenved egyrészt az egyes kormányágak különkülön intézkedésein, melyek miatt együttes, összhangzó működés nem kaphat lábra; másrészt pedig és még inkább a törvényhatóságok indolentiáján, melyek maguk nem érdeklődvén az ügy iránt, a szükségérzet magaslataig legalább még nem emelkedvén, vagy épen nem, vagy csak folytonos unszolások után s akkor sem a megkivánható lelkiismeretességgel és pontossággal szolgáltatják be az adatokat.

Nem is várható e téren javulás, mig törvény nem fogja kötni az illetőket, melynek foganatosítását azután

könnyebb volna szigorúan követelni. Ily törvényjavaslat a statistikai tanácsban el is készült, de meghozása iránt nem tétettek lépések; pedig most a törvényhatóságok új szervezetébe a statistikai országos szervezet is könnyebben volna beilleszthető s nagy lépés volna a jobb felé, ha például a már városokra is kiterjesztett főispánok, általános terv szerint beadandó évi jelentésekre volnának kötelezve, melyeknek adatai a központban összeállíttatván és közzététetvén, belőlök az országnak évről évre változó, haladó vagy hanyatló állapota fel levén ismerhető, a megteendő intézkedések helyességét is biztosítanák. Csak a tényleges állapot folytonos és helyes ismeretén alapúl a jó közigazgatás, lehetők az erélyes kormányintézkedések.

Kell pedig nekünk az ily erélyesebb központi kormány, mert belpolitikánk vezetésén kivül, melyre nézve inkább intézkedhetik a törvényhozás, nem képzelhető egységes, a puszta hagyomány gyakran káros követésén kivül az ország és nemzet szükségeit és érdekeit is tekintő k ü l p o l i t i k a.

Hogy milyen legyen e külpolitika, ahhoz nagyon kevés szó fér, mert saját hajlamaink- s óhajainkon kivül számba veendők Europa viszonyai s a külállamok politikája is. Egynek azonban itt is irányadónak kell lenni, azon aránynak ugyanis, melyben saját országunk és nemzetünk nagysága és népessége más államok nagyságához és népességéhez áll.

Itt fölösleges ugyan statistikai számokra hivatkozni, melyeket mindenki ismer *), hanem meg kell emlékeznünk arról, hogy viszonyaink szerint nagyhatalmi állásra nem törekedhetünk, de oly helyzetbe, mint a Dunafejedelemségek, például, vagy Görögország sem szükséges jutnunk. Azaz: szövetségben a monarchia lajtántúli országaival (a personal- vagy realunio helytelenül értelmezett szavak és semmitsem döntenek) tekintélyes helyet foglalunk el Europában s szavunk meg szokott figyeltetni.

*) Lásd, mint egyik legkezelhetőbb anyagot, H ü b n e r évről-évre megjelenő statistikai táblázatait.

Ausztria nélkül is megállhatunk ugyan, mert még akkor is nagyobb és népesebb lesz országunk akár Svajczénál, Belgiumnál, Hollandiánál vagy Dániánál; de — s ezt nem szabad szem elől tévesztenünk — amaz országok sem műveltségével, sem pénzével nem birunk, tehát sem oly hatalmasak, sem oly erősek nem vagyunk, s ezért alig ha kikerülnök, hogy hatalmasabb szomszédaink szólanának bele ügyeinkbe s lennénk, már sok nyelvű lakosságunknál fogva is olyanná, hogy egyszer a német, másszor az orosz látná szükségesnek megbolygatni politikai beléletünket is; de még ha meg se tennék, nem kerülnök ki, hogy kettőjöknek vagy egy harmadiknak lennénk kénye-kedvére hagyva, s míg igy állami létünk a fagypontra szállana, művelődési haladásunk is körülbelül délkeleti szomszédainkéval találna lépést tartani.

Fiatalabb óriásainknak jól illik s kissé indolens népünkre nézve tán jó hatással is van, ha úgy állítnak oda, mint Europa első nemzetét, mely nélkül meg se eshetik valami nagyobb dolog a világon, s ha szükséges az önbizalmat fokozni bennünk, ám tegyék továbbra is.

De, ha komolyan akarunk számot vetni magunkkal politikai helyzetünkre nézve, akkor helyesebbnek látszik a higgadt férfiú szempontját foglalni el, melyből tekintve pedig a politikai szerénység illet meg bennünket. Erősebbek vagyunk, semhogy harcz nélkül meg kellene futnunk bármely ellenség elől, de gyöngébbek is, semhogy magunk idézzük föl e harczot.

Békében átélt minden egy év egy évtizeddel hosszabbíthatja meg, talán egy évszázadra biztosíthatja állami lételünket. De hogy ezen hatása legyen a békében átélt esztendőknek, arra szükséges az, hogy bölcsen fel is használjuk időnket.

Sem a bel- sem a külpolitika ehhez nem nyújtja az erőt és hatalmat, mindkettő csak eszköz a kellő erő és hatalom megszerzésére. A legjobb politikai intézmények egymagukban még nem mentettek meg államot a megsemmisüléstől, nemzetet az elbukástól, de mindkettő nyújthatja a módot reá, ha kellően felhasználtatnak.

KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL KÖNYVTÁRA

A közjogi alap, mely viszonyunkat Ausztria irányában biztosítja, nem örök időkre tekinthető változatlannak, a bennünket környező államok barátsága nem megingathatlannak, az európai béke konstellatiói nem zavarhatatlanoknak.

Csak ha velünk egy közös fejedelem alatt álló német szomszédaink iránt méltányosak, a hazánkat lakó s polgáraink nagy számát képező más ajkuak iránt igazságosak, de túlkapásaik és netaláni jogtalan követeléseik irányában elég erélyesek is vagyunk; ha az idegen szomszéd államok irányában békés ugyan, de öntudatos és nem meghunyászkodó politikát tanusítunk: csak akkor fordulhatunk egész erővel belső viszonyaink olyforma rendezéséhez, mely nélkül művelt, nagy és hatalmas nemzetté soha sem fejlődhetünk.

Belső viszonyaink rendezése pedig nem a politikai, hanem a művelődési és anyagi kérdések minél megfelelőbb elintézésétől függ.

A tanulás az, mely művel, a munka az, mely gazdagít. Ezért kell összes törekvéseinket művelődésünkre, összes munkásságunkat anyagi jóllétünk fokozására fordítanunk. Feladataink legnagyobb része társadalmi téren várja üdvös megoldását; csak ha politikai küzdelmeink czéljául társadalmi fejlődésünket tüzzük és e czél felé törekszünk minden kifejthető erőnkkel és soha nem lankadó erélylyel, csak akkor remélhetjük, hogy boldogulni fog és megelégedett lesz hazánk és népe.